

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८७

वे० शा० सं० रा० सरस्वतीभूषणकिंजवडेकरोपाह्वाम
शास्त्रिभिः कृता

अग्निहोत्रचन्द्रिका ।

तत्र तत्रोपयुक्ताश्वलायनसूत्रदेवत्रातभाष्यगार्ग्यनारायणवृत्ति -
संकलिता ।

एतत्पुस्तकं

ब्रे० शा० सं० अग्निहोत्रे इत्युपनामकैः काशीनाथशास्त्रिभिः
संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४२

ख्रिस्ताब्दाः १९२१

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः
मूल्यं रूपकद्वयं चतुर्दश आणकाश्च । (२०१४)

॥ ६ गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ।

ॐ नमो यज्ञपुरुषाय ।

—:X:X:—

अथाग्निहोत्रचन्द्रिकाख्यो निबन्धः प्रकाश्यते ।

सरस्वतीभूषणपदविभूषितैः किञ्चिदङ्करोपनामभिर्बोमनशास्त्रिभिरयं निबन्धो बहुतरङ्ग-
न्थसमवलोकनेन वेदार्थनिर्णायकमीमांसाख्यन्यायस्वरूपस्य सम्यग्बिभावेन याज्ञिकसमा-
चारनिरीक्षणेन चोपनिबद्ध इति ग्रन्थदर्शनादेव स्फुटं प्रतीयते । यद्यच्चाग्निहोत्रसंबन्धि
पदार्थजातं क्रियाजातं प्रमाणादि च तत्सर्वमत्र विस्तरेण निरूपितमिति न तदपेक्षितं
भूमिकायां किञ्चिद्विचारणीयमत्र शिष्यते तथाऽपि तत्र प्रवृत्तेन किञ्चिल्लेखनीयमिति
लिख्यते ।

अग्निहोत्रस्य फलवत्त्वेन काम्यत्वात्कथं नित्यत्वमिति केचिदाक्षिपन्ति, केचिच्च वेदा-
न्तेषु ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वोपदेशान्मिथ्याभूतस्वर्गार्थं यज्ञादौ प्रवृत्तिः कथं
भवेदिति । तत्र वदामः—

अग्निहोत्रस्य फलवत्त्वेऽपि न नित्यत्वक्षतिः । यतो न नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । न
चानयोरविरोधे नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति विभागानुपपत्तिः, विभागलक्षणस्य
विभाजकोपाधीनां परस्परविरोधघटितत्वादिति वाच्यम् । उपाधिभूतानां नित्यत्वादीना-
मेवायं विभागो नोपधेयानाम् । तथा चोपधेयसंकरेऽप्युपाध्यसंकरान्नोक्तानुपपत्तिः । तत्र
नित्यत्वमननुष्ठाने प्रत्यवायजनकत्वं ज्ञापकत्वं वा, काम्यत्वं च फलकामनावनियोज्यकत्वम् ।
नियोज्यश्च यः कार्यं स्वीयत्वेन बुध्यते । कार्यं चापूर्वं, तस्य स्वीयत्वावबोधश्च स्वीय-
फलसाधनत्वमुखेन । फले स्वीयत्वं च न तदिच्छामात्रात्, अपि तु वचनादिति न
तत्फलकाममात्रस्तत्र नियोज्यः, किंतु शास्त्राद्यादृशोऽवगतस्तादृश एवेति न चतुर्थवर्णा-
देराग्निहोत्रादिप्राप्तिः । नित्यत्वकाम्यत्वयोरविरोधादेव धर्मशास्त्रनिबन्धकारैर्जन्माष्टम्यादि-
व्रतानां नित्यत्वं काम्यत्वं चोक्तं संगच्छते ।

ननु—अननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वं कथमवगम्यत उपपद्यते च ? न तावान्नित्य-
कर्मोत्पत्तिविधिभ्यस्तदवगमः, तेषु तथाविधबोधजनकशब्दाभावात् । नापि कर्मसु
पुरुषप्रवर्तनामात्राभिधायित्वाद्विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिपर्यवसायिनस्ते तावन्मात्रे-
णापि प्रत्यवायपक्षेऽननुष्ठानस्य प्रत्यवायहेतुत्वमाक्षिपन्ति । क्षीणशक्तित्वात् । यद्यनुप-

प्रत्यभावेऽप्यवश्यप्रवृत्तिसिद्धयर्थमर्थान्तरं कल्प्यते । तर्हि निषिध्यमानक्रियाजन्यप्रत्यवाय-
परिहारार्थतयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वासाद्धावपि फलान्तरं कल्पेत् । स चैत-
त्कस्यचिदपि संमतम् । ननु यथा निषिद्धेऽर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव
पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वर्थवादावगताननुष्ठानजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न
स्यात् । भैवम् । नहि सर्वत्राग्निहोत्रादिषु तथाविधार्थवादाः सन्ति । न च 'विहि-
तस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति' इति स्मृतिरेवार्थवादस्थानीयेति युक्तम् । नहि
ग्रन्थान्तरस्थविधिनां ग्रन्थान्तरस्थं वाक्यमर्थवादः संभवति । भवतु वा कथं
चिदेकवाक्यतयाऽर्थवादस्तथाऽपि नाभावरूपमननुष्ठानं कार्यान्तरं जनयितुं क्षमम् ।
ननु 'अरे चैवातिसारे च लङ्घनं परमौषधम्' इत्यायुर्वेदवचनाद्भोजनाभावरूपं लङ्घनं
अवज्ञान्ति जनयतीति यथाऽवगम्यते तथाऽत्रापि भवितुमर्हति । भैवम् । यतो नात्रापि
लङ्घनाञ्ज्वरज्ञान्तिः । किं तर्हि अवननाशप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जठरानलप्री-
पाकजनिताद्वातुसाम्यादिति मन्तव्यम् । तस्मात्कथमननुष्ठानात्प्रत्यवायोत्पत्तिरुपपद्यत इति
चेदुच्यते—अत्र प्रत्यवायो नाम न भावरूपोऽभिप्रेतः किंतु कर्मन्तराधिकारानुत्पत्ति-
रूपः । तस्य च कर्मणामधिकारसिद्धिहेतुत्वबोधकेन विधिनैव व्यतिरेकात्सिद्धिः । प्रत्य-
वायस्य भावरूपत्वे तु नित्यानुष्ठानकाले तदननुष्ठानम्, तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकं प्रत्यवायं
क्षययतीति वा तदननुष्ठानस्य प्रत्यवायज्ञापकत्वं बोध्यम् । केचित्तु निवृत्ताननुष्ठानस्य
प्रत्यवायाजनकत्वेऽपि तत्कालकृतकर्मन्तराणां तज्जनकत्वमित्यपि वदन्तीति न किं
चिदनुपपन्नम् ।

किंचापरमपीदं चित्तत्वमवश्यकार्यत्वरूपम् । तच्च फलेन कर्तुरवश्यं योजयितुं त्वम् ।
नन्वेवं फलमनिच्छता न कार्यमिति चेन्न । एतादृशेषु स्थलेषु प्रत्यवायपरिहारस्यैव
फलत्वकल्पनात् । तस्य च सर्वं प्रतीष्टत्वात् । ननु विश्वजिन्यायेन स्वर्गः किमिति न
कल्प्यते ? मुमुक्षुभिरप्रार्थितत्वात् । प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव । नन्वेवं विश्व-
जित्यपि प्रत्यवायपरिहार एव फलं स्यात् । तत्रापि 'सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' इत्युक्त-
त्वात् । नेत्युच्यते, गौरवात् । तथाहि—प्रत्यवायो हि न तावत्स्वरूपेण फलमपुरुषा-
र्थत्वात् । न च तत्प्रागभावः । तस्य स्वयमेव सिद्धत्वात् । न तद्ध्वंसः । उत्पन्नस्य दुःखस्य
स्वयमेव विशरणात् । ततश्च प्रत्यवायावच्छिन्नं तद्धेतुं च निरूप्य तदभावः फलं कल्पयि-
तव्यमिति गौरवम् । सुखस्य तु स्वयमेव साध्यत्वं सुकल्पमिति लाघवम् । तेन सुख-
रूपे तावत्साध्ये कल्पयितव्ये पञ्चपुत्रादिसुखविशेषापेक्षयाऽनवच्छिन्नसुखरूपस्य स्वर्गस्य
'सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति विशेष उच्यते । नन्वेवमाग्निहोत्रादिष्वपि गौरवात्प्रत्य-
वायपरिहारः फलं न सिध्येदपि तु लाघवात्स्वर्ग एवेति चेन्न । वैषम्यात् । यत्र निमित्तं
श्रूयते तत्रैवावश्यकार्यत्वप्रतीत्या निमित्तवतामाधिकारिणामसंकुचितानां सर्वेषां फलसाधन-

त्वस्य श्रुतस्यानुपरोधार्थं मुमुक्षुसाधारणसर्वाधिकारिभिरभिलषितप्रत्यवायपारिहारस्य फलत्वं कल्प्यते । नान्यत्रेत्यग्निहोत्रादिविधिषु ' यावज्जीवम् ' इत्यादिनिमित्तवाचिपदश्रवणाद्विश्वजिदादिषु तु तदश्रवणान्नोक्तातिप्रसङ्गः ।

इदमेव च नित्यत्वमङ्गसंकोचनिमित्तम् । तथाहि—अवश्यमेवास्मिन्सतीदं कृतं फलं साधयतीति प्रतीयते । यदि त्वङ्गलोपे न साधयेदवश्यसाधनत्वं विरुध्यते । नन्वधिकारिणा कृतमवश्यं साधयतीति वक्तव्यमितरथा शूद्रादिकृतमपि साधयेदकाले च । सर्वाङ्गशक्त्याधिकारीत्यन्यादृशेन कृतमसाधनमिति । अत्रोच्यते—न तावच्छक्तिरधिकारिविशेषणं श्रूयते । साऽनुष्ठानोपदेशान्यथानुपपत्त्याऽशक्तस्य तदुपदेशसंभवात्कल्प्यते तत्र यावत्प्रयोगविधिना श्रुत्यर्थाद्वाऽनुष्ठप्यते तच्छक्तिरधिकारिविशेषणम् । सा च स्ववाक्यनिमित्ताविरोध्यङ्गमनुष्ठपयतीति यावन्त्यङ्गानि यदाऽनुष्ठानं शक्यन्ते तावन्ति तदाऽनुष्ठपयति । न चैवमङ्गोपादानपरित्यागाभ्यां वैरूप्यं प्रसज्यते, यथाशक्ति कुर्यादित्येवंविधैकरूप्यैव वचोभङ्गयोभयसिद्धेः । एतच्च प्रयोगविध्यनुष्ठाप्येष्वङ्गेषूच्यते । यद्धि कुर्यादित्युच्यते तद्यथाशक्त्युपपद्यते । यानि तु स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरसिद्धानि चोपजीव्यन्ते यथा लोकेऽर्धाजर्जनादि वेदे कालो विद्याऽग्निश्च तेषां स्वरूपेणैवाधिकारिविशेषणत्वम् । अमावास्यासंबन्धी द्रव्यवान् विद्यावानग्निमानिति ।

एतदुक्तं भवति—अङ्गं हि नाम विधिसंबन्धादुपादीयते निमित्तानुरोधात्प्रसज्यते वा, उभयानुग्रहार्थं वा शक्तं प्रत्युपादीयतेऽशक्तं प्रति त्यज्यत इति नान्या गतिरस्ति । तत्रोभयानुग्रहस्तावत्साधीयान् यदि संभवति । संभवश्चोपादेयेष्वङ्गेषु यथाशक्ति व्रीहीन् संपादयेत्, यथाशक्ति वाऽह्वन्यादिति । आहवनीयादिस्वरूपं तु नानेन विधिनापादीयते । यद्यपि होमं प्रत्युपादीयते स्वरूपं तु नोपादीयते । तत्र यद्याहिताग्निराहवनीये जुहुयादितरश्च यत्र कचिदिति विधीयते ततो वैरूप्यं प्रसज्येत । न च यथाशक्ति आहवनीयं संपाद्य जुहुयादिति उभयसाधारण्येन विधानं संभवति । आहवनीयसंपादनस्यात्रार्थादपि व्रीह्यादिसंपादनवाद्बिधानात् । तेनाऽऽहवनीयमनादृत्यैव होममात्रमनुष्ठप्येत, आहवनीयवन्तं वाऽधिकृत्याऽऽहवनीये वा होमः । तत्रानादरे संत्याहवनीयविधेरत्यन्तबाधप्रसङ्गात् । यावज्जीवशब्दस्य तदीयजीवनेऽपि कृतार्थत्वेनात्यन्तपीडाभावादग्निमाज्जीवज्जुहुयादित्येवमाश्रयिते । अनेन कालविद्यादयो व्याख्याताः ।

नन्वेवमङ्गान्तरेऽपि किमिति जीवनं नोपसंहियते—तच्छक्तिमाज्जीवयति । शक्यपेक्षयाऽप्युपसंहारे तेषामत्यन्तविरोधाभावात् । तत्र निमित्तं वाऽङ्गानुरोधेन किञ्चिद्वाध्यतेऽङ्गानि वा निमित्तानुरोधेनेति चिन्तायां प्रधानवाक्ये श्रुतत्वेन निमित्तं प्रथमं प्रधानमनुरूप्य प्रधानाविरोधेनाङ्गानि संबन्धयति । काम्ये तु निमित्तवाक्यस्य काश्चिद्विरोधो

नास्तौति अङ्गान्यपेक्षितान्युपसंख्यन्त इति । निष्कर्षाङ्गयुक्तस्यैव प्रयोगः । नित्ये तु यथोक्तेन न्यायेन विप्राप्तिकालार्पणवरणपरित्यागेनाभ्येषामङ्गानां यथाशक्युपसंहारः । सोऽयं प्रत्यवायपरिहारोऽधिकारितावच्छेदकावच्छेदेनाभीप्सितत्वान्नित्यः । ततश्च नित्याभीप्सितोपायत्वदप्यग्निहोत्रादीनां नित्यत्वं बोध्यम् ।

ननु मुमुक्षुसाधारण्येनाभीप्सितत्वोपपत्त्यर्थं प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वमुक्तं तेन च मुमुक्षुणाऽपि कर्माण्यनुष्ठेयानीति प्राप्तं तच्च 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्' इत्यादिश्रुतिविहितकर्मसंन्यासेन विरुध्यत इति चेन्न । यथा प्राग्बीजावापात्कर्षणं तदनन्तरमकर्षणमिति कर्षणाकर्षणभ्यां ब्रीह्यादिनिष्पत्तिस्तथा 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इत्यादिवचनानुसारेण चेतसः शुद्धौ विविदिषादिरूपप्रत्यक्प्रावण्योदयपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं ततः कर्मसंन्यास इतिव्यवस्थाङ्गीकारात् । नित्यानां कर्मणां दुरितक्षयद्वारा चित्तशुद्धानुपयोगः ।

किंच 'विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि' (३।४।३२) इति शारीरकसूत्रे मोक्षहेतुब्रह्मविद्यासाधनत्वमप्याश्रमकर्मणामवधारितम् । नन्वेवं नित्यानित्यसंयोगविरोधाद्विद्यार्थत्वेन कर्म कुर्वतः प्रत्यवायपरिहाराय नित्यप्रयोगोऽपि पृथक्कर्तव्यः, न चेन्नित्यप्रयोगस्यैवानित्यत्वं स्यादिति चेन्न । यथा स्वर्गार्थोऽग्निहोत्रप्रयोगो नित्यविधेः प्रयोजकत्वं बाधित्वा निविशते, यथा वा 'यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत स यदि सोमं ब्रिमक्षयिषेन्न्यप्रोचस्तिभीराह्वयताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तत्तस्मै भक्षं प्रयच्छेत्' इति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यः सोमप्रयोगं विकृत्य निविशते, काम्यनैमित्तिकाम्यां नित्यकार्यसिद्धेः 'काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते' इति न्यायात् । यादृशो नित्यः प्रयोगः कर्णार्थत्वेन विहितस्तादृशस्येतरत्र प्रत्यभिज्ञानाच्च न पुनः प्रयोगोपतिर्नापि नित्यप्रयोगस्यानित्यतापत्तिरेवमत्रापि ।

ननु कारणस्य कार्याव्यवहितप्राक्कलवृत्तित्वावश्यकत्वात्कर्मणां चाऽऽशुविनाशित्वात्कालान्तरमाविफलहेतुत्वमनुपपन्नम् । इति चेदत्र केचित् — श्रुतार्थापत्त्या विनष्टानामेव फलारम्भकत्वं फलारम्भपर्यन्तस्थायित्वं वा कर्मणां कल्प्यमिति । तन्न । अर्थापत्त्या हि तदेव कल्पयितुमुचितं यन्न प्रमाणान्तरेण विरुध्येत । विरुद्धं च सर्वप्रमाणैर्विनष्टस्यासतोऽनारब्धवस्त्वन्तरस्य फलारम्भकत्वम्, एवं स्थायित्वमपि क्षणमात्रवर्तिनः प्रमाणविरुद्धमतोऽपूर्वं व्यापारभूतं यागादेः कल्प्यम् । न चैवं श्रुत्या यागस्य फलहेतुत्वं बोध्यते भवता चापूर्वस्य तदिष्यत इति श्रुतिविरोधः शङ्क्यः । अपूर्वस्य यागशक्तिवाद्वातन्तरव्यापारत्वाद्वा । नहि शक्त्याऽवान्तरव्यापारेण वा व्यवधिरकारणतामापादयति काष्ठानामिव ज्वालया । न चात्र शक्तिमति व्यापारवति वाऽतीते शक्तेर्व्यापारस्य वाऽवस्थानायोगः शङ्क्यः । नचावश्यं शक्तिमयेव शक्याऽवस्थातव्यमिति नियमः, यतः कार्यानुमेया शक्तिः, यत्रैव

कार्यायालं तत्रैव कल्प्यते । अतो यागशक्तिरात्मन्येव तिष्ठतीति न विरोधः । एतदेवा-
वान्तरव्यापाराणां तत्त्वं यत्समीहितोद्देशप्रवृत्तेन साधनेन तत्सिद्ध्यर्थमन्तरा साध्यमानवत्वम् ।
तस्मादस्यपूर्वं फलसाधनस्य कर्मणोऽवान्तरव्यापारभूतमङ्गानां च फलवदुपकारसाधना-
नाम् । एषाऽत्र प्रक्रिया—प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनत्वं बोध्यते यागेन
स्वर्गं कुर्यादिति । कथं विनश्वरेण फलं कर्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कृत्वेत्युच्यते । कथमपूर्वं
क्रियत इत्यपेक्षायामङ्गानुष्ठानप्रकारेणेति । ततः पूर्वापरकालवर्तिभिरङ्गव्यापारैर्विषयी-
कृतस्य यागस्यापूर्वसाधनत्वं न स्वरूपेण संभवतीति अपूर्वान्तरमपि परिकल्प्यते । दर्श-
पूर्णमासयोस्तु पक्षद्वयवर्तिभ्यां समुदायाभ्यां युगपत्फलापूर्वास्मायोगादेकैकं प्रति समु-
दायमपूर्वं कल्प्यते । तत्कथं भावापेक्षायामन्यन्वाधानाद्यङ्गोपदेशः । ततः पूर्ववदेव पूर्वो-
त्तराङ्गसंहितेभ्यस्तदुत्पत्तिर्न स्वरूपेण संभवतीति प्रतित्रिकं त्रीणि त्रीण्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते ।
यदि पुनः षड्यागेभ्यः प्रथममेव षडपूर्वाणि कल्प्येरंस्ततोऽपूर्वार्थत्वादङ्गानामङ्गोपकृतोभ्यो
यागेभ्योऽपूर्वसिद्धयै षडपूर्वाणि कल्प्यानि स्युरिति गौरवम् । तस्मादेकमेव फलापूर्वमुत्पत्त्यपूर्-
वाणि तु प्रतिप्रधानं मिथ्यन्ते । तथाऽङ्गान्यपि क्रतूपकारकत्वेन स्वीकृतानि क्षणिकत्वान्न स्वरू-
पेण संहत्योपकर्तुं शक्नुवन्तीत्यवान्तरव्यापाररूपाण्यपूर्वाणि तावदारभन्ते । ततः सर्वाणि
संहत्य प्रधानस्य सामर्थ्योद्बोधनं फलारम्भोन्मुखत्वरूपमनुग्रहं परमोपकाराभिधं जनयन्ति ।
तत्र त्वयं विभागः—संनिपत्योपकारकाणि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव
शक्यतिशयमादधानानि तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते तद्द्वारेण फलापूर्वं । आरादुप-
कारकाणि तु साक्षादेवोत्पत्त्यपूर्वभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ । एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्य-
ङ्गानि यागापूर्वनिष्पत्तावनुग्राहकाणि भवन्तीत्येकरूपेणेत्यंभावेन स्वी क्रियन्ते । तस्माद-
स्ति कर्मजन्यं फलपर्यन्तस्थायि कर्मावान्तरव्यापारभूतमपूर्वमिति न कर्मणां कालान्तर-
भाविफलसाधनत्वानुपपत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु—देवताप्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभे-
नापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं ततः स्थायिनोऽनिष्टफलप्रसवः । यथा च
परमापूर्वं कर्तव्य उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोग एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुत्प-
त्त्याराधनानां चोपयोगः स्वाम्याराधन इव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिति मन्यन्ते ।
एवं प्रथमाक्षेपः परिहृतस्तत्प्रसङ्गायातं चान्यदपि निरूपितमिदानीं द्वितीयाक्षेपः परिह्रियते—
यद्वेदान्तेषु ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमुक्तं तस्य नायमभिप्रायः, वञ्चकवाक्यवत्स्व-
र्गाद्युद्देशेन यागादिविधायिकानां श्रुतीनामप्रामाण्यमिति । अपि तु जगतः प्रत्यक्षादिप्रमाण-
सिद्धत्वात् ‘ नेह नानाऽस्ति, आत्मैवेदं सर्वम्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ’ इत्यादिश्रुतिवचनै-
स्तदभावस्य च प्रतिपादनात्, प्रमाणानां बलाबलविचारे च स्वार्थे तात्पर्यवत्याः श्रुतेरु-

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

—:X:X:X:—

ॐ भूधरभूजानिर्विजयतेतमाम् ।

अथि श्रुतिस्मृतिपारदृश्वानो विचारचातुरीचतुराः श्रौतस्मार्तकर्मनिष्ठा-
गरिष्ठा विद्वांसः । विदितचरमेवेदं तत्रभवतां
अग्निहोत्रस्यावश्यं भवतां यद् ‘ एतद्वै जरामर्थं सत्रं यदग्निहोत्रं
कर्तव्यता जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा ’
‘ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ’ इत्यादिश्रुति-
शासनात् ।

‘ कर्म स्मार्त विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।
दायकालाहते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ’ ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मृत्यनुज्ञानाच्च प्रत्यधिकारिपुरुषमग्निहोत्रमवश्यकर्तव्य-
तामाटीकते श्रौतधर्मत्वादिति ।

सोऽयं धर्मस्तत्फलं च प्रत्यक्षतो ज्ञातुं शक्यं न वेति मीमांस्येते ।
‘ साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः ’
धर्मतत्फलयोरप्र- (नि० १ । ५) इत्यादिभिर्यास्कादिवचनैर्धर्मः
त्यक्षता प्रत्यक्षतो ज्ञातुं शक्यत इति पूर्वपक्षः । धर्म-
विचारं प्रतिज्ञाय प्रवृत्ता या द्वादशलक्षणी
प्राची मीमांसा तथा राद्धान्तितत्वाद्धर्मस्तत्फलं च न प्रत्यक्षमित्युत्तरः पक्षः
सिद्धान्तभूतः । तथाहि—भगवता जैमिनिना ‘ अथातो धर्मजिज्ञासा ’
(जै० सू० १ । १ । १) इति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय तत्प्रमाणपरीक्षार्थं
‘ तस्य निमित्तपरीष्टिः ’ (जै० सू० १ । १ । ३ ।) इति सूत्रं प्रणी-
यते तेन च धर्मप्रमाणानि परीक्ष्यन्त इति प्रतिज्ञायते । ततश्च
प्रमाणान्तराणि पञ्चापि परीक्ष्य केवलं शब्दैकसमाधिगम्यत्वं धर्मस्य सिद्धान-
न्तितम् । ‘ सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ’ (जै० सू० १ । १ । ४ ।)
इति सूत्रेण धर्मस्य प्रत्यक्षप्रमाणगम्यता नास्तीति च प्रत्यक्षापि । अस्मि-
न्विचारे जैमिनिमहर्षिवचः प्रमाणतरम् । आहत्य धर्मविचारार्थमेव प्रवृ-
त्तत्वात् । यास्कादीनां वचस्तु गौणं शब्दनिरुक्त्यर्थं तेषां मुख्यतयां

एवमस्य धर्मस्यानुष्ठेयत्वे सिद्धे तदनुष्ठानप्रकाराणां बोधका ग्रन्थाः
 क इति जिज्ञासा भवति । एतावत्कालपर्यन्तं
 अनुष्ठानबोधक- विद्यमानेषु ग्रन्थेषु कल्पसूत्रब्राह्मणग्रन्था मूर्धन्य-
 ग्रन्थविचारः भूताः । कल्पसूत्रेभ्यो ब्राह्मणग्रन्थाः प्राचीनतमा-
 स्तथाऽपि विधिशेषापरपर्यायार्थबादरहितत्वात्सूत्र-
 ग्रन्थेष्वेव प्रवृत्तिः सर्वेषाम् । अथाध्यध्ययनपरम्परा ब्राह्मणग्रन्थानामपि
 जागर्ति मन्त्रार्थोपयुक्तत्वात्तेषाम् । अनुष्ठानविषये सूत्रग्रन्थास्तानतिशेते
 केवलानुष्ठानबोधकत्वात् । सूत्रग्रन्थानां दुरवगाहत्वात्प्रयोगवृत्त्यादयो ग्रन्था
 निरमीयन्त तैस्तैर्ग्रन्थकृद्भिः । यथा जाग्रत्स्वपि भाष्यवार्तिकेषु काशिका-
 सिद्धान्तकौमुद्यादयो ग्रन्था व्याकरणशास्त्रे प्राणीयन्त धीमद्भिः पण्डित-
 बरेण्यैः । यान्सूत्रग्रन्थान्प्रमाणीकृत्य प्रयोगग्रन्था न्यबध्यन्त विद्वद्भिरैस्ते
 सूत्रग्रन्था इदानीं भारतवर्षे स्वोत्पत्तिस्थाने दुर्लभाः पाश्चात्यदेशे कचिच्छ-
 चिन्मुद्यन्त इति प्रसक्तानुप्रसक्त्या ज्ञापयितुं दूयते चेत्तः । एवमास-
 न्पूर्वप्रयोगाः परंतु तत्रापि काश्चन नुटयो दरीदृश्यन्ते प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविधा-
 तिन्यः । ताश्च यथा पूर्वप्रयोगेषु सूत्रानुसारं प्रणीतेष्वपि सूत्राणि यथा-
 स्थानं न प्रदर्शन्ते । तत्र च पृथक्पृथक्प्रयोगाः (हौत्रप्रयोगः, आध्वर्य-
 वप्रयोगः, औद्गात्रप्रयोगः) प्रणीयन्ते तत्समवायेन प्रयोगद्रष्टृणां वैरस्याय ।
 किंच तत्र सूत्रार्थः प्रयोगमीमांसा च न प्रदर्श्यते । मीमांसया विना
 प्रयोगशास्त्रापरपर्यायेति कर्तव्यता न समाप्यते । यत् उक्तं श्रीकुमारिलभट्ट-
 पादैर्वार्तिके ' इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ' इति ।

तदेतत्सम्यगालोच्य प्रमाणशास्त्रप्रमाणितमतिभिः किञ्चन बडेकरवा-
 मन्त्रशास्त्रिभिः पूर्वोक्तनुटीर्निराकुर्वद्भिरियं श्रौत-
 अग्निहोत्रचन्द्रिका धर्मविषयेऽग्निहोत्रचन्द्रिका निरमायि । अत्र पारि-
 काया अपूर्वता । भाषादिसूत्राणि यथायथं लक्ष्यानुसारं कौमुदी-
 कृद्भिः सूत्राणि यथा प्रविभक्तानि तथा विभज्य
 यथास्थानं तन्निवेशः कृतः । ततः सूत्रार्थो दर्शितः । मन्त्रार्थोऽपि
 प्रदर्शितः । प्रतिकर्म मीमांसाऽप्याहता । मीमांसाशास्त्रं प्रयोगशास्त्रेण न
 संबध्यत इत्येवाऽऽसीन्मतिरेताक्कालपर्यन्तं याज्ञिकानां साऽप्येतद्ग्रन्थालो-
 चनतो विहनिष्यते । सूत्रप्रतिकूलाः प्रयोगान्तरगृहीता निर्देशाः परित्यक्ताः ।
 अत्र ग्रन्थेऽग्निहोत्रकुण्डादिप्रतिकृतिदर्शकमादर्शपत्रमारम्भ एव मुद्रितं तेन
 सर्वजनमुविज्ञेयोऽयं ग्रन्थः स्यात्तथाऽत्राऽऽधानपद्धतिशेषः समीमांसं प्रद-

शितः । अथ च कुत्रापि देश एतावत्कालपर्यन्तममुद्रितं देवत्रातभाष्यं
यथास्थानं न्यवेशि । यच्च श्रौतकर्मनिष्ठागारिष्ठैराहिताग्निभिर्गणेशशा-
स्त्रिभिः सप्रेम वर्षत्रयात्प्राक्प्रादायि ग्रन्थकृते । ते च महाभागा वर्षद्वयात्पूर्वं
दिवं गतास्तेन चन्द्रिका तदृष्टिपथं नायासीत् । किं चात्र ग्रन्थे प्रसक्तानु-
प्रसक्त्या कल्पसूत्रानुसारमाश्रमविचारादयो विषया अपि न्यबध्यन्त । एवं
च चन्द्रिका सर्वसहृदयहृदयान्याह्लादयेदेव । यथा सूर्यप्रकाशप्रकाशितच-
न्द्रचन्द्रिकाप्रदर्शितो मार्गः सुखेन स्वेष्टग्रामप्रापक एवं कल्पसूत्रसूर्यप्रकाशि-
ताग्निहोत्रचन्द्रिका धर्मपथप्रवार्तिका भवेदिति सुदृढमाशास्महे । प्राय इयं
चन्द्रिका सर्वगुणमयी तथाऽपि गच्छतः स्वलनमिति न्यायानुकारो
ग्रन्थकृता दुष्परिहरः । तद्विषये विद्वांसो लोकवृत्तज्ञा गुणैकपक्ष-
पातिनः क्षाम्येयुरिति संसूचयामः । तथैव चन्द्रिकाप्रणेतारोऽपि प्रार्थ्यन्ते
यच्चैरेवमेव श्रौतविषये ग्रन्थान्प्रणीय जनानां वैदिककर्मण्यादरः संव-
र्धयितव्यः । प्रकृतिग्रन्थास्तैः प्रणीयेरन् । आनन्दाश्रमस्य व्यव-
स्थापकैश्च ते संमुञ्चेरंस्तर्हि वैदिकपथानुयायिनो जना महोपकृतिभाजो
भवेयुरिति संभावयामः । अत्र विषयान्तरमादृत्यापि सर्वजनोपकृतये
सप्रश्रयं संसूचयन्ते पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसंस्थाया अधिपाः सुगृहीतनाम-
धेयाः श्रीविनायकशर्माण आपटेकुलकमलदिवाकराः । यत्-अयि श्रेष्ठाः,
सुविदितमेतच्छ्रीमतां यच्छार्मण्यदेशीयाः (जर्मन्स्) कल्पसूत्रब्राह्मणादि-
ग्रन्थान्मुद्रापयन्ति स्वदेशे भारतीयमहर्षिप्रणीतान् । यद्यपि ते महता
श्रमेण मुद्रापयन्ति तथाऽपि भारतीयविद्वत्साहाय्याभावाच्चैस्तत्कर्म सुव्यव-
स्थिततया सुशुद्धतया चानुष्ठानं न पार्यत इति । अतः श्रीमद्भिरवश्य-
कर्तव्यतामापतयेतत्कार्यम् । यते ऽत्र तज्ज्ञविद्वत्साहाय्यं सुकरं वैदिकग्रन्थ-
मुद्रापणजं श्रेयोऽपि लभ्येत । किंचैवं दृढं विश्वसिमो यदेतादृशग्रन्थमुद्रा-
पणार्थमेवाऽऽनन्दाश्रमसंस्थाया अवतार इति । तेन च स्वकार्यं निर्वाहितं
यथायथमिति प्रमोदोऽपि श्रीमतां चेतसि पदं कुर्यात् । किंच क्रेतृभिरिमे
ग्रन्था अल्पमूल्येनैव लभ्येरन् । अतः स्वपरहितसंसाधकमेतत्कार्यं श्रीम-
द्भिरवश्यमेवोत्तरीकृत्योपकारभरेण नमयितव्या विद्वांस इति संप्रार्थ्य विरमाम
इति शम् ।

विद्वज्जनवशंवदः पाठकोपाह्वस्यम्बकतनूजनुः

श्रीधरशर्मा पुण्यपत्तनस्थ-दाक्षिणात्यमहाविद्यालय-

(डेक्कनकोलेज) स्थः

शास्त्राध्यापकः ।

निवेदनम् ।

श्रीरामदीक्षितानां साहाय्याद्विरचिता मयाऽल्पधिया ।
भवतु मुदे गिरिजापतिपदार्पिता चन्द्रिकाऽग्निहोत्रस्य ॥ १ ॥
ज्ञानक्यां रामचन्द्रादधिगतजनुषो यस्य बन्धुर्वसीयान्
दत्तात्रेयाभिधेयः सकलनिगमवित्सोमयाजी सुशीलः ।
अन्यौ द्वौ शीलविद्यामुखगुणरुचिरौ विष्णुगोविन्दसंज्ञौ
स्वापहं श्रीगणेशो विलसति च महानाश्रयो यस्य नित्यम् ॥ २ ॥
स्वाध्यायं केशवार्थात्, निगुडकरगुरोर्धामतः शब्दशास्त्रं
तन्त्रं वैयासिकं यो बुधकुलतिलकाच्छ्रीविरूपाक्षसूरेः ।
मीमांसां वैद्यनाथाच्चिरतरमपठीद्रामतः श्रौतविद्यां
तेन श्रीवामनेन व्यरचि कृतिरियं क्षम्यतां विद्वरिष्ठैः ॥ ३ ॥

अयि प्रियवाचकमहाशयाः, सुतरां खलु मुदमापन्नोऽस्म्यद्य भवतां
करतलं प्रापयन्नाग्निहोत्रचन्द्रिकामिमाम् । यद्यपि नानात्रिधान्धान्यराशी-
न्वगृहस्थितेषु कोष्ठागारेषु व्यवस्थापयन्क्षेत्राधिपतिर्लोकानामादराय भवति
गीयते च श्रीमांश्चेति सर्वैस्तथाऽपि नासौ विस्मरति सस्योत्पादने कृत-
परिश्रमान्दीर्घोद्योगिनोऽनेकान्पुरुषान्, न ह्येकेनैव तेन निखिल्य कृषिः
कृष्यते न हि स्वेनैव तेन सर्वबीजनिर्वापणं क्रियते न वा सस्यधारणा-
पर्यन्तं बहुविधाः परिश्रमाः सद्धान्ते । एवमेव ग्रन्थोऽयं श्रीमतां कृपापात्र-
मभूदद्य तथाऽपि तन्निर्माणे सहृदयाः सहाया अपि भूयांसः सन्तीति
निवेदयन्वहाम्युपकारभरानेतेषामनेकशो विनीतेन शिरसा ।

तत्र स्मृतिपथमायाति पुनः पुनः श्रीमाल्लोकमान्यो गङ्गाधरात्मज-
स्तिलकान्वयजो बालशर्मा, महाभागोऽसौ ग्रन्थमिमं प्रत्यक्षीकर्तुं नाव-
शेषितः करुणाविमुखेन कृतान्तेनेति नितरां विषण्णोऽस्मि संवृत्तः ।
अनेन खलु परमोदारेण पुरुषपुंगवेन स्वकीयग्रन्थालयस्थमृक्संहिताभा-
ष्यमुपहारीकृतं ग्रन्थकर्त्रे । न केवलं प्रस्तुतग्रन्थप्रकाशने किंतु नित्य-
मेव शास्त्रीयवाग्यज्ञानुष्ठानसमये साहाय्यं व्यतनोदेष ममेति सविनयमावि-
ष्करोमि कृतज्ञतामेतस्मिन् ।

अथास्मिन्नुपकृतस्मृतिसमुद्यमे झटिति वर्णनविषयमवतरति मदीया
लेखनी तत्रभवतः श्रीमतः परांजपेकुलदीपकस्य शिवरामात्मजस्य नरहर-
शर्माः (डॉ० बाबासाहेब परांजपे) । एतेन खलु सुगृहीतनामधेयेन

वैद्यशास्त्रनदीष्णेनाधीतबद्धचेन पावनचरितेन राष्ट्रकार्यधुरंधरेण वर्णाश्रम-
व्यवस्थासंरक्षणबद्धपरिकरेण पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादननिपुणेनाऽऽयासित
आत्मा मत्कृते । न केवलमत्रत्यान्यपि तु विदेशीयान्यपि पुस्तकानि
महता प्रयासेन संपाद्य वितीर्णान्येतेन महात्मना मे । नावगच्छामि
कथमपि कथमस्याऽऽनृण्यमुपगन्ताऽस्मीति । मुम्बापुरमध्यवर्तिबृहन्मन्दिरा-
रीश्वरान्गोस्वामिकुलभूषणाञ्जरी १०८ श्रीगोकुलनाथमहोदयाञ्जतशः
ऋणस्य तैः प्रदत्तेन मानवकल्पसूत्रैकदेशेन बहूमूल्यग्रन्थेन सुमहतीं सम-
स्तकार्यनिष्पत्तिर्ममेति सानन्दमुद्घोषयामि ।

आहिताग्निभिर्नानलकुलोत्पन्नैरनवरतमग्निसेवां कुर्वद्विर्गणेशशास्त्रिभि-
र्नैखिलेऽपि जगति दुरापः श्रीदेवत्रातभाष्यग्रन्थः प्रसादीकृतो ममेति
र्णनातीतमेतेषामौदार्यम् ।

आनन्दाश्रमसंस्थाधिकारिभिः श्रीविनायकरायआपटेमहाशयैर्मुद्रितोऽयं
ग्रन्थ इति श्लाघ्यमेषां चरितम् । श्रौतप्रकरणस्थग्रन्थान्तरमुद्रणेऽपि वर्ध-
तामेतेषामेवमेव सद्बुद्धिः परमेश्वरकृपाकटाक्षत इति मे मनीषा ।

किंजवडेकरकुलापरवसिष्ठभूतैः श्रीरामचन्द्रात्मजदत्तात्रेयशर्मभिरा-
हिताग्निभिः सोमयाजिमिरत्राऽऽगत्य न्युष्य चाऽऽग्रन्थसमाप्तिं ग्रन्थलेखने
बृहत्साहाय्यमकारि । तथैव वेदशास्त्रोदधिपारंगतानां प्रयोगशास्त्रनदीष्ण-
हानगलग्रामनिवासिनां श्रीरामदीक्षितानां प्रत्यक्षप्रयोगविज्ञानस्य साहाय्यं
विनाऽसंभाव्यैव ग्रन्थनिष्पत्तिरिति साञ्जलिबन्धं स्मरामि तदुपकृतीः
पुनःपुनः ।

डेक्कनकोलेजस्थैः शास्त्राध्यापकैराचार्यैः श्रीधरशास्त्रिभिः पाठकमहो-
दयैर्व्यलेखि ग्रन्थस्यास्य प्रस्तावो भूयोभूयश्च संपादितं संशोधनमिति
वितरामि तेभ्योऽनेकशो धन्यवादान् । मिरजकरवंशभूषणैः श्रीमुकुन्द-
शास्त्रिभिः संस्कृताध्यापकैश्चाङ्गान्कृतमन्तराऽन्तरा सहकार्यमिति तेष्वपि
दर्शितादरोऽयं जनः ।

एवं च परिसमाप्याऽऽनन्दनकरं निवेदनमेतच्चराचराधारभूतस्य कैला-
सपतेः कोरग्रामनिवासिनः श्रीकमलेश्वरस्य प्रसादत आदिशक्तेर्महालक्ष्म्याः
कृपाकटाक्षतः पूज्यपादविरूपाक्षचरणानां गुरुवर्यवैद्यनाथशास्त्रिणामध्या-
पककेशवभट्टपादानां दत्तात्रेयशास्त्रिनिगुडकराख्यानां गुरुचरणानां पण-

निवेदनम् ।

श्रीरामदीक्षितानां साहाय्याद्विरचिता मयाऽल्पधिया ।
भवतु मुदे गिरिजापतिपदार्पिता चन्द्रिकाऽग्निहोत्रस्य ॥ १ ॥
जानक्यां रामचन्द्रादधिगतजनुषो यस्य बन्धुर्वसीयान्
दत्तात्रेयाभिधेयः सकलनिगमवित्सोमयाजी सुशीलः ।
अन्यौ द्वौ शीलविद्यामुखगुणरुचिरौ विष्णुगोविन्दसंज्ञौ
स्वापहर्त्रे श्रीगणेशो विलसति च महानाश्रयो यस्य नित्यम् ॥ २ ॥
स्वाध्यायं केशवार्थात्, निगुडकरगुरोर्धामतः शब्दशास्त्रं
तन्त्रं वैयासिकं यो बुधकुलतिलकाच्छ्रीविरूपाक्षसूरेः ।
मीमांसां वैद्यनाथाच्चिरतरमपठीद्रामतः श्रौतविद्यां
तेन श्रीवामनेन व्यरचि कृतिरियं क्षम्यतां विद्वरिष्ठैः ॥ ३ ॥

अयि प्रियवाचकमहाशयाः, सुतरां खलु मुदमापन्नोऽस्म्यद्य भवतां
करतलं प्रापयन्नग्निहोत्रचन्द्रिकामिमाम् । यद्यपि नानाविधान्धान्यराशी-
न्वगृहस्थितेषु कोष्ठागारेषु व्यवस्थापयन्क्षेत्राधिपतिर्लोकानामादराय भवति
गीयते च श्रीमांश्चेति सर्वैस्तथाऽपि नासौ विस्मरति सस्योत्पादने कृत-
परिश्रमान्दीर्घोद्योगिनोऽनेकान्पुरुषान्, न ह्येकेनैव तेन निखिला कृषिः
कृष्यते न हि स्वेनैव तेन सर्वबीजनिर्वापणं क्रियते न वा सस्यधारणा-
पर्यन्तं बहुविधाः परिश्रमाः सह्यन्ते । एवमेव ग्रन्थोऽयं श्रीमतां कृपापात्र-
मभूदद्य तथाऽपि तन्निर्माणे सहृदयाः सहाया अपि भूयांसः सन्तीति
निवेदयन्वहाम्युपकारभरानेतेषामनेकशो विनीतेन शिरसा ।

तत्र स्मृतिपथमायाति पुनः पुनः श्रीमाल्लोकमान्यो गङ्गाधरात्मज-
स्तिलकान्वयजो बालशर्मा, महाभागोऽसौ ग्रन्थमिमं प्रत्यक्षीकर्तुं नाव-
शेषितः करुणाविमुखेन कृतान्तेनेति नितरां विषण्णोऽस्मि संवृत्तः ।
अनेन खलु परमोदारेण पुरुषपुंगवेन स्वकीयग्रन्थालयस्थमृक्संहिताभा-
ष्यमुपहारीकृतं ग्रन्थकर्त्रे । न केवलं प्रस्तुतग्रन्थप्रकाशने किंतु नित्य-
मेव शास्त्रीयवाग्यज्ञानुष्ठानसमये साहाय्यं व्यतनोदेष ममेति सविनयमावि-
ष्करोमि कृतज्ञतामेतस्मिन् ।

अथास्मिन्नुपकृतस्मृतिसमुद्यमे झटिति वर्णनविषयमवतरति मदीया
लेखनी तत्रभवतः श्रीमतः परांजपेकुलदीपकस्य शिवरामात्मजस्य नरहर-
शर्माणः (डॉ० बाबासाहेब परांजपे) । एतेन खलु सुगृहीतनामधेयेन

वैद्यशास्त्रनदीक्षणेनाधीतबद्धचेन पावनचरितेन राष्ट्रकार्यधुरंधरेण वर्णाश्रम-
व्यवस्थासंरक्षणबद्धपरिकरेण पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादननिपुणेनाऽऽयासित
आत्मा मत्कृते । न केवलमत्रत्यान्यपि तु विदेशीयान्यपि पुस्तकानि
महता प्रयासेन संपाद्य वितीर्णान्येतेन महात्मना मे । नावगच्छामि
कथमपि कथमस्याऽऽनृण्यमुपगन्ताऽस्मीति । मुम्बापुरमध्यवर्तिबृहन्मन्दिरा-
धीश्वरान्गोस्वामिकुलभूषणाञ्जरी १०८ श्रीगोकुलनाथमहोदयाञ्जलिः
प्रणम्य तैः प्रदत्तेन मानवकल्पसूत्रैकदेशेन बहुमूल्यग्रन्थेन सुमहतीं सम-
भूत्कार्यनिष्पत्तिर्मेति सानन्दमुद्घोषयामि ।

आहिताग्निभिर्नानलकुलोत्पन्नैरनवरतमग्निसेवां कुर्वद्विर्गणेशशास्त्रिभि-
र्निखिलेऽपि जगति दुरापः श्रीदेवत्रातभाष्यग्रन्थः प्रसादीकृतो ममेति
वर्णनातीतमेतेषामौदार्यम् ।

आनन्दाश्रमसंस्थाधिकारिभिः श्रीविनायकरायआपटेमहाशयैर्मुद्रितोऽयं
ग्रन्थ इति श्लाघ्येषां चरितम् । श्रौतप्रकरणस्थग्रन्थान्तरमुद्रणेऽपि वर्ध-
तामेतेषामेवमेव सद्बुद्धिः परमेश्वरकृपाकटाक्षत इति मे मनीषा ।

किंजवडेकरकुलापरवसिष्ठभूतैः श्रीरामचन्द्रात्मजदत्तात्रेयशर्मभिरा-
हिताग्निभिः सोमयाजिभिरत्राऽऽगत्य न्युष्य चाऽऽग्रन्थसमाप्तिं ग्रन्थलेखने
बृहत्साहाय्यमकारि । तथैव वेदशास्त्रोदधिपारंगतानां प्रयोगशास्त्रनदीक्ष-
णानगलग्रामनिवासिनां श्रीरामदीक्षितानां प्रत्यक्षप्रयोगविज्ञानस्य साहाय्यं
विनाऽसंभाव्यैव ग्रन्थनिष्पत्तिरिति साञ्जलिबन्धं स्मरामि तदुपकृतीः
पुनःपुनः ।

डेक्कनकोलेजस्थैः शास्त्राध्यापकैराचार्यैः श्रीधरशास्त्रिभिः पाठकमहो-
दयैर्व्यलेखि ग्रन्थस्यास्य प्रस्तावो भूयोभूयश्च संपादितं संशोधनमिति
वितरामि तेभ्योऽनेकशो धन्यवादान् । मिरजकरवंशभूषणैः श्रीमुकुन्द-
शास्त्रिभिः संस्कृताध्यापकैश्चाङ्गानुक्रमान्तराऽन्तरा सहकार्यमिति तेष्वपि
दर्शितादरोऽयं जनः ।

एवं च पारिसमाप्याऽऽनन्दनकरं निवेदनमेतच्चराचराधारभूतस्य कैला-
सपतेः कोरग्रामनिवासिनः श्रीकमलेश्वरस्य प्रसादत आदिशक्तेर्महालक्ष्म्याः
कृपाकटाक्षतः पूज्यपादविरूपाक्षचरणानां गुरुर्वयंवैद्यनाथशास्त्रिणामध्या-
पककेशवभट्टपादानां दत्तात्रेयशास्त्रिनिगुडकराख्यानानां गुरुचरणानां पणः

शीकराख्यदत्तात्रेयशास्त्रिणां, रघुनाथकृष्णपाटणकराख्यानां महोदयानां
 सन्मित्राणां चाऽऽशिषा भवतु मत्तः पुनरेवं ग्रन्थनिष्पत्तिरिति प्रकटय्य
 मनोरथं समापयाम्येतन्निवेदनम् । नेत्रवेदवसुभूमिते (१८४२)
 शालिवाहनशाके समाप्तिमगमदयं ग्रन्थः पुण्यपत्तने केळकरोपाह्माधवरा-
 याणामारामेऽग्निहोत्रशालायामाश्विनसुदि पौर्णमास्यामिति शम् ।

विदुषामनुचरो वामनशर्मा

देवयजनप्रतिकृतिप्रदर्शितविषयप्रमाणानि ।

आयामविस्तारौ—देवयजनस्याऽऽयामविस्तारार्थलक्षणाविति सूत्रकारेण प्रमाणानु-
कत्वाज्ज्ञायेते । अर्थलक्षणं तु कल्पान्तरप्रणेतृभिर्व्यक्तीकृतमस्ति । तदेवम् । आयामः
शेडशप्रक्रमः । विस्तारो द्वादशप्रक्रमः । नन्वन्यतो ग्रहणे दोषः स्यादिति मैवम्—
अनुक्तमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायान्निषेधाभावाच्चेति विभाव्यताम् ।

आगारपार्थक्यम्—तस्मिन्देवयजन आगारद्वयं कल्पनीयम् । तदेतत्सूत्रकारः सूत्र-
शब्दभूव—

“ अन्यदाहवनीयागारमन्यद्गार्हपत्यस्य ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।६।)

सूत्रार्थः—गार्हपत्यागारात्पृथगेवाऽऽहवनीयस्याप्यागारं कर्तव्यमित्यर्थः । गार्हपत्यागारा-
एव दक्षिणाग्न्यागारं भवतीत्युक्तं भवति । आगारं शरणमित्यनर्थान्तरम् ।

शरणनियमः—तत्र प्रत्यागारमुदीचीनाप्रवंशतानियमः । सूत्रयति च—

“ तस्मिन्नुदीचीनवंशं शरणं करोति ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।१।)

सूत्रार्थः—उदीचीनान्वंशान्निधाय गार्हपत्यस्य शरणं कुर्यात् । तत्र शरणस्य स्तम्भ-
चनाविशेषं सौकर्यावहं प्रदर्शयामः । प्रतिशरणं स्तम्भास्त्वेकादश द्वादश वा खातव्याः ।
तत्र प्रतिस्तम्भमन्तरालं प्रतिष्ठितावङ्कितरीत्या षट्चतुस्त्रिप्रक्रममिति ज्ञेयम् । गार्हपत्यस्य
दक्षिणस्यां दिशि शकटगमनार्हमेकं द्वारं कल्पनीयम् । आहवनीयशरणेऽप्येकं द्वारं
गोचीनं कल्पनीयं शेषमागारं गार्हपत्यागारवत्कार्यम् ।

आयतननिर्भितिः—आयतननिर्माणमानप्रकारः प्रतिकृतौ योऽस्माभिः प्रादर्शितः
तत्परम्परामूलकः । परम्परा त्वितिहासप्रमाणमूलिकेति सुन्दरराजकृष्णसूत्रव्याख्यानतोऽ-
गच्छामः । एवं हि तत्र व्याख्यानम्—

“ मण्डलं गार्हपत्यस्य, अर्धमण्डलं दक्षिणाग्नेः, चतुरश्रमाहवनी-
यस्यैतिहासिकाः सर्वाणि चाऽऽयतनानि क्षेत्रतस्तुल्यानीत्याहु-
रिति च ”

सूत्रकारमत्याऽऽयतननिर्मितिप्रकारस्तु यथावन्निर्णीय यथावकाशं दार्शिके विहारे प्रदर्श-
यामः ।

गार्हपत्यायतनस्थलनिर्देशः—गार्हपत्यशरणस्य पृष्ठवंशादधस्तनदेशमग्रेण गार्ह-
पत्यायतनस्थानमिति सूत्रकारेण सूत्रितम् । तद्यथा—

“ तस्याग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति ” (आप० श्रौ० ५।४।२।)

सूत्रार्थः—तस्य शरणस्य पृष्ठवंशादधस्तनं देशमग्रेण गार्हपत्यस्य स्थानं भवति ।

आयतनमानम्—पञ्चतिलाधिकसार्धत्रयोदशाङ्गुलपरिमितेन शुल्बेन कर्कटेन वा कृतवर्तुलं गार्हपत्याग्रेणायतनं भवति ।

१ चतुस्त्रिंशत्तिलाः पृथुसंश्लिष्टाः—एकमङ्गुलम् ।

पृथुसंश्लिष्टाः—चतसृष्वपि दिक्षु संश्लिष्टाः संबद्धाः प्रथमगुणविशिष्टा इत्यर्थः ।
अयं पृथुसंश्लिष्टशब्दार्थ इति शुल्बशास्त्रविदो याज्ञिकाः प्राहुः ।

आहवनीयाग्न्यायतनम्—गार्हपत्यायतनस्य पूर्वशङ्कुमारभ्याष्टासु प्रक्रमेष्वतीतेष्वहवनीयस्य पश्चिमशङ्कोः स्थानम् ।

“ तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याऽऽहवनीयायतनमेकादशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैश्यस्य ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।३ ।)

सूत्रार्थः—अष्टासु प्रक्रमेष्वतीतेष्वहवनीयस्थानम् । प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति बोधायनः । द्वादशाङ्गुलमिति कात्यायनः । तत्र समचतुरश्रं चतुर्विंशत्यङ्गुलमकमाहवनीयायतनम् ।

दक्षिणाग्न्यायतनम्—गार्हपत्यायतनस्य पूर्वशङ्कुमारभ्य पुरस्तात्पृथ्यङ्गुलमिति देशे शङ्कुं निखाय, तस्मात्समं दक्षिणतः षट्सप्तत्यङ्गुलपरिमिते देशे शङ्कुं निखाय, तथा च गार्हपत्यायतनस्य पूर्वशङ्कुमारभ्य दक्षिणतः पुरस्तात् षण्णवत्यङ्गुलपरिमिते देशे दक्षिणाग्रेणायतनमध्यशङ्कुं निखाय सार्धयवद्वयाधिकैकान्नविंशत्यङ्गुलमकशुल्बेन कर्कटेन वा मण्डलं कृत्वोत्तरार्धं त्यक्त्वा दक्षिणतोऽर्धचन्द्राकाररेखां कुर्यात् । तदेतद्दक्षिणाग्रेणायतनम् ।

“ दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्रेणायतनम् ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।५ ।)

सूत्रार्थः—गार्हपत्यस्य दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्याहवनीयधोरन्तरालदेशस्य तृतीयोऽंशो विगतो यस्माद्देशात्स तथोक्तः । गार्हपत्यस्य नेदीयसीति परमतमिरासार्थमिति ज्ञेयम् । बितृतीयदेशे—इति समीपसप्तमी चेयं बितृतीयदेशस्य पश्चात्स्तोकान्तरे देश इत्यर्थः ।

तीर्थम्—उत्करं प्रणीताश्चान्तरेण यो देशः स तीर्थसंज्ञको ज्ञेयः । तीर्थप्रदेशं ज्ञानार्थं प्रतिष्ठितौ प्रणीतोत्करप्रदर्शनमिति ज्ञेयम् ।

देवयजनप्रतिकृतिप्रदर्शितविषयप्रमाणानि ।

“पूर्वेणोत्करमपरेण प्रणीता एतत्तीर्थमित्याचक्षते । ” (आश्व० श्रौ० सू० १।१।४ ।)

यजमानसंचरः—अपरेण वेदिदेशं पूर्वेण गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं च पूर्वेण गच्छेत् ।

“आहिताग्निराचम्यापरेण वेदिमतिव्रज्य ” (आश्व० श्रौ० सू० २ । ३।११ ।)

आचमनस्थानम्—आहवनीयस्यैशानीतो निष्क्रम्य प्राङ्मुखो भूत्वाऽऽचामेत् ।

“प्रागुदगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य ” (आश्व० श्रौ० सू० १।१।४ ।)

यजमानस्थानम्—वेदिदेशस्य दक्षिणत उपविशेत् ।

“दक्षिणत उपविश्य ” (आश्व० श्रौ० सू० २।३।११ ।)

पत्नीस्थानम्—गार्हपत्यस्य दक्षिणत उदङ्मुख्युपविशेत् ।

“दक्षिणत उदीच्युपविशति ” (आप० श्रौ० सू० २।५।८ ।)

१ धृष्टिः—धृष्टिः, उपवेश इत्यनर्थान्तरम् । सा च धृष्टिर्यस्य कस्यचिद्यज्ञिकाष्टस्य कार्या । सा चाङ्गारनिरुहणभस्मसंभोकरणादिषूपयुज्यते । सा प्रादेशमात्राऽरत्निमात्रा वा कार्य्या । तद्विधानं चैवं सूत्र्यते “उपवेशं करोति ” (आप० श्रौ० सू० १।६।७ ।)

२ अग्निहोत्रस्थाली—सैषा मृन्मयी दुग्धतापनार्थमुपयुज्यते । तस्याः प्रमाणं सूत्र्यते—

“प्रसृताकृतिरार्थकृताऽग्निहोत्रस्थाल्यूर्ध्वकपालाऽचक्रवर्ता ” (आप० श्रौ० सू० ६।३।७ ।)

सूत्रार्थः—प्रसृताकृतिः—असंकुचितबिला । आर्थकृता—आर्थैः कृता । ऊर्ध्वकपाला—अतिर्यग्भृत्तकपाला । अचक्रवर्ता वर्तनं वर्तः, न चक्रे वर्तनं यस्याः सा तथोक्ता न चक्र-भ्रमणेन निर्मितेत्यर्थः ।

३ स्तुवः—खदिरकाष्ठकृतोऽर्थलक्षणः । अन्यप्रार्थलक्षणं नियतमस्ति । अङ्गुष्ठपर्व-मात्रबिलः स्तुव इति भारद्वाजः । अरत्निमात्रदैर्घ्यः ।

“ तस्याग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति ” (आप० श्रौ० ५।४।२।)

सूत्रार्थः—तस्य शरणस्य पृष्ठवंशादवस्तनं देशमग्रेण गार्हपत्यस्य स्थानं भवति ।

आयतनमानम्—पञ्चतिलाधिकसार्धत्रयोदशाङ्गुलपरिमितेन शुल्बेन कर्कटेन वा कृतवर्तुलं गार्हपत्याग्रेणायतनं भवति ।

१ चतुस्त्रिंशत्तिलाः पृथुसंश्लिष्टाः—एकमङ्गुलम् ।

पृथुसंश्लिष्टाः—चतसृष्वपि दिक्षु संश्लिष्टाः संबन्धाः प्रधानगुणविशिष्टा इत्यर्थः । अयं पृथुसंश्लिष्टशब्दार्थ इति शुल्बशास्त्रविदो याज्ञिकाः प्राहुः ।

आहवनीयान्यायतनम्—गार्हपत्यायतनस्य पूर्वशङ्कुमारभ्यामष्टासु प्रक्रमेष्वातीतिष्वाहवनीयस्य पश्चिमशङ्कोः स्थानम् ।

“ तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याऽऽहवनीयायतनमेकादशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैश्यस्य ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।३ ।)

सूत्रार्थः—अष्टासु प्रक्रमेष्वातीतिष्वाहवनीयस्थानम् । प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति बौधायनः । द्वादशाङ्गुलमिति कात्यायनः । तत्र समचतुरश्रं चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकमाहवनीयायतनम् ।

दक्षिणान्यायतनम्—गार्हपत्यायतनस्य पूर्वशङ्कुमारभ्य पुरस्तात्पृष्ठयङ्गुलमिते देशे शङ्कुं निखाय, तस्मात्समं दक्षिणतः षट्सप्तत्यङ्गुलपरिमिते देशे शङ्कुं निखाय, तथा च गार्हपत्यायतनस्य पूर्वशङ्कुमारभ्य दक्षिणतः पुरस्तात् षण्णवत्यङ्गुलपरिमिते देशे दक्षिणाग्रेणायतनमभ्यशङ्कुं निखाय सार्धयवद्वयाधिकैकान्नविंशत्यङ्गुलात्मकशुल्बेन कर्कटेन वा मण्डलं कृत्वोत्तरार्धं त्यक्त्वा दक्षिणतोऽर्धचन्द्राकाररेखां कुर्यात् । तदेतदक्षिणाग्रेणायतनम् ।

“ दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्रेणायतनम् ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।५ ।)

सूत्रार्थः—गार्हपत्यस्य दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालदेशस्य तृतीयोऽंशो विगतो यस्माद्देशात्स तथोक्तः । गार्हपत्यस्य नेदीयसीति परमतमिरासार्थमिति ज्ञेयम् । बितृतीयदेशे—इति समीपमसमी चेयं बितृतीयदेशस्य पश्चात्सतो कान्तरे देश इत्यर्थः ।

तीर्थम्—उत्करं प्रणीताश्चान्तरेण यो देशः स तीर्थसंज्ञको ज्ञेयः । तीर्थप्रदेशं ज्ञानाप्रतिकृतौ प्रणीतोत्करप्रदर्शनमिति ज्ञेयम् ।

देवयजनप्रतिकृतिप्रदर्शिताविषयप्रमाणानि ।

“पूर्वेणोत्करमपरेण प्रणीता एतत्तीर्थमित्याचक्षते ।” (आश्व० श्रौ० सू० १।१।४ ।)

यजमानसंचरः—अपरेण वेदिदेशं पूर्वेण गार्हपत्यं दक्षिणां च पूर्वेण गच्छेत् ।

“आहिताग्निराचम्यापरेण वेदिमतिव्रज्य ” (आश्व० श्रौ० सू० २ । ३।११ ।)

आचमनस्थानम्—आहवनीयस्यैशानीतो निष्क्रम्य प्राङ्मुखो भूत्वाऽऽचामेत् ।

“प्रागुदगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य ” (आश्व० श्रौ० सू० १।१।४ ।)

यजमानस्थानम्—वेदिदेशस्य दक्षिणत उपविशेत् ।

“दक्षिणत उपविश्य ” (आश्व० श्रौ० सू० २।३।११ ।)

पत्नीस्थानम्—गार्हपत्यस्य दक्षिणत उदङ्मुख्युपविशेत् ।

“दक्षिणत उदीच्युपविशति ” (आप० श्रौ० सू० २।५।८ ।)

१ धृष्टिः—धृष्टिः, उपवेश इत्यनर्थान्तरम् । सा च धृष्टिर्यस्य कस्यचिच्चक्षियकाष्ठस्य कार्या । सा चाङ्गारनिरूहणभस्मसंभीकरणादिषूपयुज्यते । सा प्रादेशमात्राऽरनिमात्रा वा कार्या । तद्विधानं चैवं सूत्र्यते “उपवेशं करोति ” (आप० श्रौ० सू० १।६।७ ।)

२ अग्निहोत्रस्थाली—सैषा मृन्मयी दुग्धतापनार्थमुपयुज्यते । तस्याः प्रमाणं सूत्र्यते—

“प्रसृताकृतिरार्यकृताऽग्निहोत्रस्थाल्यूर्ध्वकपालाऽचक्रवर्ता ” (आप० श्रौ० सू० ६।३।७ ।)

सूत्रार्थः—प्रसृताकृतिः—असंकुचितबिला । आर्यकृता—आर्यैः कृता । ऊर्ध्वकपाला—अतिर्यग्भृत्तकपाला । अचक्रवर्ता वर्तनं वर्तः, न चक्रे वर्तनं यस्याः सा तथोक्ता न चक्र-भ्रमणेन निर्मितेत्यर्थः ।

३ स्तुवः—खदिरकाष्ठकृतोऽर्थलक्षणः । अन्यत्रार्थलक्षणं नियतमस्ति । अङ्गुष्ठपर्व-मात्रबिलः स्तुव इति भारद्वाजः । अरत्निमात्रद्वैर्धः ।

देवयजनप्रतिकृतिप्रदर्शितविषयप्रमाणानि ।

४ अग्निहोत्रहवणी—अरत्निमात्री वायसपुच्छी हंसमुख्यर्धप्रादेशमात्रबिलः विक-
कृतवृक्षनिर्मिता ।

“ स्वादिरः सुवो वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी बाहुमाऽपरत्निमात्री वा । ”
(आप० श्रौ० सू० ६।३।६।)

अग्निहोत्रचन्द्रिकाया विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठसंख्या
१ प्रास्ताविकम्	१-६
स्वाध्यायशब्दार्थः	१-३
वेदान्तिमतेन कर्मानुष्ठानविचारः	३-५
परित्राड्विचारः	५-६
अग्निहोत्रस्य नित्यत्वम्	६-७
उत्पत्तिविधेः परिष्कारः	८-१०
सूत्रस्यैव पुरस्कृतिविचारः	८-१०
२ आश्वलायनीयाग्निहोत्रसूत्रम्	९-१०
३ अग्निहोत्रसूत्रभाष्यं सवृत्तिकम्	}
भाष्यं देवत्रातकृतं वृत्तिर्गार्ग्यनारायणकृतम्	११-३०
४ यथाप्रयोगशास्त्रमग्निहोत्रहोमप्रयोगः	३१-३६
५ अग्निहोत्रप्रयोगविशेषाः	}
प्रतरग्निहोत्रविशेषाः, सामान्यविशेषाः, पार्वण्या विशेषाः	३७—
६ अध्वप्रमीताग्निहोत्रविधिः	३८—
७ षष्ठाग्निहोत्रहोमप्रकारः	३९-४०
८ श्रेष्ठाग्निहोत्रहोमप्रकारः	४१—
९ समस्याग्निहोत्रहोमप्रकारः	४१-४२
१० आश्वलायनीयाहिताग्निप्रवासविधिसूत्रम्	४३—
११ सवृत्त्याहिताग्निप्रवासविधिसूत्रभाष्यम्	}
भाष्यं देवत्रातीयं, वृत्तिर्गार्ग्यनारायणी....	४४ ४९
१२ आहिताग्नेर्यथाप्रयोगशास्त्रं प्रवासोपस्थानम्	५०-५१
१३ प्रवासादागतस्याऽऽहिताग्नेर्विधिः	५२-५४
१४ आहिताग्नेरग्निसमारोपप्रत्यवरोहसूत्रम्	५५—
तदेव देवत्रातीयभाष्यनारायणवृत्तिसहितम्	५५-५६
१५ यथाप्रयोगशास्त्रमग्नेः समारोपप्रयोगः	५६—
१६ आहिताग्नेरग्नेर्यथाशास्त्रं प्रत्यवरोहणप्रयोगः	५७—
१७ प्रथमाग्निहोत्रारम्भप्रयोगः	५७-५८
१८ अग्निहोत्रस्य सविषयविधिवाक्यानुक्रमः	५८-६०

विषयः	पुटसंख्या
१९ अग्नेर्मन्थनयन्त्रकं सप्रभं कर्मप्रदीपस्थम्	६१-६५
२० अग्निहोत्रानुष्ठानविषयिका सामग्री	६५-६६
२१ अग्निहोत्रहोमप्रयोगमन्त्रभाष्यम्	६६-७३
२२ समारोपप्रत्यवरोहप्रयोगमन्त्रभाष्यम्	७४-
२३ प्रवासोपस्थानप्रयोगमन्त्रभाष्यम्	७५-७९
२४ { पिण्डपितृयज्ञविषयकं तैत्तिरीयब्राह्मणं सायणाचार्यकृतभाष्यसहितम्... }	८०-८५
२५ आश्वलायनीयं पिण्डपितृयज्ञसूत्रम्	८५-८६
२६ तदेव देवत्रातनारायणभाष्यवृत्तिसहितम्	८७-९९
२७ पिण्डपितृयज्ञसंभारस्मरणपट्टिका	१००
२८ पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः	१०१-१०३
२९ पिण्डपितृयज्ञप्रयोगमन्त्रभाष्यम्	१०४-१०७
३० { आग्रयणब्राह्मणं तैत्तिरीयं सायणाचार्य- कृतभाष्यसहितम् ... }	१०७-११०
३१ आग्रयणसंभारस्मरणपट्टिका	१११-
३२ आश्वलायनीयमाग्रयणीयसूत्रम्	१११-११२
३३ तदेव देवत्रातनारायणभाष्यवृत्तिसहितम्	११२-११७
३४ आपस्तम्बाचार्यप्रणीतमाग्रयणश्रौतसूत्रम्	११८-१२०
३५ तदेव रुद्रदत्तकृतवृत्तिसहितम्	१२१-१२९
३६ { तत्सूत्रानुसारि आग्रयणप्रयोगः तत्र तत्राऽऽश्वलायनानां विशेषः प्रदर्शितोऽस्ति ... }	१२९-१३४
३७ अथाऽऽग्रयणहोत्रप्रयोगः आपस्तम्बीययज्ञमानस्य विशेषस्तत्र तत्र प्रदर्शितोऽस्ति	१३५-१३७
३८ आग्रयणानुकल्पप्रयोगः आश्वलायनीयः	१३७-१३८
३९ ऐतरेयब्राह्मणविहितमाग्रयणाकरणप्रायश्चित्तं सायण- भाष्यसहितम्	१३८-
४० तत्प्रायश्चित्तैष्टिस्थानीयपूर्णाहुतिप्रयोगः	१३८-१३९
४१ आग्रयणमीमांसा दक्षिणामीमांसा	१३९-१४१

विषयः	पुटसंख्या
पाकादिधर्ममीमांसा.....
४२ अग्निहोत्रप्रायश्चित्तविधायकमैतरेयब्राह्मणं
सायणाचार्यकृतभाष्यसहितम् } १४१-१५१
१ उपावसृष्ट्या गोर्दोहनमध्य उपवेशनप्रा० १४१—
२ दोहनकाले ध्वनिकरणे प्रा० १४२—
३ दुह्यमानस्य क्षीरस्याग्निहोत्र्याः स्थानचलनेन
भूमौ पतने प्रा० १४२—
४ सर्वस्मिन्पयसि सित्ते प्रा० १४३—
५ सर्वहविर्दूषणे प्रा० १४३—
६ अग्निहोत्रस्याधिश्रितापत्तौ प्रा० १४४—
७ अधिश्रितोत्तरस्कन्दने, दाहाधिक्येन वा
स्कन्दने प्रा० १४४—
८ गार्हपत्यादाहवनीयं नीयमाने हविषि स्खलने,
साकल्येन वा द्रव्यपतने प्रा० १४५—
९ अग्निहोत्रहोत्र्या भेदेन प्रा० १४६—
१० आहवनीयेऽग्नौ संति गार्हपत्य उपशान्ते प्रा० १४६—
११ आहवनीयेऽग्नौ स्थित एव पुनरुद्धृते प्रा० १४७—
१२ गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्जने प्रा० १४७—
१३ सर्वेषामग्नीनां संसर्जने प्रा० १४७—
१४ आहिताग्नीनां परस्परमग्निसंसर्जने १४८—
१५ लौकिकाग्निसंसर्जने च प्रा० १४८—
१६ गार्हपत्यादीनां महानसादिगतेनाग्निना संसर्गे प्रा० १४८—
१७ गार्हपत्यादेर्वैद्युताग्निसंसर्जने प्रा० १४८—
१८ गार्हपत्यादेः शवाग्निसंसर्गे प्रा० १४९—
१९ गार्हपत्यादेरारण्येनाग्निना संसर्गे प्रा० १४९—
२० गार्हपत्यादीनां सर्वेषामुपशान्तौ प्रा० १४९—
२१ आहिताग्निनाऽस्नातेनाग्निहोत्रहोमे कृते प्रा० १४९—
२२ आहिताग्नेः सूतकान्नप्राशने प्रा० १५०—
२३ आहिताग्निना स्वमरणाविषयके शब्दे श्रुते प्रा० १५०—
२४ आहिताग्नेर्भार्या वा तद्रूपावस्थिता गौर्वाऽपत्यद्वयं
सह जनयेत्तदा प्रा० १५०—

विषयः	पुटसंख्या
४३ आश्वलायनीयाग्निहोत्रप्रायश्चित्तसूत्रं देवत्रातीयभाष्येण	
नारायणकृतया वृत्त्या च समेतम्	१५१-१५७
१ अर्वाक्छम्यापरासादाहवनीयगमने प्रा०	१५२—
२ अर्वाक्छम्यापरासादाहवनीय उपशान्ते प्रा०	१५२—
३ अन्यस्याग्निषु यागे कृते प्रा०	१५२—
४ अस्याग्निष्वन्येन यागे कृते प्रा०	१५२—
५ अस्याग्नीनन्यो वाऽग्निर्व्यव्यात्तदा प्रा० ...	१५२—
६ अग्निहोत्रद्रव्ये कुशेषूपसादिते रथशकटादि,	
७-८ श्वा, मनुष्यजातिः सर्वाग्नीनां मध्येनातिक्रामेत्तदा प्रा०	१५२—
९ यजमाने प्रवासे मृते प्रा०	१५३—
१० अग्निवर्जितैरन्यैर्व्यवाये प्रा०	१५४—
११ शुनो व्यवाये विशेषविधिरूपं प्रा० ...	१५५—
१२ अध्वप्रमीतयजमानस्येष्टेः प्राग्विशेषप्रा०	१५६—
१३ अपरपक्षे प्रमीतस्य यजमानस्य विशेषविधिरूपं प्रा० ...	१५६—
४४- शम्यापरासदेशमनतिक्रान्ताग्नीनां यथाप्रयोगशास्त्रं	
प्रायश्चित्तप्रयोगः... ..	१५७—
४५ पाथिकृतेष्टिस्थानीयपूर्णाहुतिप्रयोगः	१५८—
४६ शम्यापरासदेशातिक्रमणेऽन्याग्निषु यजने	
अस्याग्निषु अन्येनेष्टेऽग्निना व्यवाये, चक्रीव- ...	
च्छ्वपुरुषैर्व्यवायेऽध्वनि यजमाने मृते प्रायश्चित्तप्र०	१५८—
४७ व्यवधानप्रायश्चित्तविशेषस्तत्संकल्पश्च	१५९-१६०
शुना व्यवाये विशेषप्रयोगः	
४८ प्रायश्चित्तसूत्रं पूर्वोक्तभाष्यवृत्तिसहितम्—	१६१-१६४
१४ केशखकीटपतङ्गादिभिरन्यैर्वा बीभस्तितेषु	
हविषु प्रा०	१६१—
१५ क्षरणं प्राप्तेषु हविषु प्रा०	१६१—
१६ अग्निहोत्रद्रव्यमधिश्रितं सद्यदि स्थालीमूलतः	
स्वेत्तदा प्रा०	१६१—

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठसंख्या
१७ उपावसृष्टा गौर्दुह्यमाना यद्युपविशेत्तदा प्रा० १६१—
१८ उपावसृष्टा दुह्यमाना यदि शब्दं कुर्यात्तदा प्रा० १६२—
१९ शोणितं चेद्दुह्यति गौस्तदा प्रा० १६३—
२० स्थालीभेदेन विक्षिते द्रव्ये, सिके च प्रा० १६३—
२१ उपावसृष्टायां दुह्यमानायां गवि चलन्त्यां यदि पयः स्कन्देत्तदा प्रा० १६३—
४९ प्रायश्चित्तस्य यथाशास्त्रं प्रयोगः १६४—१६५
२२ अधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यं स्थालीमूलेन स्रवति चेत्प्रा० प्रा० १६४—
२३ उपावसृष्टा गौर्दुह्यमाना यद्युपविशेत्तदा प्रा० प्रा० १६४—
२४ यदि गौरुपावसर्गादिदोहनपर्यन्तं शब्दं कुर्यात् तदा प्रा० प्रा० १६४—
२५ स्थालीमूलतो विक्षिते, स्कन्ने वा प्रा० प्रा० १६५—
२६ दोहनावस्थायामुपावसृष्टा गौश्चलन्ती यदि भूमावीषत्क्षीरं पातयेत्तर्हि प्रा० प्रा० १६५—
५० प्रायश्चित्तसूत्रं भाष्यवृत्तिभ्यां सहितम् १६५—१७३
२७ सिकावशिष्टेऽनवशिष्टे वा प्राचीनहरणे होमव्यवस्थाः १६५—
२८ प्राचीनहरणे स्कन्ने प्रा० १६६—
२९ स्कन्दित्वा शेषाशेषे होमव्यवस्था १६६—
३० प्राचीनहरणानन्तरं स्कन्ने प्रा० १६७—
३१ अन्यहोमकालपर्यन्तं नियमनविधिः १६७—
३२ गाणगाश्मिन्तम् १६७—
३३ अधिश्रितेऽग्निहोत्रद्रव्ये शरशरायच्छब्दायमाने सति प्रा० १६७—
३४ विष्यन्दमानेऽग्निहोत्रद्रव्ये प्रा० १६८—
३५ बीभत्सेऽग्निहोत्रद्रव्ये प्रा० १६८—
३६ संस्कृतेऽग्निहोत्रद्रव्ये यदि वर्षधाराः पतन्ति तदा प्रा० १६८—
३७ अहुतायामुत्तराहुतौ स्कन्दने प्रा० १६९—
३८ सायं होमकालनियमः
३९ प्रातर्होमकालनियमः
४० तदुभयहोमकालातिक्रमे प्रा० १६९—१७३

अग्निहोत्रचन्द्रिकाया-

विषयः	पुटसंख्या
५१ प्रायश्चित्तप्रयोगः १७३-१७६
४१ पूर्वोक्तप्रयोगशेषः १७३-
४२ प्राचीनहरणोत्तरं स्कन्ने प्रा० प्र० १७४-
४३ अधिश्रितेऽग्निहोत्रद्रव्ये शब्दायमाने प्रा० प्र०	... १७४-
४४ उद्धासिते स्कन्ने प्रा० प्र० १७४-
४५ बीभत्से प्रा० प्र० १७४-
४६ संस्कृतेऽग्निहोत्रे वर्षधारापतने प्रा० प्र० १७५-
४७ उत्तराहुतावहुतायां स्कन्ने प्रा० प्र० १७५-
४८ सायंहोमकालातिक्रमे प्रा० प्र० १७५-१७६
४९ प्रातःकालातिपत्तौ प्रा० प्र० १७६-
५२ प्रायश्चित्तसूत्रं भाष्यवृत्तिसहितम् १७७-१९१
५० आर्त्याऽश्रुपातप्रा० १७७-
५१ आहवनीयेऽप्रणीत आदित्येऽस्तमिते प्रा० १७७-
५२ आहवनीयेऽप्रणीत आदित्येऽभ्युदिते प्रा० १७७-१७९
५३ आहवनीये ध्रियमाण आदित्यानुगमने प्रा० १७९-१८३
५४ अरण्योः समारूढेषु अग्निषु अरणीनांशे प्रा०	... १८३-१८४
५५ साम्नावग्निप्रणयने प्रा० १८४-
५६ आहिताग्नेर्गृहदाहे प्रा० १८५-
५७ सर्वाग्नीनां मिथोभावे १८५-
५८ गार्हपत्याहवनीययोर्मिथोभावे १८५-
५९ ग्राम्येणाग्निना श्रौताग्नीनां संसर्गे प्रा० १८५-
६० वैद्युतेनाग्निना श्रौताग्नीनां संसर्गे प्रा० १८५-
६१ विमतानामन्नभोजने १८५-
६२ आहिताग्नौ जीवत्येव मृत इति शब्दे श्रुते प्रा०	... १८६-
६३ प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने पूर्णाहुतिप्रा० १८६-१८७
६४ मृन्मयपात्रभेदे प्रा० १८७-
६५ अग्निहोत्रकाले मन्थनेऽप्यग्नावजायमाने प्रा० १८७-१८८
६६ तस्यैवानुकल्पग्राहकसूत्रम् १८८-
६७ अनुकल्पविधानसूत्रम् १८८-१८९
६८ अनुकल्पेन होमे सत्यपि मन्थनविधायकं सू०	... १८९-

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पुटसंख्या
६९ अनुकल्पेन कृते होमे तस्मिन्ननुकल्पविषयप्रायश्चित्त- विधाकसूत्राणि १९०—
७० तत्प्रायश्चित्तीयनियममर्यादाविधायकं सू० १९०—
७१ आहुत्योरन्तराऽग्रावनुगते प्रा० १९०—१९१
५३ प्रायश्चित्तप्रयोगः १९१—२००
७२ यजमानस्याग्निहोत्रोद्धरणमारम्याऽऽहोमं दुःखा- श्रुपाते प्रा० प्र० १९१—
७३ सायंकालेऽनुद्धरणप्रा० प्र० १९१—१९२
७४ प्रातरनुद्धरणप्रा० प्र० १९२—१९३
७५ आहवनीये ध्रियमाणे गार्हपत्यानुगमने प्रा० प्र० १९३—१९४
अस्मिन्प्रयोगे चत्वारोऽपि पक्षाः प्रदर्शिताः	
७६ अग्निहोत्रार्थं प्रणीत आहवनीयेऽनुगते गार्हपत्ये पूर्णाहुतिप्रा० प्र० १९४—
७७ अग्निहोत्रार्थं विहृतानामग्नीनां गार्हपत्याहवनीययोर्वाऽ- स्तमयादुदयाद्बोर्ध्वमनुगमननिमित्तः प्रा० प्र०	... १९४—१९५
७८ समारूढाग्न्यरणीनां प्रा० प्र० १९५—
७९ साम्नावायतने पुनरग्निप्रणयने प्रा० प्र० १९५—
८० आहिताग्नेर्गृहदाहनिमित्तप्रा० प्र० १९५—
८१ अग्निहोत्राग्नेः शवाग्निसंसर्गे प्रा० प्र० १९५—
८२ गार्हपत्याग्नीनां द्वयोर्वा मिथः संसर्गे प्रा० प्र०	... १९६—
८३ श्रौताग्नीनां लौकिकाग्निसंसर्गे प्रा० प्र० १९६—
८४ श्रौताग्नीनां वैद्युतानलसंसर्गे प्रा० प्र० १९६—
८५ आहिताग्निना द्विषदन्नभोजने प्रा० प्र० १९६—
८६ यजमानेन स्वमरणशब्दश्रवणे प्रा० प्र० १९७—
८७ मृन्मयपात्रभेदे प्रा० प्र० १९७—
८८ उद्धरणकाले मन्थनेऽप्यग्नावजायमानेऽनुकल्प- प्रायश्चित्तप्रयोगः	... १९७—१९८
८९ अन्तराऽऽहुत्योराहवनीयानुगमने प्रा० प्र० १९८—
९० दावाग्निना गार्हपत्याद्यग्निसंसर्गे प्रा० प्र० १९८—
९१ हविष्पाकार्थमुद्धृताग्न्यानुगमने प्रा० प्र० १९८—

अग्निहोत्रचन्द्रिकाया-

विषयः	पुटसंख्या
९२ अपोदग्नेर्गार्हपत्यस्य च नाशे प्रा० प्र०१९८-
९३ अपोदग्नेनैव वर्तमाने गार्हपत्यानुगतौ प्रा० प्र०१९८-
९४ आहवनीयहोमोत्तरं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्यतरस्य नाशे प्रा० प्र०१९९-
९५ अग्निहोत्राय विद्वत्तेष्वग्निषु प्रयत्नं विना ज्वलितेषु प्रा० प्र०१९९-
९६ यदि दक्षिणाग्निमनुद्धृत्य भ्रमादाहवनीयं प्रणयेदु- द्धरणमन्त्रेण विना वाऽऽहवनीयं प्रणयेत्तदा प्रा० प्र०१९९-२००
९७ अग्निहोत्रार्थाग्निविहरणोत्तरं दक्षिणाग्न्यनुग- मने प्रा० प्र०२००-
९८ कश्चिदाग्निहोत्रसंबन्धी विशेषः२००-
९९ आहिताग्नेर्वाग्न्यमलोपप्रा० प्र०२००-
५४ आधानपद्धतिशेषः२०१-२२६
१०० अग्न्याधेयप्रकाराः२०१-
१०१ सोमपूर्वाधानं ष्योगशास्त्रमीमांसाशास्त्रप्रमाण- घटितमित्यस्य विचारः२०१-२०६
१०२ इष्टिपूर्वाधानप्रमाणानि२०६-
१०३ होमपूर्वाधानप्रमाणानि२०६-२०७
१०४ पूर्णाहुत्यन्ताधानप्रमाणानि२०७-२०९
१०५ अक्षाभिहोमान्ताधाने प्रमाणम्२०९-
१०६ इष्ट्यन्ताधाने प्रमाणम्२०९-२११
१०७ सोमपूर्वाधानानुष्ठानक्रमः२११-
१०८ इष्टिपूर्वाधानानुष्ठानक्रमः२११-२१६
१०९ बौधायनानां पौर्णमास्याधाननिर्णयः२१२-
११० केचिद्वैधायनीयाः स्वकपोलकल्पनया स्वसूत्रमन्यथयित्वा तद्विरुद्धमेवाऽऽचर- न्ति तेषां वादकथया निरासः२१३-
१११ खण्डपौर्णमास्यनुष्ठाननिर्णयः२१५-
११२ अखण्डपौर्णमास्यनुष्ठानक्रमः२१५-२१६

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठसंख्या
११३ अन्वारम्भेष्टिविषयिणी मीमांसा २१६-२१९
११४ सद्यस्कालपौर्णमास्यनुष्ठाननिर्णयः २१९-२२०
११५ खर्विकापौर्णमास्या निर्णयः २२०-०
११६ इष्टिपूर्वाधानविषये शत्रुचार्यमतम् २२०-०
११७ होमपूर्वाधानप्रमाणम् २२०-२२१
११८ पूर्णाहुत्यन्तमाधानम् २२१-२२३
११९ अक्षाभिहोमान्तमाधानमिच्छन्तं च २२४-२२५
१२० अजस्रपक्षविचारः २२६-०
१२१ पुनराधेयसूत्राणि २२६-२२८
१२२ पुनराधेयसूत्रवृत्तिः २२८-२३७
१२३ पुनराहितिविषयकाश्वलायनसूत्राणि
देवत्रातभाष्यनारायणवृत्तिसमेतानि २३८-२४०
१२४ मीमांसाविषये कुमारिलभट्टानां विचारः २४०-२४२
१२५ अग्निहोत्रानुष्ठाननित्यानि सत्वमीमांसा २४२-२४६
१२६ अग्निहोत्रशब्दसमासमीमांसा २४६-२४७
१२७ अग्निहोत्रस्य नामधेयत्वे प्रमाणम् २४७-२४९
१२८ स्वस्याभोज्यदिनेऽग्निहोत्राद्यननुष्ठेय-
मिति वदतां खण्डनम् २५०-
१२९ त्रिंशद्दिनमेवाग्निहोत्रानुष्ठानमिति
वदतां समाचारः २५०-२५४
१३० मीमांसकमतेऽनुपादेयपञ्चकम् २५३-
१३१ अनुष्ठेयकर्मसूक्तविकल्पानामनुष्ठेयविचारः २५४-२५७
१३२ पक्षशेषहोममीमांसा २५७-
१३३ प्रवासविधिमीमांसा २५७-२५८
१३४ पिण्डपितृयज्ञमीमांसा २५८-२५९
१३५ आप्रयणमीमांसा- २५९-२६०
१३६ आश्वलायनीयाप्रयणानुक्तसूत्रस्य देवत्रातभाष्यं
नारायणवृत्तिश्च २६०-२६१
१३७ आहिताग्निराप्रयणानुक्तस्थालीपाकप्रयोगः २६१-२६३

अग्निहोत्रचन्द्रिकाया विषयानुक्रमः ।

विषयः	पुटसंख्या
१३८ मन्त्रभाष्यम् २६३—
१३९ प्रायश्चित्तमीमांसा — २६५—२७३
१४० पुनराधेयमीमांसा — २७३—२७४

इत्याग्निहोत्रचन्द्रिकाया विषयानुक्रमः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अग्निहोत्रचन्द्रिका ।

निर्मथ्य निगमसिन्धून्विधिविध्यायाभिधानमन्थानैः ।

धर्मसुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥ १ ॥

आश्वलायनमाचार्यं नत्वा श्रीकमलेश्वरम् ।

चन्द्रिकामग्निहोत्रस्य कुर्वेहं विदुषां मुदे ॥ २ ॥

अहो मुनिवंशोत्तंसभूताः प्रथितदिगन्तयशसो निर्मलान्ता वेदैकप्रमाणवद्वपरिकरा
आपस्तम्बकाल्यायनाश्वलायनकौशिकाचार्यप्रणीतप्रयोगशास्त्रानुगामिनः किमपीदं कर्णे कुरुत
यदिदमनवरतमविच्छिन्नगुरुशिष्यपरम्पराऽस्माञ्छ्रावयतीति ।

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । नानाहिताग्निर्भ्रियेत ” ।

“अथ यदस्याग्निमुद्धरति सहस्रं तेन कामदुघोऽवरुन्धेऽथ यदग्निहोत्रं जुहोति
सहस्रं तेनेत्यपरिमितमेवेदमुक्तं भवति ” ॥ (बौ० श्रौ० सू० २ । ७)

तमिममाग्नायं प्रमाणयन्तः शबराचार्यभगवत्पूज्यपादशंकराचार्यप्रभृतय एवं मन्यन्ते स्म—

“अतिक्रमिष्याम इममाग्नायम् । अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमव-
कल्पयेम, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माविबोधनं नाम, न च स्वाध्यायाध्ययनमात्रात्तत्र-
भवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति । यदपि च समामन्तीव तत्रापि द्रव्यसंस्कार-
कर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ” (पू० मी० १।१।१) “धर्मजिज्ञा-
सायां श्रुत्यादय एव प्रमाणम् । ” (ब्र० सू० भा० १।१।२)

सोऽयमाचार्यैः प्रदर्शितः पन्था अस्माभिरनुसर्तव्यः । अतस्तदनुसरणेऽवश्यमस्माभि-
र्नित्यकर्मानुष्ठानवद्भिर्भवितव्यम् । अहो नैतन्नित्यं कर्म विनाऽनुष्ठानसाधनमनुष्ठानं
प्रभवन्ति यथाशास्त्रमनुष्ठातारः । तदर्थं साक्षादाग्नाय एव विदधात्यव्ययनम् ।

“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” (तै० आ० २ । १५ । ७) इति ।

तमिमं स्वाध्यायशब्दमवीवृतद्वार्तिककृद्भट्टकुमारिलः—

“स्वाध्यायग्रहणेनैका शाखा हि परिगृह्यते । एकार्थानां विकल्पश्च कर्मै-
कत्वे भविष्यति ” ॥ (तन्त्रवार्तिकम्)

पूर्वं “यजेत जुहुयात् ” इत्यादि शिष्टाऽध्ययनं विदधताऽऽग्नायेन विहितपूर्वयागहो-
माद्यनुष्ठानार्थमध्ययनमित्याम्नातं भवति । इममेवाऽऽग्नानाभिप्रायं जानता युक्तिभिर्विचारयत्
तत्रभवता जैमिनिनाऽऽग्नायार्थः सुस्पष्टं सूत्रेणोपनिबद्धः—

“ नह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ” । (पू० मी० ३ । ८ । १८) ॥ इति ॥

वार्तिकयांबभूवात्र कुमारिलस्वामी—

“ नह्यज्ञो विद्यते क्रतौ । अधिकारो हि विदुषां नान्येषामिति निश्चयः ”
इति ।

अवीभपदत्र भाष्यकारोऽपि—

“ तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्त इत्यभिधीयते न विद्वान् ” ॥
इति ॥ (शा० भा० ३ । ८ । १८)

विहितकर्माभ्यनुतिष्ठन्तु परिजिहीर्षवः कर्माकरणप्रयुक्तप्रत्यवायमिष्यर्थमयमाप्नायः
प्रवृत्तः । एवं चानुष्ठानं तदर्थं ज्ञानं तच्च स्वाध्यायस्यैवगतम् । स्वाध्या-
यत्वं हि प्रतिव्यक्ति गोत्वादिवत्प्रतिशाखं समवैति । ततश्चाधीतेन स्वाध्यायेनेष्टं भावये-
दित्यर्थपर्यवसन्नस्वाध्यायविधौ स्वाध्यायस्योपादेयतया तद्गतैकत्वस्य पञ्चेकत्ववत्पित्रादिपरम्प-
रागतत्वरूपस्वत्वस्य समासान्तर्गतस्याश्वाभिधान्यामश्ववच्च विवक्षितत्वादेकशाखाध्यायिना
शाखान्तराध्ययनं नावश्यमनुसर्तव्यम् । नचैवं वेदान्तरस्याप्यध्ययनं न
प्रसज्यत इति वाच्यम् । यजुर्वेदे समाम्नातद्रव्यदेवतारूपयुक्तज्योतिष्टोमादिकर्मण ऋग्वेदे
याज्यानुवाक्यादिगुणमात्रं सामवेदे च स्तोत्रादिगुणमात्रं विधीयते । अतः साकाङ्क-
क्षत्वाद्देवान्तराणामतुल्यकार्यकारित्वात्समुच्चयो युज्यते । शाखान्तरेषु तु नैवं संभवति
सर्वासु ह्यव्युशाखासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि द्रव्यदेवतारूपवान्ति तान्येवान्योन्य-
निरपेक्षाणि विधीयन्त इति शाखान्तराणां तुल्यकार्यत्वम् । अतो नैकस्यानेकशाखाध्ययन-
संभवः । अयमेव न्यायसिद्धार्थ इति जैमिनिरपि सूत्रयांबभूव—

“ वाक्यासमन्वयात् ” (३ । ४ । १७) इति ।

सूत्रार्थः स्वाध्यायविधेः पूर्वप्रपञ्चितया रीत्येकशाखाध्ययनविधिपरत्वादेकस्यानेक-
शाखाध्ययनाभावादेकस्मिन्पुरुषे शाखान्तरवाक्यस्यासमवायान्न तच्छ्रवणसंभवः । अतः सर्वो
जनः शाखान्तरं शृण्वन्नप्यश्रुतमेव मन्यते । एवं च पितृपरम्पराप्राप्तः समाम्नाय एव स्वश-
ब्दार्थः । स च शाकलबाष्कलकण्वमाध्यंदिनतैत्तिरीयहिरण्यकेश्यादिरूपः । एवमपि याज्ञि-
कास्तावद्गुणोपसंहारं वैकल्पिकमिति जानन्तः परशाखीयं विध्यन्तमुपसंहृत्य सुखं कर्मण्य-
नुतिष्ठेयुरिति कृपया तं परकीयमपि विध्यन्तं विध्यादि च कर्मैक्यात्सूत्रयांबभूवुरिति सर्वैरपि
स्वस्वसूत्रकार एवानुसरणीयोऽनुष्ठानेति कर्तव्यतायामिति विचारक्षमः पन्थाः । न च वाच्यं
कुतः सूत्रकारैर्गुणोपसंहारः कृतः, अलं स्वशाखोक्तेतिकर्तव्यतानुष्ठानेनेति । प्रयोगशास्त्र-
कृद्भिः कात्यायनापस्तम्बप्रभृतिभिर्न्यायतः सिद्धार्थस्यैव सूत्रितत्वात् । जैमिनिरपीममर्थं
साधयामास—

“ अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ”
(पू० मी० ६ । ३ । २) इति ।

अत एव प्रयोगशास्त्रकृतोऽपि—

“ योगापत्तिं वक्ष्यामः ” (आश्व० श्रौ० सू० १ । १ । १)

इति सूत्रयामासुः । इमान्यङ्गानि, इमानि प्रधानानि, इति खलु न्यायतः साधयितव्योऽर्थ-
स्तमेवार्थमन्नायतो विचार्य प्रणीतानि वाक्यानि हि श्रौतगृह्यसूत्राणीति वस्तुगतिः ।
अतः शाखान्तरीय आवश्यकस्तावान्गुणोपसंहारः सूत्रकारैः सूत्रितः । अतस्तावन्तमेवानुष्ठाय
भवेयुः श्रेयोभाजनं वैदिका इति भीमसंस्कृतद्वयम् । ननु—

“ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” (बृ०
उ० ४ । ५ । ६)

इति श्रुत्या सकलवैदिकधुरीणानामात्मज्ञानसाध्यपरमपुरुषार्थपवर्गमुख्योपायात्मानात्मवि-
चार एव श्रेयस्करः प्रत्युत—

“ कर्मचितो लोकः क्षीयते ” (छान्दो० ८ । १ । ६)

इत्यादिश्रुत्या धूमाचिरादिमार्गप्रदर्शनेन च क्षुल्लकफलकोऽयमारम्भ इति चेत्—ब्रूमहे । ये
तु नित्यमुखाभिव्यक्तिं येऽपि दुःखध्वंसं वाऽविद्यानिवृत्तिं वा लिङ्गशरीरलयं वाऽपवर्ग-
माद्वृत्तेषामपि शरीरपरिग्रहाभावेऽविवाद एव । एतद्विरुद्धायास्तु वात्स्यायनस्मृतेर्द्वयवर्षका-
मिनीनीविमोक्ष एवापवर्ग इति तस्याः काममूलत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयाद्वैसजर्नाधिकरणन्या-
येन श्रुत्यकल्पनात् । अतः सर्ववादिभ्यस्तमिदमेवापवर्गलक्षणं कर्काचार्यैरभाषि—

“ शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तनैरन्तर्येण प्राणिनां शरीरपरिग्रहाभावोऽप-
वर्गः ” । (का० श्रौ० सू० क० भा० २ । १) इति ।

अयं चापवर्गो निषिद्धकाम्यवर्जनान्नित्यानुष्ठानाच्च जायते नेतरथा । नन्विदमयुक्तम् ।
कर्मणां तावत्—

“ कर्मणा पितृलोकः ” । (बृ० १ । ५ । १६)

इति फलान्तरविधानेन निराकाङ्क्षत्वात् प्रत्युत—

“ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति न कर्मणा न प्रजया
नास्त्यकृतः कृतेन ” (बृ० उ० ४ । ४ । २२)

इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्मुमुक्षोः कर्मणां त्यागविधानादतो न कर्मसाव्यत्वम् । सत्यम् ।
परमत्रास्ति कश्चिद्विशेषः—कर्मणां विविदिषावाक्येण मोक्ष उपादानात् । तथाहि यथाऽश्वेन
जिगमिषन्तीत्यत्र गमनफले ग्रामसंयोगेऽश्वोपादानं तथा ।

“ तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” (बृ०
उ० ४ । ४ । २२)

इत्यनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयाश्रुत्या कर्मणां संयोगपृथक्त्वाधिकरणन्यायेन तादर्थ्येन
प्रयोगान्तरानुपादानान्नित्यविधिप्रेरणयाऽनुष्ठितानामेव नित्यकर्मणां मुक्तिसाधनत्वम् ।

अग्निहोत्रचन्द्रिका ।

“ नह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ” । (पू० मी० ३ । ८ । १८) ॥ इति ॥

वार्तिकयांबभूवात्र कुमारिलस्वामी—

“ नह्यज्ञो विद्यते क्रतौ । अधिकारो हि विदुषां नान्येषामिति निश्चयः ”
इति ।

अवीभषदत्र भाष्यकारोऽपि—

“ तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्त इत्यभिधीयते न विद्वान् ” ॥

इति ॥ (शा० भा० ३ । ८ । १८)

विहितकर्माभ्यनुतिष्ठन्तु परैर्जिह्वैर्षवः कर्माकरणप्रयुक्तप्रत्यवायमिदमर्थमयमाप्नायः
प्रवृत्तः । एवं चानुष्ठानं तदर्थं ज्ञानं तच्च स्वाध्यायस्येयवगतम् । स्वाध्या-
यत्वं हि प्रतिव्यक्तिं गोत्वादिवत्प्रतिशाखं समवैति । ततश्चाधीतेन स्वाध्यायेनेष्टं भावये-
दित्यर्थपर्यवसन्नस्वाध्यायविधौ स्वाध्यायस्योपादेयतया तद्वैकल्यस्य पक्षेकत्ववत्पित्रादिपरम्प-
रागतत्वरूपस्वत्वस्य समासान्तर्गतस्याश्वाभिधान्यामश्ववच्च विवक्षितत्वादेकशाखाध्यायिना
शाखान्तराध्ययनं नावश्यमनुसर्तव्यम् । नचैवं वेदान्तरस्याप्यध्ययनं न
प्रसज्यत इति वाच्यम् । यजुर्वेदे समाम्नातद्रव्यदेवतारूपयुक्तज्योतिष्टोमादिकर्मण ऋग्वेदे
याज्यानुवाक्यादिगुणमात्रं सामवेदे च स्तोत्रादिगुणमात्रं विधीयते । अतः साकाङ्-
क्षत्वाद्वेदान्तराणामतुल्यकार्यकारित्वात्समुच्चयो युज्यते । शाखान्तरेषु तु नैवं संभवति
सर्वासु ह्यव्ययशाखासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि द्रव्यदेवतारूपवन्ति तान्येवान्योन्य-
निरपेक्षाणि विधीयन्त इति शाखान्तराणां तुल्यकार्यत्वम् । अतो नैकस्यानेकशाखाध्ययन-
संभवः । अयमेव न्यायसिद्धान्त इति जैमिनिरपि सूत्रयांबभूव—

“ वाक्यासमन्वयात् ” (३ । ४ । १७) इति ।

सूत्रार्थः स्वाध्यायविधेः पूर्वप्रपञ्चितया रीत्येकशाखाध्ययनविधिपरत्वादेकस्यानेक-
शाखाध्ययनाभावादेकस्मिन्पुरुषे शाखान्तरवाक्यस्यासमवायान् तच्छ्रवणसंभवः । अतः सर्वो
जनः शाखान्तरं शृण्वन्नप्यश्रुतमेव मन्यते । एवं च पितृपरम्पराप्राप्तः समाम्नाय एव स्वश-
ब्दार्थः । स च शाकलबाष्कलकण्वमाध्यंदिनतैत्तिरीयहिरण्यकेश्यादिरूपः । एवमपि याज्ञि-
कास्तावद्गुणोपसंहारं वैकल्पिकमिति जानन्तः परशाखीयं विध्यन्तमुपसंहृत्य सुखं कर्माभ्य-
नुतिष्ठेयुरिति कृपया तं परकीयमपि विध्यन्तं विध्यादि च कर्मैक्यःसूत्रयांबभूवुरिति सर्वैरपि
स्वस्वसूत्रकार एवानुसरणीयोऽनुष्ठानेति कर्तव्यातायामिति विचारक्षमः पन्थाः । न च वाच्यं
कुतः सूत्रकारैर्गुणोपसंहारः कृतः, अलं स्वशाखोक्तेति कर्तव्यतानुष्ठानेनेति । प्रयोगशास्त्र-
कृद्भिः कालायनापस्तम्बप्रभृतिभिर्न्यायतः सिद्धान्तस्यैव सूत्रितत्वात् । जैमिनिरपि ममर्थं
साधयामास—

“ अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रभितरत्तदर्थत्वात् ”
(पू० मी० ६ । ३ । २) इति ।

अत एव प्रयोगशास्त्रकृतोऽपि—

“ योगापत्तिं वक्ष्यामः ” (आश्व० श्रौ० सू० १ । १ । १)

इति सूत्रयामासुः । इमान्यङ्गानि, इमानि प्रधानानि, इति खलु न्यायतः साधयितव्योऽर्थ-
स्तमेवार्थमाम्नायतो विचार्य प्रणीतानि वाक्यानि हि श्रौतगृह्यसूत्राणीति वस्तुगतिः ।
अतः शाखान्तरीय आवश्यकस्तावान्गुग्रोपसंहारः सूत्रकारैः सूत्रितः । अतस्तावन्तमेवानुष्ठाय
भवेयुः श्रेयोभाजनं वैदिका इति मीमांसकद्वयम् । ननु—

“ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” (बृ०
उ० ४ । ५ । ६)

इति श्रुत्या सकलवैदिकधुरीणानामात्मज्ञानसाध्यपरमपुरुषार्थापवर्गमुख्योपायात्मानात्मवि-
चार एव श्रेयस्करः प्रत्युत—

“ कर्मचितो लोकः क्षीयते ” (छान्दो० ८ । १ । ६)

इत्यादिश्रुत्या धूर्माचिरादिमार्गप्रदर्शनेन च क्षुल्लकफलकोऽयमारम्भ इति चेत्—ब्रूमहे । ये
तु नित्यसुखाभिव्यक्तिं येऽपि दुःखध्वंसं वाऽविद्यानिवृत्तिं वा लिङ्गशरीरलयं वाऽपवर्ग-
माहुस्तेषामपि शरीरपरिग्रहाभावेऽविवाद एव । एतद्विरुद्धायास्तु वात्स्यायनस्मृतेर्द्वयध्वर्षका-
मिनीनीविमोक्ष एवापवर्ग इति तस्याः काममूलत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयाद्वैसजर्नाधिकरणन्या-
येन श्रुत्यकल्पनात् । अतः सर्ववादिभिरुक्तमिदमेवापवर्गलक्षणं कर्काचार्यैरभाषि—

“ शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तनैरन्तर्येण प्राणिनां शरीरपरिग्रहाभावोऽप-
वर्गः ” । (का० श्रौ० सू० का० भा० २ । १) इति ।

अयं चापवर्गो निषिद्धकामप्रवर्जनान्नित्यानुष्ठानाच्च जायते नेतरथा । नन्विदमयुक्तम् ।
कर्मणां तावत्—

“ कर्मणा पितृलोकः ” । (बृ० १ । ५ । १६)

इति फलान्तरविधानेन निराकाङ्क्षत्वात् प्रत्युत—

“ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति न कर्मणा न प्रजया
नास्त्यकृतः कृतेन ” (बृ० उ० ४ । ४ । २२)

इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्मुमुक्षोः कर्मणां त्यागविधानादतो न कर्मसाध्यत्वम् । सत्यम् ।
परमव्रास्ति काश्चिद्विशेषः—कर्मणां विविदिषावाक्येण मोक्ष उपादानात् । तथाहि यथाऽथेन
जिगमिषन्तीत्यत्र गमनफले प्रामसंयोगेऽश्वोपादानं तथा ।

“ तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” (बृ०
उ० ४ । ४ । २२)

इत्यनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयाश्रुत्या कर्मणां संयोगपृथक्त्वाधिकरणन्यायेन तादर्थ्येन
प्रयोगान्तरानुपादानान्नित्यविधिप्रेरणयाऽनुष्ठितानामेव नित्यकर्मणां मुक्तिसाधनत्वम् ।

न तु मुक्त्यर्थं तेषामनुष्ठानान्तरमित्यर्थः । सेयं मुमुक्षोः कथा सविस्तरं प्राकाशे तत्रभवता वाचस्पतिना भामत्यां सर्वापेक्षाधिकरणे—

“ तथा हि आश्रमविहितनित्यकर्मानुष्ठानधर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विली-
यते । स हि तत्त्वतो नित्याशुचिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसु-
खात्मलक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद्विभ्रमाणाम् ।
अतः पाप्मनः प्रत्यक्षे प्रत्यक्षोपपत्तिद्वाराऽपावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां
संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहं विनिश्चिनोति ततोऽस्मिन्नन-
भिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते । ततस्तज्जिज्ञासाऽस्योपावर्तते । ततो हानोपायं
पर्येषते पर्येषमाणश्चाऽऽत्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य
तज्जिज्ञासत इति विविदिषोपहारमुखेणाऽऽत्मज्ञानोत्पत्त्या वाऽस्ति कर्मणामुपयोगः ।
विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया श्रवणमनने कर्तुमुत्सहते । ततोऽस्य तत्त्वमसि
इति वाक्यान्निर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते ” (ब्रह्मसू० भा० भा० ३ । ४ । २६)

“ यथोक्तं कर्म सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयर्थं भवति ”
(के० उ० भा० १ । १ । १)

इयं हि मुमुक्षूणां सोपानपरम्परा वेदान्तिभिरुपवर्णितेति तदनुयायिनामप्यस्ति नित्यक-
र्मणामननुष्ठाने प्रत्यवाय इति निरवद्यम् । एतेन कथमभावाद्भावोत्पत्तिरिति प्रलपन्तः परास्ता
वेदिव्या इति शिवम् । इदानीं मुमुक्षूणां कर्माप्यनुष्ठेयानि न वेति चिन्तायामनुष्ठेयानीत्येव-
मुत्तरमीमांसायां निरणायि, अर्बीभर्षश्चात्र भगवत्पादाचार्याः—

“ यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्ति यथाश्रमं सर्वाण्येवाऽऽश्रमकर्माणि
विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि ” (ब्र० सू० भा० ३ । ४ । २७)

“ आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि “ यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यादिना विहितत्वात् ” इति । (ब्र० सू० भा० ३ । ४ । ३२)

वस्तुतस्तु मुमुक्षुर्वाऽमुमुक्षुर्वा भवतु विहितत्वादेवानुष्ठेयं कर्मेति मीमांसकानां सर्वत-
न्त्रगोचरः सिद्धान्तः । एवं च नित्यकर्मानुष्ठानप्रकारेति कर्तव्यता सर्वाऽपि प्रादर्शि तत्तच्छा-
स्त्रीयकल्पसूत्रेषु । अतः कल्पसूत्राणामपि वेदाङ्गात्वेनाव्ययनं स्वाध्यायवदव्यवस्थितम् ।
विना तदध्ययनान्नानाशाखास्वाम्नातोऽनेककर्मापष्टम्भको विध्यादिर्विध्यन्तश्च विप्रकीर्ण-
स्वरूपोऽलसपुरुषैरल्पमत्या सुखेन बोद्धमशक्य इति ज्ञात्वैव सूत्राणि प्राणैषीत्तदाचार्यः ।
एवं च साङ्गश्चतुर्विधोऽपि विधिमन्त्रार्थवादनामधेयरूपो वेदो धर्मप्रमाणमिति ज्ञेयम् । तत्र
विधिवान्यानां विधायकत्वेनार्थवादानां स्तावकत्वेन मन्त्राणां स्मारकत्वेन नामधेयानां
परिच्छेदकत्वेन सकलोऽपि वेदः प्रमाणमिति स्थितम् । एवं च (१) स्वाध्यायोऽध्येतव्य

इति विधिचोदितषडङ्गसकलस्वशाखापरपर्यायवेदाध्ययनसंसिद्धार्थज्ञानवत्त्वमधिकारितावच्छेद-
कम् (२) यद्वा स्वाध्यायविध्युत्थापितानुष्ठेयमात्रोपयोगि स्वाध्यायार्थज्ञानवत्त्वमधिकारित्वम् (३)
यद्वा तादृशवेदाध्ययनवत्त्वमेवाधिकारिविशेषणं नार्थज्ञानवत्त्वमेव । तृतीयेऽस्मिन्पक्षेऽर्थज्ञानाभा-
वे कर्मण्यधिकारो नास्तीति वक्तुं न युक्तमिति याज्ञिककल्पानां पन्थाः । सोऽयं मीमांसया विरु-
ध्यत इति षाष्ठे प्रपञ्चितमस्माभिरपि पूर्वं न ह्यविद्वानिति संस्तुतम् । अत्र मण्डनप्र-
भृतयो याज्ञिकाः पृथगेवाभिप्रयन्ति । यथा ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधौ वार्तिके-
ऽधीतेन स्वाध्यायेन फलवदर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थो मीमांसासारे चाधीतेन स्वाध्या-
येन यच्छक्यं समीहितं तत्कुर्यादिति वाक्यार्थः स सर्वोऽप्यार्थिकः । वास्तविकस्तु
स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्मिन्वाक्येऽध्ययनकरणीकायां भावनायां स्वाध्यायस्य कर्मत्वम् । तच्च
योग्यतया प्राप्यत्वं तेनाध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयादिति मुख्योऽर्थः । नचानर्थकस्य प्राप्यत्वायो-
गाद्वाक्यान्तरेणार्थवत्त्वज्ञानादीदृशं वचनं युज्यते । अधीतेन स्वाध्यायं यत्कर्तुं शक्नुयात्त-
त्कुर्यादिति वाच्यम् । तां चतुर्भिर्भ्रमादत्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति । ऐन्द्रया गार्हपत्य-
मुपतिष्ठते । इत्यादिश्रौतलैङ्गिकविनियोगाभ्यामर्थवत्त्वानिश्चयेन तत्कल्पनं युक्तमित्युत्पत्त्यामः ।
इति । ननु ये तु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजन्ति तेषां कथं ? ब्रूमः । ये किल परिव्राजो भवन्ति
तेऽप्याश्रमादाश्रमान्तरमनुभूयैव । यः किल प्रत्यपाद्यौपनिषदे परिव्राड्विधिः सोऽपि
गृहस्थाश्रमविहितपरिव्राड्विधिरुक्तव्येवेति ब्रूमः । सोऽयं भगवताऽऽपस्तम्बेन लाटयायनेन च
स्वसूत्रे सूत्रितस्तमिमं प्रदर्शयामः—

“ परिणह्याग्निमाधाय दृषद्वत्या दक्षिणेन कूलेनाऽऽग्नेयेनाष्टाकपालेन शम्या
परासीयात् त्रिः पुशं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवैति । तदैव मनुष्येभ्यस्तिरो
भवति ” । (आ० श्रौ० सू० २३ । १३ । १५)

सोऽयमर्थः सर्वोऽपि लाटयायनाचार्येण सूत्रितस्तमिमं प्रदर्शयिष्यामः—

यत्र क्व च ततो दूरे यमुना स्यात्तत्रैतयेष्टयेष्टा स्वयं साम गायन्नवभृथमभ्य-
वेयादगायन्वा । प्रव्रजिष्यतोऽयनमिदं मन्य इति धानंजप्यस्तदैव मनुष्येभ्य-
स्तिरो भवतीति । न ग्रामं पुनरेवादितीव । स्वर्गं लोकमाक्रमते । व्यावर्तते
श्रेयान्भवतीति वा । उदकान्तर्धानाद्वा यथा सरजस इति । (ला० श्रौ० सू०
१० । १९ । १० । १५)

अयमत्र तात्पर्यार्थः—सत्रनामकं किंचिदनुष्ठीयमानं नित्यं कर्म तत्र च कर्मान्तेऽ-
वभृथः सूत्रितः स च यमुनायाम् । यदि यमुना दूरे स्यात्तर्हि यस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशे
इष्टिमिष्ट्वा स्वयं साम गायन्नवभृथमभ्यवेयात् । तदैव मनुष्येभ्यस्तिरो भवतीति एष
तिरोभावस्तस्य यन्नित्यमरण्ये वसन्न मनुष्यैर्दृश्यते न मनुष्यैरुपलभ्यते स्वर्गलोकमा-

क्रान्त इव भवति । अथवा व्यावर्तत एवासौ मनुष्येभ्यो नासौ मनुष्यैस्तुल्यो भवति श्रेयान्भवति किं पुनर्मनुष्येभ्यः श्रेयो ब्रह्मप्राप्तिः । ब्रह्म प्राप्नोत्यनेन कर्मणाऽपवृज्यत इत्यर्थः । अयमात्यन्तिकस्तिरोभावः । अथवा तिरोभाव उदक्रान्तधर्मानाद्यदाऽसावभूयमभ्य-
दैत्यप्सु निमज्जाति तदाऽसावन्तर्हितो भवति न दृश्यते तस्मादुदक्रान्तधर्मानात्तिरो भवति यथा सरजस इति दृष्टान्त उपादीयते । यथा सरजसेऽहनि मनुष्यलोकादिधैनमन्तर्द-
धातीति । सोऽयमर्थ औपनिषदैरुपबृंहितः । तथा च श्रौते कर्मणि सत्रान्ते द्वयमवगतं प्रव्रजनमुदक्रान्तधर्मानं च । तदानुषङ्गिक अरण्यवास इष्टिश्च । अत एवेमामिष्टिं विरजे-
ष्टिभिर्ब्रह्मवादिन आहुः । भाषित एषोऽर्थो भङ्ग्यन्तरेण भगवत्पादाचार्यैरीशावास्योपनिष-
द्भाष्ये —

“ न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीत, अरण्यमियात्, इति च पदम् ” । पदं शास्त्रविधिः । “ ततो न पुनरेयादिति च संन्यासशासनात् ” (ई० उ० भा० २)

प्रव्रजिष्यत इमे विधय इमे निषेधा इति तद्विषय औपनिषदैरित एवाऽऽकृष्योपबृंहितो विषयः पुनः स्मृतिकारैर्निबन्धकृद्भिश्च परां काष्ठामापदितः सर्वैरपीदानीमङ्गी क्रियते सोऽयं भगवत्याः श्रुतेर्महिमेति तं नमामो वयं शरणीभूतां भगवतीं विश्ववन्द्यामखिललोकसंसारिणीं भूदेवाननकाननसंचारिणीं पण्डिताननान्तःपुरविहारिणीं चञ्चलायाः श्रियो द्वेष्टीमाम्नायापर-
नाम विभ्रतीं श्रुतिम् । अत एव पण्डितप्रकाण्डभूतैः पूज्यपादैः सकललोकगुरुभिर्महता कौशल्येन शरीरकमीमांसायां संन्यासोऽभिहित इति मन्तव्यम् । परं यथाश्रममित्युक्त-
त्वाद्गृहिणस्तावदग्निहोत्रादिकमवश्यमनुष्ठेयमापद्यमानं नापलपितुं शक्यं यत्किंचिज्ज्ञैरिति विदन्तु सुधियः । एतेनेदमपि सिद्धं भवति नानाहिताग्निर्घ्रियेतेति शासनादाहिता-
ग्निमात्रेण शरीरं संस्कृतं भवति तैरेवाग्निभिर्दाहः प्रतिपत्तिकर्म । उपयुक्तानामग्नीनामुपयु-
क्तस्य च शरीरस्यायं संस्कारः । अतोऽपि देशान्तर आहिताग्निमरणे शरीरानुपलब्धौ पालाशविधिः कल्पकारैराम्नातः । परं न्यायतो वचनाच्च यद्युदक्रान्तधर्मानं तर्हि पालाश-
विधिना शरीरं नोत्पादयेत् । अत एव त्रिकाण्डमण्डनोऽपि वामनमतं श्लोक्याम्बभूव —

“ त्रिंशद्दिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राद्युपरमोऽस्त्विति । वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे प्राह वामनः ” ॥ १-१०३ मण्डनाचार्यः ।

एतेन समुच्चयवादः प्रत्युक्तो वेदितव्यः । द्विजत्वविशिष्टगृहस्थत्वावच्छिन्नमुद्दिश्याग्नि-
होत्रानुष्ठानं वदामः । न हि ब्राह्मणत्वावच्छिन्नमुद्देश्यं संभवति समुच्चयवादिनां मते तु केवल-
मग्निहोत्राद्येव त्यज्यते विद्यमन्नामपि धर्मपत्नीं परित्यज्य विधुरवदटाटयमाना भवन्ति तच्च
सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासशिष्टाचारमीमांसाविरुद्धमिति वेदितव्यम् । सुस्पष्टं चैतत्
सर्वमतस्त्वितरदिति शरीरकमीमांसायामित्युपरम्यते । प्रदर्श्यन्ते नित्यत्ववादिन्यः ।

प्रमाणसरण्यः । ताश्च स्मृतयो नित्यकर्मणामकरणे दोषं स्मारयन्ति तस्मादवश्य-
मनुष्ठेयत्वम् ।

“ निर्धनो धनसाध्येषु नित्येष्वधिकृतो यदि । चौर्यादन्यैः कुमारैरपी-
ष्ट्यर्थं धनमर्जयेत् । ” १-१०८ मण्डनाचार्यः “ ये शूद्रादाधिगम्यार्थमग्निहोत्र-
श्रुपासते । नित्यानि निन्दावाक्यानि काम्यहोमविवक्षया ” १-११० “ आव-
श्यके तु सोमादौ सर्वसंभारसंभृते । सुवर्णव्यतिरिक्ताङ्गद्रव्यालाभे हि चोर-
येत् १-१-१११ अप्यन्यायशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ” । विहितत्वाच्चाऽऽ-
श्रमकर्मापि । (उत्तरमीमांसायाम् । ३ । ४ । ३२)

इदमत्र पर्यवसन्नम् । ये शूद्रादिति मन्वाद्युक्तं निन्दावचनं काम्यहोमविषयं न
नित्यकर्मविषयम् । तेषां करणश्रवणस्य बलीयस्त्वाऽस्मृतेश्च तदपेक्षया दौर्बल्यात् सर्वसंभारस-
मृद्धौ सुवर्णभिन्नेददक्षिणालाभे तु चौर्यमपि कृत्वा नित्यं सदक्षिणं कार्यं नादक्षिणो
यज्ञो भवतीत्याम्नायात् । अप्यन्यायेति स्मृतेः पोष्यान्तर्गतत्वाच्चाग्नीनां नित्यमनुष्ठेयमेवेत्यर्थः ।
इदं तत्रापरं न विस्मर्तव्यम् । ये त्वेतां स्मृतिमुदाहृत्य

“ आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः । हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञो
तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ” ।

अल्पदक्षिणं यज्ञं नाऽऽरभेतेति वदन्ति तदेतद्वचनं काम्ययज्ञविषयमिति ।

यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च । विपद्यपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु
पतितो हि सः । तस्मात्कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुनाऽऽज्यरसेन वा । नित्यं नित्यानि
कुर्वति न तु नित्यानि लोपयेत् ।

इति बौधायनवचोभ्यां ज्ञायते । ये चान्ये यथा विद्वत्त्वमधिकारितावच्छेदकं तथा-आद्य-
स्वमधिकारितावच्छेदकमित्याहुस्तदपि काम्यपरमिति ज्ञेयम् । एवं हि तत्र समभिव्याहरन्ति

“ इन्द्रियाणि यशः कीर्तिमायुः स्वर्गं प्रजां पशून् ” इति ।

अतः कन्दैर्मूलैः फलैर्वाऽपि होतव्यमेवाग्निहोत्रं न सर्वथा परित्याज्यमिति संसिद्धं
विदुषां संसदि । अविद्वांसस्तु यथा तथा वा जल्पन्तोऽनया प्रक्रियया विद्वत्संसदा प्रत्युक्ता
वेदितव्याः । तदिदमग्निहोत्रं यजुषा विधीयते । तत्रैव तस्योत्पत्तिविधिं समामनन्ति—

“ अग्निहोत्रं जुहोति ” इति ।

ननु कस्तावदयमुत्पत्तिविधिर्नाम । उच्यते । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुपत्ति-
विधिः । द्रव्यं देवता च यागस्वरूपं देवतामुद्दिश्य त्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिरग्नौ प्रक्षेपो
होम इत्याचक्षते । केचिद्धोमान्तं यागस्वरूपं वर्णयन्ति । उत्पत्तिविधिरेव प्रबलः ।
तदिदमुत्पत्तिविधिलक्षणम्—

अङ्गिबोधकत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावीयवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मान-
वाच्छिन्नप्रतिप्रयोगित्वत्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाववदङ्गबोधक-
वाक्यनिष्ठनिरूपकतानिरूपितानिरूप्यताशालिप्राबल्यमित्यस्मद्गुरुचरणा व्याच-
रन्त्युः ।

अतोऽग्निहोत्रतदङ्गप्रायश्चित्तं दक्षिणाम्नावेव वचनादाहवनीये तदभावे दक्षिणाग्नौ ।
तदिदं सूत्र्यत आचार्येण—

“ ऋक्तश्चेद्भूरिति गार्हपत्ये । यजुष्टो भुव इति दक्षिणे । सामतः स्वरित्याह-
वनीये ” । (आश्वलायनश्रौतसू० १।१२।३२)

तानि चाङ्गानि यजुष्ट एव समुपसंहृत्य साङ्गमग्निहोत्रप्रयोगं कल्पयामास तत्तत्सूत्रकारः ।
वेदार्थमेव प्रवृत्तानां कल्पसूत्राणामव्याहृतमेव प्रामाण्यम् । ते च कल्पसूत्रग्रन्थाः परिनि-
ष्पन्नप्रयोगरूपकस्योपदेशकाः । अतः पदार्थरूपोपदेशमात्रप्रयोजनो वैदिक एवायमर्थ-
इति विहितत्वादेवानुष्ठेय आदत्तव्यश्चाभ्युदयनिश्चयसार्यभिः सकलपुरुषार्थसिद्धय इति
दर्शनान्तरम् । तैश्च सूत्रग्रन्थैरिदमत्र प्रधानम् । एतान्यङ्गानीयमितिकर्तव्यता । एवं साध्य-
साधनरूपेण मर्यादया श्रुतिसिद्धया प्रपञ्चितम् ।

“ योगापत्तिं वक्ष्यामः ”

इत्याचार्येणाग्निहोत्रं सूत्रितं तदत्रोपनिबन्धीमः ।

यद्यप्यत्रेदानीमध्येत्रध्यापकपरम्परयोपलभ्यमानं सुसंरक्षितं तैत्तिरीयशतपथीयैतरेयान्यत-
मब्राह्मणमग्निहोत्रविषय उदाहर्तुं सुशकं तथाऽपि भगवद्भिः प्रयोगशास्त्रप्रणेतृभिः कृतमङ्गा-
क्षणं स्वीकृत्य प्राणायि प्रयोगशास्त्रमिति न वयमिदंतया परिच्छेत्तुं पारयामः । न हि च
तत्तत्प्रयोगशास्त्रकृद्भिस्तत्तत्प्रयोगशास्त्रे प्रयुक्तान्यङ्गानि प्रधानानि च यथावदुपरिनिर्दिष्ट-
ब्राह्मणे समुपश्रूयन्ते । इति ब्राह्मणनिदर्शनाद्विरताः सन्तः प्रयोगशास्त्रमेव पुरस्कृत्य तत्प्र-
योगमीमांसनं वरमिति तन्निदर्शनाय प्रयोगशास्त्रकृत एव शरणीं कुर्मः । अपरिच्छिन्नोऽप्ययं
साङ्गः समाम्नायः शब्दसमूहरूपेण वर्तमानोऽग्रे शाखया परिच्छिन्नो बभूव । ततोऽप्यग्रे
मन्त्रब्राह्मणरूपेणावस्थितत् । ततोऽप्ययं मण्डलकाण्डसूक्तानुवाकरूपेणानुससार । ततोऽप्यग्र
इदानीमुपलभ्यमानस्वरूपोऽयमष्टकाध्यायवर्गक्रूरूपेण व्यभाजि भगवता कात्यायनेन
महर्षिणेति कालवशात्खलु विपरिवर्ततेऽयं समाम्नायोऽव्ययनाध्यापनानुष्ठानानुष्ठानसौकर्या-
येति साक्षादान्नायान्नातपथानुसरणं दुरवगाहमिति जानानाः प्रयोगशास्त्रानुसरणमेवा-
स्मद्वृद्धिगोचरं वरमिति मन्वानास्तदेवात्र निर्दिशामः ।

अग्निहोत्रचन्द्रिका ।

आश्वलायनीयाग्निहोत्रसूत्रम् ।

उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वैकयोऽनय इत्येके
ध्रियमाणं वा प्रज्वल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं अवलन्तमुद्धरेद्देवं त्वा देवेभ्यः
श्रिया उद्धरामीत्युद्धरेदुद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान्यच्च विद्वांश्चकार । अद्वा
यदेनः कृतमस्ति किञ्चित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मादिति प्रणयेदमृताहुतिममृतायां जुहो-
म्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योनौ । तयाऽनन्तं काममहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायान्ना-
वग्निः स्वाहेति निदध्यादादित्यमभिमुख एवं प्रातर्व्युष्टायां तमेवाभिमुखो राज्या यदेन इति
तु प्रणयेदत ऊर्ध्वमाहिता भ्रिर्वतचार्याहोमादनुदितहोमी चोदयादस्तमिते होमो नित्यमाचम-
नमृतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामीति जपित्वा पर्युक्षेत्रिस्त्रिरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायाऽऽनन्तये
विकल्पो दक्षिणं त्वेव प्रथमं विज्ञायते पिता वा एषोऽग्नीनां यदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र
आहवनीयस्तस्मादेवं पर्युक्षेद्गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तनुं तन्वन्नजसो भानुमन्विही-
त्याहवनीयात्पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्येदगङ्गारानपोहेत्सुहुतकृतः स्थ सुहुतं कारिष्यथेति तेष्वग्नि-
होत्रमधिश्रयेदधिश्रितमध्याधिश्रितमधिश्रितं हि ३म् इति । इच्छायास्पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो
हविरिदं जुषस्व । ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वा न दध्यधिश्रये-
दधिश्रयेदित्येके ॥ २ ॥

पयसा नित्यहोमो यवागूरोदनो दधि सर्पिर्ग्रामकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानाम-
धिश्रितमवज्वलयेदनधिश्रयं दध्याग्निष्टे तेजो मा हर्षीरिति सुत्रेण प्रतिषिञ्चयान्न वा
शान्तिरस्यमृतमसीति तयोरव्यतिचारः पुनर्ज्वलता परिहरेन्निरन्तरितं रक्षोऽन्तरीता अरातय
इति समुदन्तं कर्षन्निबोदगुद्रासयोद्विजे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति निदवत्सुहुतकृतः स्थ
सुहुतमकार्षेत्पश्चाद्गारानतिसृज्य सुक्सुवं प्रतितपेत्प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टतं रक्षो
निष्टता अरातय इत्युत्तरतः स्थाव्याः स्तुचमासाद्योमुन्नयानीत्यतिसर्जयिताऽऽहिताग्निराचम्याप-
रेण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणत उपविश्यैतच्छुबोमुन्नयेत्यतिसृजेदतिसृष्टे भूरिळा भुव इळा स्वरिळा
वृध इळेति स्तुवपूरमुन्नयेदधियमधियं पूर्णतमं योऽनुज्येष्टमुद्धिमिच्छेत्पुत्राणां योऽस्य पुत्रः
प्रियः स्यात्तं प्रति पूर्णमुन्नयेत्स्थालीमभिमुख्य समिधं स्तुचं चाध्याधि गार्हपत्यं हृत्वा प्राण-
संमितामाहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य समिधमादध्याद्रजतां त्वाऽग्निज्योतिषं रात्रिमि-
ष्टकामुपदधे स्वाहेति समिधमाधाय विशुशंस विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य प्रदीतां
द्व्यङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयाद्भूर्भुवः स्वरोऽग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति पूर्वमाहुतिं हृत्वा
कुशेषु सादयित्वा गार्हपत्यमवक्षेत पशून्मे यच्छेत्तथोत्तरां तूष्णीं भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुत्तरतो
वा प्रजापतिं मनसा ध्यायात्तूष्णीं होमेषु सर्वत्र भूयिष्ठं स्तुचि शिष्ट्वा त्रिरनुप्रकम्प्यावमृज्य
कुशमूलेषु निमार्ष्टं पशुभ्यस्त्वेति तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीती

तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वाऽपोऽवनिनीय वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमप्सु ऋद्धेयप
उपस्पृश्याऽऽहिताग्निरनुमन्त्रयेताऽऽधानमुक्त्वा तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिर-
स्वदूध्नुवाऽऽसीदेति समिधं ता अस्य सूददोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोऽथायोत्तरां काङ्क्षेतेक्षमाणो
भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैराग्नेयीभिश्चाम्न आयूंषि
पवस इति तिसृभिः ॥ ३ ॥

संवत्सरे संवत्सरे यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि जुहुयाद्विजामेक इतरं
कालमन्तेवासी वा स्पृष्टोदकमुदङ्कावृत्य भक्षयेदपरयोर्वा हुत्वाऽऽयुषे त्वा प्राश्नामीति
प्रथममन्त्रादाय त्वेत्युत्तरं तूष्णीं समिधमाधायाम्नये गृहपतये स्वाहेति गार्हपत्ये नित्यो-
त्तरा तूष्णीं समिधमाधायाम्नये संवेशपतये स्वाहेति दक्षिणेऽग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति
वा नित्योत्तरा भक्षयित्वाऽभ्यात्ममपः स्तुचा निनयते त्रिः सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेत्य-
थेनां कुशैः प्रक्षाल्य चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्योर्निनयेदुभ्यः स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा
सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेति पञ्चमी कुशदेशे पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्नये वैश्वा-
नराय स्वाहेति षष्ठीं पश्चाद्गार्हपत्यस्य प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहेति
प्रताप्यान्तर्वेदि निदध्यात्परिकर्मिणे वा प्रयच्छेदग्नेगाऽऽहवनीयं परीत्य समिध आदध्यात्तिस्त्र-
स्तिस्त्र उदङ्मुखस्तिष्ठन्प्रथमां समन्त्रामाहवनीये दीदिहीति गार्हपत्ये दीदायेति दक्षिणे
दीदिदायेत्युक्तं पर्युक्षणं ताम्यां परिसमूहने पूर्वं तु पर्युक्षणादेवं प्रातरुपोदयं व्युषित
उदिते वा सत्यऋताभ्यां त्वेति पर्युक्षणमोमुन्नेष्यानीत्यतिसर्जनं हरिणीं त्वा सूर्यज्योतिष-
महरिष्टकामुपदधेस्वाहेति समिदाधानं भूर्भुवः स्वरो ३ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति होम उन्मार्जनं च ॥ ४ ॥

वृत्तिसमेतमाश्वलायनीयाग्निहोत्रसूत्रभाष्यम् ।

उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वैक-
योनय इत्येके ध्रियमाणं वा प्रज्वल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं
ज्वलन्तमुद्धरेत् ॥ १ ॥

देवत्रातभाष्यम्—उत्सर्ग आधानाद्वादशरात्रमजस्ता अत ऊर्ध्वमपि गतश्रियोऽ-
जस्ता एवातोऽन्यस्योत्सर्ग एकस्याग्नेर्द्वयोर्वा तस्मिन्नुत्सर्गे सत्यग्न्युद्धरणविधानं वक्ष्यतेऽ-
पराह्णेऽहश्चतुर्थभागे गार्हपत्यं प्रज्वल्य गार्हपत्य एवाजस्तो भवति तं प्रज्वल्य
प्रज्वलनमिष्टमन्यथा संबोध्येति ब्रूयात्तत्प्रज्वलनेन दक्षिणाग्निं प्रज्वल्य यद्यन्याधेय
आहृतो भवति तं दक्षिणाग्निमानीयाऽऽहवनीयमुद्धरेदित्यध्याहर्तव्यं साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य ।
दक्षिणाग्निरिति आनयनोत्तरस्य संज्ञा कृता । विट्कुलं वैश्यकुलं वित्तवतो वा
वित्तमस्यास्तीति वित्तवांस्तस्माद्वित्तवतः कुलाद्वा । एकयोनय इत्येके । एका योनिर्येषां त
इम एकयोनयः । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणयेत् । गार्हपत्यादक्षिणाग्निमावहनीयं चैक
आचार्याः । तथैवाऽऽहिता भवन्ति तेषां ध्रियमाणं वाऽऽधानप्रभृति धार्य एव वा भवति
ध्रियमाणं वा दक्षिणाग्निं प्रज्वल्य प्रज्वलनमिष्टं विधीयते प्रज्वल्याऽऽहवनीयमुद्धरेदित्यध्याह-
र्तव्यं साकाङ्क्षत्वात् । अरणिमन्तं वा, अरणी अस्य विद्येते अरणिमान् दक्षिणाग्निस्तम-
रणिमन्तं वा दक्षिणाग्निं मथित्वाऽऽहवनीयमुद्धरेदित्यध्याहर्तव्यं साकाङ्क्षत्वात् । यदि
मथित्वाऽऽहितो भवति तत्रैषामन्यतमकल्पेनाग्निं प्रज्वल्य गार्हपत्यादाहवनीयसंज्ञमग्निं
प्रज्वलन्तमेवोद्धरेदुद्धृत्य हरेत् प्राचीं दिशं दक्षिणामन्याधिकारात्पुनर्गार्हपत्यग्रहणम् । इह
हरेदित्युक्त्वा पुनरुद्धरेदिति वक्ष्यति तस्मात्तूष्णीमुद्धरणम् ॥ १ ॥

गार्ग्यनारायणवृत्तिः—उत्सर्गेऽजस्तोत्सर्गेऽग्निहोत्रहोमार्थं विहरेन्नाजस्त्रेषु । होम-
स्वजस्त्रेष्वपि भवतीत्युक्तम् । एवं स्थिते विहरणसहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्तुकाम
उत्सर्ग इत्युक्तवान् । अत्र पराह्णशब्देनाहश्चतुर्थभागो गृह्यते । विहरणकाले गार्हपत्यं
प्रादुष्ट्व्य प्रज्वल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्य-
वतो वा गृहाद्गार्हपत्याद्वा । नित्यधार्यश्चेत्प्रज्वलयेत् । काले काले यदि निर्मध्यस्तदा
मन्येत् । एषां प्रकाराणामुत्पत्तिवशाद्भवस्था । तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा
ततो गार्हपत्याज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् । पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामीत्युद्धरेत् ॥ २ ॥

दे० भाष्यम्—प्रवत्स्यद्यजमानादिपूत्तरत्र सर्वत्र समन्त्रहोमार्थमेव देवं त्वा देवेभ्य इति तेन यथासमाम्नातेन मन्त्रेण होमार्थमाहवनीयमुद्धरेत् । पूर्वमुद्धरणमन्त्रं सर्वार्थमित्युक्तम् । अथोद्धराऽऽहवनीयमित्यपराह आहृत्युक्तं ब्राह्मणे तद्यजमान आह यदि संनिहितो भवति नोक्तमाचार्येण तथाऽपि वक्तव्यमविरोधात्सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च यजमानस्य ॥ २ ॥

वृत्तिः—अनेन मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थमुद्धरेत् । पूर्वस्योद्धरेदिति वचनस्येदं प्रयोजनं गार्हपत्यं प्रज्वल्यत्यादेराहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेदित्यन्तस्य मन्त्रवर्जितोद्धरणप्रकारस्य सर्वार्थत्वज्ञापनम् । एवं सर्वार्थमुद्धरणं विदधतैतत्साधितं भवति—येनाग्निना यत्र प्रयोजनं तत्र तस्योद्धरणं कर्तव्यमिति । शास्त्रान्तरे स्पष्टं वचनमस्ति ‘अर्थायार्थायाग्निं प्रणयति’ इति । उद्धरणमन्त्रोऽयमग्निहोत्र एव नान्यत्रेति सिद्धम् ॥ २ ॥

उद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यद्विद्वान्यच्च विद्वान्श्चकार । अह्ना यदेनः कृतमस्ति किञ्चित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मादिति प्रणयेत् ॥ ३ ॥

दे० भाष्यम्—उद्ध्रियमाण इत्येतेन यथासमाम्नातेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयं प्रणयेत् । येदाहवनीयायतनसमीपे ॥ ३ ॥

वृत्तिः—प्रणयेत्पाङ्क्तयेदग्निमाहवनीयं प्रत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योनौ । तयाऽनन्तं काममहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायासावग्निः स्वाहेति निदध्यादादित्यमभिमुखः ॥ ४ ॥

दे० भाष्यम्—अमृताहुतिमित्येतेन स्वाहाकारान्तेनाऽऽहवनीयायतनेऽग्निं निदध्यात् स्थापयेदादित्यमभिमुखो यस्यां दिश्यादित्यो भवति प्रतीच्यामवान्तरदिशि तमभिमुखो वा निदध्यात् । तन्मुखे निधत्त इति श्रुतिः । यज्ञ एव तत्स्वर्गे लोके स्वर्गं लोकं निधत्त इति च श्रुतिस्तस्मादादित्यमभिमुख इत्याह । होमन्यायेन निदध्यादमृतायां जुहोमीति दर्शनात् । एते त्रयो मन्त्राः । त्रीणि कर्माणि उद्धरणं, प्रणयनं, निधानमिति ॥ ४ ॥

वृत्तिः—आदित्याभिमुखो भूत्वाऽनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयायतनेऽग्निं निदध्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं प्रातर्व्युष्टायां तमेवाभिमुखः ॥ ५ ॥

दे० भाष्यम्—एवं प्रातर्गार्हपत्यं प्रज्वल्येत्येवमादि य उक्तो विधिरेवं तेनैव विधिना प्रातःकाले होमार्थं विहरेत् । रात्रेश्वतुर्थकालाद्यादित्यस्य प्रथमकालात्प्रातःकालो भवति तस्मिन्प्रणयने प्रातरिष्टकालनियमो विधीयते । व्युष्टायां व्युष्टायामेव विहरेत् । व्युष्टायामुषस्युदितायामुषसि तमेवाभिमुखो निदध्यात्प्राच्यां दिश्यवान्तरदिशायां यस्यां

दिश्यादित्यो भवति तमेवाभिमुखो निदध्यात् । एवं प्रातरिति प्राप्तेऽपि पुनरुच्यते तदानीमादित्यस्याभावादादित्याभिमुख इत्येतस्यार्थाहोपः स्यात् ॥ ५ ॥

वृत्तिः—एवमेव प्रातर्होमार्थमप्यादित आरभ्य निधानान्तं कुर्यात् । तमेवाभिमुखो विधीयमानाहवनीयामिमुख इत्यर्थः । एवं सति प्रातःकाल आहवनीयायतनापश्चात्स्थितेन निधानं भवति । सायं तु पुरस्तात्स्थितेन व्युष्टायामुषस्युदितायामादित्योदयात् प्राक् ॥ ५ ॥

रात्र्या यदेन इति तु प्रणयेत् ॥ ६ ॥

दे० भाष्यम्—एवं प्रातरिति यथाम्नाते प्राप्त इहाऽऽरभ्याह्वा यदेन इत्येतस्य स्थाने रात्र्या यदेन इत्यूह्य प्रणयेत् । तुशब्दो विशेषणार्थः—अयं तु विशेषोऽन्धत्समानमिति । तुशब्देऽक्रियमाण एतावानेव प्रणयनमन्त्रः स्यात् प्रणयेदिति वचनात् । प्रणयनमन्त्रस्योहो भवति । अन्यथाविधानार्थं तमेवाभिमुखो रात्र्या यदेन इत्याम्नानात् ॥ ६ ॥

वृत्तिः—प्रणयनमन्त्रेऽह्वा यदेन इत्यस्य स्थाने रात्र्या यदेन इति कर्तव्यं प्रातःकाले ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्व्रतचार्याहोमात् ॥ ७ ॥

दे० भाष्यम्—अत ऊर्ध्वमतोऽस्मादुद्धरणादूर्ध्वमाहिताग्निर्यजमानो व्रतचारी भवति व्रतचारीति कर्मनामधेयमग्निकर्मैव चरति नित्यवदाचरत्या होमसमाप्तेश्चातुर्मास्यादिषु व्रतान्यादिष्टान्येवमिहानादिष्टानि तस्मात्कर्मैव व्रतमुपदिशत्येतदेव व्रतं पत्न्या अपि समानम् ॥ ७ ॥

वृ०—सन्निधर्माश्चातुर्मास्यव्रतानि चात्र व्रतशब्देनोच्यन्ते । विहरणादूर्ध्वमाऽग्निहोत्रप्रयोगसमाप्तेर्व्रतचारी भवत्याहिताग्निः ॥ ७ ॥

अनुदितहोमी चोदयात् ॥ ८ ॥

दे० भाष्यम्—अनुदितहोमी च व्रतचारी भवति समाप्ते होम आदित्योदयादनुदितहोमी, अनुदित आदित्ये जुहोति, अनुदितहोमी च व्रतचारी भवत्याहोमादिति प्राप्त ओदयाद्भवति हुतेऽपि होमे ॥ ८ ॥

वृत्तिः—अनुदितहोमी चेत्समाप्तेऽपि प्रयोग ओदयाद्व्रतचारी भवेत् ॥ ८ ॥

अस्तमिते होमः ॥ ९ ॥

दे० भा०—अस्तमित आदित्ये होमकाल उदितेषु नक्षत्रेषु सायमित्यन्येषाम् ॥ ९ ॥

वृत्तिः—कर्तव्यः । अङ्गान्यपि प्रधानकाल एव कर्तव्यानि । यत्पुनरङ्गं विहरणवत्स्वकालविशिष्टं तत्स्वकाल एव कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

नित्यमाचमनम् ॥ १० ॥

दे० भाष्यम्—नित्यं होमकाले प्रयतस्यापि कर्माङ्गमाचमनं विधीयते ॥ १० ॥

वृत्तिः—उक्तं प्राङ्मुखस्याऽऽचमनं यत्पुरस्तात्तादिदानीं कर्तव्यमस्याङ्गत्वाय ॥ १० ॥

ऋतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामीति जपित्वा पर्युक्षेत्रिस्त्रिरेकैकं पुनः पुनरुद-
कमादाय ॥ ११ ॥

दे० भाष्यम्—कर्ता, ऋतसत्याभ्यामित्येतं मन्त्रं जपित्वा परि समन्ततः पर्युक्षेत् सिञ्चेत्
त्रिस्त्रिरेकैकमग्निं पुनः पुनरुदकमादाय गृहीत्वोक्त्वेत्यर्थः । जपित्वावचनं प्रातर्होमार्थं
सत्यऋताभ्यां त्वेति पर्युक्षणमित्यत्र यथाम्नातं प्राप्नोति । अनुक्रमे विकल्पः । पर्युक्षामीति न
प्राप्नोति जपित्वावचनात् पर्युक्षामीतिशब्दमुक्त्वा पर्युक्षेदिति सिद्धं सकृद्गृहीतेनापि पर्युक्षणं
प्रसज्येत तस्मात्पुनः पुनरुदकमादायेत्युच्यते ॥ ११ ॥

वृत्तिः—पर्युक्षणमग्नमपि जपित्वा पर्युक्षेदिति पृथक्क्रियते पर्युक्षणातिदिष्टे परिसमू-
हने मन्त्रो मा भूदिति । त्रिरेकैकमित्येतावतैवैकैकस्याग्नेस्त्रिस्त्रिः पर्युक्षणे सिद्धे त्रिस्त्रिरिति
वीप्सावचनं मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिर्भवत्वित्येवमर्थम् । पुनः पुनरुदकमादायेतिवचनं न
सकृद्गृहीतेन त्रिः पर्युक्षेदित्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

आनन्तर्ये विकल्पः ॥ १२ ॥

दे० भाष्यम्—आनन्तर्येऽनुक्रमे विकल्पो नानाकल्पो विकल्पो विहारानुक्रमेण
गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्निमथाऽऽहवनीयं होमानुक्रमेण वाऽऽहवनीयमेवाग्रेऽथ गार्हपत्यमथ
दक्षिणाग्निमिति ॥ १२ ॥

वृत्तिः—अग्नीनां पर्युक्षणादिषु कर्तव्येषु केनाऽऽनन्तर्येण कर्तव्या इत्यानन्तर्यविशेषे
ज्ञातव्येऽनेन सूत्रेणाग्नीनामुत्पत्तिक्रमस्य होमक्रमस्य च विकल्पो विधीयते ॥ १२ ॥

दक्षिणं त्वेव प्रथमं विज्ञायते पिता वा एषोऽग्नीनां यदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः
पौत्र आहवनीयस्तस्मादेवं पर्युक्षेत् ॥ १३ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणं त्वेव दक्षिणाग्निं त्वेव प्रथमं प्रथमं पर्युक्षेत् । अथ गार्हपत्य-
मथाऽऽहवनीयम् । तुशब्दो विकल्पाधिकारव्यावृत्त्यर्थः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । अवधारणा-
त्पूर्वं विधिर्न क्रियते । दक्षिणं त्वेव प्रथमं कस्मादिति । वचनाद्विज्ञायते श्रूयते पिता वैष
पिता किल भवत्यग्नीनां सर्वेषां यो दक्षिणाग्निस्तस्य पुत्रो गार्हपत्याग्निः पौत्र
आहवनीयस्तस्मादेवं यथावृद्धानुक्रमेण पर्युक्षेत् ॥ १३ ॥

वृत्तिः—पर्युक्षेत् । पर्युक्षणेऽयमेव क्रमो दक्षिणाग्निं गार्हपत्यमाहवनीयमिति । तत्र
श्रुतिमेव हेतुमुपन्यस्य तस्मादेवं पर्युक्षेदित्युपसंहृतम् । तेन पर्युक्षणातिदिष्टे परिसमूहनेऽ-
यमेव क्रमः । अन्यत्र पूर्वोक्तो विकल्पः । अत्र विनिवेशः प्रधानात्पूर्वेषामुत्पत्तिक्रमः परेषां
प्रधानक्रम इति ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तनुं तन्वव्रजसो भानुमन्विहीत्याहव-
नीयात् ॥ १४ ॥

दे० भाष्यम्—गार्हपत्यादारभ्याविच्छिन्नां कमण्डलुनोदकधारां हरेन्नयेत् । तन्तुं तन्वच्चेतेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयाद्यावदाहवनीयं प्राप्नोति ॥ १४ ॥

वृत्तिः—अयमाकारो मर्यादायामग्न्युपघातविरोधात् ॥ १४ ॥

पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्योदगङ्गारानपोहेत्सुहुतकृतः स्थ सुहुतं करिष्यथेति ।

दे० भाष्यम्—पश्चादपरस्यां दिशि गार्हपत्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याऽऽध्वर्यवत्वाच्चिर-
सनोपवेशने न भवतः । उदगुदीच्यां दिश्यङ्गारानपोहेदपनयेत् । सुहुतकृतः स्थेत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १५ ॥

वृत्तिः—पश्चाद्गार्हपत्यस्य तूष्णीमेव दक्षिणोत्तरिणोपस्थेनोपविश्य गार्हपत्यात्कतिपया-
नङ्गारानुदकपृथक्कुर्यादधिश्रयणार्थम् ॥ १५ ॥

तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेदधिश्रितमध्यधिश्रितमधिश्रितं हि ३म् इति ॥ १६ ॥

दे० भाष्यम्—तेष्वङ्गारेषु समिद्धेष्वग्निहोत्रद्रव्यमधिश्रयेदध्वुपश्रयेत् स्थापयेदधिप्रि-
तमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १६ ॥

वृत्तिः—तेष्विति । पृथक्कृतेष्वङ्गारेष्वित्यर्थः । अग्निहोत्रमिति होमसाधनभूतं द्रव्यमु
पचर्यते ॥ १६ ॥

इळायास्पदं धृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुषस्व । ये ग्राम्याः पशवो
विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वा ॥ १७ ॥

दे० भाष्यम्—इळायास्पदमित्यनेन मन्त्रेण वा विकल्पः ॥ १७ ॥

वृत्तिः—अनेन वा मन्त्रेणाधिश्रयेत्पूर्वेण वेति विकल्पविधिः ॥ १७ ॥

न दध्यधिश्रयेदधिश्रयेदित्येके ॥ १८ ॥

दे० भाष्यम्—पयआदीनि दश द्रव्याणि तेषां सर्वेषामविशेषवचनादधिश्रयणे प्राप्ते
प्रतिषेधो न दध्यधिश्रयेत्, दधि नाधिश्रयेत्, अधिश्रयेदित्येके । दध्यधिश्रयेदित्याधिश्रयणे
प्राप्ते न दध्यधिश्रयेदिति प्रतिषेधे तु न दध्यधिश्रयेदित्येक इति वचनात्प्राप्तादन्यदेवे-
दमधिश्रयणं धर्ममात्रं विधीयते यथा दधि द्रव्यान्तरं न संपद्यते तथाऽधिश्रयणं कर्तव्यं
भवति ॥ १८ ॥

वृत्तिः—अधिश्रयेन्न वेत्येतावतैव सिद्धे गुरुसूत्रकरणं न्यायविकल्पोऽयमिति प्रदर्शना-
र्थम् । अत्रैक आचार्याः प्रवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य कार्यस्य चातीन्द्रियत्वादलोपमाहुः । आचा-
र्यस्तु कार्यार्थत्वात्प्रवृत्तेः कार्यस्य च दृष्टस्य त्यागे प्रमाणाभावात्तदत्यागे संस्कार्यस्वरूप-
विनाशात्संस्कार्यसंपादकत्वात्संस्कारस्य लोप एवात्र श्रेयानित्याह ॥ १८ ॥

पयसा नित्यहोमः ॥ १९ ॥

दे० भाष्यम्—पयो दुग्धं नित्यं सततं होमो नित्यहोमः कामान्न भवति पयसा

पशुकामस्थेत्यन्येषामिति तु वचनान्नित्यं नित्यवचनात्कामाद्यवाग्वादिभिर्होम उपरते काम्यै पुनरपि पयसैव जुहुयात्पयआदीनि द्रव्याणि नित्यानि काम्यानि च तत्र पयसाऽऽहतेन होमः प्राप्तो यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टेति प्रायश्चित्तेन दर्शनाद् गां दुग्ध्वा जुहुयात्पूर्ण-
वचनाभावात् शूद्रो दुह्याद्वा विकल्पः ॥ १९ ॥

वृत्तिः—नित्यश्चासौ होमश्च नित्यहोमः स पयसा कर्तव्यः । अकामस्याग्निहोत्रहोमः पयसा कर्तव्य इत्यर्थः । कामानुपदेशादेवास्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ १९ ॥

यवागूरोदनो दधि सर्षिर्ग्रामकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानाम् ॥ २० ॥

दे० भाष्यम्—यवागूरोदनो दधि सर्षिरित्येतानि चत्वारि द्रव्याणि ग्रामकामश्चान्नाद्यकामश्चेन्द्रियकामश्च तेजस्कामश्चैतेषां चतुर्णां कामानां यवाग्वादितुर्णां द्रव्याणामानन्तर्येण योगो भवति यवाग्वा ग्रामकामस्यौदनेनान्नाद्यकामस्य, दध्नेन्द्रियकामस्य, सर्षिणा तेजस्कामस्य, तत्र प्रतिषेधः । यवागूं श्रयतीत्युक्तमध्वर्यूणां तस्याः श्रपणं भवत्योदनः सिद्ध एवाऽऽनीयते न तस्य श्रपणं चोदितमस्ति । कचिद्व्यपि सिद्धमेवाऽऽनीयते सर्षिरप्येवम् । एतानि चत्वारि पयसा सह पञ्चाऽऽम्नातानि । अथ पञ्चाऽऽम्नातानि तण्डुलैरोजस्कामस्य, बलकामस्य मांसेन, यशस्कामस्य वा तत्पच्यते यथा यवागूः । सोमेन ब्रह्मवर्चस्कामस्य, तैलेन श्रीकामस्य, अद्विष्टृष्टिकामस्य, एतान्यपि चोदितानि द्रव्यानि हौम्यं च मांसवर्जमिति ब्रुवता च तानि दश द्रव्याणि ॥ २० ॥

वृत्तिः—यथासंख्येन ग्रामकामादीनां यवाग्वादीन्यग्निहोत्रहोमद्रव्याणि भवन्ति । ग्रामकामः प्रसिद्धः । अन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यम् । खद्यान्नकाम इत्यर्थः । इन्द्रियं शुक्रं चक्षुरादीनि वा । तेजश्छविः । नित्यहोम इत्यत्रापि संबध्यते । तेन पुरुषार्थैरपि क्रियमाणो होमो नित्य एव स्यान्न कामार्थः । होमाश्रितानि द्रव्याण्येव कामाश्रितानि भवन्तीति ॥ २० ॥

अधिश्चितमवज्वलयेत् ॥ २१ ॥

दे० भाष्यम्—अधिश्चितं द्रव्यं ज्वलतोल्मुकेनावज्वलयेदिति । अवज्वलनस्य स्थानमुपदिष्टं स्यात्तस्मादधिश्चितमित्युच्यते । अधिश्रयणादनन्तरमवज्वलनं सिद्धं भवति ॥ २१ ॥

वृत्तिः—अधिश्चितग्रहणादधिश्चितमात्र एवावज्वलयेन्न कालविक्षेपः कर्तव्य इत्यवगम्यते ॥ २१ ॥

अनधिश्चयं दध्यग्निष्ठे तेजो मा हर्षीरिति ॥ २२ ॥

दे० भाष्यम्—अधिश्चितमवज्वलयेदित्युक्ते दध्नोऽधिश्चयणपक्षेऽवज्वलनं न प्राप्नोति तस्मादिदमुच्यते—अनधिश्चयन्नपि दध्यवज्वलयेदित्यग्निष्ठे तेज इत्यनेन मन्त्रेण । एवं चेन्न दधिश्चयणं कर्तव्यमधिश्चितमवज्वलयेदनाधिश्चयमित्येतावता सिद्धे दधिग्रहणं दध्यादीनां प्राप्त्यर्थम् । कानि दध्यादीनि—तण्डुलः, औदनं, सोम इत्येतानि दधिप्रभृतीनि

कथं दध्नी धर्मानुक्तैवं तण्डुलानोदनं सोमं चेत्युक्तमध्वर्यूणां तदेवाऽऽचार्येण दधिग्रहणेन प्रदर्शितं तस्माद्दध्नीऽधिश्चरणे विकल्प उक्तः स ओदनस्यापि भवति । तण्डुलानां सोमस्य च तयोः पाकविरोधात् । अवद्योतनं तु सर्वेषां भवत्यविरोधात् । मा हार्षीरिति विसर्जनीयं पठन्ति तकारान्तस्तु भवति मा हार्षीदिति ॥ २२ ॥

वृत्तिः—नाधिश्चर्यो यस्य तदनधिश्चयम् । अधिश्चयरहितमपि दध्यवज्जलयेदित्यर्थः । सर्वत्रावज्जलनमन्त्रोऽयम् ‘अग्निष्टे तेजः’ इति । दधि चेत्येतावतैव सिद्धे गुरुसूत्रकरणं ग्रीह्यादीनामपक्वानां संग्रहार्थम् ॥ २२ ॥

सुवेण प्रतिषिञ्च्यान्न वा शान्तिरस्यमृतमसीति ॥ २३ ॥

दे० भाष्यम्—अवज्जलनानन्तरं सुवेणोदकं गृहीत्वाऽग्निहोत्रं प्रतिषिञ्च्यादपां स्तोकेनेत्युक्तमध्वर्यूणाम् । येन वा प्रतिषिञ्च्याद्विकल्पः । शान्तिरस्यमृतमसीत्यनेन मन्त्रेण प्रतिषिञ्च्यान्मन्त्रमुक्त्वा विभाषा कर्तव्या । तथा सति मन्त्रस्य विभाषा स्यात् । प्रतिषेकस्यैव विकल्प इष्यते ॥ २३ ॥

वृत्तिः—पयसा होमे दोहनपात्रप्रक्षालनं सुव आनीय तेन प्रतिषिञ्चेत् । अग्निहो-
त्रद्रव्यमन्यत्रोदकेनैव शान्तिरिति मन्त्रेण । न वा प्रतिषेकः कर्तव्यः ॥ २३ ॥

तयोरव्यतिचारः ॥ २४ ॥

दे० भाष्यम्—तस्मादेवमुक्तयोरधिकृतपोरवद्योतप्रतिषेकयोरव्यतिचारोऽव्यतिक्रम्य चारो व्यतिचारोऽवद्योतनं कृत्वा प्रतिषेको न क्रियते यदा तदा व्यतिचारो भवति न भवति व्यतिचारः । अवद्योतनं कृत्वा प्रतिषेकोऽपि क्रियते तयोः सह चारो व्यतिचार इत्युच्यते । प्रतिषेकस्य विभाषा तेन सहैवावद्योतनस्यापि विभाषा भवति दध्यादीन्यप्रतिषेच्यान्यध्वर्यूणां सर्पिषि दर्माग्रे प्रत्यस्यति न प्रतिषिञ्चति । एषु सर्वेष्वस्माकं प्रतिषेको विकल्पते ॥ २४ ॥

वृत्तिः—तयोः प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरित्यर्थः । अव्यतिचारोऽसंकरः । एकस्मिन्पुरुष इत्यर्थः । एकः सर्वदा प्रतिषिञ्चेदपरः सर्वदा न प्रतिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

पुनर्ज्वलता परिहरेच्चिरन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति ॥ २५ ॥

दे० भाष्यम्—पूर्वमेव द्योतनं यथा ज्वलतोऽमुकेन कृतमेवं पुनरपि ज्वलतो-
ऽमुकेनाग्निहोत्रं परिहरेत् । परि समन्ततो हरेज्येत् । त्रिरन्तरितमित्यनेन मन्त्रेण सकृ-
न्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं पुनर्ग्रहणादवद्योतनमपि ज्वलतोऽमुकेन सिद्धम् । अन्यथा न प्राप्नोति
वचनाभावात् ॥ २५ ॥

वृत्तिः—पुनर्वचनाज्ज्वलता येनोऽमुकेनावज्जलनं कृतं तेनैव परिहरणं कुर्यादिति
यस्यैव । उल्लेखकदानं गार्हपत्यादेव न श्रवणार्थात् । श्रवणार्थं पृथक्कृतस्य पुनःप्रक्षेपवि-

धानात् । अन्यत्र कार्यार्थं पृथक्कृतस्य कार्यपरिममासौ त्याग एव कर्तव्यः । तैनावज्वल-
नार्थं पृथक्कृतमवज्वलने कृते पृथगेव निधाय तेनैव परिहरणमपि कृत्वा त्यजेत् ॥ २५ ॥

समुदन्तं कर्षन्निवोदगुद्वासयेद्विवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
निदधत् ॥ २६ ॥

दे० भाष्यम्—समन्तत उदन्तं समुदन्तं कर्षतीव कर्षन्निव भूमिसंनिवृष्टं नीयत
उदगुद्वासयेदुदीच्यां दिश्युद्वासयेत् स्थापयेत् । दिवे त्वेत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्भूमौ निदधानि-
दध्यादुद्वासयेदित्यनेनैवाऽऽधाने सिद्धे निदध्यादिति न वक्तव्यम् । तस्यैतदप्रयोजनं निदध-
दुद्वासयतीति । तस्मात्त्रिभूमौ प्रतिष्ठापयति त्रय एवैते मन्त्रास्त्रिभूमौ प्रतिष्ठापयतीत्य-
न्येषाम् ॥ २६ ॥

वृत्तिः—सम्यगुद्गतोऽन्तो यस्य द्रव्यस्य तत्समुदन्तं द्रव्यम् । परितः स्थालीसंबद्धप्रदे-
शोऽन्त इत्युच्यते । यदा पच्यमानं पय एवमवस्थं भवेत्तदा कर्षन्निवोदगुद्वासयेत् । कर्ष-
न्निवेति मन्दगत्येत्यर्थः । निदधादिति । त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिर्निधानं कुर्वन्नवतारयेत् । प्रथमाद्विती-
याभ्यामाकाशे धृत्वा तृतीयेन भूम्यां निदध्यात् ॥ २६ ॥

सुहुतकृतः स्थ सुहुतमकार्षेत्त्यङ्गारानतिसृज्य सुक्लृप्तं प्रतितपेत्प्रत्युष्टं रक्षः
प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुप्तं रक्षो निष्टुप्ता अरातय इति ॥ २७ ॥

दे० भाष्यम्—सुहुतकृतः स्थ इत्यनेन मन्त्रेणाङ्गारानग्रावेवातिसृजति गमयति
अतिसृज्य स्थालीमुत्तरतः कुशेपूपसादयेदतिसृजेदित्यत्र साकाङ्क्षत्वादासादयेदित्यध्या-
हर्तव्यम् । अन्यथाऽऽसादनमुपदिष्टं स्याद्वक्ष्यति चोत्तरतः स्थाहयाः सुचमासाद्येति स्थाली-
मासनां दर्शयति । सुचं सुचं चोभयं सह प्रतितपेत् प्रत्युष्टमित्येतेन यथोष्माभिवा
भवति ॥ २७ ॥

वृत्तिः—अतिसर्गोऽङ्गाराणां गार्हपत्ये प्रक्षेपः ॥ २७ ॥

उत्तरतः स्थाल्याः सुचमासाद्योमुन्नयानीत्यतिसर्जयति ॥ २८ ॥

दे० भाष्यम्—उत्तरतः स्थाली प्रागासना भवति तस्या उत्तरतः सुचमासाद्य
स्थापयित्वोमुन्नयानीत्यतिसर्जयति यजमानः । आसाद्येति वचनात्तत्र देशे कुशाः स्तीर्णा
भवन्ति । ओमुन्नयानीति त्रिमात्रमकारन्तं कुर्यात् । अतिसर्जनत्वादुच्चैर्यथा शृणोति ॥ २८ ॥

वृत्तिः—स्थाहया उत्तरतः सुचमासाद्य सुग्रहस्त एव सन्नोमुन्नयानीत्यनेन मन्त्रेणाऽऽ-
हिताग्निमतिसर्जयेत् ॥ २८ ॥

आहिताग्निराचम्यापरेण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणत उपविश्यैतच्छ्रवामस्ये-
त्यतिसृजेत् ॥ २९ ॥

दे० भाष्यम्—आहिताग्नियजमान आचम्य प्रयतोऽपि कर्माङ्गत्वादाचामेत् । वेदिं गार्हपत्यं चापरेणातिसृज्य गत्वा दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्युपविशति । निरसनमकृत्वैतच्छ्रुत्वा कर्तुरतिसर्जनं श्रुत्वोमुन्नयेत्यतिसृजेदनुज्ञां कुर्यात् । पूर्ववन्निमात्रमेव कुर्यात् । आहिताग्निग्रहणं कर्तुरधिकारादाचमनं कर्माङ्गमेव । ततः श्रुत्वातिवचनात्प्रागेवाऽऽसीनो भवति । अधिकारे तु प्रपदनं विधीयते । असति यजमाने स्वयमात्मनोऽनुजानीयादित्यध्वर्युणाम् ॥ २९ ॥

वृत्तिः—विहरणकाल एवाऽऽहिताग्निश्चाध्वर्युः पत्नी च स्नात्वाऽऽचम्य तीर्थेन प्रविशन्ति । तत्राध्वर्युर्विहरणं कृत्वा होमकाले प्राप्ते निष्क्रम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽऽचम्य तीर्थेनैव प्रविश्य पर्युर्क्षणादि कुर्यात् । पत्नी तु गार्हपत्यस्य दक्षिणत आस्त आ होमपरिसमाप्तेः । आहिताग्निश्चाऽऽहवनीयविहरणकाले दक्षिणत उपविश्योद्धराऽऽहवनीयमित्यध्वर्युसंप्रैषमुक्त्वाऽऽस्ते । ततो होमकाले प्राप्ते निष्क्रम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽऽचम्य तीर्थेनैव प्रपद्यापरेण वेदिदेशं पूर्वेण गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं च गत्वा वेदेर्दक्षिणत उपविशेत् । उपविष्टः सन्नेतदतिसर्जनवाक्यं श्रुत्वोमुन्नयेत्यतिसृजेत् ॥ २९ ॥

अतिसृष्टो भूरिळा भुव इळा स्वरिळा वृध इळिति सुवपूरमुन्नयेत् ॥ ३० ॥

दे० भाष्यम्—यजमानेनातिसृष्टः कर्ता 'भूरिळा' इत्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्थात्याः सुवः पुर्यते । पूर्णं पूर्णं उन्नयेत् । स्थात्या उद्धृत्योन्नयेच्चतुर्नयेदातिसृष्ट इत्यनुच्यमाने यजमानस्योन्नयनं प्राप्नोत्यधिकारात् ॥ ३० ॥

वृत्तिः—अतिसृष्ट इति वचनं प्रवसति यजमाने स्वेनैवातिसृष्ट उन्नयेन्नानातिसृष्ट इत्येवमर्थम् । चत्वार एते मन्त्राः समत्वात्संसर्गाणामतश्चतुष्कृत्व उन्नयेत् । सुवपूरमिति णमुल्प्रत्यययोगाच्च । अग्रियमग्रियमित्युन्नयनभेददर्शनाच्च । सुवपूरमिति सुवं पूरयित्वेत्यर्थः । अत्र पञ्चममन्त्रस्याभावात्पञ्चावत्तिनां तूष्णीमेव पञ्चममुच्चीयते पुरुषविशेषधर्मात्वादेवदानविशेषसंबन्धस्य ॥ ३० ॥

अग्रियमग्रियं पूर्णतमं योऽनुज्येष्टमृद्धिमिच्छेत्पुत्राणाम् ॥ ३१ ॥

दे० भाष्यम्—अग्र्यमग्रे भवन्नग्र्यमग्र्यमग्र्यं पूर्णतममुन्नयेत् । पूर्णं तत ऊनं तत उत्तरं तत ऊनतममित्यनुज्येष्टं यजमान आत्मनोऽनुज्येष्टं ज्येष्ठानुपूर्व्येण ऋद्धिमिच्छेत्पुत्राणां ज्येष्ठस्योत्तमा वृद्धिः । अनन्तरस्थोऽतत ऊनतरा तत ऊनतमेत्येवमेतदेव विपरीतमध्वर्यूणां योऽनुकमिष्टमृद्धिमिच्छेत्पुत्राणामिति ॥ ३१ ॥

वृत्तिः—यो यजमानः पूर्वजातानुसारेणाऽऽत्मनः पुत्राणामृद्धितारतम्यमिच्छेत्तस्य पूर्वः पूर्णतमो भवेत् । अनेकपुत्रस्यायं काम्यः कल्पो न चतुष्पुत्रस्यैव ॥ ३१ ॥

योऽस्य पुत्रः प्रियः स्यात्तं प्रति पूर्णमुन्नयेत् ॥ ३२ ॥

दे० भाष्यम्—यो यजमानस्य पुत्र इष्टः स्यात्तं पुत्रं प्रत्यादिश्य पूर्णं स्तुवमुन्नयेत् । तस्मादित्युत्तराप्युन्नयनानीषद्नानि भवन्ति । प्रथमो नित्य उत्तरौ कामिकौ । पुत्रबहु-
त्वात् । अधिवृत्ताय दक्षिणाविभागन्यायेन चतुर्धा पुत्राणां विभागे प्रियः पुत्रस्तं प्रति
पूर्णमुन्नयेत् । अस्याति यजमानप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा कर्तुः स्यात् ॥ ३२ ॥

वृत्तिः—प्राकृतानामेव पञ्चानां चतुर्णां वैकं स्तुवं प्रियं पुत्रं ध्यात्वा पूर्णमुन्नयेत् ।
अयमपि काम्यः । अयमेकपुत्रस्यापि भवति ॥ ३२ ॥

स्थालीमभिमृश्य समिधं स्तुचं चाध्याधि गार्हपत्यं हत्वा प्राणसंमितामाहव-
नीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य समिधमादध्याद्रजतां त्वाऽग्निज्योतिषं रात्रि-
मिष्टकामपदधे स्वाहेति ॥ ३३ ॥

दे० भाष्यम्—स्थालीं पाणिनाऽभिमृश्य समिधं पालाशीं स्तुचं च गृहीत्वोपरि हि
समिधं देवेभ्यो धारयत्यधस्तात्पितृभ्य इति विज्ञायते । अध्यध्युपर्युपरि गार्हपत्यमग्निसमीपे
गृहीत्वाऽऽसाद्य प्राणसंमितां नासिकासंमितां कृत्वाऽऽहवनीयसमीपे कुराः स्तीर्णा भवन्ति ।
तेषु कुशेषूप समीप आसाद्य स्थापयित्वा दक्षिणं जानुमाच्य नीचं कृत्वा तां समिधमाह-
वनीये निदध्यात्प्रक्षिपेत् ‘ रजतां त्वा ’ इत्यनेन मन्त्रेण । अध्यधीति निपातः सामी-
प्यर्थे वर्तते ॥ ३३ ॥

वृत्तिः—स्थाल्याः स्तुत्रेण स्तुच्युन्नयनं कृत्वा स्थालीमभिमृश्य स्तुचा सह समिधं च
गृहीत्वाऽध्याधि गार्हपत्यं गार्हपत्यस्योपरि समीपं हत्वाऽऽहवनीयस्य नेदीयसि नासिका-
संमितां हरेत् । हत्वा तस्य पश्चाददरे कुशेषूपसाद्य दक्षिणं जानु निपात्य तां समिधमा-
दध्याद्रजतामिति मन्त्रेण ॥ ३३ ॥

समिधमाधाय विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य प्रदीप्तां
द्व्यङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयाद्भूर्भुवः स्वरोऽग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति ॥ ३४ ॥

दे० भाष्यम्—समिधमाधायेति पुनरुच्यते । यद्वा यजमानः स्वयं जुहोति तदा
समिधमाधायानुमन्त्रयेत् । यजमानस्य स्थानमुपदिशत्यत्र तत्र प्राप्नोति, उत्तरकालमप्सु श्रद्धे-
त्यप उपस्पृश्याऽऽहिताग्निरनुमन्त्रयते । ततो विद्युदसीत्यनेनऽप उपस्पृश्य होमकाल उप-
स्पर्शननिराकाङ्क्षत्वात्प्रदीप्तां समिधं नाप्रदीप्तां, द्व्यङ्गुलमात्रे द्व्यङ्गुलप्रमाणं दिशन्त्यप्य-
भिसमिधं जुहुयात् “ भूर्भुवः स्वरोऽम् ” इत्यनेन मन्त्रेण । द्रवद्रव्यं प्रसेकेन जुहुयात् ।
अन्यान्यन्यमुखेन ॥ ३४ ॥

वृत्तिः—समिधमाधायेत्युच्यते समिदाधानधर्मस्य जानुनिपातनस्यानुवृत्त्यर्थम् । समिधमाधायेत्यनेनैव समिद्ग्रहणेन पूर्वसूत्र आदध्यादित्येवोक्तेऽपि समिध एवाऽऽधाने सिद्धे सत्पूर्वसूत्रे समिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति यत्र यत्र समिधमादध्यात्तत्र तत्र जान्वाच्याऽऽदध्यादिति । विद्युदसीत्यप उपस्पृश्य प्रदीप्तां समिधं मूलतो द्रव्यङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयात् भूर्भुवः स्वरोऽम् ' इति मन्त्रेण ॥ ३४ ॥

पूर्वामाहुतिं हुत्वा कुशेषु सादयित्वा गार्हपत्यमवेक्षेत पशून्मे यच्छेति ॥ ३५ ॥

दे० भाष्यम्—तां पूर्वाहुतिं हुत्वैतदपि पुनरुच्यते, पूर्ववद्यजमानस्य स्थानोपदे-
शार्थं हुवेति ॥ कुशेषूपसाद्य गार्हपत्यमवेक्षेत पशून्मे यच्छेत्यनेन मन्त्रेण प्रत्यग्व्याख्यावे-
क्षते ॥ ३५ ॥

वृत्तिः—हुत्वेतिवचनं निपातितजानुरेवोत्तरमपि कुर्यादित्येवमर्थम् । पूर्वामिति वचनं
पूर्वाहुत्युत्तरकालीनं स्तुचं सादयित्वैव कुर्यादुत्तराहुत्युत्तरकालीनं स्तुग्वस्त एव कुर्यादित्ये-
वमर्थम् ॥ ३५ ॥

अथोत्तरां तूष्णीं भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुत्तरतो वा ॥ ३६ ॥

दे० भाष्यम्—अथ वीक्षणादनन्तरमुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । अधिकृते मन्त्रे प्राप्ते
तूष्णीममन्त्रं भूयसीमुत्तरां पूर्वस्या उत्तरत एवं जुहुयादिति ॥ ३६ ॥

वृत्तिः—अथेत्यानन्तर्यवचनेन पूर्वाहुत्योत्तराहुतेः संबन्धः क्रियते । तेन जान्वाच्ये-
त्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते । प्राधान्यं चोत्तराहुतेः । अतः पूर्वाहुतौ हुतायां द्रव्यदोषे सत्युत्तरा-
हुत्यर्थं द्रव्यमुत्पादयितव्यमेव । भूयसीं पूर्वाहुतेर्भूयोद्रव्याम् । असंसृष्टां पूर्व्याऽऽहुत्या ।
प्रागुदगपूर्वाहुतेरुत्तरतो वा तस्या एव ॥ ३६ ॥

प्रजापतिं मनसा ध्यायात्तूष्णीं होमेषु सर्वत्र ॥ ३७ ॥

दे० भाष्यम्—प्रजापतिदेवतां मनसा ध्यायाज्जुहुयाच्चतुर्थ्या विभक्त्या स्वाहा-
कारेण च प्रजापतये स्वाहेति मनसा जुहुयादिति वा तूष्णीं होमेषु प्रजापतिं ध्याया-
त्सर्वत्र । अस्मादन्यत्रापि तूष्णीं होमेषु यत्र यत्र तूष्णीं चतुर्थं तूष्णीं सर्वहुतं जुहुयुः ।
होमग्रहणात्समिदाधाने न भवति तूष्णीं समिधमाधायेति ॥ ३७ ॥

वृत्तिः—यत्र तु तूष्णींशब्दविशिष्टो होमश्चोचते तत्र प्रजापतिदेवतां ध्यायेद्देवता-
साध्यत्वाद्धोमस्य । ध्यानत्वादेव मानसत्वे सिद्धे मनोग्रहणं शब्दध्यानार्थम् । तेन चतु-
र्थ्यन्तं प्रजापतिशब्दं ध्यात्वा तदनन्तरं स्वाहेत्युपांशुक्त्वा जुहुयात् । होमेष्विति बहुवच-
नादेव प्रकरणादुत्कर्षे सिद्धे सर्वत्र ग्रहणं गार्होष्वपि प्रापणार्थम् ॥ ३७ ॥

**भूयिष्ठं स्तुचि शिष्ट्वा त्रिरनुप्रकम्प्यावमृज्य कुशमूलेषु निमार्ष्टि पशुभ्य-
स्त्वेति ॥ ३८ ॥**

दे० भाष्यम्—भूयिष्ठं बहुतममुत्तराहुतिवदुत्तरावमं हविः शिष्ट्वा शेषं कृत्वा त्रिरन्वाहुतिमनुप्रकम्प्य चालयित्वाऽवमृज्यावाक्पाणिना लेपं परिमृज्य कुशमूलेषु निमार्ष्टि निःशेषेण लेपं निमार्ष्टि पशुभ्यस्त्वेत्येतेन मन्त्रेण ॥ ३८ ॥

वृत्तिः—उत्तराहुतेर्भूयिष्ठं भूयोद्रव्यं पूर्वाहुतेर्भूयिष्ठं यथा भवति तथा भक्षार्थं स्तुचि शेषयेत् । पूर्वाहुत्यर्थं प्रक्षिप्ताद्द्रव्यादुत्तराहुत्यर्थं भूयो भवति । तस्मादपि भूयो भक्षार्थं भवति । तत्पूर्वाहुत्यपेक्षया भूयिष्ठमित्युच्यते । भूयिष्ठं द्रव्यं स्तुचि शेषयित्वा स्तुचमेवाऽऽहुतिदेशस्थां प्रकम्पयेत् । ततः स्तुगतलेपं पाणिनाऽधोमुखेनावमृज्य पाणिगतं लेपं कुशमूलेषु निमार्ष्टि निमृजेत्पशुभ्यस्त्वेति ॥ ३८ ॥

तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीती तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वाऽपोऽवनिनीय वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमप्सु श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य ॥ ३९ ॥

दे० भाष्यम्—तेषां कुशमूलानां दक्षिणस्यां दिश्युत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीती भूत्वा तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इत्यनेन मन्त्रेण । अङ्गुलीष्ववनिनीयावसिञ्चेत् । पुनर्यज्ञोपवीतं कृत्वा वृष्टिरसीत्यनेन मन्त्रेणाप उपस्पृश्य । तूष्णीं ग्रहणं मन्त्रविवक्षार्थम् । अक्रियमाणे वाशब्दः क्रियाविकल्पार्थः स्यान्नियनमपि होमवत्तूष्णीं निनयने प्रजापतिं ध्यायेत्येतत्कत्वात्कर्मणोऽप्सु श्रद्धेत्युपस्पृश्येति साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्योदङ् भक्षयेदिति । स हि प्राप्तानुवादो नित्यमप उपस्पर्शमन्त्रवदधिकृतात्तत्प्रतिपत्त्यर्थं परिमृष्याव्यवायादन्यथा स्पृष्टोदकवचनमनर्थकमर्थाभावात् ॥ ३९ ॥

वृत्तिः—तेषां कुशमूलानां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीर्निदध्यात् । प्राचीनावीती भूत्वा ' स्वधा पितृभ्यः ' इति मन्त्रेण तूष्णीं वा । एतावदेव सूत्रम् । अपश्च कुशमूलानां दक्षिणतो निनयेदवाचीनेन पाणिना । एतावत्सुग्वस्त एव करोति । एवं वा तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीति तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वाऽपोऽवनिनीय । इदमपि सूत्रमेतावदेव । निधाय स्तुचमप उपस्पृशेत् ॥ ३९ ॥

आहिताग्निरनुमन्त्रयेत् ॥ ४० ॥

दे० भाष्यम्—आहिताग्निरनुमन्त्रयेत् समिधम् ॥ ४० ॥

वृत्तिः—अधिकारोऽयम् ॥ ४० ॥

आधानमुक्त्वा तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेति समिधम् ॥ ४१ ॥

दे० भाष्यम्—आधानमुक्त्वा समिदाधानमन्त्रमुक्त्वा सायं प्रातश्च यः प्रयुक्तस्तमाह

स्वाहाकारान्तमुक्त्वा तेन ऋषिणेत्येतेन च । उभाभ्यां समिधमनुमन्त्रयेत् । आहिताग्निग्रहणं कर्तुरधिकारादेशान्तर उक्तसमिदाधानकाले तु भवति । मन्त्रे स्वाहाकारो होमर्थमनुमन्त्रणे न प्रयोक्तव्यस्तथादृष्टत्वादुपस्थाने । एतैश्चैव वा स्वाहाकारैरिति नित्यमन्त्रस्यायमुपदेशो न तु नैमित्तिकस्य । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानमिति । तत्रापि यजमानो नित्येनैवानुमन्त्रयते । इष्टकोपधानलिङ्गत्वात् । श्रूयते तावद्यदग्नेर्यजुष्मत्य इष्टका इति ॥ ४१ ॥

वृत्तिः—समिदाधानमन्त्रेण तेन ऋषिणेत्यनेन मन्त्रेण च समिधमाधीयमानानुमन्त्रयते ॥ ४१ ॥

ता अस्य सूद दोहस इति पूर्वामाहुतिम् ॥ ४२ ॥

दे० भाष्यम्—ता अस्य सूद दोहस इत्यनयर्चा पूर्वामाहुतिमनुमन्त्रयते । पूर्वामाहुतिमित्यनुच्यमान उभयत्र प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

वृत्तिः—एतयर्चा पूर्वामाहुतिमनुमन्त्रयते ॥ ४२ ॥

उपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेतेक्षमाणो भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ ४३ ॥

दे० भाष्यम्—उपोत्थायोत्तरामुत्तरामाहुतिं हुत्वा तामुपलक्ष्योत्थाय स्थित्वापतिष्ठते सर्वानग्नीनविशेषवचनाद्व्याहृतयश्च सर्वार्था आग्नेय्योऽपि वास्यानुसमर्था यथावत्संप्रयोगात्तु एकार्था अपि बहुर्था भवन्ति । विभक्तास्तु नित्यास्तस्मान्सर्वानग्नीनुपतिष्ठते । कं पुनरस्य वैकल्पिकं विधिं वक्ष्यति । अयं पन्था अपि वित्तः । अस्य स्थाने भवति श्रुतिः । काङ्क्षेतेच्छेत मन्त्रलिङ्गोपदेशनार्थं भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैरित्येताः काङ्क्षेत । ईक्षमाणोऽग्नीनीक्षमाण उपतिष्ठेत भूर्भुवः स्वरित्येतेन मन्त्रेणाधिकारादनुमन्त्रणे प्राप्त उपोत्थायेति ब्रूयात् । उपोत्थायोत्तरामिति वचनादुत्तरामुत्थानस्योक्तलक्षणं भवति । उत्तरामुपलक्ष्योत्थाय मन्त्र उच्यमान उऽस्थानसंज्ञो भवति । ईक्षमाणवचनात् ॥ ४३ ॥

वृत्तिः—इतिकाराव्याहारेण सूत्रच्छेदः । उत्तराहुतेर्दूयमानाया देशतः कालतश्च स्थित्वा कटाक्षेणेक्षमाणस्तामेवाऽऽहुतिमनुमन्त्रयते । काङ्क्षेतशब्दः कटाक्षवचनः । केचिदुत्तरामाहुतिमीक्षमाणोऽनुमन्त्रयते तन्मन्त्राभिहितान्कामान्काङ्क्षेत चेति वर्णयन्ति ॥ ४३ ॥

आग्नेयीभिश्च ॥ ४४ ॥

दे० भाष्यम्—आग्नेयीनामुपदेशाच्च । अग्निर्देवता यासामृचां ता आग्नेय्यो भवन्ति ।

आग्नेयीभिश्चाग्निमुपतिष्ठते । निर्देशात्तावदेतस्य समाम्नायेऽग्निमीळादिसर्वाभिः समाम्नाताभिः क्रमेणान्वहं यथोत्साहमुपस्थानं कर्तव्यम् । चशब्दः समुच्चयार्थो भूर्भुवः स्वीरत्यनेन मन्त्रेणाऽऽग्नेयीभिश्चेति ॥ ४४ ॥

वृत्तिः—याभिः कामिश्च व्यवराभिराग्नेयीभिरुत्तरामेवाऽऽहुतिमनुमन्त्रयत्ते ॥ ४४ ॥

अग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः ॥ ४५ ॥

दे० भाष्यम्—अग्न आयूंषि पवस इत्येताभिराग्निस्त्वमानीमिति तिसृभिरुपतिष्ठते ॥ ४५ ॥

वृत्तिः—० ॥ ४५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे ॥ ४६ ॥

दे० भाष्यम्—प्रतिसंवत्सरं यस्मिन्नहन्याहितः प्रयो भवन्तीति श्रुतिः । यस्मिन्नहने सायं प्रातर्भूर्भुवः स्वीरत्यनेन मन्त्रेणैताभिश्च तिसृभिरुपतिष्ठते । पुनर्नद्या अग्नयो भवन्तीति श्रुतिः । पवमानहर्षापि च निरूप्यन्त इत्यन्येषाम् ॥ ४६ ॥

वृत्तिः—पूर्णे पूर्णे संवत्सरे एताभिरधिकाभिः सक्तदनुमन्त्रयेत् ॥ ४६ ॥

यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि जुहुयात् ॥ ४७ ॥

दे० भाष्यम्—यवाग्वा च तण्डुलैर्वा पच्यते सायं प्रातस्तथा च यवाग्वा पयसा वा स्वयं यजमानः पर्वण्यमावास्यायां पौर्णमास्यां च सायं जुहुयात् । सायं प्रातर्यद्यपि काम्येन प्रक्रान्तं भवति पर्वण्येताभ्यामेव जुहुयात् । काम्येनैव बोधयति येन यवाग्वा पयसा वेति विकल्पः । अमावास्यायां चैन्द्रः पुरोडाशो न विद्यते यदा तदा यवाग्वैव होतव्यम् । तथाऽध्वर्यूणां वचनम् ॥ ४७ ॥

वृत्तिः—यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि पौर्णमास्याममावास्यायां वा सायं प्रातर्यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहुयात् । अस्मिन्सूत्रे पर्वणि द्रव्यनियमः स्वयं कर्तुं नियमश्च विधीयते । स्वयंहोमे समिधमनुमन्त्र्य 'विद्युदसि' इति पूर्वमाहुतिमनुमन्त्र्य 'पशून्मे यच्छ' इत्युत्तरमाहुतिमनुमन्त्र्य 'वृष्टिरसि' इत्येवं क्रमो भवति । यत्किञ्चिदग्निहोत्रद्रव्यं काम्यं वैकल्पिकं वा प्रयुज्यते तत्सायमुपक्रम्य प्रातरपवां प्रयुज्यते नान्यथेति । प्रतिनिधिस्त्वेकप्रयोगपर्यवस्येव ॥ ४७ ॥

ऋत्विजामेक इतरं कालम् ॥ ४८ ॥

दे० भाष्यम्—ऋत्विजामेको येऽस्य ऋत्विजस्तेपामेक इतरं कालं शपं कालं जुहुयात् । ऋत्विगितरं कालमिति सिद्ध एकग्रहणाद्ब्रह्मणः प्रतिपेक्षो नित्यः सर्वकर्मणामिति प्राप्तः ॥ ४८ ॥

वृत्तिः—ऋत्विजां मध्य एकः कश्चिदृत्विगितरस्मिन्कालेऽग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ४८ ॥

अन्तेवासी वा ॥ ४९ ॥

दे० भाष्यम्—अन्तेवासी शिष्यो भवति । स चेतारं कालं शेषं कालं जुहुयात् । वेदग्रहणार्थं यो वसत्युपाध्यायं सोऽन्तेवासी । यः कृत्स्नमधीते स शिष्यः । ब्रह्मचारी च जुहुयादन्येषाम् ॥ ४९ ॥

वृत्तिः—इतरस्मिन्कालेऽग्निहोत्रं जुहुयादिति शेषः । अन्ते समीपे वसतीत्यन्तेवासी । स पुनः पुत्रः शिष्यो वा । अत्र किंचिदुच्यते—ऋत्विजस्त्रिविधाः । देवभूताः पितृभूता मनुष्यभूता इति । ये कर्मणि कर्मणि त्रियन्ते ते देवभूताः । येऽन्वयागता ऋत्विजस्ते पितृभूताः । ये त्वेकस्य पुरुषस्य सर्वाणि कर्माणि कर्तुं त्रियन्ते ते मनुष्यभूताः । तत्र यस्याऽऽहिताग्नेः पितृभूता मनुष्यभूता वा ऋत्विजः सन्ति तेषामृत्विजामेकः कश्चित्पर्ववर्जितेषु कालेषु जुहुयात् । यस्य तु देवताभूतास्तस्यान्तेवास्येवेति निवेशः ॥ ४९ ॥

स्पृष्टोदकमुदङ्कावृत्य भक्षयेत् ॥ ५० ॥

दे० भाष्यम्—स्पृष्टोदकमप उपस्पृष्टोदङ्कावृत्योदीचीं दिशमावृत्य हविर्यजुस्तपिष्टं तस्य गृहीत्वा भक्षयेत् । मन्त्रं वक्ष्यति । उदकस्पर्शने कारणाभावादप्सु श्रद्धेत्यप उपस्पृश्येति तमेवानुवदति ॥ ५० ॥

वृत्तिः—उक्तमेवोदकोपस्पर्शनं कृत्वोदगावृत्य सुगगतं शेषं भक्षयेत् । उक्तसंकीर्तनमाहिताग्न्यधिकारे सत्यपि होमकर्तृप्रापणार्थम् ॥ ५० ॥

अपरयोर्वा हुत्वा ॥ ५१ ॥

दे० भाष्यम्—अपरयोरग्न्योर्हुत्वा भक्षयेद्विकल्पः ॥ ५१ ॥

वृत्तिः—भक्षयेदिति शेषः ॥ ५१ ॥

आयुषे त्वा प्राश्नामीति प्रथमम् । अन्नाद्याय त्वेत्युत्तरम् ॥ ५२ ॥

दे० भाष्यम्—आयुषे त्वा प्राश्नामीत्यनेन मन्त्रेण प्रथमं भक्षयेत् । प्रथमग्रहणेऽक्रियमाण उत्तरमित्यनर्थकं भवति । उत्तरशब्देऽनुच्यमान उभाभ्यां मन्त्राभ्यामेकं भक्षणं प्राप्नोति । ‘अन्नाद्याय त्वा’ इत्येतेन मन्त्रेणोत्तरं भक्षयेत् । द्विर्भक्षणं भवति प्राश्नामीत्यनुवर्तमाने । अन्यथाऽपरिसमाप्तेऽर्थे मन्त्रः स्यात् ॥ ५२ ॥

वृत्तिः—प्रथममुत्तरमिति भक्षयोः संबन्धकरणार्थम् । तेनोत्तरस्यापि मन्त्रस्य प्राश्नाभ्यन्तता भवति ॥ ५२ ॥

तूष्णीं समिधमाधायान्नये गृहपतये स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ ५३ ॥

दे० भाष्यम्—तूष्णीं समिधमाधायान्नये च वचनेन मन्त्रे प्राप्ते तूष्णीमित्यमन्त्रं समि-

अमाशय प्रदीप्तां चेति वर्तते । अग्नये गृहपतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्येऽग्नौ स्थाव्याः
ह्वेणाऽऽदाय जुहुयादप्रदीप्तां चेत्येवमादि मन्त्रमत्र वर्तते । तूष्णीमिति वचनात् । आहवनी-
याधिकाराद्गार्हपत्यवचनम् ॥ ५३ ॥

वृत्तिः—जुहुयादित्यध्याहारः । तूष्णींग्रहणमाहवनीये समिदाधाने होमे च ये घर्मा
जानुनिपातनं प्रदीप्ताभिहोमो द्रव्यकुलमात्राभिहोमश्च तेषां प्राप्तिमूचनार्थम् ॥ ५३ ॥

नित्योत्तरा ॥ ५४ ॥

दे० भाष्यम्—नित्योत्तरा या नित्या प्रगुक्ता प्रजापतिं मनसेति । अनन्तरा योत्तरा
तथैव विधानं समानम् । भूयसीमनंसृष्टमित्येतत्तूष्णीम् ॥ ५४ ॥

वृत्तिः—उत्तराहुतिं तूष्णीं भूयसीमित्येवमुक्तेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तूष्णीं समिधमाधायअग्नये संवेशपतये स्वाहेति दक्षिणे । अग्नयेऽन्नादायान्न-
पतये स्वाहेति वा ॥ ५५ ॥

दे० भाष्यम्—तूष्णीं समिधमाधायअग्नये संवेशपतये स्वाहेत्यनेन दक्षिणाग्नौ जुहु-
यात् । अपवादो नानुवर्तते । तस्मात्पुनस्तूष्णीमित्याहअग्नयेऽन्नादायान्नपतय इति वा । अयं
मन्त्रो ब्राह्मणे दृष्टः । तस्मादेतामेव चरन्ति ॥ ५५ ॥

वृत्तिः—मन्त्रविकल्पोऽयम् ॥ ५५ ॥

नित्योत्तरा ॥ ५६ ॥

दे० भाष्यम्—प्रजापतये स्वाहेति सोत्तरा द्वितीया भवति ॥ ५६ ॥

वृत्तिः—उत्तराहुतिं तूष्णीं भूयसीमित्येवमुक्तेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भक्षयित्वाऽभ्यात्ममपः स्रुचा निनयते त्रिः सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति ॥ ५७ ॥

दे० भाष्यम्—भक्षणं कृत्वाऽनन्तरमभ्यात्मम् । आत्मानमभ्यभ्यात्मम् । अप
उदकं स्रुचा निनयतेऽवाङ्मुखयोर्ध्वदण्डया त्रिमिर्निनयन् । सर्पदेवजनेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण
भक्षयित्वेति वचनाद्भक्षणेन निनयनस्य संबन्धवचनात् । अग्नयोर्वा हुत्वा भक्षणे
भक्षणादनन्तरं निनयनमेव । परिसमाप्ते निनयने प्राक्प्रसिद्धावनादपरयोर्होमकालो निन-
यनसमनन्तरमेव । संप्रदान एव होमश्चास्मादाकारदानीनाञ्च होमः प्रात् । पुनः पुनरुदकमा-
दाय तेन हि सकृद्गृहीतेन बहवो होमा आदिशन्ते । अन्यत्र प्रकृताहुतिभ्यो होमत्वाच्च
मन्त्रावृत्तिः । उदङ्मुख्येऽधिकाराद्दानीनां दिशि निनयनं भवति । मृगग्रहणात्कमण्डलुना
निनयनं न भवति ॥ ५७ ॥

वृत्तिः—भक्षयित्वैतिवचनं भक्षणानन्तरमेव निनयनमपि स्यादित्येवमर्थम् । अभ्यात्म-
मपः स्तुचा निनयते त्रिः । अमंस्कारकर्मदान्मन्त्रोऽपि त्रिरवर्तते ॥ ५७ ॥

**अथैनां कुशैः प्रक्षाल्य चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्योर्निनयेदुभयः स्वाहा दिग्भ्यः
स्वाहा समक्षपिभ्यः स्वाहेतर्जनेभ्यः स्वाहेति ॥ ५८ ॥**

दे० भाष्यम्—अथैनामथ निनयनानन्तरमेवैतां स्तुचं कुशैरुदकेन च प्रक्षाल्य निर्लेपं
कृत्वा चतस्रः स्तुचः पूर्णाः प्रागुदीच्योः प्राच्यामुदीच्यां च निनयेत् । अभ्यात्ममपः
स्तुचा निनयते त्रिरित्येतत्सर्वमनुवर्तते । तस्मादेकेन मन्त्रेण त्रिरिति प्राप्ते चतस्र इत्युच्यते ।
पूर्णाः कर्तव्या इत्यर्थः । याश्चेत्का याश्च वक्ष्यमाणाः सर्वाः । उपदेशे विशेष उक्तः । ताः
सर्वथा भवितुमर्हन्ति । अविरोधाच्चान्यः स्तुचो दिश आनन्तर्ययोगस्य संभवाद्या-
यानुवाक्यान्यायेन द्वे द्वे स्तुचावेकैकस्यां भवतः । अभ्यात्ममित्येतस्य प्रातस्य स्थाने
प्राची चोदीची च भवतः । अपां निनयनमित्येतावदेव वर्तत ऋतुभ्यः स्वाहेत्येतैश्चतु-
र्मिर्मन्त्रैः ॥ ५८ ॥

वृत्तिः—अथेत्यभ्यात्मनिनयनानन्तरमेवेदमपि कर्तव्यमिति दर्शयति । एनां स्तुचमित्यर्थः ।
विहारस्य प्रागुददेशे पूर्णाश्चतस्रः स्तुचा निनयेदेकैकेन मन्त्रेणैकैकामिति ॥ ५८ ॥

**पञ्चमीं कुशदेशे पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्नये वैश्वानराय स्वाहेति षष्ठीं पश्चा-
द्गार्हपत्यस्य प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहेति ॥ ५९ ॥**

दे० भाष्यम्—पञ्चमीं स्तुचं कुशदेशे कुशेपूपसाद्येति येऽधिकृतास्तेषां देशे पृथि-
व्यामित्यनेन मन्त्रेण । पञ्चमीप्रहणं त्रिरित्येतत्स्यैव निवृत्त्यर्थम् । कुशानामित्यनेनाभ्यात्म-
मिति निवृत्तम् । ‘अपः स्तुचा निनयति’ इत्येतदेव वर्तते । षष्ठीं स्तुचं पूर्णां पश्चादपरस्यां
दिशि गार्हपत्याग्नेः प्राणममृते जुहोमीत्यनेन मन्त्रेण । षष्ठीप्रहणं त्रिरित्येतत्स्यैव निवृत्त्यर्थम् ।
पश्चाद्वचनेनाभ्यात्मनिवृत्तिः । अपां स्तुचा निनयनमित्यनुवर्तते । शेषं पन्थञ्जलावित्युक्तम् ।
अध्वर्यूणां तदप्यविरुद्धम् ॥ ५९ ॥

वृत्तिः—पञ्चमीं षष्ठीमिति पूर्णस्तुचमप्रत्ययार्थम् ॥ ५९ ॥

प्रताप्यान्तर्बेदि निदध्यात् ॥ ६० ॥

दे० भाष्यम्—प्रताप्याऽऽहवनीये प्रताप्य स्तुचमन्तर्बेदि निदध्यात्स्थापयेत् । अधि-
काराद्गार्हपत्ये प्रतपनं प्रातः षष्ठीवचनादधिकृतमाहवनीय एव भवति । अनादेश आहवनीये
भवतीत्युक्तम् । अध्वर्यूणामप्याहवनीये प्रताप्येति ॥ ६० ॥

वृत्तिः—प्रतपनमाहवनीयेऽन्तर्वेदिशब्दसमन्वयात् ! प्रताप्य सुचमन्तर्वेदिदेशे निदध्यादित्युक्तम् ॥ ६० ॥

परिकर्मिणे वा प्रयच्छेत् ॥ ६१ ॥

दे० भाष्यम्—परिकर्मिणे योऽत्र परिकर्मा भवति तस्मै वैतां सुचं प्रताप्य प्रयच्छेदिति विकल्पार्थः ॥ ६१ ॥

वृत्तिः—परिचारकः परिकर्मात्युच्यते ॥ ६१ ॥

अग्रेणाऽऽहवनीयं परीत्य समिध आदध्यात्तिस्रस्तिस्र उदङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ ६२ ॥

दे० भाष्यम्—अग्रेणाऽऽहवनीयं पूर्वेणाऽऽहवनीयमग्निं परीत्य गत्वा समिध आदध्यादग्निपु प्रक्षिपेत् । अपरिमिताः प्राप्तास्तिस्रस्तिस्र एकैकस्मिन्नग्रावुदङ्मुखस्तिष्ठन्तूर्ध्वासीनः ॥ ६२ ॥

वृत्तिः—पूर्वेणाऽऽहवनीयं विहारस्य दक्षिणदेशं गत्वा तस्य तस्याग्रेर्दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठन्तिस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्यात् । पुनः प्रत्येक्य पर्युक्षणादि कुर्यात् ॥ ६२ ॥

प्रथमां समन्त्राम् ॥ ६३ ॥

दे० भाष्यम्—प्रथमां समन्त्रामुत्तरे तूष्णीम् ॥ ६३ ॥

वृत्तिः—सकृन्मन्त्रेणेति परिभाषा प्रधानकर्मसु न प्रवर्तत इति कृत्वा प्रथमां समन्त्रामित्युक्तवानाचार्यः ॥ ६३ ॥

आहवनीये दीदिहीति गार्हपत्ये दीदायेति दक्षिणे दीदिदायेति ॥ ६४ ॥

दे० भाष्यम्—आहवनीये दीदिहीत्येतेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयग्रहणं वेदाधिकारादग्रहणे वेदिमिति स्यात् । समिधमित्युक्तेऽपरिमिताः प्राप्ताः । तिस्रस्तिस्र इत्युच्यमाने प्राङ्मुखत्वे प्राप्ते उदङ्मुखस्तिष्ठन्निति वचनात्प्राङ्निनयनेष्वासीनो भवति । तिसृणां सहाभ्याध्याने प्राप्ते प्रथमेत्येकैकस्या आधानम् । अथ प्रथमाया एव मन्त्रेण दक्षिणेन दक्षिणाग्निं गत्वा गार्हपत्येऽभ्यादध्यात् । उदङ्मुखवचनाद्वेद्युत्तरेण गार्हपत्यं गत्वा उदङ्मुखस्य होमो न दृश्यते । अग्निहोत्रहोमप्रवत्स्ययजमानप्रायश्चित्तादिषु प्राङ्मुख एव दक्षिणे दक्षिणाग्नौ दीदिदायेत्यनेन मन्त्रेणाऽऽदध्यात् । होमक्रमेणैतत् ॥ ६४ ॥

वृत्तिः—सर्वे स्वाहाकारान्ताः कर्तव्याः ॥ ६४ ॥

उक्तं पर्युक्षणं ताभ्यां परिसमूहने पूर्वे तु पर्युक्षणात् ॥ ६५ ॥

दे० भाष्यम्—उक्तं पर्युक्षणं तदिहापि पुनः कर्तव्यमित्यर्थः । ताभ्यां पर्युक्षणाभ्यां यथाऽऽदौ तथाऽन्त उभाभ्यां पञ्चमीद्विवचनम् । उभाभ्यां परिसमूहने भवतः परितः समन्तत ऊहनं परिसमूहनं भवति । पर्युक्षणादनन्तरं प्राप्ते पूर्वे तु शब्दः प्राप्तव्यावृत्त्यर्थः । पर्युक्षणादेव पूर्वे परिस्तरणप्रतिषेधः कृतो भवति । प्राप्तं तु लिङ्गदर्शनात् । कुशेषूपसाद्येति न च कुशाश्चोदिताः । एवमचोद्येऽपि प्राप्नुवन्ति । शास्त्रान्तरे दर्शनात्प्राक्पर्युक्षणात्परिस्तरणानां स्थानम् । अन्वाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्येति तेषां प्राप्तानां प्रतिषेधः क्रियते क्षणात्पूर्वे तु भवत इति ॥ ६५ ॥

वृत्तिः—यदुक्तं पर्युक्षणं तदिहापि कर्तव्यम् । पूर्वोक्तमिदं च द्वे पर्युक्षणे ताभ्य परिसमूहने व्याख्याते इति धर्मातिदेश एकोऽर्थः । परिसमूहने इति योगविभागात्स्वरूपसिद्धिश्च भवति । मन्त्रस्तु जपिवेति पृथक्करणान्न भवति । लिङ्गाभावाच्च । ये द्वे परिसमूहने पर्युक्षणकर्मके विहिते तयोरनेन क्रमो विधीयते पर्युक्षणाभ्यां पूर्वे परिसमूहने भवत इति ॥ ६५ ॥

एवं प्रातः ॥ ६६ ॥

दे० भाष्यम्—यथा सायं विहरणादूर्ध्वमुक्तं विधानमेवं तत्सर्वं प्रातरपि भवति ॥ ६६ ॥

वृत्तिः—सायंकालेऽग्निहोत्रविधिरुक्त एवं प्रातःकालेऽपि होमः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥
तत्र विशेषमाह—

उपोदयं व्युषित उदिते वा ॥ ६७ ॥

दे० भाष्यम्—उपोदयं प्रादुष्कालोऽवशिष्टः कालो नियम्यते । उपोदयमुप समीप उदयसमीपे होतव्यम् । व्युषित उपोदय उषस्युदितायां होतव्यम् । उदितेऽनुदिते वाऽऽदित्ये होतव्यम् । इत्येते त्रयः कालविकल्पाः । होमकालस्यानुपूर्ववचनात् । उपोदयमित्येतस्य पूर्वपक्षत्वमत्रोदितेत्यस्य प्रधानत्वम् । यथा—‘उद्यन्तु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्संदधाति’ इति श्रुतिः । तस्मिन्नुदिते वा होतव्यमिति त्रयः कालाः ॥ ६७ ॥

वृत्तिः—उपोदयमादित्योदयसमीप इत्यर्थः । व्युषित उपस्युदित इत्यर्थः । उदित आदित्यमण्डले कृत्स्न उदित इत्यर्थः । एते त्रयः प्रातर्होमप्रधानकालाः । तत्र यद्युपोदयमुदित इत्युच्यते, उदित आदित्ये सत्युदयसमीप इति द्वाभ्यां पदाभ्यामेक एव कालो

विहितः स्यात् । तद्भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं व्युपितशब्दात्पूर्वसुपोदयशब्दं पठितवानाचार्यः । एतेषु त्रिषु कालेषु प्रधानं यथा संपद्यते तथाऽङ्गानामेवोत्कर्षोऽपकर्षो द्रष्टव्यः ॥ ६७ ॥

सत्यऋताभ्यां त्वेति पर्युक्षणमोमुन्नेष्यामीत्यतिसर्जनं हरिणीं त्वा सूर्यज्यो-
तिषमहरिष्टकामपदधे स्वाहेति समिदाधानं भूर्भुवः स्वरो सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहेति होम उन्मार्जनं च ॥ ६८ ॥

इत्यग्निहोत्रसूत्रम् ।

दे० भाष्यम्—सत्यऋताभ्यां त्वेति प्राप्ते पर्युक्षणस्य स्थानेऽन्यो मन्त्र आदिश्यते ।
सत्यऋताभ्यां त्वा पर्युक्षामीत्यनेन मन्त्रेण पर्युक्षणं जपित्वा वचनात्पर्युक्षामीति प्राप्नोती-
त्युक्तम् । अन्यथा यथास्मात्तं प्राप्नोति मन्त्रः । ओमुन्नेष्यामीत्यतिसर्जनस्य स्थाने भवति ।
हरिणीं त्वेत्यनेन मन्त्रेण समिदाधानं भवति । भूर्भुवः स्वरोऽस्य सूर्य इत्यनेन मन्त्रेण होमो
भवति । उन्मार्जनं च । अवमृष्टकुशमूलेषु निर्माणैर्व्यवमार्जनम् । अस्य कर्मणः स्थान
उन्मार्जनं भवति । पाणिनाऽग्र ऊर्ध्वं निर्माणं तदुन्मार्जनम् । स एव मन्त्रः । अन्यत्तु
कर्म । चशब्दः समुच्चयार्थः । य उक्ता मन्त्राः । इदं च कर्म । एतदन्यद्व्यति ।
अतोऽन्यत्समानम् । सायं होमेन यावत्स्यादाग्निहोत्रहोमो याजमानत्वाद्यजमानेनैव होत-
व्यम् । क्षीरहोता वा जुहुयात् । धनेन हि स परिक्रीतो भवति । ब्रह्मचारी वा जुहु-
यात् । ब्राह्मणो हि स परिक्रीतो भवति । परिक्रीतेन हुतं स्वयमेव हुतं भवति । तस्माद्या-
जमानं यजमानाधिकारादिदमपि याजमानम् ॥ ६८ ॥

इत्यग्निहोत्रसूत्रभाष्यम् ।

वृत्तिः—एते प्रातर्होमे विशेषाः ॥ ६८ ॥

इत्यग्निहोत्रसूत्रे नारायणीया वृत्तिः ।

अग्निहोत्रप्रयोगः ।

एकः—अपराह्णे शुचिर्यज्ञोपवीती प्राङ्मुखोपविष्टो विहारादवहिराचम्य तीर्थेन विहारं प्रविश्य गार्हपत्यं प्रञ्चत्य

(१)	विट्कुलात्	}	दक्षिणाग्निमानीय
(२)	वित्तवतो वा		
(३)	गार्हपत्याद्वा		
(४)	धियमाणं वा		प्रञ्चत्य

(५) अरणिमन्त्रं वा मथित्वा दक्षिणामन्ययतने निवाय प्रञ्चत्य गार्हपत्याञ्ज्य-
लन्तमग्निं शरावे गृहीत्वा

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामि ।

इत्युद्धृत्य

उद्ध्रियमाण उद्धर प्राप्मनो मा यदविद्वान्यच्च विद्वांश्चकार ।

अह्ना यदेनः कृतमस्ति किञ्चित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मात् ।

इति प्रणोय

अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योनौ ।

तयाऽनन्तं काममहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायाम्नावग्निः स्वाहा ।

इत्यादित्यमभिमुख आहवनीयायतने निदध्यादत् ऊर्ध्वमाहिताग्निर्व्रतचार्योहोमात् । ओपो-
दयं संध्यामुपासते तत् आहिताग्निराचम्य

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायमग्निहोत्रं ययसा होष्यामि ।

इति संकल्प्य

अग्निहोत्रं जुहोमि ।

इत्येकं प्रति प्रैषं कुर्यात् ।

एकः—दक्षिणाग्निं परिसमुह्य

ऋतसत्याभ्यां त्वा पशुक्षामि ।

इति जपित्वा त्रिः पुनःपुनरुदकमादाय पशुक्षेत् ।

एवमेव गार्हपत्यमेवमेवाऽऽहवनीयम् ।

गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत् । आ, आहवनीयात् ।

तन्तुं तन्ववजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुस्मरणं वयत जोगुवापपो मनुभवं जनसा देव्यं जन्म । इति ।

ततः पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्य गार्हपत्यादुदगङ्गारानपोहेत् ।

सुहुतकृतः स्थ सुहुतं करिष्यथ ।

इति तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेत् ।

अधिश्रितमध्यधिश्रितमधिश्रितं हि ३ म् ।

इत्यधिश्रितमवज्वलयेदनधिश्रयं च ।

अग्निष्टे तेजो मा हार्षीत् ।

इति । पुनर्ज्वलता त्रिः परिहरेत् ।

अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः ।

इति परिहरणं कृत्वा तदुल्मुकं निरस्याप उपस्पृश्य समुदन्तं कर्पत्रिवोदगुद्रासयेत् ।

दिवे त्वा अन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ।

इति निदधत् ।

सुहुतकृतः स्थ सुहुतमकार्षे ।

इत्यङ्गारान्गार्हपत्येऽतिसृज्य सुक्लृवं प्रतितपेत् ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।

इत्युत्तरतः स्थात्याः सुचमासाद्य

ओमुन्नयानि ।

इत्यतिसर्जयीत ।

आहिताग्निः—आचम्यापरेण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणत उऽग्निर्द्वैतच्छ्रुत्वा (पत्नीं
गार्हपत्यस्य दक्षिणत आस्ते)

ओमुन्नय ।

इत्यतिसृजेत् ।

एकः—अतिसृष्टः—

भूरिळा, भुव इळा, स्वरिळा, वृध इळा ।

इति सुत्रं पूरयित्वा सुचि चतुस्त्रयेत् । ततः स्थालीमभिमृश्य समिधं सुत्रं
चाभ्यधिगार्हपत्यं ह्त्वा प्राणसंमितामाहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्याऽऽहवनीये सामे-
धमादध्यात् ।

रजतां त्वाऽग्निज्योतिषं रात्रिमिष्टकामुपदधे स्वाहा ।

इति समिधमाधाय

आहिताग्निः—अग्रये ज्योतिष इदं न मम । रजतां त्वाऽग्निज्योतिषं

रात्रिमिष्टकामुपदधे तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा
सीद । इति ।

एकः—विद्युदंसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धा

इत्यप उपस्पृश्य प्रदीप्तां समिधं मूलतो द्व्यङ्गुलेमात्रे ज्ञान्वध्य सुचाऽभिजुहुयात्—

भूर्भुवः स्वरो ३ मग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्नेये ज्योतिष इदं न मम ।

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥

एकः—पूर्वामाहुतिं हुत्वा कुशेषु सुवं सादयित्वा गार्हपत्यमवेक्षेत —

पशून्मे यच्छ ।

अथोत्तरामाहुतिं भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुत्तरतो वा पूर्वाहुतेर्जान्वाच्यैव—

प्रजापतये

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा

इत्युच्चार्य जुहुयात् ।

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

उपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेतेक्षमाणोऽनुमन्त्रयेत्—

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ।

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ।

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्वपतिम् । हव्यवाहं पुरुषियम् ।

अग्ने देवाँ इहाऽऽवह जज्ञानो वृक्त बर्हिषे । असि होता न ईड्यः ।

ताँ उशतो विबोधय यदग्ने यासि दूत्यम् । देवैरासत्सि बर्हिषि ।

धृताहवनदीदिवः प्रतिष्म रिषतो दह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ।

अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुह्वास्यः ।

एकः—उत्तराहुत्यपेक्षया भूयिष्ठं सुचिं शिष्ट्वाऽऽहुतिदेशस्थां सुचं त्रिरनुप्रकम्प्य
सुगगतं लेपं पाणिनाऽधोमुखेनावमृज्य पाणिगतं लेपं कुशमूलेषु निमृजेत्—

पशुभ्यस्त्वा ।

आहिताग्निः—पशुभ्य इदं न मम ।

एकः—सुगवस्त एव कुशमूलानां दक्षिणत उक्ताना अङ्गुलीः कुर्यात् । प्राचीना-
वीती भूत्वा—

स्वधा पितृभ्यः ।

इत्यपोऽवनिनीय ।

आहिताग्निः—गार्गीनावीती—

पितृभ्य इदं न मम ।

एकः—सुचं निधायाऽऽहिताग्निरैकश्च द्वौ यज्ञोपवीतिनौ भूत्वा—

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमप्सु श्रद्धा ।

इत्यप उपस्पृशतः ।

एकः—गार्हपत्यसमीपं गत्वा जान्वाच्य—

प्रजापतये ।

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा ।

इत्युच्चार्य गार्हपत्ये समिधमाधाय ।

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

एकः—विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धा ।

इत्यप उपस्पृश्य प्रदीप्तं समिधं मूलतो द्वयङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयात्—

अग्नये गृहपतये स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्नये गृहपतय इदं न मम ।

एकः—पुनः सुवेष्णाऽऽदाय पूर्वाहुत्यपेक्षया भूयसीं पूर्वाहुतेः प्रागुदगुत्तरतो वा

प्रजापतये ।

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा ।

इत्युच्चार्योत्तरामाहुतिं जुहुयात् ।

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

एकः—दक्षिणाग्निं समीपं गत्वा जान्वाच्य

प्रजापतये ।

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा ।

इत्युच्चार्य समिधमाधाय

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

एकः—विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धा ।

इत्यप उपस्पृश्य स्थात्याः सुवेणाऽऽदाय प्रदीप्तां समिधं मूलतो द्व्यङ्गुलमात्रेऽभिजु-
हुयात्—

अग्नये संवेशपतये स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्नये संवेशपतय इदं न मम ।

एकः—पुनः सुवेणाऽऽदाय पूर्वाहुत्यपेक्षया भूयसीं पूर्वाहुतेः प्रागुदगुत्तरतो वा
प्रजापतये ।

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा ।

इत्युच्चार्योत्तरामाहुतिं जुहुयात् ।

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

इति त्यक्त्वा पश्चाद्गार्हपत्यस्य तिष्ठन्

अभयं वोऽभयं मेऽस्तु ।

इत्यग्नीनुप्रतिष्ठेत् ।

एकः—उदङ्मुखो विहाराद्वहिः सुक्स्थहविरेकदेशमादाय

आयुषे त्वा प्राश्नामि ।

इति प्रथमं भक्षयित्वाऽऽचम्य शेषमादाय

अन्नाद्याय त्वा प्राश्नामि ।

इत्युत्तरं भक्षयित्वाऽऽचम्य विहारं प्रविश्य वेद्यं सस्यान्तः प्राङ्मुखः सुचाऽऽस्माभिमुखं
त्रिरपो निनयेत्—

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा ।

मन्त्रोऽपि त्रिरावर्तनीयः ।

आहिताग्निः—सर्पदेवजनेभ्य इदं न मम ।

एकः—अभ्यात्मनिनयनानन्तरं सुचं प्रक्षाल्याद्विः पूरयित्वा प्राच्यां दिशि

ऋतुभ्यः स्वाहा ।

इति निनयेत् ।

आहिताग्निः—ऋतुभ्य इदं न मम ।

एकः—पुनः सुचमद्विः पूरयित्वा प्राच्यामेव

दिग्भ्यः स्वाहा ।

आहिताग्निः—दिग्भ्य इदं न मम ।

एकः—पुनः सुचमद्विः पूरयित्वादीच्यां दिशि

सप्तऋषिभ्यः स्वाहा ।

आहिताग्निः—सप्तऋषिभ्य इदं न मम ।

एकः—पुनः स्तुचमद्भिः पूरयित्वा दोष्याम्
इतरजनेभ्यः स्वाहा ।

आहिताग्निः—इतरजनेभ्य इदं न मम ।

एकः—पुनः स्तुचमद्भिः पूरयित्वा कुशदेशे
पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्नये वैश्वानराय स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्नये वैश्वानरायेदं न मम ।

एकः—पुनः स्तुचमद्भिः पूरयित्वा गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहा ।

आहिताग्निः—प्राणायामृतायेदं न मम ।

एकः—आहवनीये स्तुचं प्रताप्यान्तर्वेदि निदध्यात्परिकर्मणे वा प्रयच्छेत् । ततः
पूर्वेणाऽऽहवनीयं विहारस्य दक्षिणदेशं गत्वाऽऽहवनीयस्य दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठन्नाह-
वनीये तिष्ठः समिध आदध्यात् । तत्र प्रथमां समन्त्रां

दीदिहि स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्नय इदं न मम ।

एकः—अन्ये द्वे समिधौ तूष्णीमेवाऽऽहवनीये प्रक्षिपेत् । तथैव दक्षिणाग्नेर्दक्षिणं
गत्वा गार्हपत्यस्य दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठन्तिष्ठः समिधो गृहीत्वा प्रथमां समन्त्रां

दीदाय स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्नय इदं न मम ।

एकः—ततो द्वे तूष्णीमेव गार्हपत्येऽग्नौ प्रक्षिपेत् । ततो दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदङ्मुख-
स्तिष्ठन्तिष्ठः समिधो गृहीत्वा प्रथमां समन्त्रां

दीदिदाय स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्नय इदं न मम ।

एकः—ततोऽन्ये द्वे समिधौ तूष्णीमेव दक्षिणाग्नावादध्यात् ।
तत उत्तरत एव पुनः प्रत्येस्य परिसमूहनपर्युक्षणे कृत्वाऽऽचामेत् ।

आहिताग्निः—आचम्यानेन सायमाग्निहोत्राख्येन कृतेन कर्मणा परमेश्वरः
प्रीयताम् ।

इत्यग्निहोत्रप्रयोगः ।

प्रातरग्निहोत्रे विशेषः—

- १ उदयात्प्रागुद्धरणम् ।
- २ उद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान्यच्च विद्वान्श्चकार । रात्र्या यदेनः कृतमस्ति किञ्चित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मात् ।
- ३ होमकालः—उपोदयं व्युपित उदिते वा ।
- ४ प्रातरग्निहोत्रं पयसा होष्यामि ।
- ५ सत्यकृताभ्यां त्वा पर्युक्षामि ।
- ६ ओमुन्नेष्यामि ।
- ७ हरिणीं त्वा सूर्यज्योतिषमहरिष्टकामुपदधे स्वाहा ।
- ८ सूर्याय ज्योतिष इदं न मम ।
- ९ हरिणीं त्वा सूर्यज्योतिषमहरिष्टकामुपदधे तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तया देवत-
याऽङ्गिरस्वदध्नुवा सीद ।
- १० ॐ भूर्भुवः स्वरो ३ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।
- ११ सूर्याय ज्योतिष इदं न मम ।
- १२ प्राङ्मुख उत्तानेन पाणिना स्तुचो बिलमारभ्याग्रमुन्मृजति ।
अन्यत्सायमग्निहोत्रेण समनम् ।

अयं विशेषः—

- १ येन द्रव्येण सायं होमस्तेनैव प्रातः ।
- २ कर्तृनियमोऽप्येवम् । प्रतिनिधौ नायं नियमः ।
- ३ स्वकर्तृकहोमे विशेषः—ओमुन्नयानीत्यन्तं कृत्वाऽप्रेणाऽऽहवनीयं गत्वा स्वस्थानं
उपविश्य, ओमुन्नयेत्युक्त्वा पुनः पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्य भूरिक्त्यादिध्रुवा सीदेत्यन्ते विद्यु-
दसि० त्रिष्वारोचने दिव इत्यन्ते पशून्मे यच्छ । उत्तराहुतिमनुमन्त्र्य त्रिरनुप्रक्रम्येत्यादि
वृष्टिरसीत्यन्तम् ।

पार्वणो विशेषः—

- १ पर्वणि सायं प्रतिपदि प्रातः स्वयमेव जुहुयादग्निहोत्रम् ।
- २ यवाग्वा पयसा वा न द्रव्यान्तरेण ।
- उपरि निर्दिष्टाः सर्वे विशेषा ज्वरादिनाऽभितप्तेन यथोपपत्त्यनुष्ठेयाः । न तत्र निय-
मविधेर्विशेषव्यापारः ।

अध्वप्रमीताग्निहोत्रविधिः ।

१ दद्याहिताग्निरध्वनि प्रमीयेत तद्वार्ताश्रवणानन्तरं पाथिकृतीमिष्टिं कृत्वा तदङ्गाग्न-
मनपर्यन्तमग्निहोत्रधर्मकस्तूष्णीं होमः कार्यः । नतु कथंचिदपि यजमानदेशं प्रत्यग्नयो-
नेयाः । यथोक्तं सिद्धान्तभाष्ये—

“ नासति यजमाने ग्राममर्यादाम्प्रतिहरेयुः ।

यद्यग्निहरेयुर्लौकिकाः संपद्येरन् ॥ ”

अथ तस्मिन्होमे विशेषः—

या मृतवत्सा वत्सान्तरेण दुह्यते तत्पयस्या होमः कार्यः । साङ्गं प्रधानम् । तूष्णीं
प्रधाने प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति वृत्तिकृत् । तन्मते त्वेकैवाऽऽहुतिः । नात्र तूष्णीं प्रधा-
नहोमे प्रजापतिं ध्यायेदिति सिद्धान्तभाष्यकृत् । तन्मते आहुतिद्वयम् । तत्र त्यागौ
नित्यवत् । मतद्वयेऽपि सर्वहुतत्वान्न भक्षाय शेषः । सायंप्रातर्विध्यन्तो नित्यवत् ।

अत्र देवत्रातः—यजमानशरीरानयनपर्यन्तं तूष्णीं हुत्वा तदानयनोत्तरं पाथिकृतीं
कृत्वा शरीरसंस्कारः कार्यः । अधः समिद्धारणं न प्राशनम् । न सुङ्गनिनयने, आदावन्ते-
च परितमूहनपर्युक्षणे न स्तः । यत्पयःसंस्कारात्पाक्कर्म तल्लुप्यते ।

अत्र सिद्धान्तभाष्यकृत्—सुमूर्धविषय एवायं विधिर्न मृतविषयः । मृतविषय-
एवायमिति वृत्तिकृदेवत्रातौ ।

यद्याहिताग्नेरपरपक्षे मरणशङ्का भवति तदा कृष्णपक्षाहुतीः सर्वाः शुक्लप्रतिपत्प्रात-
होमेन सह पक्षहोमन्यायेन हुत्वा दर्शोऽप्यपकृष्य कार्यः । चातुर्मास्यान्तराले तस्य यानि
पर्वाण्यवाशिष्ठानि तान्यपकृष्य कार्याणि । मरणशङ्कायामेवैष विधिर्न मृतावस्थायाम-
मिति सर्वे ।

अत्र देवत्रातो विशेषमाह—होमार्थं तूष्णीं विहरणं होमयोरन्तरा मरणशङ्कायां
पूर्वाहुत्योत्तरमाहुतिं तन्त्रेण कुर्यात् । जीवति चेत्पुनः काले होमाः कार्याः । अनाहि-
ताग्नेर्नैष विधिरिति ।

अत्र त्रिकाण्डमण्डनः—

आहिताग्निः कदाचिच्च कृष्णपक्षे मृतो यदि ।

तदा शेषाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याश्वलायनः ॥ (त्रिका० २।११७) ।

मरणोत्तरं तु पक्षहोमन्यायेन क्रियमाणा आहुतयोऽध्वप्रमीतस्य होमककार्याः । इष्टीनां
स्थाने पूर्णाहुतयः कार्याः ।

इत्यध्वप्रमीताग्निहोत्रविधिः ।

पक्षहोमप्रकारः ।

आहिताग्निः—ममोपाचदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पक्षहोमरूपमग्नि-
होत्रं होष्यामि ।

पर्वदिनात्प्राग्यावन्ति दिनानि तावन्ति चतुरन्वयनानि प्रतिपदि सायं बृहति पात्रा-
न्तरे स्तुचं स्थापयित्वा तत्र गृहीयन्त । ततः सर्वं नित्याग्निहोत्रं समाप्य

अनेन पक्षहोमरूपाग्निहोत्राख्येन कृतेन कर्मणा परमेश्वरः प्रीयताम् ।

तदेतत्सर्वं सुस्पष्टं समग्राहि त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रेण—

प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्र वा दिने ।
यावन्त्यौपवसथ्याहात्प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥
तावन्ति परिगृहीयाच्चतुरन्वयनानि च ।
पात्रान्तरसहायायां नित्यायां प्राकृतस्तुचि ॥
स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
एका समित्सकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ॥
उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ।
एवमेवोत्तरत्राह्नि प्रातर्होमान्समस्य तु ॥
जुहोत्यौपवसथ्याहे प्रातर्होमावधीन्सकृत् ।
पक्षहोमे हि तत्रैकमुदाहृत्योच्यते मनाक् ॥
चतुरन्वयनान्यस्मिन्नष्टाविंशतिमुन्नयेत् ।
चतुर्धा कृत्वा जुहुयात्षट्पञ्चाशतमाहुतीः ॥
प्रक्षेपास्तत्र चत्वारः प्रतिप्रक्षेपमाहुतीः ।
मन्त्रेण जुहुयाद्विंशत्तुर्दश चतुर्दश ॥
आपच्चेदनुवर्तेत दीर्घकालं कदाचन ।
यावज्जीवमविच्छिन्नान्पक्षहोमान्समाचरेत् ॥
आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनाऽवधिः ॥ इति ।

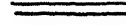
कृतेऽपि पक्षहोमेऽग्नेर्धारणं कार्यमेव । अरणिषु समारोपः कार्यः । तदाह मण्डना-
चार्यः—

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनलान् ।

ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ॥

अत्र बहुवचनं तु अजस्त्राभिप्रायेण । एवं चाऽऽपदनुसारेण कृतहोमसमासस्य समारोपोऽस्त्यमुनैव न्यायेन । नित्यहोमिनोऽपि प्रवासाभ्यामिव निमित्तवशाद्धारणाशक्तौ होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो भवति । अतिक्रान्तमर्यादः किलात्रार्थव-
परिशिष्टकारः—अत्यशक्तौ काले काले प्रचर्याऽऽत्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्ता-
वप्यपक्वपि प्रचर्याऽऽरोपयेन्नित्यानि नातिपातयेन्नोत्कर्षेणावरोपयेदिति । कथं तु नामाय-
मधिकारी नित्यं कर्मानुतिष्ठेदिति यत्नोपचर्यतेयं विभावनीया ।

इति पक्षहोमप्रकारः ।

शेषहोमप्रकारः ।

आहिताग्निः—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शेषहोमरूपमग्निहोत्रं होष्यामि ।

येन प्रकारेण पक्षहोम उक्तस्तेनैव प्रकारेण शेषहोमः कार्यः । अयं च विशेषः—प्रतिपद्व्यतिरिक्तादिने द्वितीयादिषु यस्मिन्दिने चाऽऽपत्प्रातिस्ताद्दिनमारभ्य पर्वहोमदिनात्प्रागथवा यदिने चाऽऽपन्निवृत्तिस्तद्दिनपर्यन्तं वा भवति । सर्वोऽप्ययं समस्यहोम एव । आपन्निमित्तको द्वयादिदिनात्मकोऽपि भवतीति तदतन्मण्डनः संजग्राह प्रथमकण्डिकायाम्—

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्राऽऽपदुपपद्यते ।
तथैवौपवसथ्याहात्प्राग्यत्राऽऽपद्विनश्यति ॥
तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ।
तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ॥

एवं पक्षहोमवच्छेषहोमरूपमग्निहोत्रं हुत्वा—

अनेन पक्षहोमरूपमग्निहोत्राख्येन कृतेन कर्मणा परमेश्वरः प्रीयताम् ।
इति शेषहोमप्रकारः ।

समस्यहोमप्रकारः ।

आहिताग्निः—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समस्याग्निहोत्रं होष्यामि ।

सायंप्रातर्होमौ सायं समस्य होतव्यौ । तदेतच्छ्लोकयामास मण्डनः—

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ।
आपन्नौ जुहुयात्तत्र समिदेकाऽथवा द्वयम् ॥
सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ।
चतस्र आहुतीः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती ॥
द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिद्यदि ।
समित्कृता द्वितीया चेत्सा भवेत्प्रातराहुती ॥
द्विः सायं होमवन्मृज्याद्द्विः प्रातर्होमवत्सुचम् ॥

शेषं नित्यहोमवत् ।

अनेन समस्याग्निहोत्रहोमेन कृतेन कर्मणा श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

इदमपि पक्षान्तरं स एवाऽह—

सायंतनान्समस्याऽऽदौ सर्वान्प्रातस्तनानपि ।

पुनस्तानुभयान्सायं समस्येदुक्तमार्गतः ॥

यावन्तोऽत्र समासास्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।

प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥

इति समस्याग्निहोत्रप्रकारः ।

१ पक्षहोमः—पक्षशब्दः पञ्चदशदिनात्मकार्धमासवाचकः । अत्र तु प्रतिपदि साय-
मारभ्यामावास्याप्रातःपर्यन्तकालवाचकः । तथा च तेषु दिवसेषु कर्तव्या येऽग्निहोमास्ते
सर्वे प्रतिपदि सायं सायंतना द्वितीयायां प्रातः प्रातस्तना होतव्याः । तस्य कर्मविशेषस्य
पक्षहोम इति नामधेयम् । अध्वर्युभ्योऽयं प्राह्यः ।

२ शेषहोमः—नात्र प्रतिपद्येव सायमित्यादिनियमः । अपि तु पक्षमध्ये पञ्चषा
होमा निर्धर्तिताः । अवशिष्टा होमा ये पक्षहोमन्यायेन निर्वर्त्यन्ते स शेषहोमः ।

३ समस्यहोमः—प्रातर्होमाः सायमेव यत्र हूयन्ते सायंहोमेन सह समस्यैकीकृत्य
यत्र प्रातर्होमो हूयते स समस्यहोम इति ।

आहिताग्निप्रवासविधिसूत्रम् ।

प्रवत्स्यन्नग्नीन्प्रज्वल्याऽऽचम्यातिक्रम्योपतिष्ठत आहवनीयं शंस्य पशून्मे पाहीति । गार्हपत्यं नर्यप्रजां मे पाहीति । दक्षिणमथर्वपितुं मे पाहीति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं युवम् । अविनष्टानविहृतान्पूषैनानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनादिति । यथेतं प्रत्येत्य प्रदक्षिणं परियन्नहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्थदग्ने । तत्त्वं बिभृहि पुनराममैतोस्तवाहं नाम विभराण्यग्न इति प्रव्रजेदनपेक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन्नारादग्निभ्यो वाचं विसृजेत सदा सुगः पितुर्मां अस्तु पन्था इति पन्थानमवरुह्यानुपस्थिताग्निध्वत्प्रवासमापद्येतेहैव सन्तत्र सन्तं त्वाऽग्ने हृदा वाचा मनसा वा बिभर्मि । तिरो मा सन्तं मा प्रहासीज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठत इति प्रतिदिशमग्नीनुपस्थायापि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य समित्पाणिर्वाग्यतोऽग्नीञ्ज्वलतः श्रुत्वाऽभिक्रम्याऽऽहवनीयभीक्षेत विश्वदानामीभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम । नमस्ते अस्तु मीहृळुपे नमस्त उपसद्बने । अग्ने शुम्भस्व तन्वः संमारय्यासृजेत्यग्निषु समिध उपनिधायाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम तव च जातवेदो वाससी इव विवसानौ चरावः । ते त्रिभूवो दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ तन्वौ जातवेद इति । ततः समिधोऽभ्यादध्यादाहवनीये— अगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सप्राळभियुन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्येऽयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभियुन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । दक्षिणेऽयमग्निः पुरीषो रयिमान्पुष्टिवर्धनः । अग्ने पुरीष्याभियुन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमान्मे मित्रावरुणौ गृहानजगुपतं युवम् । अविनष्टानविहृतान्पूषैनानभ्यराक्षीदास्माकं पुनरायनादिति यथेतं प्रत्येत्य प्रोष्य भूयो दशरात्राच्चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयान्मनोज्योतिर्जुषतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा उषसो या अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा वृतेन स्वाहेत्यग्निहोत्राहोमे च प्रतिहोममेके परिसमुहोदग्विहारादुपविश्य भूर्भुवः स्वारिति वाचं विसृजेत गृहान्भीक्षेताप्यनाहिताग्निर्गृहा मा बिभीतोप वः स्वस्वेवोऽस्मासु च प्रजायध्वं मा च वो गोपतीरिषदिति प्रपद्येत गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीरग्नो वीरवतः सुवीरान् । इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशानीति शिवं शम्भं शंयोः शंयोरिति त्रिरनुवीक्षमाणो विदितमप्यलीकं न तदहर्ज्ञापयेयुर्धिज्ञायतेऽभयं वोऽभयं मेऽस्त्वित्येवोपतिष्ठेत प्रवसन्प्रत्येत्याहरहर्वेति ॥ ५ ॥

सवृत्त्याहिताग्निप्रवासविधिसूत्रभाष्यम्

प्रवत्स्यन्ग्रीन्प्रज्वल्याऽऽचम्यातिक्रम्योपतिष्ठते ॥ १ ॥

दे० भाष्यम्—प्रवसतो यजमानस्य यदुच्यते प्रवत्स्यन्प्रवसिष्यन्यजमान इदं वक्ष्य-
माणं कृत्वा प्रवसेत् । प्रकृष्टो वासो यत्र गत्वा यो होमकाल आगन्तुं न शक्नोति स प्रवासः ।
प्रवसिष्यन्यजमानः प्रवत्स्यन्प्रवसिष्यन्प्रवासं गमिष्यन्निदं विधानं कुर्यात् । अधिकार-
स्तदेतदग्नीन्प्रज्वल्याग्नीन्विहृत्य भवत्यजस्रान्वा प्रज्वल्य सुसमिद्धान्कृत्वाऽऽचम्य प्रयतोऽपि
पुनराचम्यातिक्रम्य ततः प्रविश्य तत उपतिष्ठते ॥ १ ॥

वृत्तिः—यस्मिन्ग्रामेऽग्नय आसते तस्मात्प्रदेशाद्ग्रामान्तर एकरात्रावमो वासः प्रवासः ।
तं कारिष्यन्प्रवत्स्यन्भवति । अग्नीनिति बहुवचनात्सर्वान्विहृत्य प्रज्वलयेत् । प्रज्वल्याऽऽ-
चम्य तीर्थदेशेन प्रपद्यातिक्रम्याग्नीनुपतिष्ठते । अतिक्रम्येति । अव्यक्तोपस्थानदेशमातिक्र-
म्यात्यन्तसमीपं गत्वा तं तमग्निमुपतिष्ठत इत्यर्थः । इदं कर्माऽऽहिताग्निः स्वयमेव
कुर्यात् ॥ १ ॥

इदमनेनेत्याह—

आहवनीयं शंस्य पशून्मे पाहीति । गार्हपत्यं नर्यप्रजां मे पाहीति । दक्षिण-
मथर्वपितुं मे पाहीति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं
युवम् । अविनष्टानविहृतान्पूषैनानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनादिति ॥ २ ॥

दे० भाष्यम्—आहवनीयमाग्निं शंस्येत्यनेन मन्त्रेण । प्रज्वल्येति प्रज्वलनमिष्टं विधी-
यते । आचमनं कर्माङ्गं प्रयतस्यापि विधीयते । आचम्योपतिष्ठत इत्युक्ते तत्राऽऽचम्यैवो-
पस्थानं प्राप्तम् । आरादुपकारित्वादुपस्थानस्य । तस्मादतिक्रम्योपतिष्ठत इत्युच्यते । आहव-
नीयप्रहणं गार्हपत्याविवक्षार्थम् । अन्यथा गार्हपत्यस्यैवायं मन्त्रः स्यात् । गार्हपत्यं गत्वो-
पतिष्ठते नर्यप्रजां मे पाहीत्यनेन मन्त्रेण । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ‘अथर्व’ इत्यनेन मन्त्रेण ।
गार्हपत्याहवनीया अग्नी ईक्षते ‘इमान्मे’ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

वृत्तिः—दक्षिणाग्निमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन्गार्हपत्याहवनीयावीक्षते—इमान्मे मित्रावरुणा
इति । उत्तरत्र ‘यथेतं प्रत्येत्य’ इतिवचनात्तत्रैव तिष्ठन्निति लभ्यते । द्विवचनलिङ्गाद्यु-
पदेवेक्षेत ॥ २ ॥

यथेतं प्रत्येत्य प्रदक्षिणं पर्यन्नाहवनीयमुपतिष्ठते । सम नाम प्रथमं जातवेदः
पिता माता च दधतुर्यदग्रे । तत्त्वं विभृहि पुनराममैतोस्तवाहं नाम विभरा-
ण्यग्र इति ॥ ३ ॥

दे० भाष्यम्—यथेतं यथागतं प्रत्येत्य प्रतिगत्य गार्हपत्यं गार्हपत्यदेशं प्राप्य गार्हपत्यदेशात्प्रदक्षिणं दक्षिणतो विहारं कृत्वा परियाद्रच्छन्नाहवनीयमुपतिष्ठते ‘मम नाम’ इत्यनेन । मन्त्रस्थस्यैवोपस्थानं प्राप्तमारादुपकारित्वात्तस्माद्यथैवमित्युच्यते । ‘प्रत्येत्ये’ इत्यनुच्यमाने दक्षिणाग्निदेशादेव प्रत्यागच्छन्नुपस्थानं ब्रूयात् । प्रत्येत्येत्युक्ते समीपं गत्वोपस्थानं प्राप्तम् । कस्मादिदमुच्यते । प्रदक्षिणं परिगच्छन्नुपतिष्ठत इति । तस्माद्गार्हपत्यदेशं प्राप्य तत एवोपस्थानमन्त्रः प्रतिपद्यते । एवं ब्रुवतो दक्षिणतो विहारो भवति । ततः प्रदक्षिणमित्युच्यते । परियन्नेवोपतिष्ठते न गत्वा । आहवनीयग्रहणं गार्हपत्याहवनीययोरधिकारात्प्रत्येत्यपरियन्नुपतिष्ठत इत्युक्त उपस्थानमन्त्रं समाप्य यावदावहनीयं न प्राप्नोति ॥ ३ ॥

वृत्तिः—आहवनीयमुपस्थायोत्तरेण विहारं गत्वा गार्हपत्यस्य प्रत्यगुदगदेशेऽत्यन्तसमीपं गत्वा तमुपस्थाय तद्देव स्थित्वा दक्षिणाग्निमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन्गार्हपत्याहवनीयेक्षणं कृत्वा पुनस्तेनैव मार्गेणाऽऽहवनीयसमीपं गत्वा ततो गमनाय प्रदक्षिणमावर्तमान आहवनीयमुपतिष्ठते ‘मम नाम प्रथमम्’ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

प्रव्रजेदन्पेक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन् ॥ ४ ॥

दे० भाष्यम्—तीर्थदेशादेव प्रव्रजेद्रच्छेदग्नीननवेक्षमाणः प्रव्रजेन्मा प्रगामेत्येतत्सूक्तं जपन्गच्छेत् । सूक्तग्रहणं सङ्कतसूक्तप्रयोगार्थम् । जपन्गच्छेदित्युक्ते गमिक्रियाया दीर्घत्वात्सूक्तस्याभ्यावृत्तिः प्राप्ता । अतः सूक्तग्रहणात्सूक्तमेव भवति । न पुरावर्तनम् ॥ ४ ॥

वृत्तिः—पृष्ठतोऽग्नीननीक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन्त्यथेष्टं गच्छेत् । सूक्तग्रहणमभ्यासार्थम् ॥ ४ ॥

आरादग्निभ्यो वाचं विसृजेत ॥ ५ ॥

दे० भाष्यम्—आरादग्निभ्य आरादूरादग्निभ्यो देशेऽग्नीनामसंदर्शने वाचं विसृजेत् । विसृष्टा वाग्भवति यथाकामं भवतीत्यर्थः । वाग्विसर्गमन्त्रो न विद्यते । उत्तरकाल उपदेशात् ॥ ५ ॥

वृत्तिः—अग्निभ्यो दूराद्गत्वा वाचं विसृजेत् । यावद्गतेऽन्यागारच्छर्दिर्न दृश्यते तावदत्राऽऽराच्छब्देनोच्यते । अत्र वाग्विसर्गविधानादितः प्राग्वाग्यत एव सर्वं कुर्यात् ॥ ५ ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था इति पन्थानमवरुह्य ॥ ६ ॥

दे० भाष्यम्—सदा सुग इत्येतामृचं पन्थानमवरुह्य प्राप्य जपेत् ॥ ६ ॥

वृत्तिः—ब्रूयादिति शेषः । योऽभिलषितदेशगामी पन्थास्तं प्राप्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

अनुपस्थिताग्निश्चेत्प्रवासमापद्येत । इहैव सन्तत्र सन्तं त्वाऽग्ने हृदा वाचा

मनसा वा विभर्मि । तिरो मा सन्तं मा प्रहासीज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठत इति प्रतिदिशमग्नीनुपस्थाय ॥ ७ ॥

दे० भाष्यम्—अनुपस्थिताग्निश्चेदनुपस्थिता अग्नयो येन सोऽनुपस्थिताग्निः । स चेत्प्रवासमापद्यते प्राप्यैतद्भ्रामान्तरं कस्मैचिदर्थायाऽऽगतस्य तत् एव समापयेत् । स चेदग्नयो विहृता इति मन्येत तदा तत्रस्थ एव विहारमभिमुखोऽग्नीनुपतिष्ठते ‘ इहैव सन्तत्र सन्तम् ’ इत्येतेन मन्त्रेण । प्रतिदिशं दिशं दिशं विहारं मनसि ध्यात्वा या यस्याग्नेर्दिक् तां दिशमभिमुखस्तस्याग्निरुपस्थानं कुर्यादेतेनैव मन्त्रेण । पूर्वोक्तेनैवानुक्रमेणाऽऽहवनीयमेवाग्निं गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्नमित्युपस्थाय प्रव्रजेदन्पेक्षमाण इत्येवमादि समानमेवमुक्त्वा प्रत्यागत्य चाभयं वोऽभयं मेऽस्त्वित्येवोपतिष्ठेत । एते मन्त्रा लिङ्गतो युज्यन्ते ॥ ७ ॥

वृत्तिः—यदि कदाचिद्यथोक्तोपस्थानमकृत्वैव गन्तव्यं स्यादैवान्मानुषाद्या निमित्तात्तदा तत्रैव स्थितः ‘ इहैव सन् ’ इत्यनेन मन्त्रेण सर्वानग्नीनुपत्तिक्रमेण तं तमग्निं मनसि ध्यात्वा तां तां दिशमभिमुखमुपस्थाय गच्छेत् ॥ ७ ॥

अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य ॥ ८ ॥

दे० भाष्यम्—अपि पन्थामित्यनेन मन्त्रेण प्रत्यागच्छन्प्रत्येत्य सकाशं प्राप्य ॥ ८ ॥

वृत्तिः—ब्रूयादिति शेषः । प्रवासं कृत्वा प्रत्येत्य स्वग्रामसमीपं प्राप्य ‘ अपि पन्था-मगन्महि ’ इति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

समित्पाणिर्वाग्यतोऽग्नीञ्ज्वलतः श्रुत्वाऽभिक्रम्याऽऽहवनीयमीक्षेत । विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्रे मा ते प्रतिवेशा रिषाम । नमस्ते अस्तु मीह्लुषे नमस्त उपसदने । अग्रे शुम्भस्व तन्वः सं मा रय्या सृजेति ॥ ९ ॥

दे० भाष्यम्—समिधः प्राणौ यस्य सोऽयं समित्पाणिः । वाग्यतो यदि ग्रामदर्शने वासार्ये गच्छतीत्यन्येषां वाग्यतो भूत्वाऽऽगत्याग्निं प्रज्वलनं कृत्वाऽऽग्नौ ज्वलन्त इति कस्यचिद्वचनं श्रुत्वा वचनादन्येन विहृता अग्नयो भवन्तीति सिद्धम् । तत् आचम्यातिक्रम्य प्रविश्याऽऽरादुपकारित्वादभिक्रम्याऽऽहवनीयमीक्षेत विश्वदानीमिति मन्त्रद्वयेन ॥ ९ ॥

वृत्तिः—वाग्यतः समिधो गृहीत्वा पुत्रेण शिष्येण वा पूर्वं प्रस्थापितेनाग्नीन्विहृताञ्ज्वलतश्च ज्ञात्वा स्वयमाहिताग्निराचम्य शुचिर्भूत्वा तीर्थेन प्रपद्याव्यक्तदेशादत्यन्तं समीपं देशमभिक्रम्याऽऽहवनीयमीक्षेत ‘ विश्वदानीम् ’ इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥ ९ ॥

अग्निषु समिध उपनिधायाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम तव च जातवेदो वाससी इव विवसानौ चरावः । ते विभृवो दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ तन्वौ जातवेद इति ॥ १० ॥

दे० भाष्यम्—अग्निषु समिध उपनिधायाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते—‘ मम ’ इत्येतेन मन्त्रेण । अग्निषु समिध इति सर्वेषामधिकारादाहवनीयग्रहणम् ॥ १० ॥

वृत्तिः—इदानीमानीताः समिधो विभज्य तस्य तस्याग्नेः समीपे निधाय तत आहवनीयमुपतिष्ठते ‘ मम वाम तव च ’ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

ततः समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ ११ ॥

दे० भाष्यम्—तत उपस्थानानन्तरं या उपनिहिताः समिधस्ता अभ्यादध्यात् । अभ्युपरि आदध्यात्प्रक्षिपेत् ॥ ११ ॥

वृत्तिः—उपनिहिता एवास्मिन्ननेनेत्याह—

आहवनीये—अग्नम् विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सम्राळभिद्युन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्येऽयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभिद्युन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । दक्षिणेऽयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः । अग्ने पुरीष्याभिद्युन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमान्मे मित्रावरुणौ गृहावजूगुपतं युवम् । अविनष्टानविहृतानूपैरानभ्यराक्षीदाऽस्माकं पुनरायनादिति ॥ १२ ॥

दे० भाष्यम्—आहवनीयेऽभ्यादध्यात् ‘ अग्नम् विश्ववेदसम् ’ इति मन्त्रेण । आहवनीयग्रहणं गार्हपत्याविवक्षार्थम् । अक्रियमाणे गार्हपत्यार्थः स्यात् । गार्हपत्ये समिधोऽभ्यादध्यादयमग्निरित्येतेन । दक्षिणे दक्षिणाग्नौ समिधोऽभ्यादध्यादयमग्निः पुरीष्य इत्येतेन । गार्हपत्याहवनीयौ गार्हपत्यश्चाऽऽहवनीयश्च गार्हपत्याहवनीयावग्नी ईक्षेत दक्षिणाग्निसमीप एव स्थित्वेमान्मे मित्रावरुणावित्येतेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

वृत्तिः—दक्षिणाग्निसमीपे स्थित इत्युक्तम् ॥ १२ ॥ (२ । ५ । २ सूत्रे)

यथेतं प्रत्येत्य प्रोष्य भूयो दशरात्राच्चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात्—मनोज्योतिर्जुषतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिधं दधातु । या इष्टा उषसो या अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहेति ॥ १३ ॥

दे० भाष्यम्—यथेतं यथागतेनैव मार्गेण प्रत्येत्य प्रतिनिवृत्य प्रोष्य भूयो दशरात्रा बह्वो रात्रयः प्रोष्य प्रवत्स्य गार्हपत्य आज्यं विक्षप्य तूष्णीमुत्पूयाऽऽहवनीयं

गत्वाऽऽसीनः स्रुचि चतुर्गृहीतमाज्यं कृत्वा जुहुयान्मनोज्योतिरित्येतेन मन्त्रेण । यथेत-
मित्यनुच्यमाने दक्षिणाग्नावेव प्राप्नोति । तत्र स्थित्वा प्रत्येत्य विषमोऽर्थः । प्रत्येत्य
तदानीमेव जुहुयादिति । भूयो दशरात्रादिति वचनादशरात्रीः प्रोष्यञ्जुहोति । चतुर्गृहीतवच-
नात्स्रुजुहूरेव भवत्यनादेशे । आज्यग्रहणं पयआदीनां हौम्यद्रव्याणामधिकारादासीनो
जुहुयात् । अग्निहोमाधिकारादस्या आहुतेरग्निहोत्रहोमार्थस्याग्निहोत्रहोमानां समानार्थोऽर्थ
होमः ॥ १३ ॥

वृत्तिः—यथेतमित्युक्तार्थम् । यथेतं प्रत्येत्य सर्वस्य विहारस्य परिसमूहनं कृत्वा
तस्योत्तरत उपविश्य वाचं विसृजेत भूर्भुवः स्वरित्यनेन । असत्यतिप्रवासनिमित्त एवं
प्रयोगक्रमः । सति तु तन्निमित्तं यथेतं प्रत्येत्य नैमित्तिकं कृत्वा परिसमूहनवाग्विसर्गो
कुर्यात् । एवमेव सूत्रस्वरूपं विवेच्यम् । दशरात्रादूर्ध्वं प्रवासं कृत्वा जुह्वां चतुर्गृहीतं
गृहीत्वाऽनया जुहुयान्मनो ज्योतिरित्येतयर्चा । चतुर्गृहीतशब्दादेवाऽऽज्यद्रव्यसिद्धौ सत्य-
माज्यग्रहणं तूष्णीमुत्पवनलाभार्थम् ॥ १३ ॥

अग्निहोत्राहोमे च ॥ १४ ॥

दे० भाष्यम्—अग्निहोत्राहोमे च । अग्निहोत्रस्य होमोऽग्निहोत्रहोमस्तस्मिन्नाग्नि-
होत्रस्याहोमे चैतामेवाऽऽहुतिं जुहुयाद्भूयो दशरात्रादित्युक्तं दशरात्रं प्रवासेऽव्युच्छिन्नो
भवति तस्मादशरात्रमहुत एतामाहुतिं जुहुयादत ऊर्ध्वं पुनराज्यं भवत्युच्छिन्नत्वात् ॥ १४ ॥

वृत्तिः—अग्निहोत्रहोमविच्छेदे चैतामाहुतिं जुहुयात् । विशेषाभावादेकस्य द्वयोर्बहू-
नामपि विच्छेद एषैव प्रायश्चित्तिः कार्या ॥ १४ ॥

प्रतिहोममेके ॥ १५ ॥

दे० भाष्यम्—प्रतिहोममेके । अहुतानां प्रतिहोममेके मन्यन्ते । प्रतिसंख्यं याव-
दिह चतुर्गृहीतानि गृहीत्वा ' पक्षहोमन्यायेन ' जुहुयात्प्रतिहोमं वा भवतीति विकल्पः ।
प्रतिहोमे सति यत्पक्वतिरग्निहोत्रद्रव्यं तेनैव जुहुयात् ॥ १५ ॥

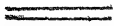
वृत्तिः—चशब्दोऽत्राध्याहार्यः । एतामाहुतिं हुत्वा प्रतिहोमं च कुर्यादित्यर्थः । प्रति-
होमो नाम यावन्तः काला हेमेन विच्छिन्नास्तावतामेकैकं कालं प्रत्येकैको होमः कर्तव्य
इत्यर्थः । एवं परिसमूहोत्यादि पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

परिसमूहोदग्निहारादुपविश्य भूर्भुवः स्वरिति वाचं विसृजेत । गृहानीक्षे-
ताप्यनाहिताग्निर्गृहा मा बिभीतोप वः स्वस्त्येवोऽस्मासु च प्रजायध्वं मा च वो
गोपतीरिषति प्रपद्येत गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वीरवतः सुवीरान् ।
इरां बहन्तो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशानीनि शिवं शमं शंयोः

शयोरिति त्रिरनुवीक्षमाणः । विदितमप्यलीकं न तदहर्ज्ञापयेयुः । विज्ञायतेऽभयं
वोऽभयं मेऽस्त्वित्येवोपतिष्ठेत प्रवसन्प्रत्येत्याहरहर्वेति ॥ १६ ॥

दै० भाष्यम्—परिसमृद्ध परिसमृद्धं कृत्वाऽग्नीनामुदग्विहारादुदीच्यां दिश्युपविश्य
भूर्भुवः स्वरित्येतां स्वस्थाने समानं जातिन्यायेन हुत्वाऽनुमन्त्रणं भवत्येव । अहरहर्देवा-
न्वाचयिष्यतीति श्रुतेः । वाशब्दः समुच्चयार्थः । भवति सायंप्रातरतेनोपस्थानम् । आग्ने-
यीभिः पावमानीभिश्च । वाकारंशैपविनाशनार्थः ॥ १६ ॥

वृत्तिः—ईक्षणं प्रपदनं चानाहिताग्निरपि कुर्यात् । ‘ गृहा मा धिभीत ’ इतीक्षेत ।
‘ गृहानहम् ’ इति प्रपद्येत । प्रतिपद्यमान एवं प्रपद्येत ‘ शिवं शम् शयौः शंयोः ’
इति त्रिरनुवीक्षमाणः । अनुवीक्षणमनुमन्त्रणं मन्त्रेण प्रकाशनम् । तत्पुनर्मन्त्रेण विना
कर्तुं न शक्यत इति मन्त्रोऽपि त्रिरावर्तते । अलीकमप्रियम् । अवगतमप्याग्निं प्रवासा-
दागतस्य तस्मिन्नहनि न निवेदयेयुः । वाशब्दश्च शस्यार्थः । ‘ अभयं वः ’ इत्यनेन
मन्त्रेण प्रवसन्प्रवासादागतश्चाहरहरग्निहोत्रहोमे चोपतिष्ठेतेति श्रुतिरेवोपन्यस्ता विज्ञायत
इति । अस्मिन्पक्षे प्रयोगक्रमः—विदित्य प्रज्वाल्याऽऽचम्य तीर्थेन प्रपद्य तत्रैव स्थित्वा
सर्वानग्नीन्सकृदेवोपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य तीर्थेनैव निष्क्रम्य ‘ मा प्रगाम ’ इति जप-
न्प्रव्रज्य ‘ सदासुगः ’ इति पन्थानं प्राप्य ब्रूयात् । प्रत्येत्य ‘ अपि पन्थाम् ’ इत्युक्त्वा
विद्वताञ्ज्वालितांस्तीर्थेनैव प्रपद्य तत्रैव स्थित्वा ‘ अभयं वः ’ इत्युपस्थाय परिसमूहनादि
शेषं पूर्ववत् । अतिप्रवासोऽस्ति चेत्तस्य नैमित्तिकमपि कुर्यात् । अग्निहोत्रहर्मे च दक्षि-
णाग्निहोमानन्तरम् ‘ अभयं वः ’ इत्युपतिष्ठेत । पूर्वोक्तस्वानुमन्त्रणस्य याजमानत्वादस्य
चोपस्थानत्वान्न विकल्पः । तेन समुच्चय एव । अनुपस्थिताग्नेः प्रयास इहैव सन्नित्येत-
देव नान्यत्किञ्चित् ॥ १६ ॥

प्रवासोपस्थानम् ।

(इदमाहिताग्निनैव कार्यम्) ।

आहिताग्निः—वाग्यतो भूत्वा

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रवासविधिनाऽग्नीनुपस्थास्ये ।

प्रवासं कारिष्यन्नाहवनीयादीनग्रीन्विहृत्य प्रज्वल्याऽऽचम्याऽऽ(नात्राग्निहोत्रीयोद्धरणप्रण-
यननिधानमन्त्राः) हवनीयस्यात्यन्तसमीपं गत्वा तमुपातिष्ठेत्—

शंस्य पशून्मे पाहि ।

एवमुपस्थायोत्तरेण विहारं गत्वा गार्हपत्यस्य प्रत्यगुद्गदेशेऽत्यन्तसमीपं गत्वा तमुप-
तिष्ठेत्—

नर्य प्रजां मे पाहि ।

एवमुपस्थावापरेण विहारं गत्वा दक्षिणाग्नेः प्रत्यगुद्गदेशेऽत्यन्तसमीपं गत्वा तमुप-
तिष्ठेत्—

अथर्व पितुं मे पाहि ।

एवमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन्गार्हपत्याहवनीयावीक्षेत्—

इमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्नोपायतं युवम् ।

अविनष्टानविहृतान्पूषैनानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनात् ॥

इतीक्षित्वा पुनस्तेनैव मार्गेणाऽऽहवनीयसमीपं गत्वा ततो यथेष्टदेशगमनाय प्रदक्षिण-
मावर्तमान आहवनीयमुपातिष्ठेत्—

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्रे ।

तत्त्वं विभृहि पुनराममैतोस्तवाहं नाम विभराण्यग्रे ॥

इत्युपस्थाय पृष्ठतोऽग्नीननीक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन्यथेष्टदेशं गच्छेत् ।

मा प्रगाम पथो वयं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मां तस्थुर्नो अरातयः ॥ १ ॥

यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वेततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

मनोन्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्माभिः ॥ ३ ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ ४ ॥

पुनर्नः पितरो मनोददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५ ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ६ ॥ इति ।

यावद्गतेऽन्यागारच्छदिर्न दृश्यते तावदग्निभ्यो दूरं गत्वा वाचं विसृज्याभिलषितदे-
शगामिनं पन्थानमवरुह्य ब्रूयात्—

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः संपिपृक्त ।

भगो मे अग्रे सख्येन मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥

इति । (म० ३—अ० ५—सू० २)

यदि कदाचिद्यथोक्तोपस्थानमकृत्वैव गन्तव्यं स्यादैवान्मानुषाद्वा निमित्तात्तदा तत्रैव
स्थितः सर्वानग्नीनुत्पत्तिक्रमेण तं तमग्निं मनसा ध्यात्वा तां तां दिशमभिमुखमुपतिष्ठेत्—

इहैव सन्तत्र सन्तं त्वाऽग्रे हृदा वाचा मनसा वा विभर्मि ।

तिरो मा सन्तं मा प्रहासीज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ॥ इति ।

तत आचम्य

अनेन प्रवासोपस्थानेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

इति प्रवासोपस्थानविधिः ।

प्रवासादागतस्य विधिः ।

—:X:X:X:—

आहिताग्निः—प्रवासं कृत्वा स्वग्रामसमीपं प्राप्य

अपि पन्थामगन्महि स्वस्ति गामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ (म०६ अ०५ सू०३)

इति ब्रूयात् । ततः समित्पाणिर्वाग्यतोऽग्नौज्ज्वलतः श्रुत्वाऽऽचम्य

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रवासागमनविधिं करिष्ये ।

शुचिर्भूत्वा तीर्थेनात्यन्तसमीपदेशमभिक्रम्याऽऽहवनीयमीक्षेत—

विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम । नमस्ते
अस्तु मीहृष्टे नमस्त उपसदने । अग्ने शुम्भस्व तन्वः सं मा रय्या सृज ॥इतीक्षित्वाऽऽनीताः समिधो विभज्य तस्य तस्याग्नेः समीपे निधायाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठेत—

मम नाम तव च जातवेदो वाससी इव विवसानौ चरावः ।

ते विभृवो दक्षसे जीवसे च यथायर्थं नौ तन्वौ जातवेदः ॥

इत्युपस्थायैकैकां समिधं तस्मिंस्तस्मिन्नावादध्यात् ।

आहवनीये—अगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।

अग्ने सम्राज्यभिद्युन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहा ॥ इति ।

गार्हपत्ये—अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ।

अग्ने गृहपतेऽभिद्युन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहा ॥ इति ।

दक्षिणे—अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः ।

अग्ने पुरीष्याभिद्युन्नमभिसह आयच्छस्व स्वाहा ॥ इति ।

समिध आधाय दक्षिणाग्निसमीपे स्थित्वा

इमान्मे मित्रावरुणौ गृहानज्जगुपतं युवम् ।

अविनष्टानविहृतान्पूषैनानभ्यराक्षीदाऽस्माकं पुनरायनात् ॥

इतीक्षित्वा यथेतं प्रयत्य दशरात्रादूर्ध्वं प्रवासं कृत्वाऽऽगतेन त्वप्रच्छिन्नाश्र्वनन्तर्गर्भैः
प्रदेशमात्रौ कुशौ नानाऽन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपक्वनिष्ठिकाम्यामुत्तानाम्या पाणिभ्यां तूष्णी-
माग्नं त्रिरूप्य जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽहवनीये प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थाप्य जुहुयात्—

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिधं दधातु । या इष्टा उषसो
या अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहा । मनसे ज्योतिष इदं
न मम ।

इति हुत्वा त्यजेत् । अत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणो विधिर्दशरात्रादर्वाक्प्रवासं कृत्वाऽऽगत-
स्योर्ध्वमागतस्य च समान एवेति ज्ञेयम् । द्वयोर्बहुनामप्यग्निहोत्रहोमविच्छेदे सति चतुर्गृ-
हीतं जुहुयात् । तत्र संकल्पः—

अग्निहोत्रहोमविच्छेदनिमित्तप्रत्यवायजनितदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्री-
त्यर्थं प्रायश्चित्ताज्याहुतिं होष्यामि ।

इति संकल्प्याऽऽज्यं पूर्ववत्सूणीं त्रिरूप्य जुह्वां गृहीत्वा पूर्ववात्स्थित्वा जुहुयात्—

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिधं दधातु । या इष्टा उषसो
या अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहा । मनसे ज्योतिष इदं
न मम ।

इति हुत्वा त्यक्त्वा च सर्वविहारं परिसमुह्य विहारस्योत्तरत उपविश्य

भूर्भुवः स्वः ।

इति वाचं विसृज्य विहारादबहिराचम्य

अनेन प्रवासागमननिमित्तविधिना कृतेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

ततो गृहानीक्षेत—

गृहा मा बिभीतोप वः स्वस्त्येवोऽस्मासु च प्रजायध्वं मा च वो गोपती
रिषत् । इति ।

ततो गृहान्प्रपद्येत—

गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वीरवतः सुवीरान् ।

इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशानि ॥ इति ।

प्रपद्यमान एवं प्रपद्येत—

शिवं शम्भं शं योः शं योः ।

इति त्रिरनुमन्य प्रपद्येत । ततो गृहान्प्रपन्नं तमाहितान्नि यः कोऽप्यवगतमप्यप्रियं न
निवेदयेत् । इति ॥

अत्र प्रवत्स्यन्प्रत्येत्याहरहः प्रयोगान्तरं कुर्यादित्यमवीवृतदृष्टिकृत् ।

प्रवत्स्यन्—अग्नीन्विहृत्य प्रज्वाल्याऽऽचम्य तीर्थेन प्रपद्य तत्रैव स्थित्वा सर्वा-
नग्नीन्सकृदेव—

अभयं वोऽभयं मेऽस्तु ।

इत्युपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य तीर्थेनैव निष्क्रम्य 'मा प्रगाम' इति जपन्प्रव्रज्य " सदा मुगः " इति पन्थानं प्राप्य ब्रूयात् ।

प्रत्येत्य—“ अपि पन्थाम् ” इत्युक्त्वा विद्वतान्प्रज्वलितांस्तीर्थेनैव प्रपद्य तत्रैव स्थित्वा “ अभयं वः ” इत्युपस्थाय मनोज्योतिरित्यादि पूर्ववत् ।

अहरहः—दक्षिणाग्निहोमानन्तरम् “ अभयं वः ” इत्युपतिष्ठेत । अनुपस्थिताग्नेः प्रवास इहैव सन्नित्येतदेव । नान्यत्किञ्चित् ।

इति प्रवासादागतस्य विधिः ।

अथ समारोपसूत्रम् ।

समारोपयेदयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहाऽऽत्माऽऽत्मानमच्छा वसूनि कृण्वन्नर्या पुरुणि यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् योनिं जातवेदो भुव आजायमान इति यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मन्थयेत्प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धेह्यथा भव यजमानाय शं योरिति ॥ १ ॥

इति समारोपसूत्रम् ।

सवृत्तिसमारोपविधिसूत्रभाष्यम् ।

समारोपयेदयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत् ॥ १ ॥

दे० भाष्यम्—इदानीं समारोपविधानं वक्ष्यते । अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्येत-
यर्चा । अरणी उत्तरारण्यधरारणी च । गार्हपत्येऽग्नौ प्रतितपेदध्वर्युयजमानो वा । एते-
नैव मन्त्रेण दक्षिणाग्नौ समारोपयेत् । गार्हपत्यग्रहणं गार्हपत्याद्यनुक्रमेषु सर्वेषु समारोप-
येद्विकृतावपि सर्वेषु समारोपणं दर्शयति । अग्नीनस्य समारोप्येति पृथगरणीष्वग्नी-
न्समारोप्येत्यन्येषाम् । सर्वेष्वग्निषु द्वाभ्यामेवारणीभ्यां समारोपणमन्येषाम् । अस्माकं
त्वन्वाहितेष्वजस्त्रेषु च न ॥ १ ॥

वृत्तिः—पूर्वे एव द्वे अरणी गार्हपत्ये प्रतितपेन्नाग्न्यन्तरे । यदि दक्षिणाग्निरभिन्न-
योनिस्तदा तत्सारण्यन्तरे तेनैव मन्त्रेण समारोपणं भवति ॥ १ ॥

पाणी वा या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहाऽऽत्माऽऽत्मानमच्छा वसूनि कृण्वन्नर्या पुरुणि यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् योनिं जातवेदो भुव आजायमान इति ॥ २ ॥

दे० भा०—पाणी वा गार्हपत्ये प्रतितपेद्यजमानः । ‘या ते अग्ने’ इत्यनेन मन्त्रेण ।
पाणी प्रतितपेदरणी वेति विकल्परः । यजमान एव प्रतितपेन्मन्त्रलिङ्गादात्माऽऽत्मानम-
च्छेति ॥ २ ॥

वृत्तिः—द्वौ पाणी गार्हपत्ये सङ्गदेव प्रतितपेत् । द्वयोरपि समारोपणं यजमान एव
कुर्यात् । पूर्वमन्त्रस्य प्रथमाशीष्वात् । उत्तरस्य चाऽऽत्मानमितिलिङ्गात् । कर्त्तव्यत्वा-
न्नाभावाच्च ॥ २ ॥

यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मन्थयेत्प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो

हव्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धेह्यथाभव यजमानार्थं
शं योः ॥ ३ ॥

इति समारोपविधिसूत्रम् ।

दे० भा०—यदि पाण्योररण्योः समारोप्यः पाण्योर्वेत्युक्तम् । तत्र यदि पाण्योः
समारोपणं कृतं भवति ततो मन्थनकालेऽरणी पाणिभ्यां संस्पृश्य मन्थयेत् । ‘प्रत्य-
वरोह ’ इत्यनेन मन्त्रेण स्पृशेत् ॥ ३ ॥

इति समारोपविधिसूत्रभाष्यम् ।

वृत्तिः—अरण्योर्हस्तयोर्वा समारोपणमुक्तम् । तत्रावरोहणकाले यजमानः ‘प्रत्य-
वरोह जातवेदः ’ इत्येतं मन्त्रमुक्त्वा मन्त्रान्ते तयोररण्योरग्निं मन्थयेत्स्वयं वा मन्थेत् ।
एवमरणीं समारोपणे । यदि हस्तयोः समारोपणं स्यात्तदैतेन मन्त्रेणारणीं संस्पृश्य मन्थयेत् ।
यजमानो मन्थनकाले यावदग्नेर्जन्म तावदरणीं संस्पृशन्नेवाऽऽस्ते । मध्यमानेऽग्नौ यद्युत्पाद-
नसमर्थः प्रयत्नो निष्फलः स्यात्तदा पुनरारम्भावसरे मन्त्रं आवर्तयितव्यः । एवं
व्यर्थे व्यर्थे पुनः पुनरावर्तयेत् । अग्न्यवरोहार्थमरणीं मन्थयेदित्येकोऽर्थः । यदि
पाण्योः समारोपणं तदैवमवरोहयेत्पाणिभ्यामरणीं अनेन मन्त्रेण संस्पृश्य मन्थयेदित्य-
परोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति समारोपविधिसूत्रवृत्तिः ।

अथ समारोपप्रयोगः ।

प्रातरग्निहोत्रहोमानन्तरं सगृहः प्रवक्त्यंश्चेदाहिताग्निराचम्य

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमापन्निमित्तमग्निं समारोपयिष्ये ।

इति संकल्पधारणीं गृहीत्वा

अयं ते योनिर्ऋतिवयो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्न आसीदाथानो वर्धया गिरः ॥ (ऋ० सं० ३-१-३३)

इति गार्हपत्ये प्रतितप्य यदि दक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिस्तदा तस्यारण्यन्तरेऽनेनैव मन्त्रेण
दक्षिणाग्न्यावरणीं प्रतितपेत् ।

अथवा द्वौ पाणी गार्हपत्ये प्रतितपेत् । तत्र मन्त्रः—

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहाऽऽत्माऽऽत्मानमच्छा वसूनि कुण्वन्नया
पुरुणि यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद योनिं जातवेदो भुव आजायमानः ।

आचम्यानेन समारोपविधिना श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

इति समारोपप्रयोगः ।

अथावरोहणप्रयोगः ।

समारोप्य ऽग्निं वासे वासेऽग्निं मन्येत् । तत्र मन्त्र —

प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पुष्टिं
रयिमस्मासु धेह्यथाभव यजमानाय शंयोः ॥ इति ।

अथवा पाणिभ्यामरणी प्रत्यवरोहेत्यनेन मन्त्रेण संस्पृश्य मन्येदिति । यावदरन्युत्पादनं
मन्त्रावृत्तिः ।

इत्यवरोहणप्रयोगः ।

* प्रथमाग्निहोत्रारम्भः ।

अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोतारं मनसाऽनुदुत्याऽऽहवनीये सग्रहं हुत्वाऽथ
सायमग्निहोत्रं जुहोति । (आपस्तम्ब० श्रौ० सू० ५ । २२ । १०)

तदिदमध्वर्यूणामुक्तमाश्वलायनादिभिरपि कर्तव्यमेवातस्तत्प्रयोगं प्रयुञ्जमहि ।

आधानानन्तरं द्वादशदिनमध्ये पूर्णमाससोमारम्भप्रसक्तौ द्वादशदिनपर्यन्तमजस्ते-
ष्वेव तत्कार्यम् । तत्रोद्धरणकालेऽन्युत्पत्तिक्रमेण प्रादुष्करणं कार्यम् । कालातिक्रमे
सर्वप्रायश्चित्तं कार्यम् । त्रयोदशेऽहनि प्रातर्होमान्तेऽग्नित्यागः । ततः सायंकालप्रभृति
होमार्थमुद्धरणं कार्यम् । द्वादशदिनमध्ये पूर्णमाससोमारम्भप्रसक्तौ पवमानेष्टवन्तेऽग्नीन्परि-
त्यज्यानन्तरं सायं होमार्थमुद्धरणं कार्यम् । तत्राग्निहोत्रमारप्स्यमानोऽपराह्ये यज्ञोपवीती
पत्न्या सहाऽऽचम्य तीर्थेन प्रविश्य जघनेन गार्हपत्यं कुशपाणिः—

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमग्निहोत्रमारप्स्ये । यावज्जीवम-
ग्निहोत्रं होष्यामि । जीर्णो विरंस्ये ।

इति संकल्प्याध्वर्युं वृणुयात् ।

अग्निहोत्रहोमेऽध्वर्यु त्वामहं वृणे ।

अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोतारं होष्यामि ।

ततोऽध्वर्युराज्यं संस्कृत्य जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा

चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं वह्निः । केतौ अग्निः ।
विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सामाध्वर्युः ।

वाचस्पते विधे नामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्पतिः
सोमं पिबतु । आऽस्मासु नृम्णां धात्स्वाहा ।

* अयं प्रयोग आपदेवसूनुनाऽनन्तदेवेन कृतस्तथैव संगृहीनोऽस्ति ।

आहिताग्निः—वाचस्पते ब्रह्मण इदं न मम । तत आचम्याग्निहोत्रा-
रम्भविधिना कृतेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

ततो दक्षिणत उपविश्य द्वितीयादिहोमेऽध्वर्युवरणं कृत्वा

‘ उद्धराऽऽहवनीयम् ’ ।

इत्यध्वर्युं प्रैषं करोति । ततोऽध्वर्युर्विहाराद्वहिराचान्तस्तीर्थेन प्रविश्य गार्हपत्यप्रज्व-
लनादि सर्वं कुर्यात् ।

अत्राऽऽश्वलायनाचार्येणैक इत्येव सूत्रितम् । अध्वर्युभिस्त्वध्वर्युरित्येव ।

अथ सविषयविधिवाक्यानुक्रमणम् ।

अग्निहोत्राङ्गप्रधानकर्मविधायकानि वाक्यानि सर्वाणीमानि भगवत आश्वलायनाचार्य-
प्रणीतश्रौतसूत्रद्वितीयाध्यायीयाद्वितीयखण्डमारभ्य चतुर्थखण्डपर्यन्तमिति ज्ञेयानि । तदिदं
विधिवाक्यजातं कस्मिन्ब्राह्मणे स्थितमिति न प्रतीमः ।

ननु सन्त्येव तर्हि सूत्राणि यथास्थानं किमर्थमयमुपक्रमः । यदि स्युर्ब्राह्मणे तर्ह्य-
र्थवादामिश्रितत्वात्पृथक्कृतिरपेक्षिता । सूत्राणां च प्रायोऽर्थवादराहित्यान्मा नाम भूतपृथक्कृतिः ।
मैवम् ।

सूत्रेषु सत्स्वप्येषु वाक्येषु न यथावज्ज्ञातुं सुशकं जिज्ञासुमीरित्यस्युपक्रमस्य प्रयोज-
नम् । बुद्धिवैशद्यार्थं च ।

आश्वलायनीयश्रौतसूत्रम्—द्वितीयाध्यायः । (२।४)

- १ गार्हपत्यप्रज्वलनम्—अपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य ।
- २ दक्षिणाग्रेरानयनम्—दक्षिणाग्निमानीय ।
- ३ आहवनीयोद्धरणम्—आहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत् ।
- ४ प्रणयनम्—प्रणयेत् ।
- ५ निधानम्—निदध्यात् ।
- ६ आहिताग्नेर्वैतचर्या—आहिताग्निर्वैतचार्याहोमात् ।
- ७ होमकालः—अस्तमिते होमः । प्रदोषान्तो वा ।
- ८ आचमनम्—नित्यमाचमनम् ।
- ९ परिसमूहनम्—ताभ्यां परिसमूहने ।
- १० परिसमूहनकालः—पूर्वे तु पर्युक्षणात् ।
- ११ पर्युक्षणम्—पर्युक्षेत् ।

अग्निहोत्रचन्द्रिका ।

- १२ परिसमूहनपशुक्षणक्रमः — दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाः ।
- १३ धाराहरणम् — धारां हरेत् ।
- १४ उपवेशनम् — पश्चाद्गार्हपत्यस्योपवेश्य ।
- १५ अङ्गारापोहनम् — अङ्गारानपोहेत् ।
- १६ अग्निहोत्राधिश्रयणम् — अग्निहोत्रमधिश्रयेत् ।
- १७ नित्यहोमे द्रव्यविधानम् — पयसा नित्यहोमः ।
- १८ अवज्वलनम् — अवज्वलयेत् ।
- १९ परिहरणम् — परिहरेत् ।
- २० अङ्गाराणामतिसर्गः — अङ्गारानातिसृज्य ।
- २१ स्तुक्स्तुवोः प्रतितपनम् — स्तुक्स्तुवं प्रतितपेत् ।
- २२ स्तुगासादनम् — स्तुचमासाद्य ।
- २३ अतिसर्जनम् — अतिसर्जयेत् ।
- २४ आहिताग्निराचमनम् — आहिताग्निराचम्य ।
- २५ अतिव्रजनम् — अपरेण वेदिमतिव्रज्य ।
- २६ आहिताग्न्युपवेशनम् — दक्षिणत उपवेश्य ।
- २७ अतिसर्जनश्रवणम् — एतच्छ्रुत्वा ।
- २८ अतिसर्जनम् — अतिसृजेत् ।
- २९ स्तुवपूरोन्नयनम् — स्तुवपूरमुन्नयेत् ।
- ३० स्थाव्यभिमर्शः — स्थालीमभिमृश्य ।
- ३१ स्तुक्समिधोर्हरणम् — समिधं स्तुवं चाव्यधि गार्हपत्यं हत्वा ।
- ३२ उपसादनम् — उपसाद्य ।
- ३३ जानुनिपातनम् — जान्वाच्य ।
- ३४ समिदाधानम् — समिधमादध्यात् ।
- ३५ अपामुपस्पर्शनम् — अप उपस्पृश्य ।
- ३६ प्रधानहोमदेशः — द्वयङ्गुलमात्रे ।
- ३७ होमविधानम् — अभिजुहुयात् ।
- ३८ सादनम् — कुशेषु सादयित्वा ।
- ३९ गार्हपत्यावेक्षणम् — गार्हपत्यमवेक्षेत ।
- ४० उत्तराहुतिविधानम् — अथोत्तरां तूष्णीं भूयसीमसंसृष्टाम् ।
- ४१ उत्तराहुतेर्देशविधानम् — प्रागुदगुत्तरतो वा ।
- ४२ प्राजापत्यव्याचमम् — प्रजापतिं मनसा ध्यायात् ।

- ४३ स्तुचि शेषस्थापनम्—भूयिष्ठं स्तुचि शिष्ट्वा ।
 ४४ स्तुचः प्रकम्पनम्—त्रिरनुप्रकम्प्य ।
 ४५ अवमार्जनम्—अवमृज्य ।
 ४६ निमार्जनम्—निमार्ष्टि ।
 ४७ अङ्गुल्युत्तानकरणदेशः—तेषां दक्षिणतः ।
 ४८ अङ्गुल्युत्तानकरणाविधिः—उत्ताना अङ्गुलीः करोति ।
 ४९ प्राचीनावीतिविधिः—प्राचीनावीती ।
 ५० अपां निनयनम्—अपोऽवनिनीय ।
 ५१ अपामुपस्पर्शनम्—अप उपस्पृश्य ।
 ५२ अनुमन्त्रणम्—अनुमन्त्रयेत् ।
 ५३ उत्थानम्—उपोत्थाय ।
 ५४ उत्तराहुतेः कटाक्षपूर्वकमक्षिणम्—उत्तरां काङ्क्षेतेक्षमाणः ।
 ५५ पर्वणि द्रव्यनियमः—यवाग्वा पयसा वा पर्वणि ।
 ५६ पर्वणि होमकर्तृनियमः—स्वयं पर्वणि जुहुयात् ।
 ५७ अन्यत्र पर्वणो होमकर्तृनियमः—ऋत्विजामेक इतरं कालमन्तेवासी वा ।
 ५८ उदकस्पर्शः—स्पृष्ट्वोदकम् ।
 ५९ उदगावर्तनम्—उदङ्ङावृत्य ।
 ६० भक्षणम्—भक्षयेत् ।
 ६१ समिदाधानम्—समिधमाधाय ।
 ६२ अपां निनयनम्—अपो निनयते ।
 ६३ स्तुचः प्रक्षालनम्—एनां कुशैः प्रक्षाल्य ।
 ६४ अपां निनयनम्—अपो निनयेत् ।
 ६५ प्रतापनम्—प्रताप्य स्तुचम् ।
 ६६ निधानम्—निदध्यात् ।
 ६७ समिदाधानम्—समिध आदध्यात् ।
 ६८ परिसमूहनम्—ताभ्यां परिसमूहने ।
 ६९ पर्युक्षणम्—उक्तं पर्युक्षणम् ।
 ७० प्रातर्विधिः—एवं प्रातः ।
 ७१ प्रातर्होमकालः— } उपोदयं व्युषसि उदिते वा ।
 } सङ्गवान्तः ।

इति सविषयविधिवाक्यानुक्रमणम् ।

मन्थनयन्त्रकम् ।

शमीगर्भस्याश्वत्थस्यारणी आहरति (आपस्तम्बश्रौ० सू० ५ । १ । २)
अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेत् । (आश्वलायनश्रौ० सू० २ । १ । १६)
अश्वत्थशमीगर्भारणी प्रयच्छति । (कात्यायनश्रौ० सू० ४ । १९४)

तदेतत्सर्वं मनसि निधाय तत्र भगवान्कात्यायनः कर्मप्रदीपनाग्निं च्छन्दोगपरिशिष्टा-
परनामधेये ग्रन्थे श्लोक्यान्बभूव—

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा योदीची योर्ध्वगाऽपि वा ॥ १ ॥
अरणस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।
सारवद्धारवं चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ २ ॥

प्रभा—आरण्यस्य मन्थनप्रकारं वक्तुं प्रथमं मन्थनयन्त्रघटकमरण्यादिकमाह—अश्वत्थो
य इति द्वाभ्याम् । शमीगर्भस्य लक्षणं वक्ष्यते । पवित्रभूमौ जातो यः शमीगर्भोऽश्वत्थ-
स्तस्य प्राङ्मुख्युदक्गतोर्ध्वगता वा या शाखा । अधरारणिरुत्तरारणिश्च तन्मयी मुनिभिः
कथिता । चात्रमोविली च सारयुक्तखदिरादिकाष्ठनिर्मितं मुनिभिः प्रशस्यते । चात्रं नाम
मन्थनदण्डः । चात्रोर्ध्वभागनियन्त्रणार्थः काष्ठविशेष ओविली ॥ १ ॥ २ ॥

शमीगर्भः—शम्या गर्भः—शमीगर्भः । इति षष्ठीसमासः ।

इयं वै शमी तस्या एष गर्भो यदश्वत्थः । इति श्रुतेः ।

संसक्तमूलो यः शम्या शमीगर्भः स उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षडपि पार्थवम् ।

चत्वार उच्छ्रयो मानमरण्योः परिकीर्तितम् ॥ ४ ॥

प्रभा—इदानीं शमीगर्भस्य लक्षणमाह—संसक्तमूल इति । यस्याश्वत्थस्य मूलं
शम्या सह संसक्तं सम्यग्लग्नं सोऽश्वत्थः शमीगर्भः कथ्यते । शमीगर्भस्याश्वत्थस्यालाभे
पुनरशमीगर्भादप्यरण्यमाहरेत् । गुणलोपे च मुख्यस्येति न्यायादित्यभिप्रायः । शमीगर्भ-
स्यान्वेषणया कालविलम्बो न कर्तव्य इति वक्तुमविलम्बित इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

अरण्यादीनां परिमाणमाह—चतुर्विंशतिरिति द्वाभ्याम् । चतुर्विंशतिसंख्याका अङ्गुष्ठा
अङ्गुष्ठा अङ्गुला अरण्योर्दैर्घ्यं दीर्घताप्रमाणमित्यर्थः । षडङ्गुलास्तयोः पार्थवं पृथुत्वम् ।
तत्परिमाणमिति यावत् । चत्वारोऽङ्गुला अरण्योरुच्छ्रय उच्चतापरिमाणमित्येतत् । तदेवमरण्योः
परिमाणं सर्वतोभावेन कथितम् ॥ ४ ॥

अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ।
ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ ५ ॥

प्रभा—अष्टाङ्गुल इति । चात्रमध्यस्थो मन्थनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्थ इत्युच्यते ।
स खल्वष्टाङ्गुलपरिमाणः स्यात् । चात्रमोविली च द्वादशाङ्गुलपरिमाणः स्यात् । एतत्सर्वं
मिलितं यथाविन्यस्तं मन्थनयन्त्रमिति कथ्यते । मन्थनयन्त्रकमिति स्वार्थे कन् । गोभि-
लपुत्रेणाप्येवमेव मन्थनयन्त्रमुक्तम् । केवलमरण्योर्द्वितीयात्मन्यदपि परिमाणद्वयमुक्तम् ।
तथा च गृह्यसंग्रहः—

आभ्वर्त्थी तु शमीगर्भमरुणीं कुर्वीत सोत्तराम् ।
ऊरुदीर्घां रत्निदीर्घां चतुर्विंशाङ्गुलां तथा ॥ इति ।
स्नादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहितके बध्नाति,

इतिवदमीषां विकल्पो बोद्धव्यः ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात्सदा ॥ ६ ॥
गोबालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्धतमनंशुकम् ।
व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ ७ ॥

प्रभा—अङ्गुष्ठेति । बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मध्यरेखाभिः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ६ ॥

मन्थनसाधनं नेत्रमाह—गोबालैरिति । शणसंमिश्रैर्गोबालैर्नेत्रं स्यादिति संबन्धः ।
नेत्रं रज्जुः । नेत्रं विशिनष्टि—त्रिवृद्धित्यादिना । त्रिवृद्धिगुणं वृत्तं वर्तुलम् । अनं-
शुकम् अंशुराहितम् । अंशवस्तन्तूनां क्षुद्रा अवयवाः । व्यामप्रमाणं विस्तृतसहस्तब्राह्म-
द्वयतिर्यगन्तरालं व्याम उच्यते । तत्परिमाणं तेन नेत्रेण प्रकर्षेणाग्निर्मन्थनीयः ॥ ७ ॥

मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।
अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यङ्गुलं वक्ष उच्यते ॥ ८ ॥
अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।
एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ बस्तिर्द्वौ तु गुह्यकम् ॥ ९ ॥
ऊरु जङ्घे च पादौ च चतुस्तयेकं यथाक्रमम् ।
अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥

प्रभा—अरण्यवयवं तत्परिमाणं चाऽऽह—मूर्धाक्षीति त्रिभिः । वक्त्रं मुखम् । कन्धरा
ग्रीवा । ग्रीवाद्वययोर्मध्यं वक्षः । सुगममन्यत् । एतच्च मूलादारभ्यमानं वृक्षादादीनां
तथैव मानस्यैत्सर्गिकत्वादिति नारायणोपाध्यायाः ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति । द्वाविङ्गुष्ठा एवमुत्तरत्र वस्तिर्नाभिरधो भागः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

ऊरू जङ्घे चेति ऊरू जङ्घे पादौ चेत्येतानि यथाक्रमं चतुरङ्गुष्ठत्रयङ्गुष्ठैकाङ्गु-
ष्ठपारिमितानि भवन्ति । सोऽयं चतुर्विंशत्यङ्गुष्ठानां विभागः । एतेऽरण्यवयवा याज्ञिकैः
सर्वतोभावेन निश्चयेन कथिताः ॥ १० ॥

यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते ।

तस्यां यो जायते बह्विः स कल्याणकृदुच्यते ॥ ११ ॥

अन्यत्र मथ्यते यत्तु तद्रोगभयमाप्नुयात् ।

प्रथमे मन्थने ह्येष नियमो नोत्तरेषु च ॥ १२ ॥

उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्वदा भवेत् ।

योनिःसंकरदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्थकृत् ॥ १३ ॥

प्रभा—मन्थनस्थानमाह यत्तदिति । यत्तदिति सर्वनामद्वयेन प्रसिद्धिमवद्योतयति ।
यद्गुह्यमिति कथितं सा देवस्याग्नेर्योनिरूपितस्थानमुच्यते । सेति विधेयप्राधान्यविवक्षया
स्त्रीत्वेन निर्देशः । तस्यां मन्थनेन योऽग्निरूपयते स कल्याणकृदभ्युदयकारीति मुनिभिः
कथ्यते ।

गोभिलपुत्रस्त्राह—

मूलादष्टाङ्गुलमुत्सृज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्रात्तु द्वादशाङ्गुलम् ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥ इति ।

तत्र प्रथमवचनेन गुह्यस्य देवयोनित्वं भङ्ग्यन्तरेणोक्तम् । द्वितीयवचनेन तत्संधेरिति
विशेषः । सोऽयं विकल्पः ॥ ११ ॥

अन्यत्रेति । यदिति मन्थनक्रियाविशेषणम् । यत्पुनर्देवयोनेरस्यत्र मथ्यते, तस्माद्धेतो
रोगभयं प्राप्नोति मन्थनकर्ता । अयं च नियमः प्रथमाधाने यन्मन्थनं क्रियते तत्रैव न
पुनराधाने कर्तव्ये द्वितीयादिमन्थनेषु ॥ १२ ॥

इदानीं प्रमन्थनिर्माणे विशेषमाह—उत्तरारणीति । उत्तरारणेः सकाशात्काष्ठ-
शकलमुद्धृत्य तेन प्रमन्थो निष्पन्नो भवेत् । सर्वदा द्वितीयाद्याधानेष्वपि । अन्येन
काष्ठेन प्रमन्थकरणे दोषमाह—योनीति । मन्थः प्रमन्थः । यस्मादन्येन काष्ठेन प्रमन्थकर्ता

योनिसंकरदोषेण युज्यते तस्मात्सर्वदैवोत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थो भवेदिति पूर्वार्धोक्तेऽर्थे हेतुवचनमुत्तरार्धम् ॥ १३ ॥

आर्द्रा सशुषिरा चैव घुणाङ्गी स्फुटिता तथा ।

न हिता यजमानानामरणिर्नोत्तरारणिः ॥ १४ ॥

प्रभा—अरण्योर्विशेषमाहाऽऽर्देति । सशुषिरा सच्छिद्रा । घुणः कीटविशेषः । सोऽङ्गे यस्याः सा घुणाङ्गी । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

विभृयात्प्राङ्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥ १५ ॥

चात्रबुध्ने प्रमन्थाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।

कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बुध्नमुपरि न्यसेत् ॥ १६ ॥

चात्रोर्ध्वकीलकाग्रस्थामोविलीमुदगग्राम् ।

विष्टभ्य धारयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ १७ ॥

त्रिरुद्वेष्टयाथ नेत्रेण चात्रं पत्न्यहतांशुका ।

पूर्वं मन्थेदरण्यन्ते प्राच्यग्रेः स्याद्यथा च्युतिः ॥ १८ ॥

प्रभा—इदानीं मन्थनप्रकारमाह—परिधायेति । अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं नवमिति यावत् । वासः परिधाय प्रावृत्य चोत्तरीयमपि विधाय । यथाविधीत्युभयत्र संबध्यते । ततश्च परिधान उत्तरीयकरणे च—

परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्म्ये कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ इति ।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रं तु तं विद्याद्वैत्रे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

इति चैवमादिस्मृत्यन्तरोक्तो विधिरनुसरणीय इत्युक्तं भवति । एवंभूतः प्राङ्मुखः सन्वक्ष्यमाणया परिपाठया मन्थनयन्त्रं धारयेत् ॥ १५ ॥

चात्रबुध्न इति । विचक्षणो मन्थनप्रकाराभिज्ञः । चात्रस्य मूले प्रमन्थस्याग्रं रन्ध्रपूरणेन निश्चलं कृत्वाऽरणिमुत्तराग्रां कृत्वा दण्डवदूर्ध्वस्थितं चात्रमरणेरुपरि स्थापयेत् ॥ १६ ॥

चात्रोर्ध्वेति । चात्रस्योर्ध्वे यत्कीलकं लोहशङ्कुस्तदग्रस्थितामुदगग्रामोविलीं कृत्वा विष्टभ्याऽऽश्रित्य गढं पीडयित्वा वा यन्त्रं निष्कम्पं संराद्य शुचिः कृताचमनादिः प्रयतः प्रयत्नवांस्तद्गतचित्त इति यावत् । यन्त्रं धारयेत् ॥ १७ ॥

त्रिरुद्वेष्टयेति । अथानन्तरं नेत्रेण पूर्वोक्तलक्षणेन चात्रमुपशुपरि क्रमेण वारत्रयं वेष्टयित्वाऽहतवसना पत्नी पूर्वं अरण्यन्ते मन्थेत् । अरणिपूर्वन्ते मन्थनस्य प्रयोजनमाह—

प्राचीति । अग्नेर्युतिर्निःसरणं प्राची प्राक्प्रदेशगता यथा भवेत्तथा मन्येत् । प्राचीति सप्तम्यन्तपाठेऽपि तथैवार्थः ॥ १८ ॥

इति * मन्थनयन्त्रकम् ।

अग्निहोत्रसामग्री ।

- १ विद्वानाहिताग्निः—अग्निहोत्रानुष्ठानार्थम् ।
- २ गार्हपत्याद्यग्नयः—अङ्गप्रधानहोमरूपप्रतिपत्तिकर्मार्थम् ।
- ३ विट्कुलम्—
- ४ वित्तवतः कुलं वा— } दक्षिणाग्न्यानयनार्थम् ।
- ५ काष्ठकरीषादि—अग्नीनां प्रज्वलनार्थम् ।
- ६ अग्न्युद्धरणशरावौ—आहवनीयोद्धरणप्रणयनाद्यर्थम् ।
- ७ आपः—आचमननिनयनाद्यर्थम् ।
- ८ कमण्डलुः—धाराहरणार्थम् ।
- ९ संदंशः—अङ्गारातिसर्जनाद्यर्थम् ।
- १० अङ्गाराः—अग्निहोत्राविश्रयणार्थम् ।
- ११ पयः—प्रधानहोत्रभक्षणार्थम् ।
- १२ स्थाली—पयोविश्रयणार्थम् ।
- १३ ज्वलदुल्लुक्—अवज्वलनपरिहरणार्थम् ।
- १४ सुवः—प्रतिषेकोन्नयनार्थम् ।
- १५ सुक्—होमसाधनम् ।
- १६ समिधः—होमार्थम् ।
- १७ कुशाः—स्रुगासादनार्थम् ।
- १८ अजिनं वासा वा—यज्ञोपवीतप्राचीनावीत्यर्थम् ।
- १९ आग्नेय ऋचः—अनुमन्त्रणाद्यर्थम् ।
- २० एकः—नित्यहोमार्थम् ।
- २१ अन्तेवासी—,, ,,

* एतदग्निहोत्रमन्थनयन्त्रकं कर्मप्रदीपे प्रकाशितं प्रयोगशास्त्रकृद्भिस्तावद्वराणिद्वयमेवाऽऽज्ञातमस्ति तन्मते संवर्षणमेव मन्थनमिति ज्ञायते । चात्रमोविलीत्यादिकं नास्त्येवेति सूत्रकृदाशय इति भाति ।

- २२ परिकर्मा—सामग्रीसज्जीकरणार्थम् ।
 २३ अधरारणिः—अग्निनिष्पत्त्यर्थम् ।
 २४ उत्तरारणिः—प्रमत्तार्थम् ।
 २५ चात्रम्—वर्णकः ष्ठाधारः ।
 २६ ओविली—चात्राधारभूतः काष्ठविशेषः ।
 २७ घृतम्—अधरारणेः स्विग्धीकरणाार्थम् ।
 २८ नारिकेलफलत्वचो रज्जुः—अग्निनिष्पत्त्यनन्तरमेव प्रदीपनार्थम् ।
 २९ गोवालाः—चात्रालोडनार्थम् ।
 ३० अश्वत्थः शर्मागर्मः—अरण्यर्थम् ।
 ३१ खादिराणि काष्ठशकलानि—शरावाङ्गारार्थम् ।
 ३२ वैकङ्कतः—सुगन्धम् ।
 ३३ वस्त्रम्—यज्ञोपवीतार्थम् ।
 ३४ खदिरः—
 } चात्रैविल्यर्थम् ।
 } सुगन्धार्थम् च ।

इत्यग्निहोत्रसामग्री ।

अग्निहोत्रप्रयोगमन्त्रभाष्यम् ।

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामि ॥ १ ॥ (आश्वलायनश्रौ० सू० २। २। २)

भाष्यम्—हेऽग्ने देवं द्योतमानं, त्वा त्वामग्नयेकदेशभूतम्, देवेभ्यो द्योतमानवह-
न्यादिदेवतार्थम् । श्रियै—ऋषयः सामेत्तु कृतं पत्राप्तौ “ ऋचः सामानि यजूंश्च ।
सा हि श्रैरमृता सतम् ” इति श्रुतेः । उद्धराणि गार्हपत्याग्न्यायतनीदूर्ध्वदेशं प्राप-
यामि ॥ १ ॥

उद्धियमाण उद्धर पाप्मनो मा यद्विद्वान् यच्च विद्वांश्चकार ।

अह्ना यदेनः कृतमस्ति किञ्चित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मात् ॥ २ ॥

भाष्यम्—हे, उद्भिद्यमाणः प्रेऽहमविद्वान् जानन् सन् यदहं पापं चकाराकरवन् । तथा विद्वान् जानन् अपि यत्पापं चकाराकरवन् । तस्मात्पाप्मनो दुरेतात्मा मामुद्धरायसारं येत्यर्थः । अपि चोद्धृतः संस्त्रयं यत्किंचिदेनोऽह्नुऽहनि “सत्सम्बन्धे तृतीया” कृतमस्ति तस्मात्सर्वस्मान्देनसः पापात्मा मां पाहि पाठय रक्षयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योनौ तयाऽनन्तं काममहं
जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायाग्नावग्निः स्वाहा ॥ ३ ॥

भाष्यम्—अमृतस्य ब्रीह्यादेर्योना उत्पत्तिस्थानभूतायाममृतायाममरणधर्मिण्यां चिर-
स्थायिन्यामिति यावत् । पृथिव्याममृताहुतिममृता आहुतयो यस्मिन् यत्र हुता
आहुतयोऽमृतरूपा भवन्तीत्यर्थः । अग्निं गार्हपत्यादुद्धृतदग्नेरेकदेशं जुहोमि स्थापयामि
प्रकरणाञ्जुहोतिः स्थापनार्थः । तया पृथोक्ताग्निस्थापनरूपयाऽऽहुत्याऽनन्तं काममन-
न्तान्कामान् “जातावेकवचनम्” अहमेकः क्षीरहोताऽध्वर्युर्व्रह्मचारी वाऽन्तेवासी
जयानि प्राप्तवानि । यद्यप्यत्रास्मच्छब्दगोचरो होमकर्तृर्गच्छते तथाऽपि न तस्यान-
न्तकामजेतृत्वम् । किंतु यजमानस्यैव । होमकर्ता तु दक्षिण्या परिक्रीतः । अतः स
दक्षिणातिरिक्तं फलं न लभते । अयं प्रथमः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः पृथोक्तयाऽऽहुत्याऽ-
नन्तान्कामाजिगाय । अतोऽग्रा आहवनीयान्यायतनेऽग्निरग्निं स्वाहा स्थापयामि ।
प्रकरणादयमर्थोऽवसीयते ॥ ३ ॥

ऋतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामि ॥ ४ ॥

भाष्यम्—ऋतं मानसिकं सत्यम् । सत्यं वाक्कायिकम् । ताभ्यां हेऽग्ने त्वा त्वां
पर्युक्षामि परिपिबामि परित उदकेन सिञ्चामि । त्वत्परितो वर्तमानोऽहं मनोवाक्कायैः
सत्यं नातिक्रमिष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुल्वणं वयत जोगुवापपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ५ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने तन्तुं यज्ञं तन्वन्विस्तारयन्रजसो रज्जनात्मकस्य लोकस्य भानुं
भासकमादित्यमन्विहि अनुगच्छ रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किं च ज्योतिष्मतः
प्रकाशवतो यज्ञस्य पथो गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गा-
न्देवयानान् रक्ष पालय । विद्वान्मार्गान्विधा कर्मणा कृतान्तेपादितान् । किं च सोऽग्नि-
जोगुवां स्तोतृणामपः कर्मनानैतत् । क्रियया व्याप्यं कर्मानुल्वणमनतिरिक्तं वयत करोतु
यदेव यज्ञ उल्वणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिरिति हि ब्राह्मणम् । स त्वं मनुर्भव मन्तव्यो
भव स्तुत्यो भवेत्यर्थः । किंच दैव्यं जनं देवसंबन्धं जनयोत्पादय यज्ञाभिगमनदन्तं कुर्वि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

सुहुतकृतः स्थ सुहुतं करिष्यथ ॥ ६ ॥

भाष्यम्—हेऽङ्गारा यूयं सुहुतकृतः सुहुतकारिणः स्थ भवथ । तस्मात्सुहुतं
सुपक्वं यथा स्यात्तथा कारिष्यथ कुरुतेत्यर्थः । व्यत्ययेन लृट् ॥ ६ ॥

अधिश्चितमध्यधिश्चितमधिश्चितं हि३म् ॥ ७ ॥

भाष्यम्—अधिश्चितमङ्गारेषु स्थापितम् । “अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते” इति न्यायेनाऽऽग्नेडितम् । हिंकारः सामत्वसंपादनार्थः । ध्रुतिः सांप्रदायिकी ॥ ७ ॥

इळायास्पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुपस्व ।

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति ॥ ८ ॥

भाष्यम्—हे जातवेदोऽग्न इळाया इळायामिडापाभ्यां पदमाधेयभूतं पचते स्थाप्यते तदिति व्युत्पत्तेर्घृतवद्घृतयुक्तं चराचरं स्थावरजङ्गमप्राण्यात्मकम् । स्थावरजङ्गमात्मकप्राणिस्थितिभूतमित्यर्थः । इदमङ्गारेषु स्थाप्यमानं हविर्हृत्य इति हविः पयोयवाग्वोदनादिरूपम् । जुपस्व सेवस्व । ये विश्वरूपा ग्राम्याणां पशूनां गयाश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्टृणाम् । ग्रामे भवा ग्राम्यास्तेषां सप्तानां मयि आहिताग्नौ पुष्टिरस्तु । सर्वेऽपि सप्त पशवो बाहुल्येन मम गृहे वर्तन्ताम् । तद्विभवद्वारा पुष्टो भवेयमिति भावः ॥ ८ ॥

अग्निष्टे तेजो मा हार्षीत् ॥ ९ ॥

भाष्यम्—अग्निर्गार्हपत्याग्निस्ते हविपस्तेजो ब्रह्मवर्चसादितेजःप्रापकं वीर्यं मा हार्षीन्मा विनाशयतु ॥ ९ ॥

शान्तिरस्यमृतमसि ॥ १० ॥

भाष्यम्—हे हविस्त्वं शान्तिः शान्तिसाधकममृतममरणधर्मसाधकम् । आयुर्वै घृतमिति वल्लक्षणम् । असि ॥ १० ॥

अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः ॥ ११ ॥

भाष्यम्—अन्तर्गतमन्तर्धानमाप्तं रक्षो राक्षसजातिः । जातावेकवचनम् । अन्तरिता अन्तर्धानमाप्ता अरातयः शत्रवः । अनेनोत्सुकपरिहरणेनान्तर्भूय विघ्नं कुर्वन्तो नष्टा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

दिवे त्वा, अन्तरिक्षाय त्वा, पृथिव्यै त्वा ॥ १२ ॥

भाष्यम्—हे हविः । त्वां सुलोक आकाशेऽन्तरिक्षायान्तरिक्षलोके मेरुपृष्ठादारभ्याऽऽधुनादग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्षलोकः । पृथिव्यै भूर्लोक आऽवीचिर्भेरुपृष्ठं यावद्भूर्लोकः । सर्वत्र चतुर्थी सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रात् ॥ १२ ॥

सुहुतकृतः स्थ सुहुतमकार्षं ॥ १३ ॥

भाष्यम्—हेऽङ्गाय यूयं सुहुतकृतो हविर्द्रव्यप्रज्वालकाः स्थ भवथ । यूयं सुहुतं सुष्ठु हुतं यथा स्यात्तथा हविरकार्षं कृतवन्तः ॥ १३ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुप्तं रक्षो निष्टुप्ता अरातयः ॥ १४ ॥

भाष्यम्—स्तुक्स्तुवोरन्तर्भूतं रक्षो मलिनिमरूपं प्रत्युष्टं दग्धं भवतु । तथाऽरातयः शत्रवोऽपि प्रत्युष्टा दग्धा भवन्तिवत्यर्थः ॥ १४ ॥

ओमुन्नयानि ॥ १५ ॥

भाष्यम्—ऊर्ध्वं प्रापयाणि ॥ १५ ॥

ओमुन्नय ॥ १६ ॥

भाष्यम्—ऊर्ध्वं प्रापय ॥ १६ ॥

भूरिळा भुव इळा स्वरिळा वृध इळा ॥ १७ ॥

भाष्यम्—अत्र स्तुचीडापात्रत्वमतिदिश्य भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयात्मकत्वमेव स्तूयते । वृधो वृद्धिकारिण्यः संतत्यादिदृष्टिकारिणीत्यर्थः । आपं बहुवचनम् ॥ १७ ॥

रजतां त्वाऽग्निज्योतिषं रात्रिभिष्टकामुपदधे स्वाहा ॥ १८ ॥

भाष्यम्—रजतां रजतवर्णायमानां त्वा त्वामग्निज्योतिषमग्न्युद्दीपनकर्त्री रात्रिं रात्र्यामिष्टकामिष्टकावदग्न्याधारभूतां समित्काष्ठे ह्यग्निर्गूढस्तिष्ठतीति । उपदधे जुहोमि स्वाहा स्वाहेति प्रदानार्थकमव्ययम् । “स्वाहा देवहविर्दाने ” इत्यभिधानमालायाम् ।

अहोरात्राण्येष्टेष्टकारूपेण सामान्नातास्तत्तिरीयैः—

यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उपधत्ते

यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहिताग्निर्यत्सायं

प्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्येवाऽऽप्त्वेष्टकाः कृत्वोपधत्ते (तै० संहितायाम् ३ ।

४ । १०) ॥

भाष्यम्—आग्निहोत्री कालद्वयेऽग्निहोत्रं जुहोतीति यत्ताः सर्वा आहुतिरूपा इष्टका एव यजमान उपधत्ते । यद्यप्यत्र मृन्मया इष्टका न सन्ति तथाऽपि यः पुरुष आहिताग्निर्भवति एतस्याहोरात्राण्येष्टेष्टकाः संपद्यन्ते । अतो यदि सायं प्रातर्नियमेन जुहोति तदानीमनुष्ठानेनाहोरात्राण्येव प्राप्तकालरूपा इष्टकाः कृत्वोपधानं कृतवान्भवति ॥ (३ । ४ । १०) ॥ १८ ॥

विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धा ॥ १९ ॥

भाष्यम्—हे देवते त्वं विद्युद्वियोगहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं विद्य वियोजय । अग्नावग्निसाध्ये कर्मणि अग्निहोत्रे मे श्रद्धा चास्तु ॥ १९ ॥

भूर्भुवः स्वरोमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ॥ २० ॥

भाष्यम्—भूर्भुवः स्वः, महाव्याहृतयः । एताभिर्व्याहृतिभिः पृथिव्यन्तरिक्षबुल्लोक-
अभिधेयाः । ब्रह्मक्षत्रविशो वा वर्णाः । अन्नप्रजापशवो वा । ओङ्कारः सर्वदेवतावा-
चकः । ओङ्कारः सर्वदेवस्य इति कात्यायनानुक्रमणात् । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ।
नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवपद्योगाच्च । इति पाणिनिसूत्रस्यथमास्थाने चतुर्थी । अग्निर्ज्योति-
र्ज्योतिरग्निरिति मन्त्राभ्यासः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्यभिप्रायः । अथ कोऽर्थः ।
अग्नये ज्योतिरे स्वाहा सुहुतमस्तु ।

अथवा—स्वस्याहानमस्तु । हानं हा न हा अहाः स्वस्वाहाऽप्ररेत्याग आत्मनो-
द्रव्यस्य वेति ।

अथवा—योऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिश्चाग्निस्तस्मै स्वाहा ।

तैत्तिरीयैरथं मन्त्र एवं व्याख्यातः—

अग्निर्ज्योतिरित्याह । अग्निं रेतोधाः । ज्योतिरग्निः स्वाहेत्याह । प्रजा एव प्रजाता,
अस्यां प्रतिष्ठापयति । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति साकं जुहोति । रेत एव
तद्वधाति ॥ २० ॥

पशून्मे यच्छ ॥ २१ ॥

भाष्यम्—हे गार्हपत्य पशून्प्राप्त्यानारब्धान्हविःसाधनभूतान्मे मह्यं यच्छ देहि । यज्ञा-
र्थमेव हि पशवो याच्यन्ते । श्रावितोऽयमर्थस्तैत्तिरीयैः—“ग्राम्याश्च मे पशवः आरण्याश्च
यज्ञेन कल्पन्ताम्” इति ॥ २१ ॥

पशुभ्यस्त्वा ॥ २२ ॥

भाष्यम्—हे पाणिगतलेप त्वा त्वां पशुभ्यः कृते यच्छामीति शेषः ॥ २२ ॥

स्वधा पितृभ्यः ॥ २३ ॥

भाष्यम्—इमा आपः पितृभ्यः पितृणां कृते दत्ताः सन्त्विति शेषः ॥ २३ ॥

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमप्सु श्रद्धा ॥ २४ ॥

भाष्यम्—हे देवते वृष्टिश्छेदनहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं वृश्च च्छिन्धि । अप्सु-
चापशब्दः कर्मनामसु पाठितो निवर्ण्यो । शास्त्रीयकर्मातुष्टाने श्रद्धास्तु ॥ २४ ॥

तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २५ ॥

भाष्यम्—हे समितेन ऋषिणा मन्त्रदर्शिना । तेन ब्रह्मणा मन्त्रेण । तया देवतया
तया त्वदभिमानिन्या देवतया । अङ्गिरोभिरिवोपहिता सत्यसिमती त्वं ध्रुवा निश्चल्य सती
सीदोपविश बह्नावित्यर्थः ॥ २५ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ २६ ॥

भाष्यम्—दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशकेऽस्य जन्मनि यजमानस्य जन्मनि निमित्त-
भूते सीति देवानां संबन्धिन्यो विशः प्रजाख्याः पृश्नयोऽत्यगोतदृशाः सूददोहसोऽनस्य
दोहयित्र्यस्ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति । कदा त्रिषु सवनेषु । तस्मादस्य
समिदुपधानस्य सोमसाम्यं प्रदर्शितं भवति ॥ २६ ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २७ ॥

भाष्यम्—हे भगवति समित्त्वं महाव्याह यात्मिका । अतस्त्वं याचे शोभनप्रजाः
प्रजाभिः स्यां भवेयम् । शोभनवीरश्च वीरैः शोभनपोपश्च पोषैः । पोषो भूगोहिरण्य-
धान्यादिभिः । वीरैः पुत्रैरिति वा । सुवीरः शास्त्रीयमार्गवतिशोभनपुत्रयुक्तो भवे-
यम् ॥ २७ ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्वेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ २८ ॥

भाष्यम्—अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाभ्यास्यते—अग्निर्देवानां दूत
आसीदुशनाः काव्योऽसुराणामिति । तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे संभजामः ।
कीदृशं होतारं देवानामाह्वतारम् । विश्वेदसं सर्वबनोपेतम् । अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य
निष्पादकत्वेन सुक्रतुं शोभनकर्मणं शोभनयज्ञं वा ॥ २८ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदाऽऽहवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २९ ॥

भाष्यम्—यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथाऽपि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पाव-
कादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीक्ष्यता । तं हवीमभिराह्वानकरणैर्म-
त्रैः सदाऽऽहवन्त चिरन्तरमनुष्ठ तार आह्वयन्ति । कीदृशं विश्पतिं विशां प्रजानां होत्रा-
दीनां पालकं हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढारम् । अत एव पुरुप्रियं
बहूनां प्रीत्यास्पदम् ॥ २९ ॥

अग्ने देवाँ इहाऽऽवह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईड्यः ॥ ३० ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने जज्ञानोऽरण्योरुपन्नस्त्वं वृक्तवर्हिष आस्तरणार्थं छिन्नेन वर्हिषा
युक्ताय । तं यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह । नोऽस्मदर्थं होता
देवानामाह्वता त्वमीड्यः स्तुत्योऽसि ॥ ३० ॥

ताँ उशतो त्रिवोध्य यदग्ने यासि दूत्यम् । देवैरासत्सि वर्हिषि ॥ ३१ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणाद्व्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्तोषि तस्मात्का-

रणादुशतो हविः कामयमानास्तान्देवान्हविःस्वीकारार्थं विबोधय । विबोधय च बर्हिष्यस्मि-
न्कर्मणि तैर्देवैः सहाऽऽससि आसीदाऽऽगत्योपविश ॥ ३१ ॥

घृताहवन दीदिषः प्रतिष्म रिषतो दह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ३२ ॥

भाष्यम्—हे घृताहवन घृतेनाऽऽभ्युमान दीदिवो दीपमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्ता-
न्रिषतो हिंसकाञ्छन्नप्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म सर्वथा भस्मी कुरु ॥ ३२ ॥

अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद्जुह्वास्यः ॥ ३३ ॥

भाष्यम्—अग्निराहवनीयाह्वयस्तास्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा
सह समिध्यते सम्यग्दीप्यते । कीदृशोऽग्निः कविर्मधावी । गृहपतिर्यजमानगृहस्य पाळकः ।
युवा नित्यतरुगः । हव्यवाद्द्विपो बोढा । जुह्व स्यो जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ ३३ ॥

आयुषे त्वा प्राश्नामि । भक्षाद्याय त्वा प्राश्नामि ॥ ३४ ॥

भाष्यम्—हे हविर्द्रव्याऽऽयुष आयुषो वृद्धयै त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि । हे हवि-
र्द्रव्यान्नाद्यायान्नं च तदाद्यं चान्नाद्यं तस्मै खाद्यान्नकामनिमित्तं त्वां भक्षयामि ॥ ३४ ॥

गृहपतये स्वाहा ॥ ३५ ॥

भाष्यम्—गृहपतये गृहपतिना संयुक्ताय गार्हपत्याय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्नये संवेशपतये स्वाहा ॥ ३६ ॥

भाष्यम्—संवेशपतये कर्मणामधिपतये । वेशशब्दः कर्मनामसु पठितो यास्केन
निघण्टौ ॥ ३६ ॥

अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहा ॥ ३७ ॥

भाष्यम्—अन्नादायाग्नये योऽयमन्वाहार्यपचनोऽस्ति एष तेषामाहितानां चाग्नीनां
मध्येऽतिशयेनान्नादः । अन्नपतयेऽन्नस्वामिने स्वाहा दत्तमस्तु । वेदिता स्वयमन्नादो रोग-
राहित्येन भोक्तुं समर्थोऽन्नभितिरन्नस्वामी च भवति । तथा प्रजया हि पुत्रादिरूपया सहा-
न्नाद्यं प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

भाष्यम्—सर्पा देवजना गन्धर्वास्तेभ्यः स्वाहा हविर्दत्तमस्तु ॥ ३८ ॥

ऋतुभ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा । सप्तऋषिभ्यः स्वाहा । इतरजनेभ्यः
स्वाहा ॥ ३९ ॥

भाष्यम्—ऋत्वभिमानिदिग्भिमानिदेवताभ्यो दत्तमस्तु । कश्यपादिसप्तऋषिभ्यः ।
इतरजनेभ्यो देवजनेभ्यो य इतरे तेभ्यश्च दत्तमस्तु ॥ ३९ ॥

पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ४० ॥

भाष्यम्—अग्नये स्वाहेति दत्तमुदकरूपं हविः पृथिव्यां जुहोमि प्रक्षिपामि वैश्वानरो विश्वान्नरानितो लोकादमुं लोकं नयति । हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिष्वयमेव नरान्नयति । यथा पञ्चाग्निविद्यायामुच्यते—

“ अपि वा सति तस्मिन्सर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिष्वयमेव नरान्नयति प्रवर्तयतीति वैश्वानरः ” ।

अथवा— “ विश्व एनं नरा नयन्तीति वा ” कर्मकारकम् । स नीयमानस्तासु तासु क्रियास्वङ्गभावं नरैः कर्म संपद्यते ।

अपि वा विश्वानर एव कश्चित् स्यात् । स पुनः कस्मात् । प्रवृत्ता सर्वाणि भूतानि विश्वानि ह्यसौ भूतानि प्रति ऋतः प्रविष्ट इत्यर्थः । तस्य विश्वानरस्यापत्यं वैश्वानरः ॥ ४० ॥

प्राणममृतं जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहा ॥ ४१ ॥

भाष्यम्—प्राणामृतयोरभेदः । यतोऽमृतं जलम् । प्राणश्च जलमयाः । आपोमयाः प्राणा इति श्रवणात् ॥ ४१ ॥

दीदिहि दीदाय दीदिदाय ॥ ४२ ॥

भाष्यम्—हे आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नयो यूपमेतन्मयं प्रजावित्तादि दत्तैस्त्वन्मर्थना ॥ ४२ ॥

प्रातःकाले त एव मन्त्राः परं यत्र क वाऽस्ति विशेषस्तमिमं प्रदर्शयामः । हरिणीं हरिद्वर्णाम् । सूर्यज्योतिषं सूर्यज्योतिष इव प्रदीताम् । अहो दिवसे ।

भूर्भुवः स्वराँ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

भाष्यम्—इति प्रातरग्निहोत्रहेममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः । सूर्यसंबन्धि तेजौ रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेऽवग्निसंबन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः ।

“अग्निं वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी संपद्यते । उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे” । इति तिस्रिंश्रुतेः ॥ ४३ ॥

इत्यग्निहोत्रमन्त्रभाष्यम् ॥

अथ समारोपप्रयोगमन्त्रभाष्यम् ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्न आसीदाथा नो वर्धया गिरः । (ऋ० सं ३।१।३३) ॥ १ ॥

भाष्यम्—हेऽग्नेऽयं गार्हपत्यप्रदेशस्ते योनिस्तव स्थानम् । स च योनिर्ऋत्विय ऋतुसंबन्धात्सर्वस्मिन्नप्यृतावनेन होमनिष्पत्तेः । यतो गार्हपत्यप्रदेशाज्जात उद्भूतस्त्वमरोचथा दीप्यसे तं प्रदेशं जानन्नम स्थानमित्यवगच्छन्नासीद् प्रतितिष्ठ । अनन्तरमस्माकं गिरो वाणीर्वर्धयेत्यर्थः ।

अथवा—यतो यस्मादरणिस्थानाज्जात उत्पन्नः सन्दीप्यसे तमरणिप्रदेशं स्थानभूतं जानंस्तत्रारण्योरासीदिति ॥ १ ॥

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहाऽऽत्माऽऽत्मानमच्छा वसूनि कृण्वन्नर्या पुरूणि ।

यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् योनिं जातवेदो भुव आजायमानः ॥ २ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने ते तव यज्ञिया तनूर्ध्वयोग्या या तनूस्तया तन्वा सहेहाऽऽगच्छ । आगत्य चाऽऽत्मानमारोह । त्वं मदीयात्मा सन्मच्छरीरमारोह । किं कुर्वन् (अस्माकम्) नर्या नरस्य योग्यानि वसूनि धनानि पुरूणि बहून् यच्छाऽभिमुखानि कृण्वंस्त्वं यज्ञस्वरूपो भूत्वा यज्ञनिर्वाहकं मदेहं योनिं स्वं स्थानमासीद् प्राप्नुहि । हे जातवेदो भुवः सकाशाद्भिमुख्येन जायमानस्त्वं स्वं योनिमाप्नुहीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्ये वह नः प्रजानन् ।

प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धेह्यथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

भाष्यम्—हे जातवेदः पुनरपि त्वं प्रत्यवरोहारण्योः सकाशाद्भूमाववतर । अवतीर्य च प्रजान्नस्य देवस्येदं हविरिति प्रकर्षेण जानन्नोऽस्मदीयं हव्यं देवेभ्यो वह प्रापय । प्रजादिकमस्मासु संपादय । अथानन्तरं यजमानाय स्वस्तिकरो भव । सर्वथा यजमानसहिताचामस्माकं स्वस्ति कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति समारोपप्रयोगमन्त्रभाष्यम् ।

अथ प्रवासोपस्थानमन्त्रभाष्यम् ।

शंस्य पशून्मे पाहि ॥ १ ॥

भाष्यम्—हे शंस्य ऋत्विग्भिः प्रशंसनीयरूपत्वाच्छंस्य आहवनीयस्तत्संबुद्धिः । मे मम पशून्पाहि रक्ष । शंसु स्तुतौ ॥ १ ॥

नर्य प्रजां मे पाहि ॥ २ ॥

भाष्यम्—नर्य नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो गार्हपत्यस्तत्संबुद्धिः । मे मम प्रजां पाहि गोपाय ॥ २ ॥

अथर्व पितुं मे पाहि ॥ ३ ॥

भाष्यम्—हेऽथर्व चतुर्वेदप्रवर्तकाचार्यरूप दक्षिणाग्ने पितुं पालकं मे मम प्राणं पाहि रक्ष । अत्राथर्वशब्दमुवटमहीधरावेवं व्याचख्यतुः—

अथर्वाऽतनवानथर्वः “ अत सातत्यगमने ” सततं हि दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यस्थानं गच्छति । अथर्व इति वाजसनेयिनः सामानन्ति ।

निरुक्तकारस्त्वेवं निरुक्त्यांबभूव— ‘ अथर्वाणोऽथनदन्तः । थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प-
तिषेधः ” ॥ ३ ॥

इमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्नोपायतं युवम् ।

अविनष्टानविहृतान्पूषैरानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनात् ॥ ४ ॥

भाष्यम्—हे मित्रावरुणा एतन्नामकौ देवौ युवं युवां म इमान्संनिष्ठान्गृहाब्ज्शालं गोपायतं रक्षतम् । किं चास्माकं पुनरायनान्मम यावत्पुनरागमनं तावद्यथाऽविनष्टाः । केनाप्यविहृताः पशवः स्युस्तथैनान्पशून्पूषा फलयित्री देवता रक्षतु ॥ ४ ॥

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्रे ।

तत्त्वं विभृहि पुनरा ममैतोस्तवाहं नाम विभराण्यग्रे ॥ ५ ॥

भाष्यम्—ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते । देवदत्तयज्ञदत्तादिकमेकमुपधायादक्षितादिकमपरम् । अत एव श्रूयते—“ तस्माद्द्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुर्दुकः ” इति । तत्राध्यापनादेरुर्ध्वं प्रवृत्तत्वादुपाध्यायादिकं चरमम् । अग्रे जन्मकाले मातापितृभ्यां कृतत्वाद्देवदत्तादिकं प्रथमम् । हे जातवेदो मम यत्प्रथमं नाम तत्त्वं धारय । किञ्चन्तं कालम् । पुनरा ममैतो-
रस्मदीयपुनरागमनात् । अहमपि तव नाम धारयाणि । त्वमत्र वैकल्यं निर्हरन्मदीयं कार्यं कुरु । त्वन्नामधारिणो मम गन्तव्यदेशे वैकल्यमेव न संभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

मा प्रगाम पथो वर्यं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मां तस्थुर्नो अरातयः (ऋ०
८ । १ । १९) ॥ ६ ॥

भाष्यम्—हे इन्द्र वयं गौपायनाः पथः समीचीनान्मार्गान्मा प्रगाम मा परागच्छाम । असमातिगृहमेव गच्छाम । मा च सोमिनोऽसमातेर्यज्ञात्प्रगाम । माऽस्थुर्मा तिष्ठन्तु नोऽस्माकमन्तर्मर्गमध्येऽरातयः शत्रवः । यद्वा सोमिनः सोमवतो यागान्मा प्रगाम ॥ ६ ॥

यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्व्राततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ ७ ॥

भाष्यम्—योऽयमग्न्याख्यस्तन्तुराहवनीयादिरूपेण विस्तृतो यज्ञस्य प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता देवैः स्तोत्रभिर्ऋत्विग्भिर्विस्तारितो वर्तते वेद्यां तमाहुतं सर्वतो हूयमानं नशीमहि प्राप्नुयाम । नशतिर्वर्षासिकर्मा ॥ ७ ॥

मनो न्वाहुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥ ८ ॥

भाष्यम्—वयं बन्धुश्रुतबन्ध्वादयो मनः सुबन्धोः संबन्धि मायाविभिरपहृतं तु क्षिप्रमाहुवामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते । नाराशंसेन नराशंसचमसगतेन सोमेन । नरैः शस्यन्त इति नराशंसाः पितरः । तेषां चमसानां कम्पनमेव होमः । तथाविधेन सोमेन पितृणामङ्गिरसां मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैश्च ॥ ८ ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ९ ॥

भाष्यम्—हे सुबन्धो ते मनः पुनरैत्वभिचरतः सकाशात्पुनरागच्छतु । किमर्थमित्युच्यते । क्रत्वे कर्मणे लौकिकत्रैदिकविषयाय दक्षाय बलाय च । यद्वा क्रत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतिः । जीवसे जीवनाय च । ज्योक्च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुमत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं ब्रातं सचेमहि ॥ १० ॥

भाष्यम्—नोऽस्माकं पितरः पितृभूता अङ्गिरसस्तेषां जनः संघ इत्यर्थः । स च जीवं ब्रातं प्राणादीन्द्रियसंघातं पुनर्ददातु । तथा दैव्यो जनः । जनशब्दः संघवचनः । देवानां संघोऽपि जीवं ब्रातं च ददातु । वयं च तदुभयं सचेमहि प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ११ ॥

भाष्यम्—हे सोमदेव वयं बन्ध्वादयस्तव व्रते त्वदीये कर्मणि । व्रतमिति कर्मनाम । तव तनूषु त्वदीयेष्वङ्गेषु च मनो विभ्रतस्तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयन्तः प्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सचेमहि संगच्छेमहि । जीवं ब्रातं चेति शेषः ॥ ११ ॥

सदा सुगः पितृपौ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः संपिपृक्त । भगो मे अग्ने सख्येन मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ (ऋ० ३ । ३ । २७) ॥ १२ ॥

भाष्यम्—हेऽग्नेऽस्माकं पन्था मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गन्तुं शक्यः

पितृमानन्नवांश्चास्तु । हे देवा मध्वा माधुर्योपेतोनोदकेनौषधीः संपिपृक्त संपर्चयत सेच-
यतेत्यर्थः । हेऽग्ने त्वया सख्ये संजाते सति मे मम भगो धनं न मृष्या न विनश्यतु ।
किं च रायो धनस्य पुरुक्षोर्बह्वक्षस्य च सदनं स्थानमुदर्यां प्राप्नुयाम् ॥ १२ ॥

इहैव सन्तत्र सन्तं त्वाऽग्ने हृदा वाचा मनसा वा विभर्मि । तिरो मा सन्तं
मा प्रहासीज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ॥ १३ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने इहैव देशे सन्नहं तत्र तत्र गृहविशेषे सन्तं त्वामग्ने हृदा प्राणेन
वाचा मनसा च विभर्मि धारयामि । प्रामान्तरे गतस्यापि मम मनोवाक्प्राणादयो भवन्
द्विषयदेशवार्तित्वेन तिरोभूय सन्तमवस्थितं मा मां मा प्रहासीर्मा परित्यजन्तु । वैश्वानरेण
सर्वमनुष्यहितेन ज्योतिषा युक्तं त्वामुपतिष्ठत उपतिष्ठे सेव इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अपि पन्थामगन्महि स्वस्ति गामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु । (ऋ० ४ । ८ ।

१३) ॥ १४ ॥

भाष्यम्—पन्थां पन्थानं मार्गमप्यगन्महि अपि गताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशम् ।
स्वस्ति गां सुखेन गन्तव्यमनेहसं पापरहितम् । येन पथा गच्छन्विश्वाः सर्वा द्विषो
द्वेष्टीः प्रजाः परिवृणक्ति परिवर्जयति बाधते वसु धनं च विन्दते लभते तादृशं पन्था-
नमित्यर्थः ॥ १४ ॥

विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रति वेशा रिषाम ॥ १५ ॥

भाष्यम्—हेऽग्नेऽनातुरेण पीडारहितेन मनसा विश्वदानीं सर्वदा नित्यकालं
ते त्वदर्थमाभरन्त आहरन्तः सन्तोऽत एवास्माकं वेशा निवासस्थानानि मा प्रतिरिषाम
मा हिंसीः । त्वदर्थं समिदाद्याहरतोऽस्मान्परिपालयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

नमस्ते अस्तु मीहलुषे नमस्त उपसद्वने ।

अग्ने शुम्भस्व तन्वः सं मा रय्या सृज ॥ १६ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने मीहलुषे धनप्रापकाय सुखरूपाय वा ते तुभ्यं नमोऽस्तु । नमस्त
उपसद्वन उपसद्वते हेऽग्नेऽस्माकं तन्वः शरीराणि शुम्भस्व भासयस्व प्रकाशय । तथा च
मा मां रय्या धनादिना संसृज संगमय । धनमृक्सामयज्ञरूपं प्रापयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

मम नाम तव च जातवेदो वाससी इव विवसानौ चरावः ।

ते विभृवो दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ तन्वौ जातवेदः ॥ १७ ॥

भाष्यम्—हे जातवेदो मम देवदत्तादि नाम तव च वह्न्यादि नामेत्येवं ये नामनी

विपरिवृत्यान्योन्यवाससी विपर्ययेण वसानाविवेदानभिः वा चरावः । अत ऊर्ध्वं हे जात-
वेदस्ते पूर्वोक्ते ना आवयोस्तन्वौ देवदत्तवह्न्यादिनामनी यथायथं त्वदीयं वह्न्यादि नाम
तवैव मदीयं च देवदत्तादि नाम मदीयमव यथा भवति तथा विभृवः परिदधावहै ।
एवं सति कुशलं जीवनं भवति । दक्षसे कुशलाय जीवसे जीवन्मायाऽऽयुर्वृद्धिधनादिसं-
पत्त्या प्रशस्तजीवनं च भवति ॥ १७ ॥

अगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।

अग्ने सम्राजभिद्युम्नमभिसह आयच्छस्व ॥ १८ ॥

भाष्यम्—प्रत्यागत आहवनीये समिधमादध्यात् । हे आहवनीय यं त्वामगन्माऽऽ-
गन्माऽऽगता वयम् । विश्ववेदसं सर्वतोऽधनम् । अस्मभ्यं षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यस्माकम् ।
वसुवित्तममतिशयेन धनस्य वेदितारम् । स त्वं हे भगवन् अग्ने सम्राट् । राज्ञ दीप्तौ ।
सम्यग्दीप्तिमन् । अभिद्युम्नं युम्नं द्योततेर्यशो वाऽन्नं वा “ युम्नं द्योततेर्यशो वाऽन्नं
वा ” इति निरुक्ते । अभिसहः । सह इति बलनाम निष्पटौ । आयच्छस्व । यमे-
रेतद्रूपम् । एतद्रुक्तं भवति—अस्मानभ्यन्नं यशो वा बलं वा गृह्णीष्वऽऽगमयेत्यर्थः ।
यद्वा—अस्मान्द्युम्नमभि बलं वाऽभियच्छस्व स्थापयस्व समर्पय । आयच्छतिः स्थाप-
नार्थः ॥ १८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ।

अग्ने गृहपतेऽभिद्युम्नमभिसह आयच्छस्व ॥ १९ ॥

भाष्यम्—योऽयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यस्यः प्रजायाश्चातिशयेन धनस्य वेदिता तमेतं
याचे । हेऽग्ने गृहपतिर्गृहस्य पतिः पालकः । शेषं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः ।

अग्ने पुरीष्याभिद्युम्नमभिसह आयच्छस्व ॥ २० ॥

भाष्यम्—योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः “ पशवो वै पुरीषम् ” इति श्रुतिः ।
रयिमान्धनवान्पुष्टेर्वर्धयिता । तमेतं प्रत्यक्षीकृत्य याचे । हेऽग्ने पुरीष्य युम्नं बलं च
प्रत्यस्मान्निधेहि ॥ २० ॥

इमान्मे मित्रावरुणौ गृहानजुगुपतं युवम् ।

अविनष्टानविहृतान्पूषेनानभ्यराक्षीदाऽस्मकं पुनरायनात् ॥ २१ ॥

भाष्यम्—हे मित्रावरुणावादित्यवरुणौ युवं युवामजुगुपतं रक्षणं कृतवन्तः । तथा
पूषा देवताऽविनष्टानविहृतानिमान्मे गृहानेनानेतान्स्मकं पुनरायनात्पुनः, आ, आयनात्पु-
नरागमनपर्यन्तमभ्यराक्षीद्विदक्षणमकरोत् । तस्मान्नयाणां युष्माकमुपकृतीः स्मरामि ॥ २१ ॥

भूर्ध्रुवः स्वः ॥ २२ ॥

भाष्यम्—एतावत्कालं कृतं वाग्यमनं लोकत्रयप्रापकं भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं सामिमं दधातु ।

या इष्टा उषसो या अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहा ॥ २३ ॥

भाष्यम्—उद्वासनापराधपरिहाराय मनो माननीयमग्नेर्ज्योतिर्हव्यमाज्यं सेवताम् । विच्छिन्नमिमं यज्ञं संदधातु । या उपसः प्रातःकालोपलक्षिता आहुतयः । उष इति होमे-कालोपलक्षणम् । तेन सायंतना अपि गृह्यन्ते । इष्टा इतरैर्यजमानैरनुष्ठिता मया त्वन्तरितास्ताः सर्वा आहुतीरनेन घृतेन हविषा संदधाम्यविच्छिन्नाः करोमि ॥ २३ ॥

गृहा मा विभीतोष वः स्वस्त्येवोऽस्मासु च प्रजायध्वम् ।

मा च वो गोपती रिषत् ॥ २४ ॥

भाष्यम्—हे गृहा गृहस्थाः प्राणिनो मा विभीत भीतिं मा कुरुत । वो युष्मानस्मासु च स्वस्त्येवोपप्रजायध्वम् । यथाकल्माणं वर्तन्ताम् । वो युष्मान् गोपतिर्यजमानो मा रिषन्मा हिंसीत् ॥ २४ ॥

गृहानहं सुमनसः प्रपद्येऽवीरघ्नो वीरवतः सुवीरान् ।

इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशानि ॥ २५ ॥

भाष्यम्—गृहानहं प्रपद्ये । कौटुम्भसुमनसो गृहेष्ववस्थिता मां दृष्ट्वा सुमनसो भवन्तीति गृहाः सुमनस इत्याह । अवीरघ्नो वीराः पुत्रा अतद्धननस्वभावोऽहं वीरवतः सुवीराञ्छोभनरक्षकपुरुषयुक्तानिरामन्त्रं वहन्तो घृतमुक्षमाणा ब्राह्मणेषु भुञ्जनेषु यत्र घृतमुक्ष्यते तत इतः सिच्यते ते गृहा उच्यन्ते । घृतमुक्षमाणा इति द्वितीयार्थे प्रथमा । प्रपद्य च तेष्वेवंभूतेषु गृहेष्वहं सुमना भूत्वा संविशानि प्रविशामि ॥ २५ ॥

शिवं शमं शंयोः शंयोः ॥ २६ ॥

भाष्यम्—शिवं शमं द्वे अग्नेते सुखस्य नाम्नी । अनेकप्रकारं सुखं भवत्विति शेषः । कस्य शंयोः । शमिति सुखनाम । “ इदंयुरिदं कामयमानः ” सुखकामस्य । शं कामयत इति शंयुः । शिवमैहिकं सुखम् । शममामुष्मिक सुखम् । शंयोरित्यभ्यासोऽप्यादरार्थः ॥ २६ ॥

अभयं वोऽभयं मेऽस्तु ॥ २७ ॥

भाष्यम्—हेऽग्नयो मत्तः सकाशाद्वो युष्माकमभयमस्तु । युष्मत्सकाशान्ममाभयं यमस्त्विति ॥ २७ ॥

इति प्रवासोपस्थानमन्त्रभाष्यम् ।

अथ पिण्डपितृयज्ञविधानम् ।

अथ दशमे पिण्डपितृयज्ञ उच्यते । तत्राऽऽदौ कालविशेषं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान्पराभाव्य । सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छत् । तैः पितरः पूर्वद्युरागच्छन् । पितृन्यज्ञोऽगच्छत् । तं देवाः पुनरयाचन्त । तमेभ्यो न पुनरददुः । तेऽब्रुवन्वरं वृणामहै । अथ वः पुनर्दास्यामः । अस्मभ्यमेव पूर्वद्युः क्रियाता इति (१) तमेभ्यः पुनरददुः । तस्मात्पितृभ्यः पूर्वद्युः क्रियते । यत्पितृभ्यः पूर्वद्युः करोति । पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते । इति ॥

सायणभाष्यम्—इन्द्रः पुरा युद्धे वृत्रं हत्वा तदीयानसुरांश्च पराभूतान्कृत्वा पश्चादमावास्यायागदिनं प्रति स्वगृहे समागच्छत् । शुक्लप्रतिपदि ह्यमावास्यायागः क्रियते । ततः पूर्वद्युः पितर आगतास्तैः पितृभिः सह यज्ञोऽपि गतः । तं पितृभिः सहावस्थितं यज्ञं देवाः स्वार्थमयाचन्त । पूर्वमस्मदीयो यज्ञ इदानीं भवत्समीपमागतः । पुनरस्मभ्यमेव यज्ञो दातव्य इति । ततः पितरस्तमदत्त्वा तद्वानार्थमुत्कोचमपेक्षितवन्तः । पूर्वद्युर्दृशदिनेऽस्मदर्थं कर्म कर्तव्यम् । ततः प्रतिपद्यनुष्ठेयं दर्शपूर्णमासाख्यं यज्ञं दास्याम इति प्रत्यजानन् । ततो देवैस्तथेत्यङ्गीकृते तं यज्ञं दत्तवन्तः । तस्मात्पित्रर्थं कर्म पूर्वद्युः पूर्वदिने कुर्यात् । तथा कृते तेन मूत्येन यज्ञं पितृभ्यो निष्क्रीय यजमानस्तमनुष्ठातुं प्रवर्तते ॥

कालं विधाय होममन्त्रं विधत्ते—

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इत्याह । पितुरेवाधि सोमपीथमवरुन्धे । न हि पिता प्रमीयमाण आहूष सोमपीथ इति । इन्द्रियं वै सोमपीथः । इन्द्रियमेव सोमपीथमवरुन्धे । तेनेन्द्रियेण द्वितीयां जायामभ्यश्रुते (२) । इति ॥

सायणभाष्यम्—पितृभ्यः पीतोऽमृतत्वेन परिणतो यः सोमस्तस्मै सोमायेदं स्वधं दत्तम् । नमस्कारोऽपि कृत इत्यमुं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । अनेन होमेन स्वकीयस्य पितुरभ्युपारे यत्सोमपानं पूर्वं वृत्तं तत्स्वयं प्राप्नोति । पितुः संबन्धि गृहक्षेत्रादिकं यथा होममन्तरेण प्राप्नोति तद्वत्तदीयं सोमपानमपि प्राप्नोतीति चेन्मैवम् । गृहादिवदसमर्पितत्वात् । प्रमीयमाणः पिता पुत्रमाहूयेदं गृहमिदं क्षेत्रं तत्रेति यथा ब्रूते तथा सोमपानमिदं तत्रेति न हस्ते समर्पयति । तस्माद्धोमेनैव सोमपानफलं संपादनीयम् । न चैतत्प्रयाससाध्यं सोमपानं मा भूदेवेति शङ्कनीयम् । सोमपानस्थेन्द्रियवृद्धिरूपत्वेनावश्यं प्रापणीयत्वात् । पूर्वं स्वस्तिन्विद्यमानेनेन्द्रियेणैकां जायां भोक्तुं समर्थः । पितृप्रसादलब्धेन त्विन्द्रियेण द्वितीयां अपि भोक्तुं समर्थो भवति ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति—

एतद्वै ब्राह्मणं पुरा वाजश्रवसा विदामक्रन् । तस्मात्ते द्वे द्वे जाये अभ्या-
क्षत । य एवं वेद । अभि द्वितीयां जायामश्नुते । इति ॥

सा० भाष्यम्—वाजोऽन्नं तद्वाननिमित्तं श्रवः कीर्तिर्यस्य महर्षेरसौ वाजश्रवास्तस्य
पुत्रा वाजश्रवसाः । ते च पुरा “ सोमाय पितृपीताय ” इति मन्त्रस्य व्याख्यानरूपमेत-
द्ब्राह्मणं विदितवन्तः । तस्माद्वेदनात्ते महर्षयः प्रत्येकं जायाद्वयमभिप्राप्तवन्तः । तस्मा-
दन्योऽपि विदित्वा द्वितीयां जायां प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयहोममन्त्रं विधत्ते—

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इत्याह । य एव पितृणामग्निः । तं
प्रीणाति । इति ॥

सा० भाष्यम्—कव्यं पित्र्यं हविर्यहतीति कव्यवाहनः । तस्य च पितृसंबन्धोऽन्य-
त्राप्याम्नातः—

“ त्रयो वा अग्नये हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणो सह रक्षा असुराणाम् ”

इति । तस्मादेतन्मन्त्रहोमेन तं पित्र्यमग्निं परितोषयति ॥

शाखान्तरगतेन—“ यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमः ” इति मन्त्रेणैकामाहुतिम-
भिप्रेत्य त्रित्वं विदधाति—

तिस्र आहुतीर्जुहोति । इति ॥

सा० भाष्यम्—तथा च सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्—‘ सोमाय पितृपीताय स्वधा नमः ’
इति प्रथमां दक्षिणाग्नौ जुहोति ‘ यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमः ’ इति द्वितीयामग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयाम् । इति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—

सव्यं जान्वाध्यावाचीनपाणिः सकृदाच्छिन्ने बर्हिषि दक्षिणापवर्गान्निडान्ददाति । इति ॥

तदिदं विधत्ते—

त्रिर्निदधाति । इति ॥

तदेतदाहुतित्रयं पिण्डत्रयं च मिलित्वा प्रशंसति—

षट्संपद्यन्ते (३) । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । इति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—

“ मेक्षणमुपस्तीर्य तेनावदायाभिचार्य ” इति । तस्य मेक्षणस्याग्नौः प्रहरणं विधत्ते—
तूष्णीं मेक्षणमादधाति । अस्ति वा हि षष्ठ ऋतुर्न वा । इति ॥

सा० भाष्यम्—मेक्षणशब्देन प्रादेशमात्रा समिदुच्यते । हविरवदानसाधनं मेक्षणं
मन्त्रमन्तरेणाग्नौ प्रक्षिपेत् । शास्त्रेषु पष्ठ ऋतुरस्तीत्येकः पक्षः । “ षड्वा ऋतवः ”
इति श्रुतेः । चास्तीत्यपरः पक्षः । “ पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” इति श्रुत्य-
न्तरात् । अतस्तूष्णीं समिदाधाने पक्षद्वयमप्यनुसृतं भवति । तत्र समिधः प्रक्षिप्तत्वाद-
स्तित्वपक्षोऽङ्गीकृतः । मन्त्राहित्यादभावपक्षोऽङ्गीकृतः ॥

आहुतित्रयं पिण्डत्रयं च प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

देवान्वै पितृन्प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनु प्रपिपते ।
तिस्र आहुतीर्जुहोति । त्रिर्निदधाति । षट्संपद्यन्ते ।
षड्वा ऋतवः । (४) ऋतवः खलु वै देवाः पितरः ।
ऋतूनेव देवान्पितृन्प्रीणाति । तान्प्रीतान् । मनुष्याः
पितरोऽनु प्रपिपते । इति ॥

सा० भाष्यम्—द्विविधा हि पितरो देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च । पितृलोकास्वामिनो
देवात्मकाः । मृताः सन्तो भोगात्तल्लोकं प्राप्ता मनुष्यात्मकाः । तत्र देवात्मकेषु पितृषु
प्रीतेषु ताननु मनुष्यात्मकाः पितरः प्रपिपते प्रीता भवन्तीति युक्तम् । तदर्थमादौ तिस्र
आहुतयः पश्चात्पिण्डत्रयम् । किं चेभ्यमेकमेव पट्संपर्यायात्संख्याका ऋतवः संपद्यन्ते ।
ऋत्वभिमानिनश्च देवाः पितरः । ततश्च संख्यामात्रेण देवपितृषु प्रीतेषु पश्चान्मनुष्यपितरः
प्रीता भवन्ति ॥

विधत्ते—

सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भजति । सकृदिव हि पितरः । इति ॥

सा० भाष्यम्—पिण्डानामधस्ताच्चद्वर्हिस्तापीयते तदेकप्रयत्नेनैव च्छेदनीयम् ।
न तु छववकाले दात्रस्य पुनःपुनर्यपारः । एकेनैव दृढेन व्यापारेण यावदवाच्छिन्नं ताव-
देवाऽऽनेतव्यम् । यस्मात्पितरः सकृन्मरणेनैव पितृत्वं प्राप्नुवन्ति । न तु तत्प्राप्तये पुनः-
पुनर्भज्यन्ते ॥

पिण्डदानस्य त्रित्वं प्रशंसति—

त्रिर्निदधाति । तृतीये वा दत्तो लोके पितरः । तानेव
प्रीणाति । इति ॥

सा० भाष्यम्—इतो भूलोकादारभ्यान्तारिक्षलोकमतिक्रम्य यस्तृतीयो लोकस्तत्र पितरो वर्तन्ते । अतस्त्रित्वेन तान्परितोषयति ॥

विधत्ते—

पराङ्गं वर्तते (५) ह्रीका हि पितरः । इति ॥

सा० भाष्यम्—दक्षिणाभिमुखः पिण्डं दत्त्वा पिण्डनिरीक्षणं परित्यज्य पराङ्मुखो भवेत् । पितॄणां लज्जाशीलत्वात् । लोकेऽपि हि रुज्जानाः प्रभवो नान्यैर्वीक्ष्यन्ते ॥

विधत्ते—

ओष्मणो व्यावृत उपास्ते । उष्मभागा हि पितरः । इति ॥

सा० भाष्यम्—औष्ण्यवशात्पिण्डेषु योऽयमूष्मा निर्गच्छति तस्याऽऽ व्यावृतो यावद्दुपरमस्तदुपरमपर्यन्तं तथैव स्थित्वा सेवेत । पितॄणामूष्मभागित्वेन तच्छान्तिपर्यन्तं तद्भोजनकालत्वात् ॥

अथ विचारपूर्वकं पिण्डशेषस्य पात्रगतस्याऽऽघ्राणं विधत्ते —

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । प्राश्यां ३ न प्राश्या ३ मिति ।

यत्प्राश्नीयात् । जन्यमन्नमद्यात् । प्रमायुकः स्यात् ।

यन्न प्राश्नीयात् । अहविः स्यात् (६) पितृभ्य

आवृश्च्येत । अवब्रेयमेव । तन्नेव प्राशितं नेवाप्राशितम् । इति ॥

सा० भाष्यम्—विचारार्थां प्लुतिः । प्राशनपक्षे बीजभक्षणवददनीयस्याभावात्क्षुधितो यजमानो म्रियेत । अप्राशनपक्षे तु सर्वत्र हविःशेषस्य भक्षणदर्शनादिदं हविरेव न स्यात् । अतोऽयं पितृभ्योऽवच्छिद्येत । अतो दोषद्वयपरिहाराय पात्रगतमन्नमवजिघ्रेदेव । तदवघ्रातं प्राशितमिव न भवति निगरणाभावात् । अप्राशितमिव न भवति तदीयगन्धस्यान्तः प्रवेशात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वाससो दशां छित्वा निदधाति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

वीरं वा वै पितरः प्रयन्तो हरन्ति । वीरं वा ददति । दशां

छिनत्ति । हरणभागा हि पितरः । पितृनेव निस्वदयते । इति ॥

सा० भाष्यम्—पिण्डरूपमन्नं भुक्त्वा यदा पितरः स्वस्थाने प्रयान्ति तदानीमस्य वीरं पुत्रं विद्यमानमपहरन्ति वाऽविद्यमानं ददति वा । पक्षद्वयमपि संभाव्यते । वैकल्ये पुत्रं मारयन्ति । साकल्ये पुत्रं प्रदच्छन्ति । अत्र वैकल्यस्य दुष्परिहरत्वात्पुत्रप्रत्याम्ना-

यत्नेन वज्राग्रमीषत्सुत्रं छित्त्वा पिण्डेषु निदध्यात् । यस्मादपहरणमेव पितरो भजन्ते तस्मा-
त्पितृन्निःशेषभागदानेन विसर्जयति ॥

तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

उत्तर आयुधि लोम च्छिन्दीत । पितृणां हेतर्हि नेदीयः । (७) इति ॥

सा० भाष्यम्—पञ्चाशत्संवत्सरपरिमितं पूर्वमायुरवशिष्टं तूत्तरम् । तस्मिन्वयासि
वज्रदश न च्छेत्तव्या । किंतु स्वकीयं लोम च्छित्त्वा तत्र निदध्यात् । यस्मादयमास-
न्नमरणत्वात्पितृणामपि समीपवर्ती तस्मात्तस्मिन्वयस्येतदुचितम् ॥

विधत्ते—

नमस्करोति । नमस्कारो हिःपितृणाम् । इति ॥

सा० भाष्यम्—अत्यन्तं प्रिय इति शेषः ॥

तत्र मन्त्रं त्रिनियुक्ते—

नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरः शुष्माय । नमो वः पितरो
जीवाय । नमो वः पितरः स्वधायै । नमो वः पितरो मन्यवे । नमो वः
पितरो घोराय । पितरो नमो वः । य एतस्मिँल्लोके स्थ (८) । युष्मास्तेऽनु ।
येऽस्मिँल्लोके । मां तेऽनु । एतस्मिँल्लोके स्थ । यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त । येऽ-
स्मिँल्लोके । अहं तेषां वसिष्ठो भूयासमित्याहं । वसिष्ठः सभानानां भवति । य
एवं विद्वान्पितृभ्यः करोति । इति ॥

सा० भाष्यम्—हे पितरो वो युष्माकं यो रसो युष्माभिर्भुज्यमानः क्षीरादिस्तस्मै
नमोऽस्तु । एवं सर्वत्र योज्यम् । शुभ्रशब्दो बलवाची । जीवो देहाध्यक्षः । स्वधा
तदीया स्त्री । पितरो हि स्वधायां प्रीतिं कुर्वन्ति । मन्युः क्रोधः । घोरो मारणादिव्यापारः ।
हे पितरो यूयमेतस्मिँल्लोके स्थितास्तेभ्यो युष्मभ्यं नमः । ये तु युष्मत्तोऽन्ये परकीयपितरोऽ-
स्मिँल्लोके वर्तन्ते ते सर्वे मामनुवर्तन्ताम् । ये यूयं परकीयैः पितृभिः सहास्मिँल्लोके स्थितास्ते
यूयं तेषां परकीयपितृणां वसिष्ठा अतिशयेन निवासहेतवो भूयास्त । ये तु मनुष्या
अस्मिँल्लोके वर्तन्ते तेषां सर्वेषामहं युष्मत्प्रसादादतिशयेन निवासहेतुर्भूयासम् । इत्येतं
मन्त्रं नमस्कृत्य न्यठेत् । यः पुमानेवं नमस्कारमन्त्रं विद्वान्पित्रर्थं पिण्डदानं करोति स एव
सभानानां मनुष्याणामतिशयेन निवासहेतुर्भवति ॥

पिण्डपितृयज्ञं प्रशंसति—

एष वै मनुष्याणां यज्ञः (८) । देवानां वा इतरे यज्ञाः । तेन वा एत-
त्पितृलोके चरति । इति ॥

यत्नेन वज्राग्रमीषसूत्रं छित्त्वा पिण्डेषु निदध्यात् । यस्मादपहरणमेव पितरो भजन्ते तस्मा-
त्पितृन्निःशेषभागदानेन विसर्जयति ॥

तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

उत्तर आयुधि लोम च्छिन्दीत । पितृणां ह्येतर्हि नेदीयः । (७) इति ॥

सा० भाष्यम्—पञ्चाशत्तं वस्सरपरिमितं पूर्वमायुरवशिष्टं तूत्तरम् । तस्मिन्वयसि
वज्रदशा न च्छेत्तव्या । किंतु स्वकीयं लोम च्छित्त्वा तत्र निदध्यात् । यस्मादयमास-
न्नमरणत्वात्पितृणामपि समीपवर्ती तस्मात्तस्मिन्वयस्येतदुचितम् ॥

विधत्ते—

नमस्करोति । नमस्कारो हिः पितृणाम् । इति ॥

सा० भाष्यम्—अन्यन्नं प्रिय इति शेषः ॥

तत्र मन्त्रं विनियुक्ते—

नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरः शुष्माय । नमो वः पितरो
जीवाय । नमो वः पितरः स्वधायै । नमो वः पितरो मन्यवे । नमो वः
पितरो घोराय । पितरो नमो वः । य एतस्मिँल्लोके स्थ (८) । युष्मांस्तेऽनु ।
येऽस्मिँल्लोके । मां तेऽनु । एतस्मिँल्लोके स्थ । यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त । ये-
स्मिँल्लोके । अहं तेषां वसिष्ठो भूयासमित्याहं । वसिष्ठः समानानां भवति । य
एवं विद्वान्पितृभ्यः करोति । इति ॥

सा० भाष्यम्—हे पितरो वो युष्माकं यो रसो युष्माभिर्भुज्यमानः क्षीरादिस्तस्मै
नमोऽस्तु । एवं सर्वत्र योज्यम् । शुष्मशब्दो बलवाची । जीवो देहाध्यक्षः । स्वधा
तदीया स्त्री । पितरो हि स्वधायां प्रीतिं कुर्वन्ति । मन्युः कोपः । घोरो मारणादिव्यापारः ।
हे पितरो यूयमेतस्मिँल्लोके स्थितास्तेभ्यो युष्मभ्यं नमः । ये तु युष्मत्तोऽन्ये परकीयपितरोऽ-
स्मिँल्लोके वर्तन्ते ते सर्वे मामनुवर्तन्ताम् । ये यूयं परकीयैः पितृभिः सहास्मिँल्लोके स्थितास्ते
यूयं तेषां परकीयपितृणां वसिष्ठा अतिशयेन निवासहेतवो भूयास्त । ये तु मनुष्या
अस्मिँल्लोके वर्तन्ते तेषां सर्वेषामहं युष्मत्प्रसादादतिशयेन निवासहेतुर्भूयासम् । इत्येतं
मन्त्रं नमस्कुरन्पठेत् । यः पुमानेवं नमस्कारमन्त्रं विद्वान्पितृभ्यः पिण्डदानं करोति स एव
समानानां मनुष्याणामतिशयेन निवासहेतुर्भवति ॥

पिण्डपितृयज्ञं प्रशंसति—

एष वै मनुष्याणां यज्ञः (८) । देवानां वा इतरे यज्ञाः । तेन वा एत-
त्पितृलोके चरति । इति ॥

सा० भाष्यम्—द्विविधानां पितृणां मध्ये ये मनुष्याः पितरस्तेषामेव पिण्डपितृयज्ञः । ये तु देवास्तेषां दर्शपूर्णमासादिका इतरे यज्ञाः । तस्मादेतेन पिण्डपितृयज्ञेनैव पुरुषः पितृलोके चरति ॥

अथ “ प्रजापते न त्वदेतानि ” इति मन्त्रेण गार्हपत्यदेशं प्रत्यागमनं विधत्ते—

यः पितृभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः । प्राजापत्ययर्चा पुनरैति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह पुनरैति । न प्रमायुको भवति । इति ॥

सा० भाष्यम्—यः पुमापत्यर्थमुक्तं कर्म करोति स पितृप्रियत्वात्सहसा मर्तुं सुसमर्थो भवति । तत्परिहाराय प्राजापत्यमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं पुनरागच्छेत् । प्रजापतेर्यज्ञस्रष्टृत्वेन यज्ञरूपत्वाद्यज्ञेनैव सह पुनरागतो भवति । अतो न त्रियते ॥

एतदेव समन्त्रकं पुनरागमनं प्रशंसति—

पितृलोके वा एतद्यजमानश्चरति । यत्पितृभ्यः करोति । स ईश्वर आर्तिमार्तोः । प्रजापतिस्त्वा वै न तत उन्नेतुमर्हतीत्याहुः । यत्प्राजापत्ययर्चा पुनरैति । प्रजापतिरेवैनं तत उन्नयति । नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानः । (१०) । इति ॥

सा० भाष्यम्—पितृभ्यः करोतीति यदस्येतेन यजमानः पितृलोक एव संचरति । अतः स यजमानो मनुष्यलोके निस्पृहत्वादत्र पीडां प्राप्तुं प्रभवति । तमेनं प्रजापतिरेव तत आर्तेरुद्धर्तुमर्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः प्राजापत्यमन्त्रेणाऽऽगच्छन्तं प्रजापतिरुद्धरति । सोऽप्यार्तिं न प्राप्नोति ॥ (तै० ब्रा० १ । ३ । १०) । इति ॥

इति पिण्डपितृयज्ञविधानम् ।

अथ पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् ।

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञो दक्षिणाग्नेरेकोऽस्मकं प्राग्दक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निर्धौलोकात्प्रणुदात्वस्मादिति सर्वकर्माणि तां दिशमुपसमाधायोभौ परिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्रगुदक्प्रत्यगुदग्वैकैकशः पात्राणि सादयेच्चरुस्थालीशूर्पस्फोळखलमुसलस्तुवध्रुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्नेधमभेक्षणकमण्डलून् दक्षिणतोऽग्निप्रमार्ख्या चरुस्थालीं ब्रीहीणां पूर्णानि मृजेत्परिसन्त्रानि दध्यात्कृष्णाजिन उलूखलं कृत्वेतरान्पत्न्यवह्न्यादविवेचमवहतान्सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेदवगतिप्रणीतांस्फयेन लेखामुल्लिखेदपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति तामन्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्याऽऽसादयेदभिवार्य स्थालीपाकमाज्यं सर्पिरनुत्पूतं नवनीतं वोत्पूतं ध्रुवायामाज्यं कृत्वा दक्षिणत आञ्जनाभ्यञ्जनकशिपूबर्हणानि प्राचीनाधीतीधममुपसमाधाय भेक्षणेनाऽऽदाया-

सा० भाष्यम्—द्विविधानां पितृणां मध्ये ये मनुष्याः पितरस्तेषामेव पिण्डपितृयज्ञः । ये तु देवास्तेषां दर्शपूर्णमासादिका इतरे यज्ञाः । तस्मादेतेन पिण्डपितृयज्ञेनैव पुरुषः पितृलोके चरति ॥

अथ “ प्रजापते न त्वदेतानि ” इति मन्त्रेण गार्हपत्यदेशं प्रत्यगमनं विधत्ते—

यः पितृभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः । प्राजापत्ययर्चा पुनरैति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह पुनरैति । न प्रमायुको भवति । इति ॥

सा० भाष्यम्—यः पुमान्पितृवर्धनं कर्म करोति स पितृप्रियत्वात्सहसा मर्तुं सुसमर्थो भवति । तत्परिहाराय प्राजापत्यमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं पुनरागच्छेत् । प्रजापतेर्यज्ञस्य दृष्ट्वेन यज्ञरूपत्वाद्यज्ञेनैव सह पुनरागतो भवति । अतो न म्रियते ॥

एतदेव समन्त्रकं पुनरागमनं प्रशंसति—

पितृलोके वा एतद्यजमानश्चरति । यत्पितृभ्यः करोति । स ईश्वर आर्ति-
मार्तोः । प्रजापतिस्त्वा वै न तत उन्नेतुमर्हतीत्याहुः । यत्प्राजापत्ययर्चा पुनरैति ।
प्रजापतिरेवैनं तत उन्नयति । नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानः । (१०) । इति ॥

सा० भाष्यम्—पितृभ्यः करोतीति यदस्येतेन यजमानः पितृलोक एव संचरति । अतः स यजमानो मनुष्यलोके निस्पृहत्वादत्र पीडां प्राप्तुं प्रभवति । तमेनं प्रजापतिरेव तत आर्तेरुद्धर्तुमर्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः प्राजापत्यमन्त्रेणाऽऽगच्छन्तं प्रजापतिरुद्ध-
रति । सोऽप्यार्तिं न प्राप्नोति ॥ (तै० ब्रा० १ । ३ । १०) । इति ॥

इति पिण्डपितृयज्ञविधानम् ।

अथ पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् ।

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञो दक्षिणाग्नेरकोत्सुकं प्राग्दक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रति-
मुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निर्ल्लोकात्प्रणुदात्वस्मा-
दिति सर्वकर्माणि तां दिशमुपसमाधायोभौ परिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्रगुदकप्रत्यगुदग्वैकैकशः
पात्राणि सादयेच्चरुस्थालीशूर्पफ्योर्लूखलमुसलस्तुवध्रुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्धेमभेक्षणकम-
ण्डलूदक्षिणतोऽग्निष्ठमाख्य चरुस्थालीं ब्रीहीणा पूर्णां निमृजेत्परिसन्नान्निध्यात्कृष्णाजिन
उलूखलं कृत्वेतरान्पत्न्यवह्न्यादविधेचमवहतान्सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेदवगतिप्रणी-
तांस्त्रयेन लेखामुल्लिखेदपहता असुरा रक्षांसि वेदिपद इति तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरव-
स्तीर्याऽऽसादयेदभिवार्य स्थालीपाकमाज्यं सर्पिरनुत्पूतं नवनीतं वोत्पूतं ध्रुवायामाज्यं कृत्वा
दक्षिणत आञ्जनाभ्यञ्जनकशिपूवर्हणानि प्राचीनाधीतीधमपसमाधाय भेक्षणेनाऽऽदाया-

वदानसंपदा जुहुयात्तोनाय पितृमते स्वधा नम्रेऽग्रये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति
 स्वाहाकारेण वाऽग्निं पृथं यज्ञोपवीतां मेक्षणमनुग्रहय प्राचीनावीती लेखां त्रिरुक्केनोपन-
 येच्छुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति तस्यां पिण्डान्निपृणीया-
 त्प्राचीनपाणिः पित्रे पितामहाय प्रपितामहायैतत्तेऽसौ ये च त्वामत्रान्विति तस्मै तस्मै
 य एषां प्रेताः स्युरिति गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थत्वात्सर्वेभ्य एव निपृणीया-
 दिति तैत्त्वलिः क्रियागुणश्च दपि जीवान्त आ त्रिभ्यः प्रेतेभ्य एव निपृणीयादिति
 गौतमः क्रिया ह्यर्थकारितोपायविशेषो जीवमृतानां न परेभ्योऽनधिकारान् प्रत्यक्षं न
 जीवेभ्यो निपृणीय, न जीवान्तर्हितेभ्यो जुहुयाज्जीवेभ्यः सर्वहुतं सर्वजीविनो नामान्यविद्वां-
 स्तत्पितामहप्रपितामहंति ॥ ६ ॥

निपृताननुपन्त्रेयतत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषयध्वमिति सव्यावृद्धुदङ्कावृत्य यथा-
 शक्यप्राणन्नासित्वाऽभिपयवृष्यामीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीपतति चरोः प्राणभक्षं
 भक्षयेन्नित्यं निनयनमसावभ्यङ्क्त्वासावङ्क्त्वेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने वासो दद्यादशमूर्णास्तुकां
 वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वं लेनैतद्वः पितरो वासो मा नोऽतोऽन्यपितरो युक्ध्वमित्यथैनानु-
 पतिष्ठेन नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः
 पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय । स्वधा वः पितरो नमो
 वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवावो जीवन्त इह सन्तः स्याम ।
 मनोऽन्वाहुवामह इति च तिसृभिर्यैनान्प्रवाहयेत्परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः
 पूर्वभिः । दत्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छतेत्यग्निं प्रत्येयादग्ने
 तमद्याश्वं न स्तोमैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम ।
 अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतुं करोतु मामनेनसं वीरं मे दत्त पितर इति पिण्डानां
 मध्यमं पर्त्नां प्राशयेदाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् । यथाऽयमरपा असदित्यप्स्वि-
 तरावतिप्रणीति वा यस्य वः गन्तुरन्नकाम्याभावः स प्राश्नीयान्महारोगेण वाऽभितप्तः प्राश्नी-
 यादन्यतरां गतिं गच्छत्येवमनाहिताग्निर्नित्ये श्रपयित्वाऽतिप्रणीय जुहुयाद्द्विवत्पात्राणासुस्त-
 र्गस्तृणं द्वितीयमुद्रित्ते ॥ ७ ॥

इति पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् ।

अथ भाष्यवृत्तिसमेतं पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् ।

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः ॥ १ ॥

दे० भाष्यम्—अमावास्यायां वा यजमानाधिकारादिहयज्ञशब्देऽपि प्रयोगसंज्ञा विधी-
यते । याजमानत्वात् । अथवाऽग्निहोत्रादनन्तरं दर्शपूर्णमासयोरिज्याकालो भवति तौ
व्याख्यातौ तयोरिज्याकाले पितृयज्ञो विधीयते तदङ्गत्वादमावास्यायां तिथावहृत्तुर्थ-
भागं दर्शयति । तस्मादर्शाङ्गं भवति । अङ्गत्वाददृष्टचन्द्रायामपि क्रियते पितृयज्ञो द्वावापृ-
थिव्यावयने कुण्डपायिनामयने च क्रियते । एवं बौधायनोऽपि प्रवसतोऽन्येषां तुल्याङ्गं
स्वकालविधानाच्चन्द्रादर्शने दृश्यमाने तु नान्येषां क्रियते । अक्रियमाणेऽपि दर्शः क्रियते
कुण्डपायिनामयनादिषु च न क्रियते ॥ १ ॥

वृत्तिः—अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चदश्योः संधिवचनोऽप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्व-
त्पुनरात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेऽहृत्तुर्थे भागे पिण्डपितृयज्ञः कर्तव्य औपवसथ्येऽह्नि यज-
नीये चेत्स्वार्थ एव दक्षिणाग्निः प्रणीयते । यदा पुनरहोरात्रसंधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपवसथ्य
एवाह्नि क्रियते ॥ १ ॥

दक्षिणाग्नेरेकोलुम्बं प्राग्दक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः
सन्तः स्वधया चरन्ति । परा पुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टालौकात्प्रणुदात्वस्मा-
दिति ॥ २ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणाग्नेर्देशार्थं विहारः क्रियते । एवं विहार एवं चोदना दक्षिणाग्नेस्तस्मा-
द्दक्षिणाग्नेरेकोलुम्बप्रहणाद्विशाखं न भवति प्राग्दक्षिणस्यां दिशि प्रणयेद्ये रूपाणीत्यनेन
मन्त्रेण । कर्मादात्रेवातिप्रणयनोपदेशादतिप्रणीत इह प्रधानः प्रधानत्वादविशेषवचनाच्चा-
तिप्रणीते होममन्येषां हुत्वाऽतिप्रणयनम् । नचोपसंधानं न च परिस्तरणं पश्चाद्दक्षिणाग्नेः
स्थालीप्राकस्य सदानाद्येषां दक्षिणाग्नौ होमस्तेषां हुत्वाऽतिप्रणयनं चोपसंधानं न च परि-
स्तरणम् ॥ २ ॥

वृत्तिः—एकोलुम्बकमेकतः प्रदीप्तमुल्मुकं प्राग्दक्षिणा प्राग्दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेः सकाशादेकोलुम्बं गृहीत्वा तस्मादेव प्राग्दक्षिणस्यां दिशि प्रणयेत् ‘ये
रूपाणि’ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

सर्वकर्माणि तां दिशम् ॥ ३ ॥

दे० भाष्यम्—आसादनहोमनिप्रणोपस्थानादीनि तां दिशं प्राग्दक्षिणां दिशमभि
कर्तव्यानि नित्या इत्येतस्यापवादः । सर्वप्रह्णद्वार्हपत्योपस्थानस्यापि प्राप्तिः ॥ ३ ॥

वृत्तिः—अविशिष्टदिक्कानि सर्वाणि कर्माणि तामेव प्राग्दक्षिणां दिशमभिमुखानि कर्तव्यानि ॥ ३ ॥

उपसमाधायोभौ परिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्रागुदक्प्रत्यगुदग्वैकैकशः पात्राणि सादयेचरुस्थालिशूर्पस्फ्योलूखलमुसलस्रुवध्रुवकृष्णाजिनसंकृदाच्छिन्नेध्ममेक्षण-
कमण्डलून् ॥ ४ ॥

दे० भाष्यम्—उपसमाधाय सुसमिद्धं कृत्वोभौ परिस्तीर्योभावशी दक्षिणामन्यति-
प्रणीतौ परिस्तरणं कृत्वा परि समन्ततः स्तरणं तद्गृह्ये वक्ष्यति । अतिप्रणीताधिकारादु-
भावित्युच्यते तत्र दक्षिणामन्यतिप्रणीतयोः परिस्तरणम् । विहाराङ्गानुक्रमादतिप्रणीतस्य
वा प्रथमं प्रधानत्वात्प्रधाने होमो भवति दक्षिणाग्नौ वा स्माद्दक्षतिणाग्नेः प्रागुदीच्या-
दिश्यैकैकमेकैकशः पात्राणि यानि वक्ष्यामस्तानि सादयेत्स्थापयेत्कानि चरुस्थालीत्येवमा-
दीनि । उभयोरधिकाराद्दक्षिणाग्नोरित्याह । द्वन्द्वं पात्राणि प्रयुनक्तौति प्रकृतौ तस्मादेकैक-
मित्याह । एकैकशोवचनात्प्रोक्षणादिपात्रसंस्कारः प्राप्तः पात्राणि वक्ष्यन्ते चरोः स्थाली
चरुग्रहणादाज्यस्थाल्याः प्रतिग्रहः शूर्पं स्फ्योवहननार्थमुलूखलं मुसलं च स्रुवश्च ध्रुवा
च कृष्णाजिनं च समूलं बर्हिः सङ्कदाच्छिन्नं भवति सङ्कदाच्छिन्न इध्मः पञ्चदशो भवति
आधारसमिधावनूयाजकी चार्थाल्लुप्यन्ते । मेक्षणं होमार्थं कमण्डलुरुदकार्थम् ॥ ४ ॥

वृत्तिः—उभयोरनुपसमाधानं परिस्तरणं च कर्तव्यं मध्यगतस्योभावितिशब्दस्य
विशेषसंबन्धे कारणाभावात् । पात्राणीति चरुस्थाल्यादीन्युच्यन्ते । तेन शब्देन संब्यवहा-
रार्थं चरुश्रपणार्था स्थाली चरुस्थाली । चरुस्थालीध्रुवाशब्दयोश्छान्दसं ह्रस्वत्वम् । एकेन
प्रयत्नेन छिन्नाः कुशाः सङ्कदाच्छिन्नाः ॥ ४ ॥

दक्षिणतोऽग्निष्ठमारुह्य चरुस्थालीं ब्रीहीणां पूर्णां निमृजेत् ॥ ५ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणतो दक्षिणामन्यधिकारस्तस्माद्दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो दक्षिणस्यां
दिश्यग्निष्ठं शकटं प्रागेव स्थापितं भवति तमारुह्य चरुस्थालीं ब्रीहीणामेव न यवानां
पूर्णां सतीं निमृजेत्पाणिना निमार्ष्टि शिष्टानपनयति ॥ ५ ॥

वृत्तिः—निमृज्यादिति प्राप्ते निमृजेदिति च्छान्दसः । अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठं
शकटम् । प्रयाणकाले वाऽग्नयो यत्र तिष्ठन्ति तदग्निष्ठम् । दक्षिणत आरुह्य तत्रैव शूर्पे
स्थालीं निधाय ब्रीहिभिरापूरयेत् । तां पूर्णां निमृज्याद्यथोपरितनान्द्विलदेशाच्छूर्पोपरि-
पतन्ति ॥ ५ ॥

परिसन्नाभिदध्यात् ॥ ६ ॥

दे० भाष्यम्—परिसन्नाभिदध्याद्ये परिशीर्णास्ताञ्शकटे निदध्यात् । एवमनुच्यमाने परिसन्नानामेवावहननादिसंस्कारः प्राप्तेति तूष्णीं निमृजेत् ॥ ६ ॥

वृत्तिः—स्थावरास्यदेशाच्छूर्णोपरि ये पतन्ति तान्ब्रीह्यपरिसन्नाञ्शकटे निदध्यात् ॥ ६ ॥

कृष्णाजिन उलूखलं कृत्वेतान्पत्न्यवहन्यादविवेचम् ॥ ७ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणत इत्यधिकारोऽग्नेर्दक्षिणतः प्रत्यगुदङ्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नुलूखलं कृत्वा स्थापयित्वेतरानस्याव्यन्तर्गतान्ब्रीह्यपत्न्यवहन्यान्निस्तुषान्कुर्यात्परिसन्नाधिकारादितरानिति । इतरग्रहणं कर्तुर्गन्धिकारात्पत्नीग्रहणमविवेचमधिविध्याविविध्यमे ब्रीहय इमे तण्डुला इति विवेकमकृत्वाऽवहननम् ॥ ७ ॥

वृत्तिः—कृत्वा निधायेत्यर्थः । इतरान्स्थार्यन्तरगतानित्यर्थः । अविवेचम् । अत्रिविध्याविविध्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

अवहतान्सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेत् ॥ ८ ॥

दे० भाष्यम्—पुनरावहननग्रहणात्करीकरणप्रतिषेवस्तस्मात्तथाऽवहन्यते यथाऽमी कृता एव भवन्ति सकृत्प्रक्षालनमित्युक्तमन्येषा ब्रीहिमिश्रानेव सकृत्प्रक्षाल्य ततः प्रक्षालनमन्यत्र दक्षिणाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयेदक्षिणाग्न्यधिकारे पुनर्दक्षिणाग्निग्रहणं नियमार्थं तेन दक्षिणाग्नौ होमो नातिप्रणीते ॥ ८ ॥

वृत्तिः—अवहतेष्ववहतवचनं फलीकरणनिवृत्त्यर्थम् । दक्षिणाग्न्यधिकारेऽपि दक्षिणाग्नौ श्रपयेदिति श्रपणवचनं वचनाद्वे गार्हपत्य एव श्रपणमितिज्ञापनार्थम् ॥ ८ ॥

अर्वागतिप्रणीतात्स्फयेन लेखामुल्लिखेदपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद् इति ॥ ९ ॥

दे० भाष्यम्—अर्वागतिप्रणीतादतिप्रणीतादग्नेर्वेदिषदो स्फयेन वज्रेण लेखामुल्लिखेदपहता इत्येतेन मन्त्रेण दक्षिणाग्न्यधिकारादतिप्रणीतग्रहणम् ॥ ९ ॥

वृत्तिः—दक्षिणाग्न्यतिप्रणीतयोरन्तराल उल्लिखेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्याऽऽसादयेदभिघार्य स्थालीपाकमाज्यं सर्पिरनुत्पूतं नवनीतं वोत्पूतं श्रुत्रायामाज्यं कृत्वा ॥ १० ॥

दे० भाष्यम्—तामभ्युक्ष्य तां लेखामुदकेनाभ्युक्ष्यानन्तरं सकृदाच्छिन्नैस्तृणैरवस्तीर्याऽऽसनं कृत्वाऽनन्तरं वेद्यामासादयेत्तमभिघार्य स्थालीपाकमासादयेत्लेखाधिकारे पुनस्तामिन्याह तां नामिति वीक्ष्यार्थं यत्र लेखाद्वयं भवति पितृभ्यो दद्यात्स्त्रीभ्यश्चेत्यत्राऽऽज्यं

सर्पिर्वृतं तदाज्यसंज्ञं भवति तच्चोत्पृतं भवति नवनीतस्योत्पवनं कर्तव्यमेकपवित्रेण सकृदुत्पवनं तूष्णीकं मन्त्रोपदेशाभावात् । गृह्योपदिष्टो विधिरिह न प्राप्नोति यदि प्राप्नुयादवदानसंपदा जुहुयादिति न वक्तव्यं ध्रुवायामाज्यं कृत्वा तदाज्यमन्यस्मिन्पात्रे संस्कृत्योत्पूयानुत्पूय वा ततो ध्रुवायामाज्यं कृत्वा ध्रुवामासादयेत्पुनराज्यग्रहणाद्भौवमपि वाऽऽग्न्याभिचारणप्रत्यभिचारणार्थं च भवति कृत्वेति साकाङ्क्षाद्वाक्यस्याऽऽसादयेदित्यभ्याहारो भवति ॥ १० ॥

वृत्तिः—आज्यं सर्पिरेत्यादिध्रुवायामाज्यं कृत्वा दक्षिणत इत्येवमन्तः पदसमूह आसादयेदभिचार्येत्यस्मात्पुरस्तादर्थतो द्रष्टव्यः । तेनायमर्थः—तां लेखामभ्युक्ष्य सकृदाच्छन्नैरवस्तीर्याऽऽज्यं सर्पिर्गृहीत्वा ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाऽऽज्येन स्थालीपाकमभिचार्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादयेत् । यदि नवनीतमाज्यकायार्थं स्यात्तदाऽस्य विष्ठापनमात्रं कृत्वाऽन्यस्मिन्पात्रे अनीय पवित्रभ्यां तूष्णीमुत्पूय ततो ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाभिचार्येत्यादि समानम् । द्वितीयाज्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं पात्रान्तरस्थमुत्पूय पश्चाद्ध्रुवायां ग्रहणमित्येवमर्थम् । पूर्वमाज्यग्रहणं कार्त्तलक्षणार्थम् । सर्पिः पक्वं नवनीतमपक्वं ॥ १० ॥

दक्षिणत आज्ञनाभ्यञ्जनकशिपूपवर्हणानि ॥ ११ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणतो लेख्या दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्यञ्जनादीनि स्थापयेदञ्जनं त्रैककुदं श्रौताञ्जनं वाऽन्यत्र दक्षिणादिषु प्रयुक्तत्वाल्लौकिकं वा भवति । अविशेषवचनादभ्यञ्जनं जीर्णं घृतं भवति । ‘आयुतं पितृणाम्’ इति श्रुतिः । उपवर्हणं शिरोपधानं भवति । एतानि दक्षिणत उपकल्पयेत् ॥ ११ ॥

वृत्तिः—दक्षिणत इत्यत्रापि संबध्यते विशेषाग्रहणादपेक्षित्वाच्च । अञ्जनादीनि च दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निदध्यात् । पूर्वसूत्रे यथाक्रमेण सूत्रप्रणयनं दक्षिणत इत्यस्योभयार्थत्वायैव ॥ ११ ॥

प्राचीनावीतीभ्यमुपसमाधाय मेक्षणेनाऽऽदायावदानसंपदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ॥ १२ ॥

दे० भाष्यम्—प्राचीनावीती प्राचीनावीतमाचाराशास्त्रसिद्धं प्राचीनावीती भूत्वा । इध्म इन्धनसिद्धयर्थमुपसन्नः सव्यं जान्वाच्य समस्तं तूष्णीमाधाय प्रक्षिप्य मेक्षणेन चरोरादायावदात्तं गृहीत्वाऽवदानसंपदा मध्यात्पूर्वार्धार्धं हविषोऽवद्याति प्रत्यभिचार्य हविरवत्तं चैपोऽवदानधर्म इति तयाऽवदानसंपदाऽऽदाय जुहुयादेवंभूत इति सुवेणाऽऽदाने प्राप्ते मेक्षणेनाऽऽदाये युच्यते तत्राभिचारणप्रत्यभिचारणे सुवेण कर्तव्ये प्रतिषेधाद्गृह्यविहितो विधिरिह न प्राप्नोति तस्मादवदानसंपद्विधीयत सोमाय पितृमत इत्येताभ्यां द्वे

आहुती भवतः स्वाहाकारान्त इति प्राप्ते स्वधा नम इति विधीयते पित्र्यायामप्येक एव वषट्कारः स्वाहाकारः स्वयमपवाद उत्तरत्र स्वाहाकारेण वा जुहुयात् ॥ १२ ॥

वृत्तिः—इध्नः पञ्चदशसंख्यकाः । मेक्षणोनाऽऽदाय तेनैव जुहुयादवदानसंपदा । अवदानसंपन्नामोपस्तरणं द्विरवदानं प्रत्यभिचारणं च । तथेत्थंभृतं जुहुयात् । नात्र स्वाहाकारः स्वधा नमःशब्दस्य प्रदानार्थेवात् ॥ १२ ॥

स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञोपवीती ॥ १३ ॥

दे० भाष्यम्—यदा स्वाहाकारेण तदाऽग्निं पूर्वं जुहुयात् । अनन्तरं सोममिध्नोपसमानादि यज्ञोपवीती वा भवति । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति विकल्पोऽयं व्यवस्थितोऽयाम्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति प्राप्त आम्बुदायिके यज्ञोपवीती भवति । जुहुयाज्जीवेभ्य इत्येतस्मिन्पक्षे स्वाहाकारेण होमो भवति यज्ञोपवीती वा ॥ १३ ॥

वृत्तिः—स्वधा नमःशब्दस्य स्थाने स्वाहाशब्दं वा कृत्वा जुहुयात् । अस्मिन्पक्षे मन्त्रविपर्ययो व्यत्यासो यज्ञोपवीतत्वं च भवति । अग्निं पूर्वमिति । ‘अग्नये कव्यवाहनाय’ इत्येतं मन्त्रं पूर्वं कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

मेक्षणमनुग्रहस्य प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदक्केनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति ॥ १४ ॥

दे० भाष्यम्—मेक्षणानुग्रहरणं तदनु मेक्षणमग्नौ होमान्त एव प्रहृत्य प्रक्षिप्यान्तरं यज्ञोपवीतपक्षेऽपि प्राचीनावीती भूत्वा लेखां त्रिषु स्थानेषूदक्केनोप समीपे निनयेत्सिञ्चेच्छुन्धन्ताभिर्व्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्मेक्षणमनुग्रह्यैतस्मात्संवन्धवचनाद्धोमस्य पिण्डदानस्य यजमान एव कर्ता भवति । अन्येषां तु होनान्तमव्वर्युः कुर्यादित्युक्तं नामान्यविद्वांस्तत्पितामहप्रपितामहेति वचनाच्चजमानः कर्ता भवति ॥ १४ ॥

वृत्तिः—प्राचीनावीतीग्रहणं स्वाहाकारपक्षेऽपि मेक्षणानुग्रहणोत्तरकालं प्राचीनावीतित्वप्राप्त्यर्थम् । उभयास्मिन्पक्षेऽपि मेक्षणमग्नौनुग्रहर्तव्यमेव । त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिनिनयेत्पिण्डस्थानेषु ॥ १४ ॥

तस्यां पिण्डान्निपृणीयात्पराचीनपाणिः पित्रे पितामहाय प्रपितामहायैतत्तत्तत्सौ ये च त्वामत्रान्विति ॥ १५ ॥

दे० भाष्यम्—पिण्डदानमेतस्यां लेखायां चरोरूपमाणं गृहीत्वा त्रिः पिण्डान्निपृणीयात्त्रिक्षिपेत्पराचीनपाणिर्यस्य सोऽयं पराचीनपाणिः । पराचीनपाणिर्भूत्वाऽन्तरेण ङ्गुष्ठमङ्गुलीश्च पितृतीर्थं तेन निपृणीयात्पित्रे प्रथमं पिण्डं निपृणीयात्पितामहाय द्वितीयं प्रपितामहाय तृतीयमेतत्तत् इत्यनेन मन्त्रेणासावित्यष्टम्या विभक्त्या नाम गृहीयादेतत्ते भवत्रात ये

च त्वामत्रान्विति । एतत्ते भवत्रात इत्येव गृह्णाति । यदि द्विपिता स्यात्तदैकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदित्युक्तमन्येषामस्माकमपि श्राद्धे वक्ष्यति ॥ १५ ॥

वृत्तिः—अधिकृतायां लेखायां लेखासंप्रत्ययार्थं तस्याग्रहणं क्रियते नाधिकारात्लेखासंबन्धोऽस्तीतिज्ञापनार्थम् । तेन हविरासादनमग्नेः पश्चादिति साधितं भवति तथैवोक्तं च । निपृणीयादित्यर्थः । निपरणं पित्र्येणैव तीर्थेन । पाणेरुत्तानत्वमब्रह्मदेव पित्र्येण तीर्थेन यदा कुर्यात्तदा पराचीनपाणिर्भवति । अनावित्यस्य स्थाने संबुद्ध्यन्तानि पित्रादीनां नामानि गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

एवमविशेषेण पिण्डदानमुक्तम् । तत्राऽऽचार्यो विप्रतिपद्यन्ते—

तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरिति गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थत्वात् ॥ १६ ॥

दे० भाष्यम्—तस्मै तस्मा इत्याचार्यपक्ष इयं विचारणा । तस्मै तस्मै निपृणीयादेवां त्रयाणां प्रेताः स्युरित्युक्तिरिति गाणगारिः आचार्यो मन्यते प्रत्यक्षमितरानर्चयेत् । प्रेतेभ्यो निपृते जीवेभ्यः प्रत्यक्षमर्चयेत्पूजयेद्ब्रह्माल्पददीपाच्छादनभोजनैः । कस्मादेतत्तदर्थत्वात्क्रियायाः । पितृर्थे हि सा पितृप्रीणनार्थत्वात् । न च जीवा निपरणेन प्रत्यक्षार्चनेन तु प्रीयन्ते तस्मात्तत्प्रीणनार्थत्वात् ॥ १६ ॥

जीवानां च प्रेतानां च निपरणमुक्तं तत्प्रतिषेधति तौल्वलिराचार्यः—

प्रेतेभ्य एव निपृणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात् ।

अपि जीवान्त आ त्रिभ्यः पितृभ्य एव निपृणीयात् ॥ १७ ॥

दे० भाष्यम्—प्रेतेभ्य एव निपृणीयान्त जीवेभ्य इत्येव तौल्वलिराचार्यो मन्यते । कस्माद्धेतोः क्रियागुणत्वात्क्रियायाः कर्मणि गुणभूताः प्रेता न जीवा गुणभूता निपरणेन गुणभूताः प्रीयन्ते । तस्मात्क्रियागुणत्वात्प्रेतेभ्य एव निपरणम् । अपिशब्दः समुच्चयार्थः । त्रयोऽधिकृता अपि जीवो न विद्यते तस्मात्जीवान्तात्प्रभृति त्रिभ्य एतेभ्यः पितृभ्य एव निपृणीयादिति तौल्वलिरिति वर्तते । त्रिग्रहणमधिकृतेभ्योऽपि भवति त्रिभ्यो दद्यादिति श्रुतिः सप्तपुरुषाणामितो विज्ञायते ॥ १७ ॥

सर्वेभ्य एव निपृणीयादिति गौतमः क्रिया ह्यर्थकारिता ॥ १८ ॥

दे० भाष्यम्—जीवानां प्रेतानां च निपृणीयादिति गौतमो मन्यते सर्वेभ्य एव प्रेतेभ्यो जीवेभ्यो निपृणीयादिति गौतम आचार्यो मन्यते कस्माद्धेतोः क्रिया ह्यर्थकारिता इति हेत्वर्थः । क्रिया हि यस्मादर्थकारिता ॥ १८ ॥

तस्मै तस्मा इत्यारभ्यार्थकारितेत्यन्तानि त्रीणि सूत्राणि भाष्यकारोऽ-
बीभषत् । तानि प्रादर्शयम् । वृत्तिकारस्त्विमानि सूत्राण्यन्यथैवावीवृत-
द्यथा तथा व्याख्यानेऽपि न कांचिदपि शास्त्रार्थहानिं पश्यामः । यद्यपि न
शास्त्रार्थहानिस्तथाऽपि भाष्यवृत्तिकारयोर्ग्रन्थं न वयमन्यथयितुं प्रभवाम इति
तथैव तद्ग्रन्थं निर्दिशामः । परं यथावद्देदं सौलभ्येनावगमयितुं पार्थक्येन
वृत्तिकारग्रन्थमुपनिबन्धीमः ।

तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरिति गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थत्वात् ।

वृत्तिः—त्रयाणां मध्ये प्रेतानां पिण्डदानं जीवनां प्रत्यक्षार्चनमिति गाणगारेर्मते
पितृप्रीत्यर्थत्वात्कर्मण इति ।

सर्वेभ्य एव निपृणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात् ।

वृत्तिः—पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रेतेभ्यो जीवद्वयश्च सर्वेभ्यो निपरणं तौल्वलिर्मन्यते । क्रिया-
यामुद्देशकारकत्वेन च गुणभूताः पितरो न तेषां प्रीतिः शस्त्रतो लाकतोऽवगम्यत इति ।

अपि जीवान्त आ त्रिभ्यः प्रेतेभ्य एव निपृणीयादिति गौतमः क्रिया द्वर्थ-
कारिता ।

वृत्तिः—आदिमभ्यान्तशब्देः पितृपितामहप्रपितामहा उच्यन्ते । जीवोऽन्तो यस्य स
जीवान्तः । अपिशब्देन जीवादिर्जीवमध्य इत्यपि लभ्यते जीवसर्व इति च । अत्र त्रयाणा-
मेकस्मिन्द्वयोः सर्वेषु वा जीवत्सु वा यावदर्थं परान्पितृगृहीत्वा प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादिति
गौतमो मन्यते । क्रिया द्वर्थकारिता । मरणपदार्थप्रवृत्ता यस्मात्क्रियेत्यर्थः ।

उपायविशेषो जीवमृतानाम् ॥ १९ ॥

दे० भाष्यम्—एत उक्तपक्षाः सदोषा इदानीमन्य उपायविशेषो जीवानां च
मृतानां च वक्ष्यते । प्रतिज्ञानमेतत् ॥ १९ ॥

वृत्तिः—पित्रादीनां जीवानां मृतानां च पिण्डदान उपायविशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उपस्थस्तान्पक्षान्दृष्टव्यमाह—

न परेभ्योऽनधिकारान्न प्रत्यक्षम् । न जीवेभ्यो निपृणीयात् ॥ २० ॥

दे० भाष्यम्—न परेभ्योऽनधिकारात्पित्रे पितामहाय प्रपितामहायेत्येत एवाधिकृता न
परे । न प्रत्यक्षं गाणगारिणा प्रत्यक्षमितरानर्चयेदिति तदपि न कस्मादनाधिकारादेव ।
अनधिकृतं हि प्रत्यक्षमर्चनं होमोऽधिकृतो निपरणं च न जीवेभ्यो निपृणीयात् । यदुक्तं सर्वेभ्य
एव निपृणीयादिति तत्पक्षे जीवान्तर्हितेभ्यस्तदपि न कस्मादनाधिकारादेव सर्वजीविन

इति वचनान् पित्रे दानं जीवतेः । तदपि न कस्मादनधिकारादेव । अनधिकृतं हि प्रत्यक्षमर्चनं होमोऽधिकृतो न निपरणं न च जीवेभ्यो निपृणीयात् । यदुक्तं गौतमेन तत्सर्वेभ्य एव निपृणीयादिति । तत्पक्षे जीवान्तर्हितेभ्यः । तदपि न कस्मादनधिकारादेव सर्वहुतं सर्वजीविन इति वचनान् पित्रे दानं जीवते । न जीवान्तर्हितेभ्यः । तौल्वलिपक्ष एव विशिष्टः । अप्रतिषेध एव निपृणीयादिति तस्मिन्पक्षे जीवितान्तर्हितेभ्यश्चैतेभ्यो निपरणे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥ २० ॥

वृत्तिः—गौतममाणगारितौल्वलीनां क्रमेण दूषणानि ॥ २० ॥

न जीवान्तर्हितेभ्यः ॥ २१ ॥

दे० भाष्यम्—जीवेनान्तर्हिता जीवान्तर्हिताः प्रेतस्तेभ्यो न दद्यात्कस्मादनधिकारादेव पितरौ जीवति पुत्रोऽनाधिकृतो भवति । पितृवोत्तरेषां ददाति न पुत्रः । होमान्तं कृत्वा विरमति । अन्येषां पुनरुक्तं येभ्य एव पिता ददाति तेभ्यः पुत्रो ददाति । तदप्युक्तं तौल्वलिना । एवं सर्व इमे पक्षा आरभ्य प्रतिषेधाद्विकल्पिता भवन्ति ॥ २१ ॥

वृत्तिः—जीवव्यवहितेभ्यो न निपृणीयादित्यर्थः । सर्वपक्षव्यापीदं दूषणम् । सर्वत्रानधिकारादित्ययमेव हेतुः । अनधिकाराद्योग्यत्वादित्यर्थः । क्वचिद्विध्यमात्राक्वचिन्निषेधाद्योग्यत्वमवगम्यते ॥ २१ ॥

जुहुयाज्जीवेभ्यः ॥ २२ ॥

दे० भाष्यम्—इदानीमुपायविशेषो जीवमृतानां वक्ष्यते तौल्वलिपक्षे जीवान्तर्हितेभ्यः प्रतिषेध उक्तो जीवान्तर्हितेषु जीवपितृकस्य ‘आ त्रिभ्यो दद्यात्’ इति श्रुतिः । तस्मादिदमुच्यते प्रेतैभ्यो दद्याज्जुहुयाज्जीवेभ्यः प्रेतैभ्यो येऽन्तरास्तत्र जीवा इत्येतेभ्यो दद्यात्प्रेतेभ्यो दद्याज्जीवेभ्यो होमदर्शनाज्जीवेभ्यः सर्वत इति न्यायेन जीवेभ्यः पाणिना तूष्णीमेवाग्नौ जुहुयादेवं विधिना जीवानां च प्रेतानां च विधिः कृतो भवति । एष विधिविशिष्ट उपाय उक्तः ॥ २२ ॥

वृत्तिः—अयमुपायविशेष उच्यते—जीवेभ्यो जुहुयात्प्रेतेभ्यो निपृणीयादित्यर्थः । ‘न जीवन्तमतीत्य दद्यात्’ इत्यत्रापि निषेधोऽस्ति । तेन जीवपितुर्जीवपितामहस्य जीवोभयस्य वाऽयमपि पक्षो नास्ति । तत्र होमान्तमनारम्भो वा ॥ २२ ॥

अथ सर्वेषु जीवत्सु कथमित्याह—

सर्वहुतं सर्वजीविनः ॥ २३ ॥

दे० भाष्यम्—सर्वेषु जीवत्सु जुहुयादेवाऽऽहुतीर्हृत्वा सर्वमग्नयन्तुप्रहरेद्वोमान्तं सर्व-

जीविन इति सिद्धम् । सर्वहुतमिति वचनाज्जीवानां होन उपदिष्टो भवति सर्वजीविनामे-
तद्भवत्यन्येषामप्युक्तं जीवत्पितृकस्य होनान्तमनारम्भो वा ॥ २३ ॥

वृत्तिः—सर्वहुतमिति । सर्वे पिण्डा होतव्या इत्यर्थः । पिण्डहोमो निपरणमन्त्रेण
स्वाहाकारान्तेन कर्तव्यः । अत्र दृग्गोपपक्षाणामुपन्यासे प्रयोजनं सपिण्डोकरणे पितामहे
जीवति पितरं नृते संवन्नरादिषु कालेषु तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तत्रैषां पक्षाणामुपयोग
इत्येवमर्थम् । एवमादीन्यन्यान्पि प्रयोजनानि चिन्त्यानि ॥ २३ ॥

नामान्यविद्वांस्ततपितामहप्रपितामहेति ॥ २४ ॥

दे० भाष्यम्—नामान्यविद्वांस्तत पितृणामप्यविद्वांभवतीति ततपितामहप्रपितामहेती-
त्येतैर्नाभिः पिण्डाज्जुहुयाद्वैतत्वे तत ये च स्वामत्रान्विति, एतत्ते पितामह इति, एतत्ते
प्रपितामहेति ॥ २४ ॥

वृत्तिः—पित्रादीनां नामाज्ञाने ततादयः शब्दा नामस्थाने प्रयोक्तव्याः ॥ २४ ॥

निपृताननुमन्त्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति ॥ २५ ॥

दे० भाष्यम्—निपृताननुमन्त्रयेत निपरणं कृतं येषां ते निपृताः । तान्निपृताननु-
मन्त्रयेत् । अत्र पितर इत्येतेन मन्त्रेण ॥ २५ ॥

वृत्तिः—निपृतानिति प्राप्ते निपृतानिति च्छान्दसो निर्देशः । निपृतानिव पिण्डाननुमन्त्रयते
न हुतानित्येवमर्थं निपृतानित्युच्यते । तेन सर्वहोम इदमनुमन्त्रणं न भवति । अस्मिन्प्रक-
रणे यद्यपि पिण्डानामेवःनुमन्त्रणमुपस्थानं प्रवाहणं च विधीयते तथाऽपि मन्त्राणां पितृलि-
ङ्गत्वात्पिण्डा एव पितर इति कृत्वा पितर एवैतैर्मन्त्रैरभिधातव्याः ॥ २५ ॥

सव्यावृदुदङ्कावृत्य यथाशक्त्यप्राणन्नासित्वाऽभिपर्यावृत्यामीमदन्त पितरो
यथाभागमावृषायीषतेति ॥ २६ ॥

दे० भाष्यम्—सव्यावृत्त्यं बाहुमन्त्रावर्तते सव्यावृदुदगुदीचीं दिशमावृत्य यथा शक्ति-
स्तावत्प्राणमनुगच्छन्सन्नासित्वोच्छ्वस्य ततः पिण्डानभिपर्यावृत्य ‘अमीमदन्त’ इत्येतेन
मन्त्रेणानुमन्त्रयेत्पिण्डान्सव्यावृदित्येतेनैव सिद्ध उदङ्छिति वचनाद्या दिगुदीचीं तां दिश-
मावृत्यानुच्छ्वसन्नतिचरेत् ॥ २६ ॥

वृत्तिः—अनुमन्त्रयेतेति शेषः । सव्यावृदुदङ्छित्येतावर्तव्यं सव्यावृत्त्वोदङ्मुखत्वयोः
सिद्धयोरावृत्येति वचनमावृत्यैवोच्छ्वासो न पूर्वमित्येतदर्थम् । यथाशक्त्यनुच्छ्वसन्नासित्वा
पुनरभिपर्यावृत्यामीमदन्तैः अनुमन्त्रयते । आवृषायीषतेति यकारः पठितव्यः । व्यक्तिस्तु
प्रमादजा ॥ २६ ॥

चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत् ॥ २७ ॥

दे० भाष्यम्—तस्यैकदेशं गृहीत्वैकं प्राणभक्षं भक्षयेत्तामिकस्येन न चक्षुः प्राणस्तेन नासिकस्येन भक्षयते गन्धः स प्राणभक्षो गन्धोपादनं प्राणभक्षो न प्राणभक्षः प्राणभक्षं भक्षयेत्तेन विधिना भक्षं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

वृत्तिः—नृष्णमिवात्र प्राणभक्षणे कार्यम् ॥ २७ ॥

नित्यं निनयनम् ॥ २८ ॥

दे० भाष्यम्—नित्यं निनयनं नित्यमुक्तं निनयनलेखां त्रिरुदकेनोपनयेदिति तदेवेह पुनः कर्तव्यमित्यर्थः । निनयनमन्यत्र विद्यते तस्मादुपनयनमेव निनयनमग्निहोत्र-होमे निनयनमस्ति तत्प्रकरणान्तरत्वान्न गृह्यते ॥ २८ ॥

वृत्तिः—यदुदकोपनयनमुक्तं शुन्वन्तां पितर इत्यादिनन्त्रकं तदत्र निनयनमित्युच्यते । तदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

असावभ्यङ्ग्वासावङ्ग्वेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने ॥ २९ ॥

दे० भाष्यम्—असावभ्यङ्ग्वासावङ्ग्वासावङ्ग्वेत्येतौ मन्त्रावेताभ्यां नाम गृहीत्वा दद्यादिति वक्ष्यति । अभ्यञ्जनं दद्यादनाश्रित्यष्टम्यां चिभक्त्या नाम गृहीत्याद्भवदत्ताभ्यङ्क्व भवत्राता-ङ्ग्वेति ॥ २९ ॥

वृत्तिः—दद्यादिति शेषः ॥ २९ ॥

वासो दद्याद्दशमूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वर्लोमैतद्वः पितरो वासो मा नोऽतोऽन्यत्पितरो युद्ध्वमिति ॥ ३० ॥

दे० भाष्यम्—वासो दद्यात्पिण्डेषु वासो दद्याद्वास इत्युक्ते वस्त्रप्रान्तो दशा भवति वस्त्रान्तं दद्यादूर्णास्तुकां वा दद्यात् । ऊर्णास्तुकोर्णातिन्तुः । एकामेव त्रिषु दद्यात्पञ्चाशद्वर्षाणि यजमानस्य भवन्ति तस्य पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वमुपर्युत्तर आयुषि स्वर्लोम यजमानो दद्यादूर्ध्वं नाभेरित्युक्तमन्येषामूर्ध्वं नाभेः श्मश्रुकेशेभ्योऽन्यत्र दद्यात्पूर्वं आयुषि उक्तो विकल्प उत्तर आयुष्यविकल्पस्तलोम भवति स्वग्रहण ऊर्गाधिकारादूर्णलोम प्राप्नोति 'एतद्वः' इति मन्त्रेणा एतेनैव सर्वाणि दशादीनि दद्यादिह स्वग्रहणाद्यजमानः कर्ता भवति नाध्वर्युः ॥ ३० ॥

वृत्तिः—एतेष्वन्यतमद्रव्यं वासोऽर्थं पिण्डेषु दद्यादित्यर्थः । दशा वस्त्रस्यान्तप्रदेशः । ऊर्णास्तुकां वाऽविलेभानि । पञ्चाशद्वर्षाणि यस्य स तथोक्तस्तस्य भावः पञ्चाशद्वर्षतायाः पञ्चाशद्वर्षेष्वतीतेष्वूर्ध्वं जीवन्स्त्रीयमेव लोम वासोऽर्थं दद्यात् । मन्त्रस्वयमेव सर्वेषु द्रव्येषु सकृदेव भवति ॥ ३० ॥

अथैनानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः
शुष्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो
रसाय । स्वधा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा
अस्माकं जीवा वो जीवन्त इह सन्तः स्याम ॥ ३१ ॥

दे० भाष्यम्—अथैनाननन्तरमेतान्पिण्डानुपतिष्ठेतोपस्थानं कुर्यान्नमो वः पितर इत्ये-
तैर्मन्त्रैः पिण्डा उपलक्षणं पितृणामेवोपस्थानं येषां च निपरणं येषां च नितयनं येषां च
दानं सन्त्रलिङ्गादन्यथाऽत्रैतान्प्रवाहयेदिति प्रवाहणं नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

वृत्तिः—इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । नन्तः स्यामेति मन्त्रः पठितव्यो विकारं
वर्जयित्वा ॥ ३१ ॥

मनोन्वाहुवामह इति च तिसृभिः ॥ ३२ ॥

दे० भाष्यम्—मनोन्वाहुवामह इत्येताभिश्च तिसृभिरुपस्थानम् ॥ ३२ ॥

वृत्तिः—उपतिष्ठेतेति शेषः ॥ ३२ ॥

अथैनान्प्रवाहयेत्परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरैभिः पथिभिः पूर्विणेभिः ।
दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छतेति ॥ ३३ ॥

दे० भाष्यम्—अथैनानुपस्थानादनन्तरमेतान्पिण्डानुपलभ्य पितृन्प्रवाहयेद्विसर्जयेत्-
रेतनेत्येतेन मन्त्रेण । उपस्थानस्य प्रवाहणमिति विशेषसंज्ञा यथास्थितस्य प्राप्नोति ।
अग्न्युपस्थान उपस्थानसंज्ञा मन्त्रस्य न प्राप्नोत्यधिकारव्यवायात् ॥ ३३ ॥

वृत्तिः—अत्रापि पिण्डस्थान्वितृनेव प्रवाहयेत् ॥ ३३ ॥

अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत
द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु
करोतु मामनेनसमिति ॥ ३४ ॥

दे० भाष्यम्—अग्निं प्रत्येयादग्निं दक्षिणाग्निं प्रत्येयात्प्रतिनिवृत्य गच्छेद्भवोपतिष्ठे-
ताग्ने तमद्येति प्रत्येयादिति वचनादाग्नेयत्वाच्च मन्त्रस्योपस्थानमेव गमनार्थं सति गमनलिङ्गेन
भवितव्यं यथा मा प्रगामेति सूक्तस्य यथेतिवचनात्पञ्चाक्षरः पादो दशाक्षरो वा भवति
वक्ष्यति पञ्चाक्षरेण विग्रहो दशाक्षरेणेति विकल्पः प्रत्येयादित्यनुव्यमाने गावोपस्थानं न
प्राप्नोति तत्रैव कुर्यादारादुपकारित्वाद्गार्हपत्यं प्रत्येयादिति वर्तमानेऽन्योन्यं गत्वा गार्हपत्यमु-
पतिष्ठेत यदन्तरिक्षमित्येतयर्चा प्राचीनाचीत्येव भवत्यधिकाराद्भन्वा मन्त्रान्तो न भक्षजप
उत्तरो मन्त्रः ॥ ३४ ॥

वृत्तिः—प्रत्येयादेति वचनसामर्थ्यादक्षिणामुखेनात्र किञ्चिदनुव्रजनं कर्तव्यम् । अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्यात्वं न स्तोमैरित्यविशेषवचनेन दक्षिणाग्निमेवेतरयोर्विशेषाभिधानात् । प्रत्येयादिति शेषः ॥ ३४ ॥

वीरं मे दत्त पितर इति पिण्डानां मध्यमम् ॥ ३५ ॥

दे० भाष्यम्—वीरं मे दत्त इत्येतेन मन्त्रेण गृहीत्वा पिण्डानुपतिष्ठते । पृष्टीवचनमुत्तर-सूत्रार्थम् ॥ ३५ ॥

वृत्तिः—आददीतेति शेषः ॥ ३५ ॥

पत्नीं प्राशयेदाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथाऽयमरपा अस-
दिंति ॥ ३६ ॥

दे० भाष्यम्—मध्यमं पिण्डानां मध्यमं पिण्डं पत्नीं प्रश्रियादाधत्तेत्येतेन मन्त्रेण प्राश-
येत्कर्ता वा जपति मन्त्रं मध्यमभावेऽर्थात्प्राशनं भवति ॥ ३६ ॥

वृत्तिः—तमेव मध्यममिति शेषः । पत्न्येव मन्त्रं ब्रूयादाधत्तेति ॥ ३६ ॥

अप्स्विन्नरौ ॥ ३७ ॥

वृत्तिः—प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतिप्रणीति वा ॥ ३८ ॥

वृत्तिः—प्रक्षिप्य दाहयेत् ॥ ३८ ॥

यस्य वाऽऽगन्तुरन्नकाम्याभावः स प्राश्नीयात् ॥ ३९ ॥

दे० भाष्यम्—अथवाऽऽगन्तुरन्नकाम्याया अन्नेच्छाया भाव आगन्तुर्भवति स
इतरौ प्राश्नीयाद्यस्य चेति वचनाद्यस्य कस्यचिद्भवति न यजमानस्यैव ॥ ३९ ॥

वृत्तिः—आगन्तुरभिनयो निर्निमित्त एवान्नेच्छाभावो यस्य स वेतरी प्राश्नी-
यात् ॥ ३९ ॥

महारोगेण वाऽभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति ॥ ४० ॥

दे० भाष्यम्—महारोगेण वाऽभितप्तो रोगो महारोगो दुश्चिकित्सो भवति तेन
वाऽभितप्तोऽभिपीडितः प्राश्नीयादितरौ पिण्डौ । महारोगः क्षयव्याधिः कुष्ठव्याधिरन्ये चैवं-
विधाः । अत एवमन्यतरा गतिरधिकृताया अन्या गतिर्यादन्यतरा नामान्यतरां गतिं
गच्छत्यजो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

वृत्तिः—क्षयकुष्ठादिनाऽऽक्षयपरिहारेणातिपीडितः । प्राश्नीयादिति पुनर्वचनं पूर्व-

णास्य संबन्धनिवृत्त्यर्थम् । तेनान्यतरानित्यत्रैव भवति । अन्यतरां गतिं गच्छतीत्ययमर्थः । सद्य एवारोगो भवेन्निघ्नयेत वेति ॥ ४० ॥

एवमनाहिताग्निर्नित्ये ॥ ४१ ॥

दे० भाष्यम्—एवमनाहिताग्निर्नित्ये उक्तः पिण्डपितृयज्ञ आहितः। ग्रेवमेतेनैव विधिनाऽनाहिताग्नेरप्यौपासनोऽमवास्यायां पिण्डपितृयज्ञो भवति नित्ये ॥ ४१ ॥

वृत्तिः—अनाहिताग्निरप्येवं पिण्डपितृयज्ञं कुर्यान्नित्य औपासन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रपयित्वाऽतिप्रणीय जुहुयात् ॥ ४२ ॥

दे० भाष्यम्—श्रपयित्वा गृह्ये श्रपयित्वेति वा पठः । औपासनो गृह्यसंज्ञो भवति पाणिग्रहणादिगृह्यमिति वचनान्नित्यो वा भवति नित्यानुगृहीतः स्यादिति वचनान्नित्ये श्रपयित्वा नित्यो गृह्य औपासनो नित्यादतिप्रणयनं कृत्वा नित्य एवाग्नौ श्रपयित्वाऽतिप्रणीतेऽग्नौ जुहुयादिति सूत्रार्थः । तत्र दक्षिणाग्नौ श्रपयेदित्युक्तम् । अनाहिताग्नेस्तु दक्षिणाग्निं विद्यते तस्मान्नित्ये श्रपणं विधीयते दक्षिणाग्नेरेकोऽमुकमित्युक्तम् । दक्षिणाग्नेरभावा-
न्नित्यादतिप्रणयनं लाघवाय विधीयतेऽन्यथा गुरु स्यान्नित्याऽतिप्रणीय नित्ये श्रपयित्वाऽतिप्रणीते जुहुयादिति वक्तव्यं भवति तद्वत् भवति जुहुयादित्युक्तेऽतिप्रणीते होमो विधीयते प्राक्सिद्धत्वादिह विद्यत इह विहितोऽपि विधिस्तत्रापि भवति ॥ ४२ ॥

वृत्तिः—तस्यायं विशेषो हविःश्रपणं कृत्वाऽतिप्रणयनं कर्तव्यम् । तस्यैवातिप्रणी-
तस्योपसमाधानं परित्तरणं च कृत्वा ततोऽर्वागतिप्रणीतादित्यादि समानम् । जुहुयादित्य-
यमनुवादः । अयं चात्र विशेषः । यदन्तरिक्षमित्येतस्मिन्मन्त्रे गार्हपत्यशब्द उद्धर्तव्यस्तच्छ-
ब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संस्कारस्यात्राभावादिति ॥ ४२ ॥

द्विवत्पात्राणामुत्सर्गः ॥ ४३ ॥

दे० भाष्यम्—द्विवत्पात्राणां पात्राणां स्थास्यादीनां च द्वे द्वे पात्रे गृहीत्वोत्सर्गो नाम नयनं देशान्तरे स्थापनं यथाशेषं होतृचमस आनीयोऽसृजेदिति ॥ ४३ ॥

वृत्तिः—द्विंश इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तृणं द्वितीयमुद्रित्ते ॥ ४४ ॥

दे० भाष्यम्—उद्रित्तमतिरिक्तं स्याद्द्वितीयं पात्रं न विद्यते तस्यातिरिक्तस्य तृणं द्वितीयं भवति तृणेन सह तत्पात्रमुत्सृजति ॥ ४४ ॥

इति पिण्डपितृयज्ञसूत्रभाष्यम् ।

वृत्तिः—एकस्यातिरिक्तस्य तृणेन द्विखं संपाद्योत्सर्गः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति पिण्डपितृयज्ञसूत्रवृत्तिः ।

अथाऽऽश्वलायनपिण्डपितृयज्ञसंभारस्मरणपट्टिका ।

- १ दंपती—कर्मातुष्टानार्थम् ।
 २ शरावः—एकोल्मुकप्रणयनार्थम् ।
 ३ दर्भाः—परिस्तरणार्थम् ।
 ४ काष्ठानि—अग्न्युपसामिन्धनार्थम् ।
 ५ चरुस्थाली—चरुश्रपणार्थम् ।
 ६ शूर्पम्—निर्वोषार्थम् ।
 ७ स्फयः—लेखाकरणार्थम् ।
 ८ उलूखलं— }
 ९ मुसलं च— } त्रीह्यवहनार्थम् ।
 १० स्तुवः—आज्यग्रहणार्थम् ।
 ११ ध्रुवा—आज्यधारणार्थम् ।
 १२ कृष्णाजिनम्—त्रीह्यवघातार्थम् ।
 १३ सकृदाच्छिन्नकुशाः—पिण्डदानार्थम् ।
 १४ त्रीहयः—चर्वार्थम् ।
 १५ पञ्चदशेष्मानि—होमार्थम् ।
 १६ मेक्षणम्—चर्ववदानार्थम् ।
 १७ आज्यम्—उपस्तरणाभिघारणार्थम् ।
 १८ कमण्डलुः—उदकग्रहणार्थम् ।
 १९ अञ्जनम्—
 २० अभ्यञ्जनम्—
 २१ कशिपूपवर्हणे—
 २२ वासश्च—
 २३ पितृपितामहप्रपितामहानां नामानि—पिण्डनिपरणार्थम् ।

पिण्डेषु दानार्थम् ।

साङ्गपिण्डपितृयज्ञविधायकवाक्यानि तु निर्दिष्टसूत्रब्राह्मणाभ्यामधिगन्तुं सुखमानीति
 न तदर्थं पृथग्यत्नः क्रियते ।

इत्याश्वलायनपिण्डपितृयज्ञसंभारस्मरणपट्टिका ।

अथ पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः ।

आहिताग्निः—अपराह् आचम्य—

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पिण्डपितृयज्ञं करिष्ये ।

स्वयोनितो दक्षिणाग्निमनीय प्रज्वल्य दक्षिणाग्नेरेकोऽमुकं प्राग्दक्षिणा प्रणयेत् ।

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निष्ठुरो ये भरन्त्यग्निष्ठाँल्लोकात्प्रणुदात्वस्मात् ।

इत्यतिप्रणीय दक्षिणाग्न्यतिप्रणीतावुपसमाधायोभौ पारिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्रागुदक्प्र-
त्यगुदग्वैकैकशः पात्राणि सादयेत् ।

चरुस्थालिशूर्पस्फ्योलूखलमुसलस्रुवध्रुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्नेधमेक्षण-
कमण्डलून् ।

एवमासाद्य दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतोऽग्निष्ठं शकटमारुह्य तत्रैव शूर्पे चरुस्थालीं विधाय
ब्रीहिभिः प्रपूर्य पूर्णां निमृज्य स्थाल्यास्यदेशाच्छूर्पोपरि ये पतन्ति तान्ब्रीहीन्परिसन्नाञ्श-
कटे निधाय कृष्णाजिन उलूखलं कृत्वा स्थाव्यन्तर्गतानविविच्यविविच्य पत्न्यवहन्या-
त्ततः सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेत् । ततो दक्षिणाग्न्यतिप्रणीतयोरन्तराले स्फ्येन
लेखामुल्लिखेत्—

अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ।

इति । तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्याऽऽज्यं गृहीत्वा ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणतो
दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाऽऽज्येन स्थालीपाकमभिचार्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादयेत् । यदि
नवनीतमाज्यकार्यार्थं स्यात्तदाऽस्य विलापनमात्रं कृत्वाऽन्यस्मिन्पात्र आनीयैकपवित्रेण
सकृत्तूष्णीमुत्पूय ततो ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेन स्थालीपाकं स्रुवेण^१-
भिचार्य (दक्षिणत आञ्जनाभ्यञ्जनकशिपूपवर्हणानि सादयेत्) । दक्षिणाग्नेः पश्चादा-
साद्य प्राचीनावीतीधममुपसमाधाय मेक्षणं स्रुवेणोपस्तीर्य द्विरवदाय प्रत्यभिचार्य मेक्षणे-
नाऽऽदाय जुहुयात् ।

सोमाय पितृमते स्वधा नमः । सोमाय पितृमत इदं न मम ।

इति दक्षिणाग्नौ प्रथमाहुतिं सव्यं जान्वाच्य जुहुयात् । ततः—

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ।

इति दक्षिणाग्रावेव द्वितीयाहुतिं हुत्वा यज्ञोपवीती मेक्षणं दक्षिणाग्रावनुप्रहृत्य प्राची-
नावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेत्—

शुन्धन्तां पितरः । शुन्धन्तां पितामहाः । शुन्धन्तां प्रपितामहाः ।

इति । तस्यां पिण्डान्निपूणीयात्परचीनपाणिः—

एतत्ते पितः—शर्मन्वे च त्वामत्रानु ।

एतत्ते पितामह—शर्मन्वे च त्वामत्रानु ।

एतत्ते प्रपितामह—शर्मन्वे च त्वामत्रानु ।

एवं निपुताननुमन्त्रयेत् ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ।

इत्यनुमन्त्र्य सन्यावृदुदङ्कःवृत्य यथाशक्त्यप्राणनासित्वाऽभिपर्यावृत्य

अभीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषत ।

इत्यनुमन्त्र्य चरोः प्राणमक्षं मक्षयित्वा

शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहाः ।

इत्यपो निनीय—

पितः—शर्मन्नभ्यङ्क्ष्व ।

पितामह—शर्मन्नभ्यङ्क्ष्व ।

प्रपितामह—शर्मन्नभ्यङ्क्ष्व ।

पितः—शर्मन्नभ्यङ्क्ष्व ।

पितामह—शर्मन्नभ्यङ्क्ष्व ।

प्रपितामह—शर्मन्नभ्यङ्क्ष्व ।

इत्यभ्यञ्जनाञ्जने दत्त्वा

एतद्गः पितरो वासो मा नोऽतोऽन्यत्पितरौ युङ्ध्वम् ।

इति वासो दद्याद्दशमर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं त्वं लोम ।

अथैनानुपतिष्ठत—

नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः
पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय । स्वधा वः
पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवा वो
जीवन्त इह सन्तः स्याम । मनो न्वाहुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च
मन्मभिः । आत एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ।
पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ।

अथैनान्प्रवाहयेत्—

परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वणेभिः ।

दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रथि च नः सर्ववीरं नियच्छत । इति ।

अग्निं प्रत्येयात्—

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदि स्पृशम् । ऋद्ध्या मा त
ओहैः । इति ।

गार्हपत्यं प्रत्येयात्—

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादे-
नसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसम् । इति ।

वीरं मे दत्त पितरः ।

इति पिण्डानां मध्यमं पिण्डमादाय पत्नीं प्राशयेत् ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् ।

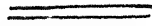
यथाऽयमरपा असत् ।

इति पत्न्येव मन्त्रं ब्रूयात् । इतरौ पिण्डावप्सु प्रक्षिपेत् ।

अतिप्रणीते वा प्रक्षिप्य दाहयेदित्यादि सूत्र एव स्पष्टमुक्तं तद्वत्कृत्वा पात्राणां
द्विवदुस्सर्गः । यद्येकमेवावाशिष्टं स्यात्तर्हि द्वित्वसंपादनार्थं तृणेन सह तदुःसृजेदिति ।

आचम्यानेन पिण्डपितृयज्ञाख्येन कृतेन कर्मणा परमेश्वरः प्रीयताम् ।

इति पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञमन्त्रभाष्यम् ।

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठाँल्लोकात्प्रणुदात्वस्मात् ॥ १ ॥

भाष्यम्—ये पितृरूपाण्यात्मनि प्रतिमुञ्चमानाः । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्वन्धने वर्तते । आत्मनि बन्धन्तोऽसुराः सन्तो भवन्तः स्वधया पित्र्येणान्नेन हेतुभूतेनास्माभिरैतत्खादि-
तव्यमिति चरन्ति संचरन्ति । किं च परापुरः पराक्रान्ताः पुरः परापुरः शरीराणि
महान्तीति निपुरो निष्कृष्टाः पुरो निपुरः सूक्ष्माणि शरीराणि ये भरन्ति विभ्रति धारयन्ति ।
अग्निस्तानसुराँल्लोकात्स्थानात्प्रणुदातु प्रणुदतु प्रेरयत्वस्मात्पितृलोकात्प्रकर्षेणापसारयत्व-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २ ॥

भाष्यम्—वेद्यां सीदन्ति वेदिषदस्तादृशा असुरा अपहता वेदिसकाशादपगताः ।
तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि । असुरत्वं रक्षरत्वं चेतिजातिविशेषौ देवविरोधिनौ ॥ २ ॥

सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ३ ॥

भाष्यम्—पितृमान्पितृसंयुक्तस्तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वधा हविर्दत्तम् ॥ ३ ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ॥ ४ ॥

भाष्यम्—कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संवन्धि कव्यं हविस्तद्द्वेष्टुमधिकारो
यस्यास्ति स कव्यवाहनस्तस्मा अग्नये स्वधा हविर्दत्तमस्तु ॥ ४ ॥

शुन्धन्तां पितरः । शुन्धन्तां पितामहाः । शुन्धन्तां प्रपितामहाः ॥ ५ ॥

भाष्यम्—पितृपितामहप्रपितामहाः शुद्धा भवन्त्यित्यर्थः ॥ ५ ॥

एतत्तेऽसौ ये च त्वामत्रानु ॥ ६ ॥

भाष्यम्—असावित्यस्य स्थाने पितृपितामहप्रपितामहानां संबुद्धयन्तानि नामानि
वक्तव्यानि । हे पितस्ते तुभ्यमेतत्पिडीकृतमन्नं दत्तं ये चान्येऽत्र त्वामनुवर्तन्ते तेभ्योऽ-
प्येतद्वत्तम् ॥ ६ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ॥ ७ ॥

भाष्यम्—हे पितरो यूयमत्रास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं दृष्ट्वा भवत । ततौ हविषि यथा-
भागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्याऽऽवृषायध्वं समन्ताद्वृषवश्चरत । यथा वृषः स्वामीष्टवासं
प्राप्य वृत्तिपर्यन्तं स्त्री करोति तद्वत्स्त्री कुरुत । आङ्पूर्वाद्वृषशब्दात् 'कर्तुः क्यङ्सल्लो-
पश्च' (पा० सू० ३ । १ । ११) इति क्यङ् ततो लोट् ॥ ७ ॥

अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषाधीपत ॥ ८ ॥

भाष्यम्—पितरोऽमीमदन्त । यान्पितृन्प्रति मादयध्वमियुक्तं ते पितरोऽमीमदन्त
द्वष्टः । यथाभागमावृषाधीपत । स्वं भागमनतिक्रम्य वृषवत्स्वी चक्रुः । लुङि रूपम् ।
स्वं भागं जक्षुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अमावभ्यङ्क्षासावङ्क्ष्व ॥ ९ ॥

भाष्यम्—असावित्स्वस्य स्थाने संयुद्धयन्तं नाम निर्दिश्यभ्यङ्क्षाभ्यञ्जनं कुरु ।
अभ्यञ्जनकरणं नाम नवनीतेन पिण्डलेपनमित्यर्थः । तद्वदेवाङ्क्षाञ्जनं * कुरु ॥ ९ ॥

एतद्दः पितरो वासो मा नोऽतोऽन्यत्पितरो युङ्ध्वम् ॥ १० ॥

भाष्यम्—हे पितर एतद्वो युष्माकं वानोऽतोऽन्यद्दे पितरो भवदानकर्मणि मां मा
युङ्ध्वं मा नियोजयध्वम् ॥ १० ॥

नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः
पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय । स्वधा वः
पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवा वो जीवन्त
इह सन्तः स्याम ॥ ११ ॥

भाष्यम्—हे पितरो वो युष्माकं येडन्नं भुज्यमानं तस्मै नमोऽस्तु । एवं सर्वत्र
योज्यम् । ऊर्ज ऊर्ज्नाम रसः । शुष्मशब्दो बलवाची । घोरो मारणादिव्यापारः । जीवो
देहाध्यक्षः । रसो नामान्तर्गतो मधुरिमोच्यते । स्वधा तदीया स्त्री पितरो हि स्वधायां
प्रीतिं कुर्वन्ति । नमो वः पितरः । हे पितरो यूयमेतस्मिँल्लोके स्थितास्तेभ्यो युष्मभ्यं
नमः । नम एता युष्माकम् । एतैतानि नमो नमांसि युष्माकं युष्मभ्यं वो युष्माकं जीवा
अस्माकं जीवा इहास्मिँल्लोके जीवन्त एव स्याम भवेम ॥ ११ ॥

मनो न्वाहुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥ १२ ॥

सा० भाष्यम्—नु क्षिप्रं मन आहुवामह आहुयामः । पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं
पितृलोकां गतमिवाऽऽसीदत् आहूयते । यद्वा मनो मनोभिमानिदैवतमाहुयामः । केन साधनेन
सोमेन स्तोत्रेण । कथंभूतेन नाराशंसेन शंसः प्रशंसनं नराणां योग्यः शंसो नाराशंसस्त-
त्संबन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च । यत्र देवाः स्तूयन्ते तदैवं यत्र
च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तस्मानुपप । तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किं च पितृणां

* अञ्जनं नाम त्रैककुदं त्रिककुदं ख्ये पर्वते भवं त्रैककुदम् ।

यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेन्नै । केन चाञ्जनेनाञ्जीतेति वाजसनेयकम् (आप० श्रौ० सू०

१० । ७ । २ । ३)

च मन्मभिः । पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैस्तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ १२ ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्य दशे ॥ १३ ॥

सा० भाष्यम्—आ त एतु : आगच्छतु मनः किमर्थं क्रत्वे क्रत्वे क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । दक्षाय दक्षः संकल्पः समृद्धिरुत्साहो वा ‘ स यदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदाऽस्मै तत्समृध्यते स दक्षः ’ इति श्रुतिः । जीवसे जीवनाय । ज्योङ्निपातश्चिरवचनः । चिरं सूर्य दशे द्रष्टुम् ॥ १३ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥ १४ ॥

सा० भाष्यम्—हे पितरो भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसंवन्धी पुरुषो नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्पसा-दाञ्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥ १४ ॥

परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिः ।

दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्व्ववीरं नियच्छत ॥ १५ ॥

भाष्यम्—हे सोम्याः पितरः पथिभिः परेतन परावृत्य गृहान्गच्छत । कीदृशैः पथिभिर्गम्भीरेभिः सुलभान्नतोयैः । पूर्व्विणेभिः पूर्व्वकृतैः प्रवृत्तैः । किंचास्मभ्यामिह भद्रं रयिं द्रव्यं सर्व्ववीरं सर्व्व वीर्यवन्निगच्छत ददतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अग्रे तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदि स्पृशम् ।

ऋध्यामा न ओहैः (ऋ० सं० ३ । ५ । १०) ॥ १६ ॥

सा० भाष्यम्—हेऽग्नेऽद्यास्मिन्नहनि वयमृत्विगादयते—त्वदीयैः । ओहैरिन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः स्तोत्रसमूहैस्तं प्रसिद्धं त्वामृध्याम समर्धयामः । कीदृशं त्वामश्वं न वोढारमश्वमिव तथा हविषो वाहकं क्रतुं न कर्तारमिवोपकर्तारमित्यर्थः । तथा भद्रं भजनीयं हृदिस्पृशं हृदयगंगममतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥ १६ ॥

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसम् । १७ ॥

भाष्यम्—पृथिव्यादीर्ल्लोकान्मनसा जिहिंसिम द्विजितुमिच्छेम यन्मातरं पितरं वा हिंसितुमिच्छेमिति यत्तस्मात्तत्त्वस्मादेनसः पापाद्गार्हपत्योऽग्निर्मा मां प्रमुञ्चतु मामनेनसं सर्व्वपाप-रहितं वरोतु ॥ १७ ॥

वीरं मे दत्त पितरः ॥ १८ ॥

भाष्यम्—हे पितरः पितृपितामहपितामहा मे सर्व्वं वीरं वीरं पुत्रं दत्त ददत ॥ १८ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथाऽयमरपा असत् ॥ १९ ॥

भाष्यम्—हे पितरो दुष्प्रसादाकृतपिण्डप्राशनेन पुष्करस्रजं संपूर्णस्वर्णाद्यलंकृतं कुमारमेव गर्भमाधत्त यथाऽमौ कुमार इह परलोकेऽरपा अलं पातीत्यलं पाः कुलभृपणो यथा स्यात्तथाऽसस्यात् । कुलरक्षणायलं भवेत्तथाऽऽवत्तेति वा । प्रजातन्तुं सः व्यवच्छेत्सीरितिशासनानुसरणेन कुलभृपणमिति यावत् ॥ १९ ॥

इति पिण्डपितृयज्ञमन्त्रभाष्यम् ।

अथाऽऽग्रयणब्राह्मणं सभाष्यम् ।

अथाऽऽग्रयणप्रस्तावे यदुक्तं सूत्रकारेण “ निरुतं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवत्यथ पञ्चा-
व्यानीर्जुहोति शतायुधाय शतवीर्यायेति ” इति तदिदं विधत्ते —

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्थमासा मासा ऋतवः
संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्मादन्याभ्यो देवताभ्य
आग्रयणं निरूप्यत इत्येता हि तद्देवता उदजयन्यदृतुभ्यो
निर्वपेद्देवताभ्यः समदं दध्यादाग्रयणं निरूप्येता आहुती-
र्जुहोत्यर्थमासानेव मासानृतून्संवत्सरं प्रीणाति न देव-
ताभ्यः समदं दधाति । इति । [तै० सं० ५ काण्डे पमा०
७ अनु० २]

ब्रह्मवादिनः परस्परमेवं विचारयन्ति—अर्धमासमासतुसंवत्सररूपा देवता ओषधीनां
परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति ता देवता उपेक्ष्यान्याभ्य इन्द्राग्न्यादिभ्यो देवताभ्य
आग्रयणाख्यं नूतनधान्यरूपं हविः कस्मात्कारणान्निरूप्यत इति । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः ।
यस्मादेता इन्द्राग्न्यादयो देवता इतरैर्देवतैः सह समयं कृत्वा तत्र तत्रौषधिविषय उत्क-
र्षेण जयं प्राप्तास्तस्मादिन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वपिो युक्तः । एतच्च राजसूयप्रकरण आग्रय-
णविधौ स्पष्टमास्नातम् “ देवा वा ओषधीष्वजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम् ”
इति । एवं सति जेतूनिन्द्राग्न्यादीनुपेक्ष्य यद्यृतुमासादिदेवताभ्यो निर्वपेत्तदानीमेतासां
तासां च देवतानां कलहं संपादयेत् । एवं तर्ह्यौषधिपरिपाकहेतूनामृतुमासादिदेवतानां
परितोषः कथमिति चेच्छ्रूयताम् । इन्द्राग्न्यादिभ्य आग्रयणं निरूप्य शतायुधायेत्येता
अव्यान्याहुतीर्मासादिदेवताभ्यो जुहुयात् । तेनार्धमासादिदेवताः प्रीणयति । ततो देव-
तानां कलहं च न करोति ।

यदपि सूत्रकारेणाऽऽग्रयणप्रस्तावे विहितम् “ भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इति
यजमानभागं प्राश्नाति ” इति तं विधिं मन्त्रव्याख्यानरूपार्थवादेनोन्नयति—

भद्रान्नः श्रेयः समर्पेष्ट देवा इत्याह हुताद्याय
यजमानस्यापराभावाय । इति । [तै० सं० ५ काण्डे
प्रपा० ७ अनु० २]

यजमानो भक्षणकाले भद्रादित्यादिमन्त्रं पठेत् । अयं च मन्त्रो हुतशेषस्यादनाय
समर्थः । अन्नीमहीति मन्त्रलिङ्गात् । हुतभक्षणेन यजमानः परामृतो न भवति । एतच्च
ब्राह्मणमाग्नयणविधिसमीपे नेतव्यम् ।

ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा सौम्यः श्यामाकं
चरं वासो दक्षिणा [तै० सं० १ काण्डे प्रपा० ८ अनु० १] ।

हविर्द्वि(त्र)ये दक्षिणाद्वये श्रूयमाणेऽपि कर्मैकत्वत्तिद्वयर्थमाग्नयणतां संवरूपां विधातुं
प्रस्तौति—

यावतीर्वै प्रजा ओषधीनामहुतानामाश्नन् । ताः पराभवन् । [तै० ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यावत् ओषधीनां संबन्धिन्य इति शेषः ।

विधत्ते—

“ आग्नयणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय ” (९) । [तै०
ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

द्यावापृथिव्यमेककपालम् । [तै० सं० १ काण्डे प्रपा० ८ अ० २] ।

द्यावापृथिव्यदेवतां प्रशंसति—

“ द्यावापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्या-
मुभयजः परिगृह्णाति ” । [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयतीत्यापस्तम्बेन यदुक्तं तदिदं द्वेधा प्रशस्य
विधत्ते—

“ यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपाल आज्यमान-
यति । यजमानमेव तेजसा समर्थयति । यजमानो वा एककपालः । पशव
आज्यम् । (४) यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्थ-
यति ” । [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

विशेषान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदल्पमानयेत् । अल्पा एनं पशवोऽभुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्वह्मनयेत् ।
बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् ” । [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

भुञ्जतः क्षीरदानादिना पालयन्तेऽभुञ्जन्त इति तद्विपर्ययः । पशूनामल्पत्वमपालयितृत्वं चेत्युभौ दोषौ । बहुत्वं पालयितृत्वं चेत्युभौ गुणौ तत्र गुणनंपादनेन प्रशंसन्विधत्ते—

“ बह्वानीयाऽऽविःपृष्ठं कुर्यात् । बह्व एवैनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते ” ।
[तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

बह्वाज्ये पुरोडाशस्य पृष्ठमविमृज्य यथा दृश्यते तथा बह्वज्यनानयेत् । तथास्तत्याज्यस्य बहुत्वात्पशूनामल्पत्वदोषो न भविष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याऽऽविर्भूतत्वादपालयितृत्वमपि न भवति । कृत्स्नस्यापि पुरोडाशस्य होम विधातुं प्रमत्तैति—

“ यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्यावयेत् । (५) यजमानस्यावयेत् । उद्वा माद्येयजमानः । प्र वा भीयेत ” [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३]

इतरपुरोडाशेषु भक्षणार्थमवशेष्य किंचिदेवावदीयते तद्वत्तत्राप्यवदानेन यजमानस्यावयवद्विच्छेदाद्यन्वितो भवेत् । यद्वा प्रमीयेत ।

कृत्स्नहोमं विधत्ते—

“ सकृदेव होतव्यः । सकृदिष हि सुवर्गो लोकः । ” [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सकृदेव कृत्स्न एव । स्वर्गलोकस्य सकृत्वमखण्डितत्वम् ।

एककपाले पूर्वमानीतस्य बह्वज्यस्य होमं विधत्ते—

“ हुत्वाऽभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्थयति । ” (तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३) इति ।

आदौ पुरोडाशं हुत्वा तस्योपर्याज्यं जुहुयादित्यर्थः ।

चोदकप्राप्तेनाऽऽहवनीयहोमेनैककपालं प्रशंसति—

“ यजमानो वा एककपालः । सुवर्गो लोक आहवनीयः । यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । ” [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

कयाचिद्रूपपत्या पुरोडाशस्य चोदकप्राप्तं स्तुत्वा होममपोद्य हस्तेन होमः प्रसक्तस्तद्वा-
(स्तं वा) रयितुं स्तुत्वा होमस्य प्रतिप्रसवं विधत्ते—

“ यदस्तेन जुहुयात् । सुवर्गलोकाद्यजमानमवबिध्यत् । स्तुत्वा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । ” [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवबिध्येप्रच्यावयेत् । पुरोडाशो येन संनिवेशेन पात्रेऽवस्थितस्तन्वैव संनिवेशेनाग्नौ

नस्य स्थितिः शाग्वान्तरे विहिता नृचा हूयमानस्ववाङ्मुखो बहौ पतदतस्तद्विरोधं परिहर्तुं हस्तेन होतव्यमित्येषा मन्दानामुपपत्तिः ।

हुतस्य पुरोडाशस्य नैश्वस्यं विधातुं प्रस्तौति—

“ यन्प्राङ्मयेत । देवलोकमभिजयेत् । यदक्षिणा पितृलोकम् । यत्प्रत्यक् । (७) । रक्षांसि यज्ञं हन्युः । यदुदङ् । मनुष्यलोकमभिजयेत् । ” [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यद्यपि लोकादिजयो न स्वरूपेण दोषस्तथाऽप्यधिककलभावनायां सत्यां तावन्मात्रत्वं दोष एव ।

विधत्ते—

“ प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपालं वै प्रतितिष्ठन्तं द्यावापृथिवी अनुप्रति-
तिष्ठतः । द्यावापृथिवी ऋतवः । ऋतून्यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः ।
तस्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यः (८) । ” [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

प्रागादिदिक्षु पतनपरिहारेण होमस्थान एव प्रतिष्ठितो निश्चल्ये यथा भवति तथा होतव्यः । ऋतव इत्यादिष्वनुप्रतितिष्ठन्तीत्यादिकं द्रष्टव्यं तस्मादिति पूर्वस्य विधेरुपसंहारः । तदेतदुक्तं कृत्स्नहोमादिकमापस्तम्बेन स्पष्टमुदाहृतम्—

“ उपांशु प्रचरति सर्वहुतमपर्यावर्तयन्नूजं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयान् ” इति ।
[आप० श्रौ० सू० ६ । ३० । १ ।]

सुचाहोमेऽप्यपर्यावृत्तिं संप्रदायविद एवं संपादयन्ति । शिष्ये पुरोडाशमवस्थाप्य वाम-
हस्तेन शिष्याग्रं धृत्वा दक्षिणहस्तेन नृचमधस्ताद्धारयित्वा तथा सुचा होमं कुर्वन्वाम-
हस्तेन शिष्येमीपदुद्धृत्य बहौ स्थापयेदिति ।

इत्याग्रयणब्राह्मणं नभाष्यं समाप्तम् ।

अथाऽऽग्रयणसंभारस्मरणपट्टिका ।

- १ जायापती—कर्मनुष्ठानार्थम् ।
 - २ ऋत्विजः—याजनार्थम् ।
 - ३ दर्भाः—प्रस्तराद्युपयोगार्थम् ।
 - ४ सभिधः—अग्निसमिन्वनार्थम् ।
 - ५ पुराणव्रीहयः—पुरोडाशार्थम् ।
 - ६ नवव्रीहयः—चरुपुरोडाशार्थम् ।
 - ७ नवश्यामाकाः—चर्वर्थम् ।
 - ८ शूर्पत्रयम्—निर्वपार्थम् ।
 - ९ स्थलद्वयम्—चरुश्रवणार्थम् ।
 - १० एकविंशतिः कपालानि—पुरोडाशाधिश्रवणार्थम् ।
 - ११ पयः—वैश्वदेववरुपचनार्थम् ।
 - १२ पात्रीत्रयम्—पुराणनवव्रीहिश्यामाकनिर्वपाद्यर्थम् ।
 - १३ उपवनपात्रम्—क्षीराद्युपवनार्थम् ।
 - १४ आशयपात्रम्—द्यावापृथिव्येककपालस्थापनार्थम् ।
 - १५ आज्यम्—होमाद्यर्थम् ।
 - १६ प्रथमजगोवत्तः—दक्षिणादानार्थम् ।
 - १७ वासश्च—दक्षिणार्थम् ।
 - १८ शुद्धोदकम्—आचमनाद्यर्थम् ।
- प्राकृतासंभारादयमुक्तो विशेषः । अपरं येन चान्येनार्था भवति तदपि प्रयुञ्जीत ।
 आग्रयणविधिवक्तव्यानि निर्दिष्टैस्त्रिंशद्ब्राह्मणाश्वलायनापस्तम्बसूत्रैरवगन्तुं मुशकानीति
 न तदर्थं पृथग्वक्तव्यं क्रियते ।

इत्याग्रयणसंभारस्मरणपट्टिका ।

अथाऽऽश्वलायनीयमाग्रयणीयसूत्रम् ।

आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानां सस्यं नाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वा यदा वर्षस्य
 तुप्तः स्यादथाऽऽग्रयणेन यजेतापि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याऽऽग्रयणेन
 हि यजत इत्याग्निहोत्रं वैनानादयित्वा तस्याः पयसा जुहुयादपि वाऽक्रिया

यवेष्विष्टिस्तु राज्ञः सर्वेषां चैके श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्चरुः सोम यास्तै मयो-
भुजा या ते धामानि द्विवि या पृथिव्यामित्यवान्तरेळाया नित्यं जपमुक्त्वा
सव्ये पाणौ कृत्वेतरेणाभिमृशेत्वजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रियै मह्यं यशसे
मह्यमन्नाद्याय । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वसेन समशीमहि त्वा ।
स नो मयोभूः पितवा विशेषं शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याऽऽचम्य
नाभिमालभेतामोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां
रोगमपनुद्य शरीरादमाम एधि मामृधाम इन्द्रेत्येतेन भक्षिणो भक्षान्सर्वत्र नव-
भोजनेऽथ ब्रीहियवानां धार्ये विराजावग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वा विश्वे देवाः सोमो
यदि तत्र श्यामाको द्यावापृथिवी । आषाये अग्निमिन्धते सुकर्मणः सुरुचो
देवयन्तो विश्वे देवास आगत ये के च ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी
च नः प्रपूर्वजे पितरा नव्यसीभिरिति ॥ २।९ ॥

इत्याग्रयणसूत्रम् ।

अथ भाष्यवृत्तिसमेतमाग्रयणसूत्रम् ।

आग्रयणं ब्रीहिश्यामाकयवानाम् ॥ १ ॥

दे० भा०—नित्यानि कर्मण्यग्न्याधेयादीन्याधिकृतानि । इदमपि नित्यं प्रति-
संवत्सरे नवसस्य अग्रयणं भवति । आग्रयणमिति कर्मणः संज्ञाऽविक्रियते । यदित
ऊर्ध्वमनुकमिष्यामस्तत्सर्वमाग्रयणस्य विधानमाग्रयणकाले नवानां सस्यानां निर्वेपेयुरित्युक्ते
सर्वसस्यग्रहणं स्यात्सस्यं नाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वेति वचनात्सर्वसस्यानामाग्रयणे प्राप्त इष्टि
नियमः क्रियते । ब्रीह्यदीनां व्रतणानेवाऽऽग्रयणं भवति नान्यस्येति । तत्र गूले कृष्टानां
ब्रीहिभिराग्रयणमर्कले कृष्टानामारण्यानां च श्यामाकैरित्यन्येषाम् ॥ १ ॥

वृत्तिः—अग्रेऽयनं भक्षणं येन कर्णा तदाग्रयणम् । प्रथमद्वितीययोर्ह्रस्वदीर्घत्व-
व्यत्ययः । एषां व्रतणानां व्रत्याणां संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नानामाग्रयणं नाम कर्म कर्तव्य-
मित्यर्थः । ब्रीहिशब्दस्य प्रथमनिपातो ब्रीहीणां प्राधान्यस्थापनार्थम् । तेन कालचोदना
ब्रीह्याग्रयणस्यैव भवति । श्यामाकशब्दस्य मत्वनिपातो ब्रीहिकालाद्यवकालो भिन्न इति
ज्ञापयति ॥ १ ॥

सस्यं नाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वा ॥ २ ॥

दे० भा०—सस्यं नाश्रीयाद्ब्रीह्यादिसस्यजातं सर्वं नाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वाऽनि-
ष्ट्वेत्यर्थः । इष्ट्वा त्वश्रीयादित्यर्थादापन्नम् । नस्यग्रहणान्तर्गतस्यानां प्रतिषेधोऽन्यथाऽदि-

कृतानामेव स्यात् । अनिष्ट्वेति वक्तव्येऽग्निहोत्रग्रहणमिष्टपक्षप्रदर्शनार्थम् । अनिष्ट्वा प्राशने महान्दोषः श्रूयते तस्मात्सूत्रारम्भः । “ हरितयवशाकशमीधान्यानां नवानां फला-
नामनिष्टेऽपि प्राशने याथाकामी ” (आप० श्रौ० सू० ६ । ३१ । ७ ।) इत्युक्त-
मन्येषाम् ॥ २ ॥

वृत्तिः—सस्यं नवनिष्पन्नं तन्नाश्रीयादाग्रयणेनानिष्ट्वा । यथाग्रयणेनानिष्टवतो नव-
निष्पन्नेनाशनेन विना निर्वाहो न स्यात्तदा तेषां द्रव्याणां तत्कालनिष्पन्नेन सायंप्रातर-
ग्निहोत्रं हुत्वाऽश्रीयात् । ततः काल आगत आग्रयणं कुर्वन् । अग्निहोत्रमहुत्वा नाश्री-
यादिति वचनादाग्रयणेनानिष्ट्वाऽप्यग्निहोत्रं हुत्वाऽश्वनो न दोष इति गम्यते । सस्यग्रहणं
ब्रीह्याद्यन्यदपि यन्नवनिष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाऽऽग्रयणेन यजेत ॥ ३ ॥

दे० भा०—यदा वर्षस्य निष्पन्नेनेष्ट्वेज्यायां प्राप्तायां यदा यस्मिन्काले वर्षस्य
लोकोस्तृप्तः स्यात्तृप्तिं प्राप्नोत्यलं वृष्टयेति । अथ तदानीमेवाऽऽग्रयणेन यजेत ॥ ३ ॥

वृत्तिः—यदा वर्षतृप्तिर्लोकस्य भवति तदाऽऽग्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण
ब्रीह्याग्रयणस्य शर काल उक्तो भवति ॥ ३ ॥

अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याऽऽग्रयणेन हि यजत इति ।

अग्निहोत्री वै नानादयित्वा तस्याः पयसा जुहुयात् ॥ ४ ॥

दे० भा०—कस्माद्वेतोः । अपि हि देवा आहुर्प्येवं किल देवता आहुस्तृप्तो
लोको नूनं वर्षस्याऽऽग्रयणेन यस्माद्यजत इति कस्मच्छरदि श्यामाकैर्ब्रीहिभिर्यजेत ।
अन्येषां तु “ वर्षासु श्यामाकैः शरदि ब्रीहिभिः ” । (आप० श्रौ० सू० ६ । ३१ ।
१४ ।) इत्युक्तम् । “ ब्रीहिभिरिष्ट्वा ब्रीहिभिरेव यजेताऽऽयवेभ्यः ” (आप० श्रौ०
सू० ६ । ३१ । १३) अग्निहोत्रं वोक्तं नाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वेति । तस्मान्न यवाग्वा-
दिभिरग्निहोत्रं होतव्यं भवति । कामादृतेऽपि हि सर्वाणि नित्यानि काम्यानि चेत्ये-
तस्मादयवा पयसा होम इत्येतस्मिन्पक्ष इदमुच्यते । अग्निहोत्री गौस्तां वै नानादयित्वा
तस्यां परिणतेषु घासेषु यत्पयस्तेन पयसा जुहुयात्सायंप्रातर्नित्यकल्पः । वर्षहोमे वेदं
भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः । यवाग्वादिभिः पयसा वेति वचनात्सस्यभूतानेव । अन्ये-
षामप्युक्तम्—“ अपि वाऽग्निहोत्री ब्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा ग्रासयित्वा तस्याः पयसा
सायंप्रातर्जुहुयात् ” (आप० श्रौ० सू० ६ । ३० । १५ ।) नम्या इति वचनाद्ब्री-

ह्यादिषु विपरिणतैषु यत्पयो भवतीति भवति । तत्र श्यामाकानामग्निहोत्रहोमो न भवति । श्यामाकेष्ट्यामित्यत्रेष्टिग्रहणाद्व्रीहियवानामेव भवति । अथ्वर्यूणामप्युक्तम् “ व्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा ” इति ॥ ४ ॥

वृत्तिः—अथाऽऽग्रयणेन यजेतेतीष्टिरेवाऽऽग्रयणशब्देनोक्ता । इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रहोमार्था भेनुरग्निहोत्रात्युच्यते । तां व्रीहिश्श्यामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । इष्टिः प्रथमकल्पास्तदसंभवेऽयमनुकल्प इति द्वावेवाऽऽग्रयणकल्पावत्रोच्येते ॥ ४ ॥

अपि वा क्रिया यवेषु ॥ ५ ॥

दे० भा०—आग्रयणस्यापि वा क्रियाऽक्रिया वा विकल्पः । यवेषु पक्षेषु क्रियावचनाद्यवानामाग्रयणविकल्पः । अग्निहोत्रहोमेष्टिस्थालीपाकादि सर्वेषां पक्षेषु विकल्पः । अन्यथा यत्रेष्टिरित्युक्तेऽधिकारादग्निहोत्रस्यैव विकल्पः स्यात् । यवानामिति वक्तव्ये यवेष्विति सप्तमीवचनाद्यवेषु निष्पन्नेष्विति वेणुयवेष्वपि विकल्पं दर्शयति कदाचिन्निष्पद्यन्त इति निमित्तसप्तमी प्रयुज्यते । “ वेणुयवेषु पक्षेषु वेणुयवानुद्धर्त्तवा इति संप्रेष्यति ” (आप० श्रौ० सू० ६ । ३१ । ९ ।) ॥ ५ ॥

वृत्तिः—यवैराग्रयणस्य क्रिया वा भवेदक्रिया वेति विकल्पः ॥ ५ ॥

इष्टिस्तु राज्ञः ॥ ६ ॥

दे० भा०—इष्टिरेव राज्ञां भवति । इष्टिरुत्तरे वक्ष्यते । तुशब्दोऽग्निहोत्रादिव्यावृत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

वृत्तिः—त्रयाणां वर्णानामविशेषेण कल्पद्वये प्राप्ते राज्ञो विशेष उच्यते इष्टिरेव नान्य इति ॥ ६ ॥

सर्वेषां चैके ॥ ७ ॥

दे० भा०—सर्वेषां वर्णानां चैक इष्टिं मन्यन्तेऽग्निहोत्रहोममग्निहोत्रिणाम् । स्थालीपाकं वा । इष्टिरेवान्येषाम् ॥ ७ ॥

वृत्तिः—सर्वेषामपि वर्णानामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते ॥ ७ ॥

श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्चरुः ॥ ८ ॥

दे० भा०—श्यामाकानामिष्टिस्तस्यां विधिरुच्यते । अधिक रसूत्रमेतत् । इष्ट्यधिकां रेषु पुनरिष्टिग्रहणाच्छ्यामाकानामिष्टिरेव नान्येषामिति । सौम्यश्चरुः । सोमोऽस्य देवता

सौम्यश्चरुर्न पुरोडाशः । चरुर्वीहिजः । इष्टयाभेव चरुर्भवति नैकाग्निविधाने । अनाहिता-
ग्रेराग्रयणस्थालीपाक इति ॥ ८ ॥

वृत्तिः—श्यामाकाग्रयणेष्टयां सोमदेवन्यश्चरुर्भवति । कालो वर्षर्तुः । शास्त्रान्तरे
दर्शनात् ॥ ८ ॥

सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्यवान्तरेळाया
नित्यं जपमुक्त्वा सव्ये पाणौ कृत्वेतरेणाभिमुशेत् । प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि
मह्यं श्रियै मह्यं यशसे मह्यमन्नाद्याय ॥ ९ ॥

दे० भाष्यम्—सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्येते याज्या-
नुवाक्ये सोमस्य शेषं पौर्णमासेन । अवान्तरेळाया नित्यं जपं नित्यमन्त्रजपमिळे भागमि-
त्युक्त्वा ततः सव्ये पाणौ तामवान्तरेळां कृत्वेतरेण दक्षिणेन पाणिना तामवान्तरेळामभि-
मर्शयेत् । प्रजापतये त्वेत्येतेन मन्त्रेण जपमुक्त्वेति सिद्धे नित्यवचनाद्यो यत्र नित्यो मन्त्र-
स्तत्र तं जपित्वेति भवति । अग्निहोत्रहोमादिषु सर्वाधिकारादितरेणेत्युच्यते ॥ ९ ॥

वृत्तिः—इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । नित्यजपशब्देनेळे भागमिति मन्त्र उच्यते ।
तस्यनित्यत्वे सत्यपि नित्यवचनभेतेन भक्षिण इति विध्यतिदेशे तद्वर्जितस्य प्रापणा-
र्थम् ॥ ९ ॥

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वशेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः
पितवाविशेह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याऽऽचम्य नाभिमालभे-
तामोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपनुद्य
शरीरादमा म एधि मामुथाम इन्द्रेति ॥ १० ॥

दे० भाष्यम्—इतरेणैव तामवान्तरेळां प्राश्य तत आचम्य नाभिमालभेतामोऽसी-
त्येनेन मन्त्रेण । अभिमर्शनानन्तरं नाभिमालभेतेत्यनुच्यमाने प्राशनं न प्राप्नोति
तस्माप्राश्येत्युच्यते । सिद्धस्य प्राशनस्य पुनरालम्भादाचमनलोपे प्रात आचम्येत्यु-
च्यते ॥ १० ॥

वृत्तिः—स्मृतिप्राप्तस्याऽऽचमनस्य विधानं यस्मिन्देश आचमनं कृतं तस्मिन्नेव देशे
स्थितस्य नाभ्यालम्भनसिद्धयर्थम् ॥ १० ॥

एतेन भक्षिणो भक्षान्सर्वत्र नवभोजने ॥ ११ ॥

दे० भाष्यम्—एतेन होतुर्विधानेन भक्षिणो ब्रह्मादयः श्यामाकानिळामक्षान्भक्ष-
येयुः । सर्वत्राग्निहोत्रहोम एकाग्निविधाने च नवभोजने चान्नप्राशनेष्ववान्तरेळायामुक्तो

विधिरन्यत्र भक्षे न प्राप्नोति । होतुस्तो विधिरन्यस्य न प्राप्नोति । तस्मादतिदेशः क्रियते । इष्ट्याधिकारात्सर्वत्रग्रहणमग्निहोत्रादिष्वपि प्राप्त्यर्थमिच्छया अधिकारादन्येष्वपि प्राशनेषु प्राप्त्यर्थं नवभोजन इष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

वृत्तिः—एतेन विधानेन सर्वभक्षेषु सर्वे भक्षिणः सर्वान्भक्षान्भक्षयेयुः । सर्वत्रवचनं प्रकरणादुक्तार्थम् । नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थम् । सर्वत्रवचनात्प्रकरणादुक्तमपि नवभोजनवचनाल्लौकिक एव व्यवतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे “ नवानां सवनीयान् ” इत्यत्र च न प्राप्नुयात्तत्रापि प्रापणार्थं भक्षवचनम् ॥ ११ ॥

अथ ब्रीहियवानां धाय्ये विराजौ ॥ १२ ॥

दे० भाष्यम्—अथ ब्रीहियवानामाग्रयणं ब्रीहिश्यामाकयवानामित्युक्तम् । तत्र श्यामाकेष्टिरुक्ता पूर्वे हि ते पच्यन्ते । अथ ब्रीहियवानामिष्टिर्वक्ष्यते । ब्रीहीणां यवानां च वक्ष्यमाणेष्टिर्भवति । शरदि ब्रीहीणां वसन्ते यवानां समानेष्टिर्धाय्ये अस्यामिष्टौ विराजौ धाय्ये संयाज्ये भवतः ॥ १२ ॥

वृत्तिः—अथानन्तरं ब्रीहीणां यवानां चाऽऽग्रयणेष्टिरुच्यते । तत्र ब्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः । वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषाभावाद्बुभयोः सहवचनं तयोर्धाय्ये विराजौ च भवतः । “ इतरत्पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम् ” इत्येतावतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाय्याविराड्ग्रहणं विकल्पेन बृधन्वतो-रपि प्रापणार्थम् ॥ १२ ॥

अग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वा विश्वे देवाः सोमो यदि तत्र श्यामाको द्यावा-
पृथिवी ॥ १३ ॥

दे० भाष्यम्—तस्यामिष्ट्यां देवताऽग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वा विश्वे देवाः । विश्वे देवा द्वितीया सोमस्तृतीया देवता यदि तत्र श्यामाकश्चरुः समानतन्त्रो भवति द्यावापृथिवी च देवता चतुर्थी भवति समानतन्त्रपक्षे (इन्द्राग्नी विश्वे देवाः सोमो द्यावापृथिवी) नानातन्त्रपक्षे तृतीया भवति (इन्द्राग्नी विश्वे देवा द्यावापृथिवी) द्यावापृथिव्योरनन्तरे सौम्यमित्येके ॥ १३ ॥

वृत्तिः—आद्ययोर्विकल्पेनैका देवता गृह्यते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति ॥ १३ ॥

आघाये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आगत ये के चज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः प्रपूर्वजे पितरा नव्यसीभि-
रिति ॥ १४ ॥

दे० भा०—आघाये सुकर्मण इत्यग्निहोत्रयोर्वाज्यानुवाक्ये इन्द्राग्नयोर्दर्शोष्ठ्यामुक्ते । विश्वे देवासो ये के चेति विश्वेषां देवानाम् । मही द्यौः पृथिवी च नः प्रपूर्वजे इति यावा-
पृथिव्योः । इति याज्यानुवाक्याः शेषं पौर्णमासेन ॥ १४ ॥

इति देवत्रातभाष्यम् ।

वृत्तिः—इन्द्राग्नयोः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याः ॥ १४ ॥

इति वृत्तिः ।

इति देवत्रातभाष्यगार्ग्यनारायणवृत्तिभ्यां
समेतमाग्रयणसूत्रम् ।

एवमाग्रयणसूत्रमाश्वलायनीयं यद्यप्यस्ति समान्नातं तथाऽपि न तावता समान्नातेनेष्टिः
कर्तुं सुशक्ताऽतश्चेष्ट्यर्थमवश्यमापस्तम्बसूत्रं शरणीकरणीयम् । भवितव्यं च प्रयोगेण प्रयोग-
शास्त्रानुसारिणाऽतस्तदर्थमत्राऽऽपस्तम्बसूत्रलिखनमप्रासङ्गिकं न भवेदिति तदप्यत्र रुद्रमदृकृत-
सूत्रदीपिकया सह प्रस्तावयामः । ततः परं यथाक्रममाग्रयणप्रयोगमन्त्रभाष्यादि लिखामः ।
तत्र स्वशास्त्रोक्तानाग्रयणानुक्त्यानावगन्तुमस्ति स्वप्रयोगशास्त्रापेक्षा । नवीनं चात्र देव-
त्रातभाष्यं संगृहीतमिति स्वशास्त्रीयसूत्रलिखनमपि सम्यगित्युत्पद्यामः ।

अथाऽऽपस्तम्बीयाग्रयणश्रौतसूत्राणि प्रारभ्यन्ते ।

नानिष्ट्वाऽऽग्रयणेनाऽऽहिताग्निर्वस्याश्रीयात् ॥ १ ॥

ब्रीहीणां यवानां श्यामाकानामित्यग्रपाकस्य यजेत ॥ २ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा ॥ ३ ॥

आमावास्यं तन्त्रम् ॥ ४ ॥

सप्तदश सामिधेन्यः ॥ ५ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराणानां ब्रीहीणाम् ॥ ६ ॥

यथा दान्तेनादान्तं संयुनक्ति तादृक्तदिति विज्ञायते ॥ ७ ॥

येन यज्ञेनेत्सेत्कुर्यादेव तत्राऽऽग्नेयमष्टाकपालमिति विज्ञायते ॥ ८ ॥

नवानामितराण्यैन्द्रायं द्वादशकपालमाग्नेन्द्रं वा वैश्वदेवं पयसि चरुं
सौम्यं श्यामाकं चरुं द्यावापृथिव्यमेककपालम् ॥ ९ ॥

पुरस्तात्सौम्याद्द्यावापृथिव्यमेके समामनन्ति ॥ १० ॥

निरुप्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवति ।

अथ पञ्चाज्यानीर्जुहोति शतायुधाय शतवीर्यायेति ॥ ११ ॥

पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः ॥ १२ ॥

प्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

एकमुलूखलं मुसलं प्रतिवीजं वा ॥ १४ ॥

सर्वेषु हविष्कृदवहननमन्त्रः ॥ १५ ॥

तुषोपवपनम् । १६ ॥

उत्तममोप्य वाचं विसृजते ॥ १७ ॥

एषोऽन्येषां नानाबीजानां समवेतानां कल्पः ॥ १८ ॥

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयति ॥ १९ ॥

आविःपृ(ष्पृ)ष्ठं वा कृत्वाऽऽसादयति ॥ २० ॥

प्रचरणकाल उद्धृत्य वर्हिषदं कृत्वा जुह्वामुपस्तीर्याऽऽ-

ध्यायाऽऽशयमन्वानीयाभिघार्योर्पांशु प्रचरति ॥ २१ ॥

सर्वहुतमपर्यावर्तयन्नृजु प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात् ॥ २२ ॥

यदि हुतः पर्यावर्तेत सुचोऽग्रेण कल्पयेत् ॥ २३ ॥

न पाणिना ॥ २४ ॥

वरे दत्ते कल्पयितव्यः २५ ॥

आधायाभिघार्य पुनर्होतव्य इत्येके ॥ २६ ॥

अपि वा नैककपालं कुर्वीताऽऽज्येन द्यावापृथिवी यजेत ॥ २७ ॥
 ये प्राचीनमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति ।
 वासः श्यामाके ॥ २८ ॥
 भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राश्नाति ॥ २९ ॥
 सर्वेषां वा भक्षाणां मन्त्रवतां प्रत्याम्नायः स्यात् ॥ ३० ॥
 अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः ।
 शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिरिति श्यामा-
 कानाम् ॥ ३१ ॥
 सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ३२ ॥
 अपि वाऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽग्रयणेष्टिमन्वायातयेत् ॥ ३३ ॥
 अपि वाऽमावास्यां पौर्णमासीं वा नवैर्यजेत ॥ ३४ ॥
 अपि वाऽग्निहोत्रे त्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा ग्रासयित्वा तस्याः
 पयसा सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ ३५ ॥
 अपि वा नवानां यवाग्वा सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ ३६ ॥
 अपि वा नवानां गार्हपत्ये स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽहवनीये
 जुहुयादाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यः ॥ ३७ ॥
 अपि वा नवानां चतुःशरावमोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भो-
 जयेत् ॥ ३८ ॥
 एवं यवैर्यजेत ॥ ३९ ॥
 तत्राऽऽग्नेयश्यामाकौ न भवतः ॥ ४० ॥
 य ऊर्ध्वमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति ।
 एतमु त्थं मधुना संयुतं यवं सरस्वत्या अधिमनावचर्कृषुः ।
 इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानवः ।
 इति यजमानभागं प्राश्नाति । सर्वेषां वा भक्षाणां मन्त्रवतां
 प्रत्याम्नायः स्यात् ॥ ४१ ॥
 सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४२ ॥
 यदि नानातन्त्रां श्यामाकेष्टिं कुर्वीत । श्यामाकानुद्धर्तवा इति
 संप्रेष्यति ॥ ४३ ॥
 तस्याः सप्तदश सामिधेन्यः ॥ ४४ ॥
 सद्वन्तावाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये ॥ ४५ ॥

त्वमग्ने स प्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

त्वया यज्ञा वितन्वते ।

सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ ।

मेद्धो अग्न इमो अग्न इति विराजौ ॥ ४६ ॥

वासो दक्षिणा दधिमन्थो मधुमन्थो मधुपर्को मधुगुन्थो बभ्रुर्वा
पिङ्गलः ॥ ४७ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४८ ॥

हरितयवशाकशमीधान्यानां नवानां फलानामनिष्टेऽपि प्राशने
याथाकामी ॥ ४९ ॥

वेणुयवानामिष्टिमैके समामनन्ति ॥ ५० ॥

वेणुयवेषु पक्षेषु वेणुयवानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यति ॥ ५१ ॥

तस्या एतदेव तन्त्रमेषा देवता ॥ ५२ ॥

आग्नेयी मैत्रावरुणी प्राजापत्या वा ॥ ५३ ॥

स प्रत्नवदिति द्वे धाव्ये चतस्र आज्यभागयोर्दशहविषां द्वे
स्विष्टकृतः ॥ ५४ ॥

व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेताऽऽयवेभ्यो दर्शपूर्णमासावेवं यवैरा
व्रीहिभ्योऽपि वा । व्रीहिभिरेवोभयत्रैते ह वै सूपचरतमा भवन्तीति
बह्वृचब्राह्मणम् ॥ ५५ ॥

चर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि व्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्यथर्तु वेणुयवौरिति
विज्ञायते ॥ ५६ ॥

इत्यापस्तम्बीयाग्नयणसूत्राणि समाप्तानि ।

अथाऽऽपस्तम्बीयाग्रयणश्रौतसूत्राणि सप्ताध्याणि ।

नानिष्ट्वाऽऽग्रयणेनाऽऽहिताग्निर्वस्याश्रीयान् ॥ १ ॥

उक्तः प्रवासः । अथाऽऽग्रयणमारभ्यते । यत्र नवसस्यानमग्रयणो देवान्नीयते तदा-
ग्रयणं नाम नित्यं कर्म । तेनानिष्ट्वा सर्वमेव सस्यं नाश्रीयान् । यदप्यज्ज्ञियं कोद्रवादि
तदपि नाश्रीयादेव नवस्येति सामान्यनिर्देशान्नवानां फलनामनिष्टेऽपीति लिङ्गाच्च ।
आश्वलायनस्तु प्रागाग्रयणान्नवैर्हुताग्निं श्रेत्रस्माशनं ननुजानाति । यदाह सस्यं नाश्रीयान्-
ग्निहोत्रमहुत्वा यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाऽऽग्रयणेन यजेतेति ॥ १ ॥

ब्रीहीणां यवानां श्यामाकानामित्यग्रपाकस्य यजेत ॥ २ ॥

धागस्वासाभेवौषधीनामग्रयणेन भवति नान्यास्तामि यर्थः । अग्रे पच्यत इत्यग्रपाकः ।
प्रथमपक्वमन्नमिति यावत् ॥ २ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा ॥ ३ ॥

यजेतेत्यनुषङ्गः । यदिष्ट्यादिविधिसिद्धस्यापि पर्वणो विधानमामावास्यातन्त्रत्वादाग्रेयणं-
स्याऽऽमावास्यैककालव्रतमनरासार्थम् । अमावास्यापौर्णमासीशब्दभ्यां च प्रतिपत्पञ्चदशयोः
संधिमानहोरात्र उच्यते तत्रैव तयोर्व्युत्पत्तेः । अतः स एव तावद्विकृतीनां यगकालः ।
तास्तु प्रकृतिर्भविष्यते तदनुरोधेन नेतव्याः । यथोक्तं सयापठभारताज्जम्भ्यां दर्शपूर्णमा-
सयोर्विकृतेश्च संनिपाते तत्र दर्शपूर्णमासौ बलीयांताविति तत्रेयं विरोधगतिः—यदा
संधिमदहरूपवतथं करोति तदा विकृत्येष्ट्या प्रकृतेरुपवासः । यदा यजनीयं तदा प्रकृ-
त्येष्ट्या विकृत्या याग इति । सत्यानाढनु कम्पेष्टीः प्रकृत्यऽऽह—अनवस्यं पौर्णमासी वा
संस्थाप्य यजेतेति । ऋतुन्यग्रयणरतोत्तरत्र विवास्यति तेन च पर्वणोः समुच्चयः ॥ ३ ॥

अमावास्यां तन्त्रम् ॥ ४ ॥

ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वादेव सिद्धे पूर्णमासिकराणां हविषां भूयस्त्वत्पौर्णमासतन्त्रत्वश-
ङ्कापनयनार्थं अरम्भः । तेन च भूयस्त्वानुहृत्वं बलमिति ज्ञापितं भवति ॥ ४ ॥

सप्तदश सामिधेन्यः ॥ ५ ॥

समिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यस्ता आग्रयणे भवन्ति ॥ ५ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुरागानां ब्रीहीणाम् ॥ ६ ॥

ब्रीहीणां संबन्धिनं ब्रीहिस्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यथा दान्तेनादानं संपुनक्ति तादृक्नदिति विज्ञायते ॥ ७ ॥

यथा दान्तेन दलवर्द्धेन महाकृतश्रनं बलवर्द्धं योजयति कर्षकः शाकटिको वा तादृ-
गेव नवानां हविषां पुराणेन सह निर्वपणमित्यर्थः । अत एवोपपत्तिवचनादर्शपूर्णमास-
योरन्वायात्यनान् आग्रयणे पृथगाग्रेयं नेच्छन्ति तत्र दान्तादान्तयोरसंभवादानाग्रयणह-
विष्ठाच्चाऽऽग्रेयसः । तत्र च लिङ्गमाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थ्यभ्य इति । भारद्वाजस्तु
स्वतन्त्राग्रयणेऽध्याहापि वा नवान्येव निर्वपेन्नाऽऽग्रेयमिति ॥ ७ ॥

येन यज्ञेनेत्सेत्कुयदेव तत्राऽऽग्रेयमष्टाकपालमिति विज्ञायते ॥ ८ ॥

न केवलमाग्रयणे किंतु सर्वत्रैवेष्टिमात्रे येनार्धितुमिच्छति तत्राऽऽग्रेयं मुख्यं समानतन्त्रं
च निर्वपेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवानामितराण्यैन्द्राग्रं द्वादशकपालमाग्रेन्द्रं वा वैश्वदेवं पयसि चरं सौम्यं
श्यामाकं चरं द्यावापृथिव्यमेककपालम् ॥ ९ ॥

श्यामाकमपि नवानामेव ॥ ९ ॥

पुरस्तात्सौम्याद्द्यावापृथिव्यमेके समामनन्ति ॥ १० ॥

गतः ॥ १० ॥

निरुप्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवति । अथ पञ्चाज्यानीर्जुशोति शतायुधाय
शतवर्षीयेति ॥ ११ ॥

निरुप्तं हविरित्यादि गुरुसूत्रकरणमाग्रयणं निरुप्येता आहुतीर्जुहोतीति ब्राह्मणव्याचि-
ख्यास्येति द्रष्टव्यम् । सूत्रं चैतद्व्याख्यातमाधाने । अज्यनयः शतायुधायेत्यादयो भद्रान्न
इत्यन्ताः ॥ ११ ॥

पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः ॥ १२ ॥

नारिष्टेभ्य उपरिष्ठाज्जुहोत्यागन्तुकत्वात् । आग्रयणं निरुप्येति यागानुवादोऽयं न
निर्वापमात्रस्येति भावः ॥ १२ ॥

प्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

गतः ॥ १३ ॥

एकमुलूखलं मुसलं प्रतिवीजं वा ॥ १४ ॥

अत्रोलूखलमुसलमात्रग्रहणाद्द्वयोरेवायं नानात्वविज्ञाने नान्येषाम् । अतः शूर्पादीन्येकै-
कानि भवन्ति । सत्यापठत्वाहैकमुलूखलं मुसलं शूर्पा कृष्णजिनं चिति । प्रदर्शनार्थ-
मेतद्विभृताभित्यन्ये । भारद्वाजस्वाह त्रीणि शूर्पाणि प्रयुनक्ति त्रीणुलूखलानि द्वे रूपदा-

विति । तत्र शूर्पैक्ये प्रदेशभेदेन निर्वापोद्वापौ विवेकपरापवने तु सामर्थ्यात्प्राप्तान्तरे
चैकैकस्य बीजस्य भवतः । तथा दृष्यधियापः पर्यायेण पार्त्रीकृष्णजिनयोः प्रस्कन्दनं
संवापश्च प्रदेशभेदेनेत्यादि द्रष्टव्यम् । बीजतंस्कारेषु संभवतां तन्त्रः त्रिमितरेषामावृत्तिश्च यथा-
यथमनुसंधातव्ये । तत्राऽऽह भारद्वाजः—आ तन्त्रिभावादेकैकं बीजमपवर्जयेदिति ॥ १४ ॥

सर्वेषु हविष्कृदवहननमन्त्रः ॥ १५ ॥

यदाऽऽहहनार्थो हविष्कृन्मन्त्रस्तदोलूक्यैकैक्ये च बीजे बीज आवर्तते । यदाऽऽहानार्थ-
स्तदाऽप्युलूखलैक्ये आवर्तते भिन्नकालत्वात् । यथा वक्ष्यति हविष्कृदग्निगुरोनुवाक्याम-
नोतस्याऽऽवृत्तिर्भिन्नकालेष्विति । भिन्नकालता च तत्र कर्मणः काण्डानुसमयेनैवानुप्रेयत्वात् ॥
तथा च भारद्वाजोऽपि वैकस्मिन्नुलूखले पूर्वपरमपहन्यात्तत्राऽऽवपनप्रभृतयो विवेचनान्ता
मन्त्रा बीजं बीजमन्यार्तरेष्विति । यदा तूलूलभेदस्तदा न हविष्कृदाह्वानमावर्तते काल-
व्यवेतत्वात्कालाव्यवायश्च तत्र कर्मणा समानजातीयन्यायतः प्रवृत्तिसिद्धेः । तथा चैकै-
कस्मिन्कृष्णाग्निने त्रीण्युलूखलान्यधिवर्तयतीति प्रकृत्य भारद्वाजः सर्वाणि हवींष्योप्य हवि-
ष्कृतमाह्वयति सर्वाण्यवहस्य दृषदुपले समाहन्यनुपूर्वं सर्वाणि हवींष्युद्वपति परापुनाति
विविनत्तीति ॥ १५ ॥

तुषोपवपनम् ॥ १६ ॥

तुषोपवपनमपि सर्वेषु बीजेषु भवत्युलूखलाभेदे भेदे च सवेपां तुषाणां प्रतिपाद्यत्वात् ।
तत्र सर्वे तुषाः समाह्वान्यन्ततः प्रतिपादनीया विभुत्वात् । भारद्वाजश्चाऽऽह सर्वेषामन्तत-
स्तुषानुपवपतीति । प्रक्षालननिनयनमध्येतेनैव व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

उत्तममोष्य वाचं विसृजते ॥ १७ ॥

हविष्कृदावृत्त्युक्तौ तूत्तमं बीजमोष्य यो हविष्कृतेन वाचं विसृजते न पूर्वोक्तैर्यः ।
अथ पेपणादीनामपि पूर्ववत्तन्त्रावृत्तिभ्यां प्रवृत्तिः । चरुपुरोडाशधर्माश्च यथायथं प्रत्ये-
तव्याः ॥ १७ ॥

एषोऽन्येषां नानाबीजानां समवेतानां कल्पः ॥ १८ ॥

अन्येषामन्येकस्मिन्मन्त्रे समवेतानां नानाबीजानामेकमुलूखलं मुसलमित्यादिरेष एव
कल्पः प्रयोगः ॥ १८ ॥

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयति ॥ १९ ॥

अथोद्धारणकाले पात्र्यां क्रोडं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठापितमेककपालमलंकरणकालेऽलंकर-
णमन्त्रेणाभिसृयति । यथा स निमज्जत्यज्ये तथा क्रोडं पूरयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

आविःपृष्ठं वा कृत्वाऽऽसादयति ॥ २० ॥

अथवा तमाविःपृष्ठं प्रकाशपृष्ठं कृत्वाऽनभिर्पूर्वा ततो हवींषा सादयतीत्यर्थः । तथा च व्यक्तं प्रदेशान्तरे यथाऽऽविःपृष्ठं कृत्वा व्याहृतिभिर्हवींषासादयेदिति । अथापरा व्याख्या— उद्घासनकाले पात्रान्तरं उद्घासितमेककपालमाग्रेनाभिर्पूर्वाऽऽविःपृष्ठं वा कृत्वा तेनैव पात्रेण सह सादयति । तथा च सत्याषाढोऽन्यस्मिन्पात्रे एककपालमुद्घासयेत्यादि ॥ २० ॥

प्रचरणकालं उद्धृत्य वह्निपदं कृत्वा जुह्वामुपस्तीर्षाऽऽधायाऽऽशयमन्वानीयाभिघार्योपांशु प्रचरति । २१ ॥

प्रचरणकाले घृतदेककपालमुद्धृत्य वह्निपदं कृत्वा ततो जुह्वामुपस्तीर्ष्य तत्र कृत्स्नं पुरोडाशं तूष्णीं निधाय तस्मिन्घृतं आशयितः तदाशयमाज्यं पश्चदनीयं सकृदभिघार्योपांशु प्रचरति । द्विरभिघारणमित्येके । तदयुक्तमाशयेनैव चतुरदत्ततासिद्धेः कृत्स्नं वैश्वान्नस्मवदाय द्विरभिघार्येत्यन्यत्र वचनाच्च ॥ २१ ॥

सर्वहुतमपर्यावर्तयन्नृजं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात् ॥ २२ ॥

सर्वहुतमिति विस्मयार्थम् । अथवा यथाऽस्कन्धः सर्वो हुतो भवति तथेत्यर्थः । अपर्यावर्तयन्न्यथा ह्यमानो हुतश्च न पर्यावर्तेत तथा स्तूपार्थेन शनैश्च्यवयेत् ॥ २२ ॥

यदि हुतः पर्यावर्तेत स्तुचोऽग्रेण कल्पयेत् ॥ २३ ॥

कल्पयेद्यथास्थानं प्रतिष्ठापयेत् । हुत इति वचनादहुतस्य पर्यावर्तने यद्येककपालः स्कन्देत्यपर्यावर्तेतेत्यनेन विधिना कल्पयेत् ॥ २३ ॥

न पाणिना ॥ २४ ॥

सहकार्यान्तरापेक्षायामपि न पाणिना कल्पयेत् ॥ २४ ॥

चरे दत्ते कल्पयितव्यः ॥ २५ ॥

कल्पयिष्यमाणोऽध्वर्यवे वरो देय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

आधायाभिघार्य पुनर्होतव्य इत्येके ॥ २६ ॥

अथवा नैव कल्पयितव्यः किंतुद्धृत्य स्तुच्याधायाभिघार्य पुनराश्रावणादिविधिना होतव्यः ॥ २६ ॥

अपि वा नैककपालं कुर्वीताऽऽज्येन द्यावापृथिवी यजेत ॥ २७ ॥

इत्येतेषां पक्षयोर्वैशेषिकमेव हुतानुमन्त्रणं न प्राकृतमिति दर्शितं याजमाने ॥ २७ ॥

ये प्राचीनमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति । वासः
श्यामाके ॥ २८ ॥

एकाऽष्टका दक्षते या माग्नाः पौर्णस्या इति तस्य अग्निं ज्ञायाः प्रवेद्य ये यजमा-
नस्य गोषु वत्सा जताः पूर्वमिदं ददेत् तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके चरौ
निमित्तभूते । तयोश्चाभिर्मर्नद्वहः प्रकृतवेद दर्शितः ॥ २८ ॥

भद्राक्षः श्रेयः सर्वतैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राश्नाति ॥ २९ ॥

प्रत्याम्नान्प्रकृतमन्त्रे निवर्तते ॥ २९ ॥

सर्वेषां वा भक्षणां मन्त्रवतां प्रत्यान्नायः स्यात् ॥ ३० ॥

न केवलं यजमानभागमात्रमैव किंतु ये यजमानस्य पित्रां वा मन्त्रवन्तो भक्षा इडा
प्राश्नादिविषयास्तेषां सर्वेषामपि मन्त्रस्यायं प्रत्याम्नायः स्यात् ॥ ३० ॥

अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः । शिवा अश्मभ्यमोषधीः
कृणोतु विश्वचर्षणिरिति श्यामाकानाम् ॥ ३१ ॥

श्यामाकानां यजमानभागं पृथगनेन मन्त्रेण प्राश्नाति सर्वेषां वेद्यादि पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ३२ ॥

गतः ॥ ३२ ॥

अग्निं वाऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽग्रयणेष्टिमन्वायातयेत् ॥ ३३ ॥

अथाऽऽपस्वनुग्रहार्थमाग्रयणस्थानुकलया उद्दिश्यन्ते तेषामुत्तमोत्तरकल्पस्यानुकलाव-
मापत्तारतम्यानुसारित्वं च बोद्धव्यम् । तत्रानापद्यपि कचिकपिष्टपिस्तमर्थाद्व्यवतिष्ठते
तं तं विषयविशेषं तत्र तत्र कले प्रदर्शयिष्यामः । तत्र यः कदाचिदपि पृथगग्रय-
णेष्टिं निर्वृतुं न शक्नुयात्स तां दर्शपूर्णमासयोरन्यतरमन्वायातयेत् । तदेकमन्त्रमाग्रय-
णहवींष्यतुनिर्वपेदित्यर्थः । तत्र चाज्यमग्नादिवैशेषिकमन्त्रविरोधाकार्यम् । पुराणाग्रयणं तु
नेच्छन्ति तच्च दर्शितमेव प्राक् । दक्षिणास्तु समुर्चीयन्ते वासः श्यामाक इति लिङ्गात् ।
भक्षणे तु नवस्य पृथक्कृतस्य भक्षणं मन्त्रभेदात् ॥ ३३ ॥

अपि वाऽमावास्यां पौर्णमासीं वा नवैर्यजेत । ३४ ॥

पूर्वकल्पस्याप्यशकौ दर्शपूर्णमासयोरन्यतरमेव नवैर्यजेत । तत्र तु सर्वस्यापि वैशेषि-
कस्य निवृत्तिः । अथ यत्राक्रिया दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टीनां यथा ताम्नां संवत्सरभिष्ट्वा
तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्मणि कुरुत इति तत्रायमेव पक्षो व्यवतिष्ठते सामर्थ्यात् ॥ ३४ ॥

अपि वाऽग्निहोत्रं ब्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा ग्रासयित्वा तस्याः पयसा
सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ ३५ ॥

ब्रीह्यग्रयणकाले सत्रैर्हिकं ब्रीहिस्तम्बं यद्यग्रयणकाले यवस्तम्बं च प्रातरेव गां ग्रास
यित्वा यक्ष्यग्रयणायास्तस्याः पयसा सायं जुहु-दरेद्युः प्रातश्च । तत्र ब्रीहियवनियमा-
च्छ्रयामाकानां निवृत्तिः ॥ ३५ ॥

अपि वा नवानां यवाग्वा सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ ३६ ॥

पूर्वेणायं पक्षो व्याख्यातस्तुल्यविकल्पश्च सर्वत्र ॥ ३६ ॥

अपि वा नवानां गर्हपत्ये स्थालीपाकं श्रपयित्वऽऽहवनीये जुहुयादाग्रयण-
देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यः । ३७ ॥

स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्य इति वचनाच्छ्रयामाकदेवतायाः सेमस्य निवृत्तिः । स्थालीपाक
इति वचनाच्च पावणप्रकृतिको यजनानकर्तृकश्च । अथ यदा संवत्सरे पवमानहविषामु-
त्कर्षस्तदाऽयमेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥ ३७ ॥

अपि वा नवानां चतुःशरावमो न पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ३८ ॥

पुरुषाशनपर्याप्तग्राहिणा महता शरावेण चतुर्वारं निरुसमोदनं लौकिकेऽग्नौ पक्त्वा
चतसृणामासां देवतानामर्थे चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । अथ यदोत्सृष्टाग्निर्व्यजमानस्तदाऽय-
मेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥ ३८ ॥

एवं यवैर्यजेत ॥ ३९ ॥

वसन्ते यवानामग्रपाकेणाप्येवं ब्रीह्यग्रयणस्य सानुकल्पस्याऽऽवृत्ता यजेत । तत्र त्वाह
भारद्वाजो न यवानामग्रयणं विद्यत इत्यैडुलोमिरिति । तथाऽपि वाऽक्रिया यद्येष्वित्या-
श्वलायनः ॥ ३९ ॥

तत्राऽग्नेयश्रयामाकौ न भवतः ॥ ४० ॥

तत्र यवाग्रयणे पुराणाग्नेयश्रयामाकचरू न भवतः ॥ ४० ॥

य ऊर्ध्वमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति । एतमु त्पं मधुना
संयुतं यवं सरस्वत्या अधिमनावचर्कृषुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः
कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इति यजमानभागं प्राश्नाति । सर्वेषां वा
भक्षणां मन्त्रवतां प्रत्याम्नायः स्यात् ॥ ४१ ॥

पूर्ववद्व्याख्या ॥ ४१ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४२ ॥

गतः । ४२ ॥

यदि नानातन्त्रां श्यामाकेष्टिं कुर्वीत श्यामाकानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यति ॥ ४३ ॥

यो ब्रह्माग्रयणे श्यामाकश्चरुक्तस्तं यदि पृथक् तन्त्रं कुर्वीत तदा वर्षसु श्यामाकस्यै पक्वे सति श्यामाकानुद्धर्तवा उद्धार्याऽऽहरेतेति कर्मकरान्यजनानः संप्रेष्यन्ति श्यामाकस्य इत्यपि संप्रेषावयव इति न भ्रान्तित्वं विपर्ययस्यैवोत्तरत्र व्यक्तत्वात् । यथा वेणुयेषु पक्वेषु वेणुयवानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यतीति ॥ ४३ ॥

तस्याः सप्तदश सामिधेय्यः ॥ ४४ ॥

सप्तदशवचनमयान्यादेः सर्वस्यापि विशेषस्य प्रदर्शनार्थम् । तन्त्रं त्वस्याः पौर्णमासमग्नीषोमीयविकारत्वात् ॥ ४४ ॥

सद्वन्तावाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये ॥ ४५ ॥

सद्वन्तावस्तिधातुमन्तौ ॥ ४५ ॥

त्वमग्रे सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वे । सोमयास्ते मयाभुव इति सद्वन्तौ । प्रेद्धो अग्न इभो अग्न इति विराजौ ॥ ४६ ॥

गतः ॥ ४६ ॥

वासो दक्षिणा दधिमन्थो मधुमन्थो मधुपर्को मधुग्लुन्थो बभ्रुर्वा पिङ्गलः ॥ ४७ ॥

वाससः पुनरुपादानमुत्तरैर्विकल्पार्थम् । सर्गिराशिसंयुक्ताः सक्तवो नन्थः । स दध्ना संयुक्तो दधिमन्थः मधुना मधुमन्थः मधुपर्कं गृह्ये व्याख्यास्यति । अनिश्वेति तमधुर्भव-कोशो मधुग्लुन्थः । मधुमिश्रं गुडमित्यन्ये । बभ्रुः कपिलः । पिङ्गलः पितृशः । एवं द्विरूपो गौर्वैत्यर्थः ॥ ४७ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४८ ॥

गतः ॥ ४८ ॥

हरितयवशाकशमीधान्यानां नवानां फलानामभिष्टेऽपि प्राशने याथा-कामी ॥ ४९ ॥

पूर्वत्रानिष्टाऽऽग्रयणेनेत्यनेन प्रागग्रयणात्तत्त्वस्यापि न तस्य शनं प्रतिषिद्धम् । तत्र केषां-चिदशनमनेनाभ्यनुज्ञायते । हरितयवा नाम सस्यविशेषास्तथा शाकाः शमीधान्यानि कोशी-

धान्यानि । तेषां जम्बवादिफलानां च नवानामनिष्ठेऽप्याग्रयणे याथाकाम्यं भक्षणे भवति ।
॥ ४९ ॥

वेणुयवानामिष्टिभेके समामनन्ति ॥ ५० ॥

वेणु, वैराग्यप्रयणं कैश्चिद्विधीयते ॥ ५० ॥

वेणुयवेषु पकेषु वेणुगानुद्धीरा इति संनिष्यति ॥ ५१ ॥

इयमाकृतप्रैम्ययं व्याख्यातः ॥ ५१ ॥

तस्या एतदेव तन्त्रमेवा देवता ॥ ५२ ॥

यच्छयमकेष्टयमुक्तं सनःशसमिधेयानि तदेवस्यास्तन्त्रं देवताऽपि तत्रत्यः सोम
एवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

आग्नेयी मैत्रावरुणी प्राजापत्या वा ॥ ५३ ॥

इष्टिरिति शेषः ॥ ५३ ॥

अथ सर्वस्यैवाऽऽग्रयणस्य ह्यत्र विक्रमाह—

स प्रत्नवदिति द्वे धाम्ये चतस्र आज्यभागयोर्दश हविषां द्वे स्विष्टकृतः ॥ ५४ ॥

स प्रत्नवदिति परब्रुह्मयानुवाकस्य ऽऽदिगे द्वे धाम्ये भवतः । ततः पराश्वतलो ब्रीहि-
यवप्रणोरज्यभागार्था अगुःकमास्ताम्यदिगो द्वे अग्नेयस्य परं द्वे नैम्यस्य इयमा-
केष्ट्यां तु सद्गन्धान्वित्युक्तम् । याज्यास्तु जुगणयत्य एवं सर्वम् । परास्तु दश प्रधानह-
विषां याज्यानुवकमास्तश्च यथाऽल्लिङ्गं गृह्यन्ते न तु क्रान्तः सौम्ययोः प्रायश्चात् । ततः
परं द्वे संयजो ॥ ५४ ॥

ब्रीहिमिष्ट्या ब्रीहिभिरेव यजेताऽऽयवेभ्यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यवैरा ब्रीहि-
भ्योऽपि वा ब्रीहिभिरेवोभययते इ वं सूत्रचरतमा भवन्तीति बहुवचनस्य-
णम् ॥ ५५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ब्रीहिन्यवन्वेति ब्रीहियवोः सर्वफलं विक्रमा उक्तः । इदानीं शास्त्रा-
न्तरीयो विनिवेशः पक्षे यववचश्च प्रदर्श्यते । ब्रीह्यग्रयणेऽपि ब्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ
यजेताऽऽयवग्रयणत् । एवं यवग्रयणादस्मात् ऽऽ ब्रीह्यग्रयणयवैः । अपि वा ब्रीहिभिरेव
यजोभयोः कालयोः । यत एते सूत्रचरतमाः सुखेनावहन्त्यन्ते पिबन्त्ये च न यवव-
द्दुःखेन तस्माद्ब्रीहिभिरेव नियं यजेत । दर्शपूर्णमासावेति वचनात्तानि होत्रार्थेषु तण्डुलेष्वयं
नियमः । दर्शपूर्णमासाभ्यामेव तद्विकाराश्च व्याख्याताः ॥ ५५ ॥

वर्षासु श्यामाकैयंजत शरदि त्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्यथर्तु वेणुयवैरिति विज्ञा-
यते ॥ ५६ ॥

यदि नानातन्त्रा श्यामाकेष्टिस्तदाऽनया वर्षासु यजेत । ततः शरदि केवलैर्त्रीहिभिः ।
समानतन्त्रत्वे तूभयैः शरदि । ततो वसन्ते यवैः । वेणुयवैस्तु यथर्तु यजेत । ते ह्यनि-
यतकालनिष्पत्तयो यस्मिन्नेवर्तौ निष्पद्यन्ते तस्मिन्नेव यजेतेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति रुद्रभट्टकृतसूत्रदीपिकया सहितमापस्तम्बीयाग्रयणसूत्रम् ।

अथाऽऽपस्तम्बसूत्रानुसारि आग्रयणप्रयोगः ।

यजमानः—शरद्यमात्रास्यायां पौर्णमास्यां वा प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽऽचम्य दर्भेष्व-
सीनो दर्भान्धारयमाणः पवित्रपाणिः पत्न्या सह

त्रीहिश्यामाकाभ्यां तन्त्रेणाऽऽग्रयणेन यक्ष्ये ।

इति प्रथमाग्रयणे संकल्पयेत् । द्वितीयाग्रयणे तु

आग्रयणेन यक्ष्ये ।

इति संकल्पयेत् ।

विद्युदासि० । ऋक्विग्वरणम् । अद्य यज्ञाय । आग्रयणीयं हविः । इति विशेषः ।

अध्वर्युः—आमावस्यं तन्त्रं कुर्यात् । सप्तदश सामिधेनीः । वेदं कृत्वा वेदिम् ।
यस्य कस्याचिद्यज्ञिकाष्टस्योपवेपम् । अलंकारपरिस्तरणे ।

यजमानः—देवा देवेष्विति जपेत् ।

अध्वर्युः—पात्रासादनं विशेषयेत् । * एकविंशतिः कपालानि । द्वे स्थात्यौ स्फ्येन
सः द्वंद्वमासादयेत् । + शूर्पत्रयम् । एकमुल्लुखलमेकं मुसलम् । ० पात्रीत्रयम् । आज्य-
स्थात्या सहाऽऽशयपात्रम् । प्रणीताग्रयणेन सहोत्पवनपात्रम् । प्रातर्दोहपात्रान्वाहार्य-
स्थालीवर्जमितराणि प्राकृतानि वेपथु व + इति शूर्पत्रयमादत्ते । निरस्तमिति तन्त्रेण
निरसनम् । निर्वपणकाले ‘ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ’ इति ८ पुराणानां त्रीहीणाम् ।

* आश्वलायनसूत्राध्यायिनो विशेषं तत्र तत्र टिप्पण्यां प्रदर्शयामः । इतरत्सर्वमाप-
स्तम्बेन समानम् । त्रयोदश कपालानि । + शूर्पद्वयम् । ० पात्रीद्वयम् । + वेपाय वामिति ।
८ अग्निदेवतैवाऽऽश्वलायनीयानां न सूत्रिता तस्मात्सर्वत्राग्निदेवताकपुराणत्रीहितन्त्रं तेषां
नास्ति ।

पवित्रे प्रक्षाल्यान्यस्मिञ्शूर्पे निधाय देवस्य त्वेयनुदुय ' इन्द्राग्निभ्यां जु
निर्वपामि ' तथा देवस्य त्वेयनुदुय ' विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामि ' इति
नवानां ब्रीहीणाम् । पवित्रे प्रक्षाल्यान्यस्मिञ्शूर्पे निधाय देवस्य त्वेयनुदुय
' सोमाय जुष्टं निर्वपामि ' इति नवानां श्यामाकाणाम् । पवित्रे प्रक्षाल्येन्द्राग्निविश्वेदे
निरुत्तशूर्पे निधाय देवस्य त्वेयनुदुय ' द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टं निर्वपामि ' इति नवानां
ब्रीहीणाम् । तत इदं देवानामित्याद्यासादनकालेऽग्रे हव्यं रक्षस्वेन्द्राग्नी हव्यं रक्षे
विश्वेदेवा हव्यं रक्षध्वं सोम हव्यं रक्षस्व द्यावापृथिवी हव्यं रक्षेधामित्यासादयेत्
अथ लौकिकमायं पञ्चवारं जुह्वां गृहीत्वा पञ्चाज्यानीर्जुदुयात्तत्र मन्त्राः—

शतायुधाय शतवीर्याय शतोत्तयेऽभिमातिषाहे ।

शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रोनेपदतिदुरितानि विश्वा स्वाहा ॥

यजमानः—इन्द्रायेदं न मम ।

अध्वर्युः—ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति ।

तेषां यो अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्वे स्वाहा ॥

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम ।

अध्वर्युः—ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितं नो अस्तु ।

तेषामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये स्याम स्वाहा ॥

यजमानः—ऋतुभ्य इदं न मम ।

अध्वर्युः—इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कणुता बृहन्नमः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानां ज्योगीता अहताः स्याम स्वाहा ॥

यजमानः—वत्सरेभ्य इदं न मम ।

अध्वर्युः—भद्रान्नः श्रेयः समतैष्ट देवास्त्वया वसेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितो आविशस्व शं तोकाय तनुवे स्योनः स्वाहा ॥

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम ।

अध्वर्युः—सशूकायामित्यादिप्रोक्षणमभिमन्त्रणान्तं कृत्वा देवस्य त्वेयनुदुय, अग्नये व
जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि विश्वेभ्यो देवेभ्यो वो जुष्टं प्रोक्षामि सोमाय व
जुष्टं प्रोक्षामि द्यावापृथिवीभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि । शुन्वध्वमित्यभ्य प्रस्कन्दत्तुयानुम
न्त्रणं कृत्वा वायुर्गो विविनक्तिवति विविच्य देवो वः सवितेति मन्त्रेण पात्र्यां पुराण
तण्डुलप्रस्कन्दनान्तं कृत्वा नवब्रीह्यवहननार्थमुत्सृज्य प्रक्षाल्याग्नेस्तनूरसीत्याद्यारभ्याऽऽग्नी

ध्रुवैष्वजं पात्र्यां नवतण्डुलप्रस्कन्दनान्तं श्यामाकावहननार्धमुलुखलं प्रक्षाल्यः प्रैस्तनूरसीत्याचारभ्याऽऽग्नीध्रैष्वजं प्रस्कन्दच्छ्यामाकतुपाननुमन्त्र्य समहृतान्तर्वास्तुपान्मध्यमपुरोडाशकपाल ओष्य रक्षसां भागोऽसीति निरसनं कृत्वा वायुर्वो विव्रितक्रिवति विविच्य देवो वः सधितेति मन्त्रेण पत्र्यां श्यामाकान्प्रस्कन्दयित्वा ' अदव्धेन व ' इति मन्त्रेण पात्रीस्थान्पुराणनवतण्डुलञ्छ्यामकाश्च तन्त्रेणावेक्ष्य त्रिष्फलीकतेन इति पानीं संप्रेष्यति ।

पत्नी — पुराणनवव्रीहान्वयश्यामाकान्क्रमेण देवेभ्यः शुन्धध्वमित्यारभ्य देवेभ्यः शुन्धध्वमित्यन्तेन मन्त्रेण सुफलीकृतान्कुर्यात् ।

अध्वर्युः — फलीकरणं प्रज्ञानं निधाय सर्वतण्डुलान्क्रमेण पार्थक्येन प्रक्षाल्य प्रक्षालितमुदकमेकीकृत्य त्रिष्फलीक्रियमाणानामिनि निनयनमन्त्रेणोत्करे तन्त्रेण निनीय यथाभागं व्यावर्तध्वमिति नवऽश्यामाकवर्जं तण्डुलान्विभज्येदमिन्द्राग्न्योर्चाव्यापृथिव्योरिति पेपणार्थानिदं विश्वेषां देवानामिति चर्चर्थानभिमुख्य कृष्णाजिनादानादि अणूनि कुरुतादित्यन्तमाग्नेयस्य कृत्वा पुनर्नवानां कृष्णाजिनादानादि कृत्वा देवस्य त्वेत्वनुद्रुत्येन्द्राग्निभ्यां जुष्टमधिवपामि वावापृथिवीभ्यां जुष्टमधिवपामि धान्यमसीत्यादि अणूनि कुरुतादित्यन्ते पिष्टलेपं प्रज्ञातं निदध्यात् । आग्नेयस्याष्टौ कपालान्युपध्वयेन्द्राग्नस्य चाष्टावुपध्वय तूष्णीं चत्वार्युपध्वय वैश्वदेवसौम्ययोः स्थः सौ क्रमेण ध्रुवेऽसीति मन्त्रेणोपवाय वावापृथिव्यमेककपालमुपध्वय भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेति मन्त्रेणैककपाले वेदेनाङ्गासनधुह्य मदन्तीरधिश्रयति । पत्र्यां देवस्येत्यनुद्रुत्याग्नये जुष्टं संवपामीति मन्त्रेण पुराणपिष्टं समोपधान्यस्मिन्पात्रे देवस्य त्वेत्वनुद्रुत्येन्द्राग्निभ्यां जुष्टं संवपामि वावापृथिवीभ्यां जुष्टं संवपामीति पिष्टानि समोष्य प्रोक्षणीवपिष्टानि क्रमेणोत्पूय श्यामाकतण्डुलांश्चोत्पूय देवस्त्वा सविता पुनात्विति मन्त्रेण पय उत्पूय तूष्णीं वैश्वदेवस्थात्यामासिच्यपश्चोत्पूय सौम्यस्थात्यामासिञ्चत्यपः । मखस्य शिरोऽसीत्याग्नेयं पिण्डं कृत्वा पुनर्मखस्य शिरोऽसीत्यनेन नवानां पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभज्येदमिन्द्राग्न्योर्चाव्यापृथिव्योरित्यभिमुख्य घर्मोऽसीत्येतेन मन्त्रेणाऽऽग्नेयमधिश्रित्य तेनैव मन्त्रेणैन्द्राग्नमधिश्रित्य वैश्वदेवचरुस्थात्यां तेनैव मन्त्रेण तण्डुलानोष्य तेनैव मन्त्रेण सौम्यस्थात्यां श्यामाकतण्डुलानोष्य तेनैव मन्त्रेणैककपालमधिश्रयति । क्रमेण पुरोडाशानामेव प्रथनं कृत्वा सर्वाणि हवींश्च त्रिः पर्यग्रे कृत्वाऽऽग्नेयमभिघार्थं तूष्णीमितराण्यभिघार्याऽऽग्नेयमैन्द्राग्नं च पत्र्यां प्रैतिष्ठार्याविकृतप्राकृतेन मन्त्रेण वैश्वदेवचरं सौम्यं चरं चोद्वास्य (विहितस्य प्रथनस्याभावाद्वाद्रीं भुवनस्येत्यूहमन्ये वर्णयन्ति । आशयपात्र एककपालमुद्वास्यलंकरणमन्त्रेणाभिपूर्य यथा स पुरोडाश

आज्ये निमज्जति तथा क्रोडं पूरयतीत्यर्थः ।) प्रियेण नाम्ना प्रियः सद आसीदेति मन्त्रेण सर्वाणि हवींष्यपरेण स्तुच आसादयति ।

यजमानः—यज्ञोऽसीत्याग्नेऽमयं यज्ञ इति सर्वाणि यो नः कनीय इत्यैन्द्राग्रं ममाग्ने वर्च इत्यनुवाकेनाग्नेर्होतेति पञ्चहोत्रा चऽऽसन्नान्यभिमृशेत् । आग्नेय ऐन्द्राग्रश्च प्रकृति-
वचागः कार्यस्तयोर्यागानुमन्त्रणादि प्राकृतमेव ।

अध्वर्युः—* “ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनुब्रू ३ हि ” इति पुरोनुवाक्यां संप्रेष्य विश्वा-
न्देवान्यजेति याज्यां संप्रेष्य वषट्कृते जुहुयात् ।

यजमानः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम ।

विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैः सायुज्यं गमेयम् । इति

वैश्वदेवं हुतमनुमन्त्रयते ।

अध्वर्युः—सोमायानुब्रू ३ हीति पुरोनुवाक्यां संप्रेष्य सोमं यजेति याज्यां संप्रेष्य
वषट्कृते जुहुयात् ।

यजमानः—सोमायेदं न मम ।

सोमस्याहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् ।

इति सौम्यं हुतमनुमन्त्रयते ।

अध्वर्युः—एककपालप्रचरणकाले घृतादेककपालमुद्धृत्य बर्हिषि सन्नं कृत्वा जुह्वामु-
पस्तीर्य तत्र कृत्स्नं पुरोडाशं निधायाऽऽशयाज्यं पश्चादानीय सकृदभिघार्य द्यावापृथिवी-
भ्यामित्युपांशु अनुब्रूहीत्युच्चैः पुरोनुवाक्यां संप्रेष्य द्यावापृथिवी इत्युपांशु यजेत्युच्चैर्वषट्कृते
यथा हूयमानो हुतश्च न पर्यावर्तेत यथा स्तुक्पार्श्वेन शनैर्जुहुयात् ।

यजमानः—द्यावापृथिवीभ्यामिदं न मम ।

द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययोभयोलोकयोर्ऋध्यासम् ।

इत्येककपालं हुतमनुमन्त्रयते ।

अत्रैवं संप्रदायविदः संपादयन्ति ।

अध्वर्युः—शिक्ये पुरोडाशमवस्थाप्य वामहस्तेन शिक्याग्रं धृत्वा दक्षिणहस्तेन
स्तुचमधस्ताद्वारयित्वा तथा स्तुचा होमं कुर्वन्वामहस्तेन शिक्यमीषदुद्धृत्य बह्वौ स्थापये-
दिति । एककपालहोमे सर्वत्रैवं विभावनीयम् । न पार्वणहोमोऽत्रास्ति तथा चातुर्मास्या-
न्तर्गतवैश्वदेवपर्वोक्ताः प्रसूमयाभिहोमादयो धर्मा न सन्ति सूत्रकारेणासूत्रितत्वादिति
ज्ञेयम् । स्विष्टकृतमिष्ट्वाऽऽग्नेयं पुरोडाशं विरुज्येतरद्विविरुज्य प्रत्येकं प्राशिन्नमवदाय ब्रह्मणे
परिहरेत् ।

* आश्वलायनस्य तु—विश्वान्देवान्सोममुपांशु विद्यात् ।

* ब्रह्मा— मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्यारम्भादवधेन त्वा चक्षुषाऽप्रेक्ष इत्यवेक्ष-
णान्तं कृत्वा देवस्य त्वेत्येतेन सावित्रेण मन्त्रेणऽङ्गुष्ठेनेपमध्यमया च ह्यु-याऽऽदा-प्रेस्वाऽऽ-
स्येन प्राश्नमीति मन्त्रेण पुराण वि.प्राशित्रं प्राश्नाऽऽचम्य नथेन्द्राग्रं प्राशित्रम् ।

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वशेन समर्शमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितो वाविशस्व शं तोक य तनुने स्योनः ॥

इति प्राश्नाऽऽचम्य श्यामाकं गृहीत्वा ।

अग्निः प्रथमः प्राश्नात् स हि वेद आ हविः ।

शिवा अस्मभ्यमेषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः ॥

इति श्यामाकं प्राश्नाऽऽचम्य या अप्स्वन्तरित्यादि प्रकृतिवत्सर्वं कृत् ।

= अध्वर्युः—इडावदाने पुराणनूतनहविष क्रमेण पृथक्पृथगिडामवधेन् । इडा-
भक्षणकाल इडे भागांमेति मन्त्रेण पुराणावदानं प्राश्नाद्रस्र वैश्वदेवं च भद्रान्न इति
मन्त्रेण प्राश्नाऽऽचम्य श्यामाकमग्निः प्रथमः प्राश्नात्विति मन्त्रेण प्राश्नाऽऽचम्य वायत
आस्त आ मार्जनात् ।

* आश्वलायनब्रह्मा—प्राशित्रभक्षणे मित्रस्य त्व चक्षुषा प्रतीक्ष इत्यारभ्य कुशेषु
प्राग्दण्डं निधयेत्यन्तं प्रकृतिवत्कृत्वा प्राशित्रमग्नमङ्गुष्ठोष्कान्तिकाभ्यां गृहीत्वा सव्ये
पाणौ कृत्वा प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रियै ह्यं यशसे मह्यमनाद्यायेति मन्त्रेणाऽऽ-
भिमृश्याग्नेष्ट्वाऽऽस्येन प्राश्नामि वृहस्पतेर्मुञ्जेनेति मन्त्रं जपित्वा ।

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वशेन समर्शमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितवाविशोह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

इति प्राश्नाऽऽचम्य ।

अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।

स मे जरां रोगमनुद्य शरीरादमा म एधि म मृथाम रन्द्र ॥

इति नाभिमालभ्य सत्येन त्वेत्यपं निनयनपर्यन्तं प्रकृतिवत् । ऽळभक्षणं तु
प्रकृतिवदेव । यद्यध्वर्युः “ इडामेके पृथ्वीं समामनन्ति ” एतं वक्ष्यमयुपगच्छेयुस्तदा
(इडाया ऊर्ध्वं प्राशित्रभक्षणपक्षे) इळायमेवायं भक्षणविशेषो न प्राशित्रे तदा प्राशि-
त्रभक्षणं तु प्रकृतिवदेव कार्यम् । अग्रयणत्रयपक्षेऽप्येवमेवाऽऽग्रयणद्वयपक्षेऽप्येवमेव कार्यम् ।

= इडाभक्षण आश्वलायनीयस्य यजमानस्य विशेषः—

इळभागं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रियै मह्यं
यशसे मह्यमनाद्यायेति मन्त्रेण दक्षिणहस्तेनाभिमृश्य—

एवं ब्रह्माऽऽग्नीध्रो यजमानश्च तत आदक्षिणाकालं प्रकृत्या समानं भवति ।

यजमानः—दक्षिणाकाले वत्सं वासश्चान्तर्वेदि संस्थापयेत् ।

* ब्रह्मा—ब्रह्मणी ब्रह्मणी स्थो ब्रह्मणे वां मा मा हि * सिष्टमहुते मद्वा * शिवे भवतम् ।

इत्यभिमृशेत् ।

यजमानः—ब्रध्न पिवस्वेत्यारभ्यामुष्मिँल्लोक इत्यन्तमुच्चार्य

सहस्रधारे उत्से अक्षीयमाणे ते दध्नतुः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च ताभ्यां वत्सवासोभ्यामतितराणि मृत्युम् ।

इत्यभिमृश्येमे वो वत्सवाससी प्रतिगृह्णीध्वमिति दद्यात् ।

अध्वर्युवभृतय ऋत्विजः—देवस्य+ त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे रुद्राय गाम् ॥

अग्रे प्रकृतिवद्वत् गृहीत्वा पुनर्देवस्य त्वेयादि देवि दक्षिण इत्यन्तमुक्त्वाग्नां स्वा कृन्त-
न्नतपसस्त्वा तन्वत वरुत्रयस्त्वा वयस्सोमाय वासः । तेनामृतत्वमश्यामीत्यादिप्रकृतिमन्त्रै-
र्वासो गृह्णीरन् । ततः प्रकृत्या समानम् ।

यजमानः—संयज्ञपतिराशिषेति मन्त्रेण पुराणभागं प्राश्य भद्रान्नः श्रेय इति मन्त्रेणै-
न्द्रस्य वैश्वदेवं चैकीकृत्य प्र.३३.ऽऽचम्याग्निः प्रथमः प्राश्नात्विति मन्त्रेण इयामाकं प्राश्याऽऽ-
चमेत् ।

तत एककपाले द्वासनेऽध्वर्युयजनानयोः—

यद्वर्मे कपालमुग्रचिन्वन्ति वैश्वसः । पूष्णस्तदपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चता-
मिति जपे विशेषः ।

त्रिष्णुक्रमादि यज्ञशंचमवजं ब्राह्मणतर्पणान्तं प्राकृतं कुर्यात् ।

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वशेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितृवाविशेह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

इति प्राश्य ऽऽचम्य ।

अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।

स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि मामृथाम इन्द्र ॥

इति नाभिमाळम्भाप उपस्पृशेत् ।

* आश्वलायनीयब्रह्मणो वत्सवाससोः स्पर्शो नास्ति । + आश्वलायनीयब्रह्मा दक्षिणा-
ग्रहणं प्रकृतिवत्कुर्यात् ।

अथाऽऽग्रयणहोत्रमयोगः ।

होता—“ अग्निः पवक ईडयः ” इत्यन्तं प्रकृतिवदेव कुर्यात् । अग्रे
शोचिष्केशस्तमीमहौ ३ पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्जिक्स्वहुः । अग्निर्य-
ज्ञस्य हव्यवो ३ तं सवाधो यतः स्रुच इत्याधिया यज्ञवन्तः ।

आचक्रुरग्निमूतयो ३ समिद्धो अग्न आहुत देवान् ।

इत्यादि प्रकृतिवत्कुर्यात् ।

आवाहनकाले—अग्निमग्न आ३वह । सोममा३वह । * इन्द्राग्नी आ३वह ।

(उपांशु+) विश्वान्देवान् . आ३वह । (इत्युच्चैः) ।

(उपांशु ×) सोमम् . आ३वह (इत्युच्चैः)

(उपांशु) द्यावापृथिवी, आ३वह (इत्युच्चैः) ।

देवाँ आज्यपाँ आ३वह ।

इत्यादि उत्तमप्रयाजपर्यन्तं प्रकृतिवत्कुर्यात् ।

उत्तमप्रयाजे ये ३ यजामहे स्वाहाऽग्निं स्वाहा नोमं ÷ स्वाहेन्द्राग्नी स्वाहा विश्वान्देवा-
नित्युपांशु = स्वाहेत्युच्चैः सोममित्युपांशु ∪ स्वाहेत्युच्चैर्द्यावापृथिवी इत्युपांशु स्वाहेत्युच्चै-
र्देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्तु औपद्वाग्नी वृधन्वन्तौ वाऽऽज्यमागौ
कुर्यात् । प्रधातयागकाले ।

❀ इन्द्राग्नी अवसागतमस्मभ्यं चर्षणी सह । मा नो दुःशंस ईश तो३म् । ये ३
यजामहे इन्द्राग्नी गीर्भिर्धिप्रः प्रमतिभिच्छन्तान ईष्टे रयि अशंसं पूर्वमानम् ।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देवैर्गवो३षट् ।

(उपांशु ९०) विश्वे देवास आगत शृणुता म इमं हवम् ।

एदं वह्निर्निषीदतो३म् ।

(उच्चैः) ये ३ यजामहे । (उपांशु ×) विश्वान्देवान् ।

* आपस्तम्बीययजमानस्यात्र विशेषः । अग्निमा३वह । + उच्चैः । × उच्चैः ।
÷ स्वाहाऽग्निम् । = उच्चैः । ∪ उच्चैः । ❀ अग्नेर्याज्यापुरोनुवाक्ये प्रकृतिवत् ।
९० उच्चैः । × उच्चैः ।

ये के च जमा महि नो अहि माया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्त्रा वरिवस्यन्तु देवा३ (उच्चैः) वौ३-
षट् ।

(उपांशु *) सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । ताभिर्नोऽ-
विता भवे३म् ।

(उच्चैः) ये३ यजामहे (उपांशु +) सोम या ते धामानि दिवि या
पृथिव्या या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळनूराजन्तसोम
प्रति हव्या गृभाय ३ (उच्चैः) वौ३षट् ।

(उपांशु) मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतान्नो भरीमभिः ॐ ३ ।

(उच्चैः) ये३ यजामहे (उपांशु) द्यावापृथिवी—

प्रपूर्वजे पितरा नव्यसीभि र्निभिः कृणुध्वं सदने ऋतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथा३म् ।
(उच्चैः) वौ३ षट् ।

अथ स्विष्टकृदाग्रे—

प्रेद्धे अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूम्नां यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्त उपयन्तु वाजो३म् ।

(उपांशु) ये ३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृदाग्रे ऋतविरात्रेऽग्निं धामान्याद् सोमस्य
प्रिया धामान्ययाळिन्द्राग्नयोः × प्रिया धामान्ययाद् (उपांशु) विश्वेषां दवानां
(उच्चैः) प्रिया धामान्ययाद् (उपांशु) सोमस्य (उच्चैः) प्रिया धामा-
न्ययाद् (उपांशु) द्यावापृथिव्योः (उच्चैः) प्रिया धामान्ययाद् देवानामा-
ज्यपानामित्यादि० जुषतां हविरिभो अग्ने वीतमानि हव्या जस्रो वसि देवताति-
मच्छा ।

प्रति न ई सुरभीणि व्यन्तु३ वौ३षट् ।

* उच्चैः । + उच्चैः । × ऋतः प्रिया धामानीन्द्राग्नयोः । + उच्चैः । + उच्चैः ।

इच्छां प्रकृतिवदुपहृष्टाभक्षणे इच्छे भागमिति मन्त्रं जपित्वाऽवान्तरेच्छां सव्ये पाणौ कृत्वा

‘ प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रियै मह्यं यशसे मह्यमन्नाद्याय ’ ।

इति मन्त्रेण दक्षिणपाणिनाऽभिमृश्य दक्षिणहस्ते गृहीत्वा

भद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट देवास्तवया वशेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितृवाविशेह शं नो भव द्विपदे शं क्षुप्पदे ।

इति मन्त्रेण भक्षयित्वाऽऽचम्य

अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।

स मे जरां रोगमपनुय शरीरादमा म एभि मा मृत्याम इन्द्र ॥

इति मन्त्रेण नाभिमाऽभ्याप उपस्पृशेत् । दक्षिणाग्रहणं प्रकृतिवत् ।

सूक्तवाके—अग्निरिदं हविरजुषत० कृत । सोम इदं हविरजुषत० कृत ।
* इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीष्टधेतां महो ज्यायोऽक्रानाम् । (+ उपांशु) विश्वे
देवाः (उच्चैः) इदं हविरजुषन्तावीष्टधन्त महो ज्यायोऽकृत (× उपांशु)
सोम इदं हविर्जुषतावीष्टधत महो ज्यायोऽकृत । (उपांशु) द्यावापृथिवी इदं
हविर्जुषेतामवीष्टधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् ।

देवा आज्यपा इत्यादि सर्वमासमानि प्रकृतिवत्कुर्यात् ।

इत्याग्रयणहौत्रप्रयोगः ।

अथाऽऽग्रयणानुकल्पप्रयोगः ।

यजमानः—शरद्यमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽचम्य

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायमग्निहोत्रं नवसंस्थानिष्पन्नं य-
वाग्वा होष्यामि ।

नवसंस्थं ब्रीह्यादिरूपं लौकिकैतिकर्तव्यतयाऽऽवृद्धवहस्य तण्डुलान्निष्पाद्य पयोवच्चैवा-
गूमधिश्रित्यावज्ज्वल्य शुद्धोदकं सुदेण शान्तिरित्यादिमन्त्रेण प्रतिपिञ्च्याद्यदि प्रतिपेचनमुप-
क्रमे कृतं स्यात् । अन्यत्सर्वं पयोहोमवत्कुर्यात् । एवमेव प्रतिपदि प्रातः कुर्यात् । भक्षणं
त्वेवं विशिष्यादुभयत्राग्निहोत्रसूचं सव्ये पाणौ कृत्वा

* अग्निरिदं हवि० कृत । तत इन्द्राग्न्योः । + उच्चैः । × उच्चैः ।

प्रज्जगन्ने त्ना गृहं गृह्णाणि पशुं अग्नौ मयं पशये मद्यप्रजायाय ।

इति शक्तेन हस्तेन लुक्स्थ द्रव्यमभिमृश्य दक्षिणहस्ते प्रथमाहुतिं निधाय

भद्रान्नः श्रेयः समनेष्ट देवास्त्वया वशेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितवाविशेह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

इति प्रथमां प्राश्याऽऽचम्य द्वितीयाहुतिं दक्षिणहस्ते निधाय भद्रान्न इति पूर्वोक्त-
मन्त्रेण प्राश्याऽऽचम्य

अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।

स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि मा मृथाम इन्द्र ॥

इति नाभिमालभ्याप उषस्पृश्य सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेत्यादि नित्याग्निहोत्रवत्सर्वं कार्यम् ।

अथ द्वितीयानुकल्पप्रयोगः ।

यजमानः—अग्निहोत्रीं गां व्रीहिश्यामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तस्याः
पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।

प्राशने तु पूर्वानुकल्पप्रयोगोऽनुसंधेयः । इति ।

इत्याग्रयणानुकल्पप्रयोगः ।

अथैतरेयब्राह्मणोक्तमाग्रयणप्रायश्चित्तम् ।

तदाहुर्य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा नवान्नं प्राश्रीयात्का तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति सोऽग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये
वैश्वानरो अजीजनत्पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यामित्याहुतिं वाऽऽहवनीये
जुहुयादग्नये वैश्वानराय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । (ऐ० ब्रा० ३२।८) ।

सा० भा०—गृहेषु नवधान्ये समागते सत्याग्रयणेष्टिं कृत्वा पश्चान्नवान्नं भोक्तव्यं
तस्या इष्टेरकरणे वैश्वानरगुणयुक्ते ऽग्निः पुरोडाशदेवता ॥ ३२ । ८ ॥

अस्थः प्रायश्चित्तेष्टेः प्रयोगोऽध्वर्युमूत्रादवगन्तव्यः । अत्र तु पूर्णाहुतिप्रयोग एव
लिख्यते ।

अथ पूर्णाहुतिप्रयोगः ।

यजमानः—प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा तमग्निमपवृज्य

आग्रयणमकृत्वा नवान्नप्राशनजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
वैश्वानरेष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

इति संकल्प्याध्वर्युं वृणुयात् ।

अस्मिन्पूर्णाहुतिहोमेऽध्वर्युं त्वामहं वृणे ।

अध्वर्युः—वृतोऽस्मि कर्म करिष्यामीत्युक्त्वा गृहपत्यादाहवनीयं प्रणीय (नात्र
दक्षिणाग्निप्रणयनम्) पवित्रे कृत्वा लौकिकमाज्यमुन्मृष्य जुह्वं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा

अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ।

इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये वैश्वानरायेदं न मन ।

आचम्यानेन पूर्णाहुतिहोमेन श्रीभगवानग्निरूपपरमेश्वरः प्रीयताम् । तत आहवनीयाग्ने
रपवर्गं कृत्वाऽऽचामेत् ।

इत्याग्रयणप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽग्रयणमीमांसा ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे तावद्राजसूयप्रकरण आग्रयणं सम्मानात्मकं तत्र दक्षिणात्वेन वत्स-
वाससी श्रूयते—

प्रथमजो वत्सो दक्षिणा वासो दक्षिणा ॥ इति ।

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशतः प्राकृतो विध्यन्तोऽप्याग्रयणेष्व्यां प्राप्नोति ।
तत्रान्वाहार्यस्य विध्यन्तःपातित्वात् । तथा च प्रकृतौ “ यदन्वाहार्यमाहरति ” आहर-
तिरत्र दानार्थकः । एवं च साक्षाद्विकृतावुक्तं दक्षिणाद्रव्यं प्राकृतेनातिदेशप्राप्तेन समुच्ची-
यत इति समुच्चय एवाभ्युपगन्तव्यः ।

इममेव समुच्चयपक्षं सूत्रयामास बौधायनः—

अन्वाहार्यमासाद्य प्रथमजं वत्सं ददाति (बौ० श्रौ० सू० ३ । १२ । १३)

सोऽयं समुच्चयः कैश्चन सूत्रकारैर्न सूत्रितस्तदर्थं संशय उपपद्यते समुच्चयोऽनुष्ठेयो न
वा । तदपाकरणायावश्यं मीमांसया भवितव्यमिति भगवाञ्जैमिनिर्दिशमलक्षणे सूत्रयामभूत् ।
तदेवात्र निर्दिशामः—

वासो वत्सं च सामान्यात् । (पू० मी० १० । ३ । ३४) ।

सूत्रार्थः—आग्रयणे प्रथमजो वत्सो दक्षिणेत्यत्र बाधायान्वाहार्थस्यापि समुच्चय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—वास इति । यथा पुनराधेयदक्षिणा प्राकृतदक्षिणां बाधत एवं वासो वत्सं च सामान्यदेककार्यकारित्वात् ॥ ४ ॥ अयमर्थविवेकोऽत्रानुसंवेयः । समुच्चयविवावसामर्थ्यादक्षिणयोश्चान्वयत्वमनेककार्यत्वेनैककार्यत्वाद्वैक्यताभिः प्राकृतीनां बाधः । वानो वत्सं च समानकार्यकारित्वात्प्राकृतीं दक्षिणां बाधत इत्यर्थः ।

अर्थापत्तेस्तद्धर्मः स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् । (पू० मी० १०।३।२५) ।

सूत्रार्थः—तत्रैवान्वाहार्थधर्मा मन्त्रादयो न सन्ति । प्रकृतावन्वाहार्योद्देशेन प्रवृत्तत्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—अर्थेति । अर्थस्य प्राकृतमन्त्राद्युद्देश्य दक्षिणाया आपत्तेः स्थाने पतितत्वात् । तद्धर्मोऽन्वाहार्थधर्मो वासोवत्से स्यात् । वासो दक्षिणेत्यस्य मन्त्रनिमित्तस्य दक्षिणारूपस्य दक्षिणानाम्नाऽभिसंयोगात् । संयुक्तत्वात् । वासोवत्समन्वाहार्थधर्मकं स्यादन्वाहार्थकार्यपरिक्रयनिमित्तकदक्षिणाशब्दसंयोगादित्यर्थः । (१०।३।२५)

अनेन न्यायेनान्येऽपि पाकादयो धर्माः प्राप्नुयुरित्याह—

दाने पाकोऽर्थलक्षणः । (पू० मी० १० । ३ । ३६) ।

सूत्रार्थः—तत्रैव वत्से प्राकृतपाकप्राप्तौ सिद्धान्तमाह—दान इति । अर्थः श्रौतस्तस्य वत्सशब्दस्य लक्षणे लक्षकः पाको भवेदतो दाने दानसाधनवत्से निवर्तते इति शेषः । वत्से पाके सति दक्षिणासाधनं न वत्सस्तस्य नष्टत्वात् । किंतु मांसं वत्सपदस्य लक्षणापत्तिरिति भावः । अयमर्थः—अन्वाहार्थपाको वत्से कर्तव्यो नेति संशये चोदकानुग्रहाय पक्त्वा वत्सं तदीयं मांसं दक्षिणात्वेन देयमिति मन्यते । श्रुतं तु वत्सद्रव्यं पाकेन नश्येदश्रुतं च मांसं दीयेत वत्सशब्दो वा मांसलक्षणार्थः स्यात् । नचैतन्नय्ययम् । तस्मान्न वत्सस्य पाक इति । प्रकृतौ दानेऽन्वाहार्थमिद्वयं पाकोऽर्थसिद्ध इह तु न तथेति नासौ कर्तव्यः । (१० । ३ । ३६)

पाकस्य चान्नकारितत्वात् । (पू० मी० १० । ३ । ३७) ।

सूत्रार्थः—अयं वाससि पाकः स्यान्निति संशये विरोधाभावात्पक्षेत् प्रयोजनाभावात्त्वपाकः । प्रकृतौ हि दक्षिणाभूतान्नसंपत्त्यर्थकः पाको नादृष्टार्थस्तस्मान्न वाससः पाकः । (१० । ३ । ३७)

तथाऽभिघारणस्य । (पू० मी० १० । ३ । ३८) ।

सूत्रार्थः—अभिघारणमन्वाहार्थधर्मः किं वासोवत्से कर्तव्यं न वेतिः प्रकृतावदृष्ट्यादिहाविरोधात्कर्तव्यम् । नैवम् । स्वादिमार्थं हि तददृष्टेनैवान्नानामुपकरोति । न च

वासोवत्सयोः स्वादिन्ना प्रयोजनमस्ति । अतोऽभिवारणनिवृत्तिः । (१० । ३ । ३८) ।

इत्याग्रयणमीमांसा ।

अथाग्निहोत्रप्र यश्चित्तविधायकमैतरेयब्राह्मणं सभाष्यम् ।

अथाग्निहोत्रे वैकल्यनिमित्तं प्रश्नपूर्वकं प्रायश्चित्तं विधीयते —

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति तामभिमन्त्रयेत् । इति ।

सा० भा०—अग्निहोत्रार्थं संपदिता गौरग्निहोत्री । सा चोपावसृष्टा दोहनार्थं वस्त्रेन संयोजिता । ऊर्ध्वं दुह्यमाना सती दोहनमध्ये यदुपविशेत्तदानीं शास्त्रीयस्य दोहनस्थ विनष्टत्वाद्यस्य यजमानस्य तत्राग्निहोत्र्युपवेशने प्रायश्चित्तिरपेक्षिता सा च कीदृशीति प्रश्नः । तामग्निहोत्री वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयेतेति प्रायश्चित्तविधिः ।

तत्र मन्त्रं दर्शयति—

यस्मान्द्रीषा निषीदसि ततो वो अभयं कृधि ।

पशून् सर्वान्गोपाय नमो रुद्राय मीढूष्प इति । इति ।

सा० भा०—हेऽग्निहोत्रि त्वं यस्माद्विरोधिनः शङ्कयमानान्मनसा स्मर्यमाणोऽद्यापि देर्भावा भयेन निषीदस्युपविशसि ततो भयहेतोः सकाशानोऽस्माकमभयं कृधि कुरु । तथा नोऽस्माकं सर्वान्पशून्गोपाय रक्ष मीढूष्पे सत्त्वनसमर्थाय रुद्राय पशुस्वामिने नमोऽस्तु । इतिशब्दो मन्त्रसमाख्यार्थः ।

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं तस्या अग्निहोत्र्या मन्त्रान्तरेणोत्थापनं विधत्ते—

तामुत्थापयेत् । इति ।

सा० भा०—तस्मिन्नुत्थापने मन्त्रनाह—

उदस्थादेव्यदितिरायुर्यज्ञपनावधात् ।

इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति । इति ।

सा० भा०—अदितिरदीना देवी देवतारूपाऽग्निहोत्र्युदस्थादुत्थितवत्युत्थाय च यज्ञपतौ यजमान आयुरधात्संपादितवती । कीदृश्याग्निहोत्री । इन्द्रमित्रवरुणानामपेक्षितं हविर्भागं कृण्वती संपादयन्ती । इतिशब्दो मन्त्रसमाख्यार्थः ।

उत्थापनानन्तरकर्तव्यं दर्शयति—

अथास्या उदपात्रमूधसि च मुखे चोपगृहीयादथैनौ ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—अस्या अग्निहोत्र्या ऊधसि उदकपात्रग्रहणं नाम जलस्योत्क्षेपणं मुखे गृहीत्वा जलं पाथयित्वा तादृश्या ब्राह्मणाय दानं यदस्ति सा तत्र वैकल्ये प्रायश्चित्तिरवगन्तव्या ।

अथ दोहनकाले ध्वनिकरणे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते तामन्नमप्यादयेच्छान्त्यै शान्तिर्वा अन्नं सूयवसाद्भगवती हि भूया इति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—वाश्येत हम्भा (हुम्भा) रवं कुर्वीत तदानीमेवाग्निहोत्री स्वकीयामशनायां क्षुधां यजमानस्य प्रतिख्याय प्रख्यापनार्थं वाश्यते ध्वनिं करोति । तस्मात्तामग्निहोत्री वाश्यमानामन्नमप्यादयेत् । अपिशब्दात्तृणादिकमपि । तच्च भक्षणं क्षुधाशान्त्यै संपद्यते । अन्नं शान्तिहेतुरिति प्रसिद्धम् । सूयवसादित्यादिर्मन्त्रः । हेऽग्निहोत्रि भगवती पूज्या त्वं सूयवसाद्भूयाः । सुष्ठु यवसं तृणं सूयवसं तदस्ति भक्षयतीति सूयवसात् । तादृशी भवेति मन्त्रार्थः । मन्त्रेणान्नमादयेदिति यदस्ति सैव तत्र ध्वनौ प्रायश्चित्तिर्द्रष्टव्या ।

दुह्यमानस्य क्षीरस्याग्निहोत्र्याः स्थानचलनेन भूमौ पतने प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्पन्देत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा यत्तत्र स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेत् । इति ।

सा० भा०—स्पन्देत किञ्चिच्चलेत् । सा चलन्ती यदि तत्र भूमौ स्कन्दयेदीपक्षीरं पातयेत्तत्क्षीरं हस्तेन स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपेत् ।

तं मन्त्रं दर्शयति—

यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृष्ट यदोषधीरत्यसृपद्यदापः ।

पयो गृहेषु पयो अघ्न्यायां पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति । इति ।

सा० भा०—अथेदानीं यद्दुग्धं क्षीरं पृथिवीमसृष्ट प्राप्नोत् । यच्चौषधीः पतितं तृणजातमत्यसृपदतिशयेन प्राप्नोत् । यदपि तत्क्षीरं बिन्दुरूपमापो भूमिष्ठं जलं प्राप्नोत् ।

आप इति द्वितीयार्थे प्रथमा । तत्सर्वमस्मदीयेषु गृहेष्वध्यायामस्मदीयायां धेन्यां वत्सेष्व-
स्मदीयेषु मयि महुदरे वाऽस्तु तिष्ठतु । पृथगन्वयार्थं पयःशब्दावृत्तिः । इतिशब्दो मन्त्र-
समाप्त्यर्थः ।

उक्तप्रायश्चित्तादूर्ध्वं होमं विधत्ते—

तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयाद्यलं होमाय स्यात् इति ।

सा० भा०—तत्र दोहनपात्रे यत्क्षीरं भूमौ पतित्वा परिशिष्टं स्यात्तद्यदि होमायालं
पर्याप्तं भवेत्तदानीं तेन जुहुयात् ।

अपर्याप्तावुपायान्तरमाह—

यद्यु वै सर्वं सित्तं स्यादथान्यामाहूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादा त्वेन श्रद्धायै
होतव्यं सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—यद्यु वै यदि च सर्वं दुह्यमानं क्षीरं सित्तं भूमौ पतितं स्यात्तदानी-
मन्यां काचिद्रामाहूयाऽऽनीय तां दुग्ध्वा तस्मिन् क्षीरेण जुहुयात् । यद्यन्याऽपि न लभेत
तदानीमप्यग्निहोत्रं न परित्याज्यम् । किंत्वा श्रद्धायै होतव्यम् । आद्योऽत्राभिविधिरर्थः ।
आ श्रद्धायाः श्रद्धासहितं सर्ववस्तुजातं होतव्यं होमयोग्यम् । अयमर्थः—दधियवाग्वा-
दीनां मध्ये येन केनापि द्रव्येण होतव्यम् । सर्वालाभे त्वन्ततः श्रद्धामपि जुहुयात् ।
अहं श्रद्धां जुहोमीति संकल्प्य श्रद्धाहोमः । अग्निहोत्रस्य अन्त्यत्वात्तत्रात्मना परित्यागो न
युक्त इति ।

वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
॥ २७ ॥ इति ।

सा० भा०—विदित्वाऽनुष्ठानुरस्य पुरुषस्य सर्वमपि बर्हिष्यं यज्ञयोग्यम् । अतः
सर्वं द्रव्यमनेन होमार्थं परिगृहीतं भवति ।

एकादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुयस्य सर्वाण्येव हवींषि दुष्येयुर्वाऽपहरेयुर्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरित्या-
ज्यस्यैतानि यथादेवतं परिकल्प्य तयाऽऽज्यहविषेष्ट्या यजेतातोऽन्याभिष्टिमनु-
ख्यणां तन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥ इति ।

सा० भा०—पुरोडाशदधिपयोरूपाणि हवींषि सर्वाणीत्युच्यन्ते । आज्यस्य संबन्धी-
न्येतानि त्रीणि हवींषि तत्तदेवतामनानि क्रम्य तदनुसारेण परिकल्प्याऽऽज्यहविर्युक्त्या

तथेष्ट्या यजेत । इष्ट्या च तत्तद्धर्मन्यामिष्टिमनुत्त्वणामन्यूनानाधिकां यथाशास्त्रं तन्वीत विस्तारयेत् । यथाशास्त्रमनुष्ठितो यज्ञः पूर्वस्य विकलस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः ।

द्वादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमभिधिश्रितममेध्यमापद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सर्वमेवैन-
त्सुच्यभिपर्यासिच्य प्राङ्मुखात्तदानीमेतद्विः सविधमभ्यादधात्यथोत्तरत
आहवनीयस्योष्णं भस्म निरुह्य जुहुयान्मनसा वा प्राजापत्यया वर्चा तद्धुतं
चाहुतं च स यद्येकस्मिन्नुन्नीते यदि द्वयोरेष एव कल्पस्तच्चेद्व्यपनयितुं शक्नु-
यान्निःपिच्यैतदुष्टमदुष्टमभिपर्यासिच्य तस्य यथोन्नीती स्यात्तथा जुहुयात्सा तत्र
प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—अग्निहोत्रार्थं पयो गार्हपत्ये पाकार्थं यदधिश्रितं तद्यदि किञ्चिदमेध्यं यज्ञानहं
केशकीटादिकमापद्येत प्राप्नुयात्तदानीमेतद्विः सर्वमप्यग्निहोत्रहवण्यां स्तुचि साकल्येन
सिक्त्वा प्राङ्मुख उदेयोत्थावाऽऽहवनीयं प्रति गत्वा तस्मिन्नेतां नित्यां समिधमादध्यात् ।
अथानन्तरमाहवनीयस्योत्तरभागे किञ्चिदुष्टं भस्म ततो निःसार्य तस्मिन्मनसा नित्याग्नि-
होत्रमन्त्रमनुस्मृत्य वाचा वा प्रजपते न त्वदेतानीति मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात् । तदेतद्वस्मन
उष्णत्वादुत्तमपि भवति । अग्निराहित्यादहुतमपि भवति । न केवलमधिश्रित एवामेध्यपात
एतत्प्रायश्चित्तं किं तर्हि चतुरन्वयनावस्थायां यद्येकस्मिन्नुन्नीते यदि वा द्वयोरुन्नीतयोरमेध्य-
पातस्तदानीमेव एव कल्पः प्रकारः । उन्नयनं नामाग्निहोत्रहवण्यां सेचनम् । तत्केशकीटादि-
दूषितमग्निहोत्रहवण्यामुन्नीतं यद्यपनेतुं शक्नुयात्तदानीमेतदुष्टं निःपिच्य निःसार्य स्थाव्या-
मवस्थितमदुष्टं क्षीरमग्निहोत्रहवण्यामभिपर्यासिच्य यथोन्नीती स्यादुन्नीती येन प्रकारेण
भवति तेन प्रकारेण जुहुयात् । अदुष्टं द्रव्यान्तरमभिधिश्रयणादिना संस्कृत्य जुहुया-
दित्यर्थः ।

त्रयोदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितं स्कन्दति वा विष्यन्दते वा का तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति तदग्निरुपनिनयेच्छान्त्यै शान्तिर्वा आपोऽथैनदक्षिणेन पाणिनाऽभिमृश्य
जपति । इति ।

सा० भा०—अग्निहोत्रद्रव्यं गार्हपत्ये पाकार्थमधिश्रितं सस्कृदाचिस्कन्दति स्खलति
क्षीरविन्दुरधः पततीत्यर्थः । विष्यन्दते विशेषेण स्यन्दनं दाहाधिक्येन स्थालीमुखस्योप-
र्युद्गहनं तत्स्कन्नं विष्यन्दितं वा द्रव्यं दक्षिणेन पाणिना स्पृष्ट्वा वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेत् ।

तं दर्शयति—

दिवं तृतीयं देवान्यज्ञोऽगात्ततो मा द्रविणमाष्टान्तरिक्षं तृतीयं पितृन्यज्ञोऽगात्ततो मा द्रविणमाष्ट पृथिवीं तृतीयं मनुष्यान्यज्ञोऽगात्ततो मा द्रविणमाष्ट । इति ।

सा० भा०— अस्य स्कन्धस्य विष्यन्दितस्य वा पयस्तत्तृतीयमंशस्वरूपं दिवं स्वर्ग-
लोकमगात्प्राप्नोतु । तेन यज्ञोऽपि देवान्प्राप्नोतु । प्रापणाद्वैकल्यपरिहारे सति मामग्निहो-
त्रिणं द्रविणमाष्ट धनं प्राप्नोतु । तथैवापरं तृतीयं द्रव्योऽंशस्वरूपमन्तरिक्षमगात् । तेन
यज्ञोऽपि पितृन्प्राप्नोतु । ततः प्रापणान्मां धनं प्राप्नोतु । पुनरप्यपरं तृतीयं द्रव्योऽंशस्वरूपं
पृथिवीमगात् । तेन यज्ञोऽपि मनुष्यान्प्राप्नोतु । ततस्तदुभयप्रापणान्मां द्रविणं धनमाष्ट
प्राप्नोतु ।

मन्त्रान्तरजपं विधत्ते—

ययो रोजसा स्कभिता रजांसीति वैष्णुवारुणीमृचं जपति विष्णुर्वै यज्ञस्य
यदुरिष्टं पाति वरुणः स्विष्टं तयोरुभयोरेव शान्त्यै । इति ।

सा० भा०—ययोरोजसेत्याद्यृक्सूत्रे पठिता । तस्याश्वतुर्थपादे विष्णू अगन्वरुणा
पूर्वहूताविति श्रुतत्वादियं विष्णुवरुणदेवताका यज्ञस्य यदुरिष्टमङ्गवैकल्यं तच्छमयित्वा विष्णुः
पाति । यज्ञस्य यस्त्विष्टं यथाशास्त्रमनुष्ठितमङ्गं तद्वरुणः पाति । फलव्रतियेधनिवारणं
तत्प्रातिपालनम् । तस्मादयं जपस्तयोरुभयोर्दुरिष्टस्विष्टयोर्वथोक्तप्रकारेण शान्त्यर्थं संपद्यते ।

उत्तरवाक्यमुपसंहरति—

सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

चतुर्दशे प्रश्नेऽन्तरे दर्शयति—

तदाहुर्गस्याग्निहोत्रमधिश्रितं प्राडुदायन्स्खलते वाऽपि वा भ्रंशते का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति स यद्युपनिवर्तयेत्स्वर्गाहोकाद्यजमानमावर्तयेदत्रैवास्मा उपवि-
ष्टायैतमग्निहोत्रपरीशेषमाहरेयुस्तस्य यथोन्नीती स्यात्तथा जुहुयात्सा तत्र प्राय-
श्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—अग्निहोत्रद्रव्यं गृहपत्येऽधिश्रितं पाकादूर्ध्वमादाय प्राडुमुख आहवनीयं
प्रत्युदायनुद्वच्छन्ध्वर्युदा भवति तदानीं तद्द्रव्यं स्खलते यद्वा भ्रंशते । विन्दुपतनं

१ ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्यैर्भिर्वीरतमा शनिष्ठा । या पत्येते
अपतीता सहोर्भिर्विष्णू अपन्त्ररुगा पूर्वहूतौ । (आश्व० श्रौ० सू० ५ । २०)

स्खलनं साकल्येन द्रव्यपतनं श्रंशः । पुनरुपगमिहोत्रस्थाल्या द्रव्यं ग्रहीतुं सौऽध्वर्युर्यादि पश्चिमामुखी निवृत्तो भवेत्तदानीं स्वर्गप्राप्तं यजमानं तस्माल्लोकादावर्तयेत् । अतो निवृत्ति-
मकृत्वा स्खलनश्रंशदेश एवोपविष्टायास्मा अध्वर्यवे स्थालीगतमग्निहोत्रद्रव्यशेषमन्ये पुरुषा
आहरेयुस्तस्य द्रव्यस्य स्वीकारेणाध्वर्युर्यथोन्नीती स्यात्तथा जुहुयात् । उन्नीतमुन्नयनं
स्थालीगतस्य द्रव्यस्याग्निहोत्रहवण्यां चतुर्वारं प्रक्षेपश्चतुरुन्नयतीति श्रुतत्वात् । उन्नयनादि-
संस्कारपूर्वकं जुहुयादित्यर्थः ।

पञ्चदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुरथ यदि सुग्भिद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां सुचमाहृत्य जुहुया-
दथैनां सुचं भिन्नामाहवनीयेऽभ्यादध्यात्प्राग्दण्डं प्रत्यकूपुष्करां सा तत्र प्राय-
श्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—सुगमिहोत्रहवणी तद्वेदे सुगन्तरेण हुत्वा भिन्नां सुचमाहवनीये प्रक्षि-
पेत् । तदानीं तदीयो दण्डः प्राच्यामवस्थितस्तदीयं पुष्करं बिलं प्रतीच्यामवस्थितं यथा
भवति तथा प्रक्षिपेत् ।

षोडशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याऽऽहवनीये हाग्निर्विद्येताथ गार्हपत्य उपशाम्येत्का तत्र प्रायश्चि-
त्तिरिति स यदि प्राञ्चमुद्धरेत्प्राऽऽयतनाच्च्यवेत यत्प्रत्यञ्चमसुरयज्ञं तन्वीत
यन्मन्थेद्भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेद्यदनुगमयेत्प्राणो यजमानं जह्यात्सर्वमेवैनं
सह भस्मानं समोष्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत्सा तत्र
प्रायश्चित्तिः ॥ ५ ॥ इति ।

सा० भा०—प्रतिदिनमाहवनीयाग्निर्होमोर्ध्वमुपशाम्यति । गार्हपत्याग्निस्तु सर्वदा
धार्यते । तस्माद्गार्हपत्यात्तद्धोमकाल आहवनीयार्थमग्निं विहरेदित्येषोऽनुष्ठानक्रमः । एवं
सति यदि कदाचिदाहवनीयस्य स्थानेऽग्निरनुपशान्तो विद्येत तदानीं गार्हपत्यश्चोपशाम्येत् ।
तत्र तस्य वैकल्यस्य परिहाराय पक्षाः पञ्चविधाः संभवन्ति । विद्यमानमाहवनीयं गार्ह-
पत्यतया संभाव्य ततोऽपि पूर्वदेश आवहनीयं कर्तुं तस्मात्पूर्वसिद्धाहवनीयात्प्राञ्चमग्नि-
मुद्धरेदिति प्रथमः पक्षः । तस्मिन्पक्षे यजमान आयतनात्स्वकीयस्थानात्प्रच्यवेताऽऽह-
वनीयस्थानात्प्रच्युतत्वात् । अथ गार्हपत्यार्थं पूर्वसिद्धाहवनीयात्प्रत्यञ्चमग्निमुद्धरेदिति
द्वितीयः पक्षः । तस्मिन्द्वितीयपक्षे यज्ञ एगोऽसुरयज्ञतमानः स्यात् । असुरयज्ञश्च शाखा-
न्तरे तानसुरान्प्रकृत्यैवमाप्नोत्यते—‘ त आहवनीयमग्र आदधीत । अथ गार्हपत्यम् ।
अथान्वाहार्यपचनम् । ’ इति । तदीयदोषोऽपि तत्रैवाऽऽज्ञातः ‘ भद्रा भूत्वा परा भवि-

व्यन्ति । इति । गार्हपत्याग्निमग्निमथनं कर्तव्यमिति तृतीयः पक्षः । तदानीं विद्यमान आहवनीये तद्विरोधिनाऽग्न्यन्तरस्य मथनाद्यजमानस्य शत्रुमुत्पादयेत् । पुनराधानं कर्तुं विद्यमानमाहवनीयमनुगमयेदुपशमयेदिति चतुर्थः पक्षः । तस्मिन्पक्षे विद्यमानस्य विना-
शनात्प्राणो यजमानं परित्यजेत् । आहवनीयगतं भस्मसहितं सर्वमग्नौ कस्मिंश्चित्पात्रे प्रक्षिप्य नीत्वा गार्हपत्यस्थाने प्रक्षिप्यानन्तरं ततो गार्हपत्यात्प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेदिति पञ्चमः पक्षः । अस्मिन्पक्षे दोषाभावात्तैवं प्रायश्चित्तिर्भवति ।

सप्तदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्नावग्निमुद्धरेयुः का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यद्यनुपश्येदुद्धृत्य पूर्वं-
मपरं निदध्याद्यद्य (इद्य) नानुपश्येत्सोऽग्नयेऽग्निवतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्व-
पेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निनाऽग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निनेत्याहुतिं वाऽऽह-
वनीये जुहुयादग्नयेऽग्निवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—सायंप्रातराहवनीयेऽग्नौ स्थित एव सति पुनरपि गार्हपत्याग्निं य
उद्धरेयुस्तदानीमुद्धृतस्याग्नेः प्रक्षेपात्पूर्वमेव विद्यमानस्याग्नेर्दर्शने तं पूर्वं विद्यमानमग्निमुद्धृत्य
तस्मादाहवनीयस्थानादुद्धृत्य तस्मिन्स्थाने पुनरपरमिदानीमानीतमग्निं निदध्यात् । यद्यदि
तु * विद्यमानं नानुपश्येत्तदानीमानीतमग्निं तत्र प्रक्षिप्य पश्चादग्निद्वयमवगत्याग्निवतेऽग्नये
देवतायै पुरोडाशं निरूप्य तस्यैतं याज्यानुवाक्ये कुर्यात् । अग्निनाऽग्निरिति पुरोनुवाक्या ।
त्वं ह्यग्ने अग्निनेति याज्या । सोऽयमेकः पक्षः । दर्विहोमवचाज्यानुवाक्ये परित्यज्याग्न-
येऽग्निवते स्वाहेति मन्त्रेणाऽऽहवनीय आज्यं जुहुयादिति द्वितीयः पक्षः ।

अष्टादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयौ मिथः संसृज्येयातां का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
सोऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्न आयाहि
वीतये यो अग्निं देववीतय इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये वीतये स्वाहेति
सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—अग्न्युद्धरणादूर्ध्वं व्यवस्थितयोराहवनीयगार्हपत्ययोः सतोर्वदि गार्हपत्य-
गतोऽङ्गार आहवनीये प्रमादात्पतेदाहवनीयगतो वा गार्हपत्ये पतेत्सोऽयं मिथः संसर्गः ।
तत्र प्रायश्चित्तार्थस्य पुरोडाशस्य वीतिगुणयुक्तोऽग्निर्देवता । अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ।

एकोनविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्य सर्व एवाग्नयो मिथः संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये

विविचयेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये स्वर्णवस्तोरुषसा-
मरोचि त्वामग्ने मानुषीरीळते विश इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये विवि-
चये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणारनीनां सर्वेषां परस्परसंसर्गो सति विविचि-
गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता । अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ।

विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्नयोऽन्यैरग्निभिः संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये
क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अक्रन्ददग्निस्तनयन्नि-
धौरधा यथा नः पितरः परास इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये क्षामवते
स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥ इति ।

सा० भा०—यस्याग्निहोत्रिणः संबन्धिन आहवनीयाद्यग्नयोऽन्यदीयैरावहनीयादि-
भिलौकिकाग्निभिर्वा संसृज्येरस्तस्य प्रायश्चित्तीये पुरोडाशे क्षामवहुणयुक्तोऽग्निर्देवता ।
अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ।

एकविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्नयो ग्राम्येणाग्निना संदह्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये
संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये कुवित्सु नो गविष्ट-
ये मा नो अस्मिन्महाधन इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति
सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—ग्राम्योऽग्निर्महानसादिगतः । स कदाचित्प्रमादेन प्रवृद्धो ग्रामगतानि
गृहाणि दहन्नाग्निहोत्रशालागतानाहवनीयादीन्मनीन्सम्प्रदहति तदानीं प्रायश्चित्तस्य पुरोडा-
शस्य संवर्गगुणयुक्तोऽग्निर्देवता । अन्यत्पूर्ववत् ।

द्वाविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्नयो दिव्येनाग्निना संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नयेऽ-
प्सुमतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अप्सवर्गे सधिष्टव मयो
दधे मेधिरः पूतक्ष इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नयेऽप्सुमते स्वाहेति सा
तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ इति ।

सा० भा०—दिव्याग्निर्वैद्युतः । अशानिपाते सति तदीयेनाग्निनाऽऽहवनीयादीनां
संसर्गो प्रायश्चित्तपुरोडाशस्याप्सुमानग्निर्देवता । अन्यत्पूर्ववत् ।

त्रयोविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्गस्याग्नयः शवाग्निना संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये शुचयेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निः शुचित्रततम उदग्ने शुचयस्तवेत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये शुचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—प्रेतदहनाय प्रवृत्तोऽग्निः शवाग्निस्तत्संसर्गे पुरोडाशस्य शुचिगुणयुक्तोऽग्निर्देवता । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

चतुर्विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्गस्याग्नय आरण्येनाग्निना संदह्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति समे वाऽऽरोपयेदरणी वोल्मुकं वा मोक्षयेद्यद्याहवनीयाद्यदि गार्हपत्याद्यदि न शक्नुयात्सोऽग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्योक्ते याज्यानुवाक्ये आहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ७ ॥ इति ।

सा० भा०—दावाग्निरण्यादागत्याग्निहोत्रशालां दहन्नाहवनीयादीन्यदा सभ्य-
मदहति तदानीं तदहनात्पूर्वमेवाग्नीनरणी द्वयोररण्योः सह समारोपयेदेव । तदशक्तौ गार्हपत्याहवनीयादुल्मुकं मोक्षयेत् । सहसोल्मुकमादाय परितो गच्छेत् । समारोपणं वोल्मुकमोचनं वेति पक्षद्वयस्याग्निदाहत्वरया यदा न शक्तिस्तदा संवर्गगुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता । तदीययाज्यानुवाक्ये च पूर्वमेवाभिहिते ।

अष्टाविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्गस्य सर्व एवाग्नय उपशाम्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये आयाहि तपसा जनेष्वा नो याहि तपसा जनेष्वित्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनां सर्वेषामुपशान्तौ तपस्वज्जनद्वत्पावकवद्गुणत्रययुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता ।

त्रयस्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्ग आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति

सोऽग्नये वरुणायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोतीत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये वरुणाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ इति ।

सा० भा०—आहिताग्नेः स्नानमन्तरेणाग्निहोत्रे वरुणगुणकोऽग्निः पुरोडाशदेवता ।

चतुस्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुय आहिताग्निर्यदि सूतकान्नं प्राश्नीयात्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये तन्तुमतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विह्वलानहो न ह्यतनोत सोम्या इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये तन्तुमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—आहिताग्नेः सूतकान्नप्राशने तन्तुमद्गुणकोऽग्निर्देवता ।

पञ्चत्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुय आहिताग्निर्यदि मृतशब्दं श्रुत्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये सुरभिमतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निर्होता न्यसीदद्य-
जयान्साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्येत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये सुरभिमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सां० भा०—आहिताग्निः स्वस्मिञ्जीवत्येव स्वकीयमरणशब्दं यदा द्वेभिर्मुखाच्छृणुया-
त्तदानीं सुरभिमद्गुणयुक्तोऽग्निर्देवता ।

षट्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुय आहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेवेत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—आहिताग्निर्योऽस्ति तस्येत्यस्मिन्नर्थे यस्येतिशब्दः प्रयुक्तः । तस्याऽऽहिता-
ग्नेर्भार्या वा तद्गृहावस्थिता गौर्वा यमावपत्यद्वयं सह जनयेत्तदानीं मरुत्वद्गुणयुक्तोऽग्निर्दे-
वता ।

एतद्ब्राह्मणोक्तं प्रायश्चित्तं सूत्रेत्तप्रायश्चित्तेन सह विकल्पते । पूर्णाहुतिप्रयोगस्तु अग्ने निर्दिष्टरीत्याऽऽकलनीयः । इष्टिपक्षमनुष्ठातॄणां याज्यापुरोनुवाक्या लिख्यन्ते । अन्यः

प्रयोगस्वाश्वलायनीयैः पौर्णमासप्रकृतिकोऽनुष्ठेयः । स तु प्रकृतेरवगन्तव्यः । विस्तरमिया चेह तन्यते ।

इति प्रायश्चित्तविधायकमैतरेयब्राह्मणं सभाष्यम् ।

अथाग्निहोत्रप्रायश्चित्तसूत्रं सभाष्यं वृत्त्या समेतं च ।

विध्यपराधे प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥

दे० भा०—समाम्नातमग्न्याधेयादिकर्म, द्रव्यमन्त्रक्रियासमुच्चितं कर्म विधिरुच्यते । तस्य विधेरयथाकरणमकरणं वाऽपराधो विधेरपराधो विध्यपराधस्तस्मिन्विध्यपराध उत्पन्ने प्रायश्चित्तं कर्म क्रियते । दोषनिर्हरणार्थमित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः पञ्चभिः खण्डैरन्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तावित्येवमादिष्वमुष्मिन्कर्मणीदं प्रायश्चित्तमिति वक्ष्यति । तेनैव सिद्ध इदं सूत्रं न वक्तव्यम् । तथाऽप्यविद्यमानेऽविज्ञातं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । अविज्ञाते भूर्भुवः स्वरित्याहवनीय एवेति ॥ १ ॥

ना० वृ०—प्रायश्चित्तिरित्यधिकारोऽयमाऽध्यायपरिसमाप्तेः । विधिशब्देन विहितमुच्यते । अपराधोऽन्यथाभावोऽभावो वा विहितस्याकरणेऽन्यथाकरणे च प्रायश्चित्तिः कर्तव्या । प्रायो विनाशश्चित्तिः संधानम् । दिनष्टसंधानं प्रायश्चित्तिरित्युक्तं भवति । विध्यपराधे प्रायश्चित्तिरिति वचनादपराधे सति तदर्थतया विहितमस्ति चेत्तदेव कर्तव्यम् । तन्नास्ति चेद्व्याहृतिहोमः कर्तव्यः । “तस्मादेषैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः कर्तव्या” इति वचनात् । विध्यपराध इति वचनाद्विधिसंपादने प्रायश्चित्तिर्नास्ति । यथा यदि वाऽस्याग्निहोत्र उपसन्न इत्याद्यन्तरागमननिषेधावसरे यजमानस्यान्तरागमनं विहितं तस्मिन्गमन इत्यर्थः । कालश्च प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वान्निमित्तानन्तरं कर्तव्यानीत्युत्सर्गः ॥ १ ॥

शिष्टाभावे प्रतिनिधिः ॥ २ ॥

दे० भा०—शिष्टस्य निर्दिष्टस्य चोदितस्य ब्रीह्यादिद्रव्यस्य कर्मणि प्रयुक्तस्य तस्मिन्व्यापन्ने तदेव पुनरानयितव्यम् । तस्य चेत्पुनरभावो भवति ब्रीहयो न विद्यन्ते ततस्तत्स्वरूपमन्यन्नीवारद्रव्यं प्रतिनिधिर्भवति । तत्प्रतिनिधाय तत्कर्म समापयितव्यम् । द्रव्यभावे प्रायश्चित्तं न हूयते प्रतिनिधिरेव भवति । ब्रीह्यभावे त्रिचमाना अपि यत्राः श्रौता न प्रतिनिधीयन्ते । यथा नोर्ध्वक्षीरेण जुहुयात् । अयज्ञिया वै माघा वरटा क्रोद्राश्चेति । रूपसांमान्याभावे कार्यसामान्यात्प्रतिनिधिर्नीवाराभावे प्रियंवादीनामपि पिण्डाः पुरोडाशकार्ये

समाना भवन्ति । सर्पिषोऽभावे पयसा दध्ना वा तत्कार्यं क्रियते युपाञ्जनं तु तैलेन क्रियते । स्वाम्यग्निदेवताशब्दः कर्मदिग्देशकालेषु प्रतिनिधिनिर्वृतः । काम्यं कर्म विगुणमफलं भवति । तस्मात्प्रतिनिधिना सामाप्य पुनर्यजेत । विगुणमपि नित्यं फलाय भवति तस्मात्प्रतिनिधिना सामाप्य न पुनर्यजेत । यवानां सरूपा गोधूमाः । ब्रीहीणां सरूरा नीवाराः । खदिरस्य सरूपो बदरः । पलाशस्य निशः । रूपतश्च सामान्यः प्रतिनिधिः कर्तव्यः ॥ २ ॥

ना० वृ०—शिष्टं विहितमित्यर्थः । तस्याभावे प्रतिनिधिरूपादातव्यः । अभाव इत्येतावतैव सिद्धे शिष्टग्रहणं यत्कार्यार्थतया यच्छिष्टं तस्य स्वरूपसत्तायामपि तत्कार्याशक्तौ प्रतिनिधिरूपादातव्य इत्येवमर्थम् । अर्थद्रव्ययोर्विरोधेऽर्थो ब्रह्मीयानित्ययमपि न्यायोऽर्थद्वयव्युत्पादितो भवति । इदं चापरम् । कार्यसामर्थ्यं सति न गुणसंपादनार्थमुपादातव्य इति व्यतिरेकाल्लभ्यते । अत्रापि न्यायान्तरं व्युत्पादितं भवति । द्रव्यगुणविरोधे द्रव्यं बलीय इति । प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधिः । एतदुक्तं भवति—यत्कार्यार्थतया यद्विहितं तस्य तत्कार्याशक्तौ तस्य यत्प्रतिरूपं तत्तत्कार्यकरणायोपादातव्यमिति । अनेन प्रकारेण सदृशप्रतिनिधिरुक्तो भवति । न्यायादेवायमर्थो लभ्यते । शिष्टाभावे प्रतिनिधीरिति वचनस्येदं प्रयोजनं प्रतिनिधिप्रयोगेऽपि विहितस्वरूपपचाराद्विध्यपराधशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अतस्तत्र प्रायश्चित्तिर्न कर्तव्या । विधिशक्तिरेव तत्रैवंरूपा विपरिणमते नात्र विध्यपराधोऽस्तीत्येवमर्थं सूत्रप्रणयनम् ॥ २ ॥

आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक्षम्यापरासादिदं त एकं पर ऊत एकमिति संवपेद्यदि त्वतीयात् । यदि वाऽन्यस्याग्निषु यजेत । यदि वाऽस्यान्योऽग्निरग्नीन्यवेयाद्यदि वाऽस्याग्निहोत्र उपसन्ने चक्रीवच्छ्वा पुरुषो वा विहारमन्तरियादिष्टिः ॥ ३ ॥

दे० भा०—यथाहवनीयोऽग्निरवदीप्यमानो गच्छेद्बहिर्गच्छेदित्यर्थः । तमाहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक्षम्यापरासात् । शम्या शकटलिङ्गं भवति । सा शम्या प्रक्षिप्ता यस्मिन्देशे पतति स देशः शम्यापरासः । तस्माद्देशादर्वागिदं त एकं पर ऊत एकमित्येतयर्चा तमग्निं संवपेत् । संवपनमेक्रीकरणं सर्वमग्निमाहवनीय एकीभावं कुर्यात् । आहवनीयग्रहणादन्यस्याग्नेर्न भवत्यर्वाक्षम्यापरासादेतद्विधानं तस्मादन्यद्वक्ष्यति यदि त्वतीयाद्यदि शम्यापरासादग्निरतीयात्तथा सतीष्टिः पाथिकृती तां वक्षति । यदिशब्दोऽनित्यभावे तुशब्दोऽधिकृतव्यावृत्त्यर्थः । यदिशब्दोऽप्रयुज्यमाने यदि त्वतीयाच्छम्यापरासमग्निस्ततोऽस्मिन्निमित्त इष्टिः । अन्यस्य यजमानस्याग्निषु विपर्यासेन यजेताग्निहोत्रं जुहुयात् । एकस्मिन्नगरेऽग्निहोत्रसमवाये विपर्यासो भवति । एतस्मिन्निमित्त इष्टिं पाथिकृतीं वक्ष्यति सा

कर्तव्या भवति । वाशब्दः समुच्चयार्थः । एतस्मिंश्च निमित्ते पाथिकृती वक्ष्यमाणा भवति यदिशब्दस्य प्रयोजनमेवेत्तं वाशब्दस्य समुच्चयार्थ इति । अस्याः अनुच्यमानेऽस्याग्नयो न संबध्यन्ते । यदि वाऽस्याग्निरग्नीन्वयवेयात् । यदि चास्य यजमानस्याग्नीन्वयोऽग्निर्लो-
किको व्यवेयादन्तरेण गच्छेत् । तत एव तस्मिन्निमित्ते पाथिकृती सा वक्ष्यते । इतः प्रभृतिषु खोगेषु यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते ततोऽयमर्थो भवत्यन्यादिभिश्चेद्व्यवहारो भवति ।
अस्येति यदि नोच्यतेऽस्याग्नयो न संबध्यन्ते । अन्यथाऽस्य वाऽस्यस्य वाऽग्निनाऽन्तरेण व्यवयेऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । यदि वाऽस्याग्निहोत्र उपसन्ने यदि चास्य यजमानस्या-
ग्निहोत्र उपसन्न आहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्येषुपसन्ने हविषि । अस्मिन्काले चेत्कृतव्य-
वाये प्रायश्चित्तं भवति । चक्रीवच्छ्वा पुरुषो वा पुरुष इत्युक्ते पुरुषः स्त्री वाऽपि भवति ।
चेतिग्रहणादेतेषां यद्विचन विहारमन्तरियादन्तरा मध्येनेयाद्गच्छेत् । तत एतेषु वक्ष्यमाणा
पाथिकृतीर्द्भिर्भवति यद्विश्वेशं प्रयोजनम् । अस्याः अनुच्यमानार्थम् ॥ ३ ॥

ना० वृ०—आहवनीयस्यैकदेशः समस्तो वा यद्ययतनादुत्सृज्यावाक्किञ्चिदपरासा-
देदेर्वहिर्गच्छेत्तदा तम् “ इदं त एकम् ” इत्याद्यतने संवपेत् । ततः समस्ताभिर्व्याह-
तिभिर्होमः कर्तव्यः । अग्नीनां सर्ववेदसंश्लिखत्वात् । सर्वत्र विनष्टसंधानं द्विविधम् ।
आयतत्वादपरासस्य पुनः प्रक्षेपात्तेन्द्रियं संधानं तत्रैव व्याहृतिभिर्होमादतीन्द्रियम् । अतएव
यत्र यागो हेमो जपो दानं दक्षिणारूपद्राह्यगभोजनं चास्ति तत्र तैरेवातीन्द्रियसंधानांशः
सिध्यति । यत्र तेषामन्यतमं नास्ति तत्र व्याहृतिहोमेनातीन्द्रियांशसंधानं कर्तव्यम् ।
आहवनीयग्रहणादग्न्यन्तरे नैतप्रायश्चित्तम् । तत्र तूष्णीं प्रक्षिप्य व्याहृतिहोमः कर्तव्यः ।
तस्य च विध्यपराधत्वात् । दीपमानवचनं यावत्प्रायश्चित्तकालं जीवत एवैतप्रायश्चित्तं
भवति न विस्फुलिङ्गमात्रस्येवमर्थम् । उक्तं शम्भापरासदेशमनतिक्रान्तस्य । अतिक्रान्तस्ये-
दमुच्यते । यदि त्वतीयाच्छम्भापरासदेशमित्यर्थः । अन्यस्याग्निषु यागं कुर्यादस्याग्नि-
ष्वन्यो वा यजेत । अस्याग्नीन्वयो वाऽग्निर्व्यवेयात् । यद्यग्निहोत्रद्रव्ये कुशेषूपसादिते
चक्रीवच्छशकटादि श्वा पुरुषोऽनुष्यजातिः सर्वाग्नीनां मध्येनातिक्रामेत् । एतेषु निमि-
तोष्विष्टिं कुर्यात् ॥ ३ ॥

यदि चाध्वे प्रमीयेत ॥ ४ ॥

दे० भा०—यदि चाध्वेऽध्वनि प्रवासे यजमानः प्रमीयेत तस्मिन्निमित्त इष्टिर्भवति ।
यदि त्वतीयादित्यत आरभ्य यानि निमित्तान्यनुक्रान्ताभ्यन्तस्मान्तेषु सर्वेष्विष्टिर्भवति ।

अनुयोगं चकारः समुच्चयार्थः कृतस्तस्मात्सर्वेषु निमित्तेषु समानप्रायश्चित्तमिष्टिः सा वक्ष्यते ॥ ४ ॥

अग्निः पथिकृत् ॥ ५ ॥

दे० आ०—तस्यामिष्टौ पथिकृदाग्निर्देवता ॥ ५ ॥

ना० वृ०—तस्यामियं देवता । अग्निः पथिकृद्गुणकः ॥ ५ ॥

वेत्था हि वेधो अध्वन आदेवानामपि पन्थामगन्मेति । अनड्वान्दक्षिणा ॥ ६ ॥

दे० भा०—वेत्था हि वेधो अध्वन आदेवानामपि पन्थामगन्मेति पथिकृदग्रेया-
उपानुवाक्ये भवतः । अनड्वान्दक्षिणा भवति । बोद्धुं समर्थोऽनड्वान्भवति पञ्चवर्षो भवति ।
अस्या इष्टेः शेषं पौर्णमासेन दोषनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं तच्चानन्तरं दोषात्कर्तव्यम् । इष्टिस्तु
यस्मिन्कर्मणि चोदिता तत्कर्म परिसमाप्यन्ते कर्तव्यम् । कर्ममध्ये न क्रियते । “वि वा
एतस्य यज्ञश्छिद्यते अथ तन्ने प्रततेऽन्यतन्त्रं प्रतायते” इति श्रुतेः । तस्मादेवं क्रियते ।
आ प्रायश्चित्तसमाप्तेस्त एवाग्नौ भवन्ति तत्संस्कारत्वात्प्रायश्चित्तस्य तदधिकृतं कर्म संस्क्रि-
यते प्रायश्चित्तेन ॥ ६ ॥

ना० वृ०—शकटवहनसमर्थो बलीवर्दोऽनड्वान्दक्षिणा ॥ ६ ॥

व्यवाये त्वनग्निना प्रागिष्टेर्गामन्तरेणातिक्रमयेत् ॥ ७ ॥

दे० भा०—व्यवाये विशिष्टविधिरुच्यतेऽनग्निनाऽग्निव्यवायं च ज्ञात्वाऽन्येन व्यवाये
चक्रीवच्छ्वा पुरुषो भवति तेन व्यवाये प्रागिष्टेः प्राक्प्रायश्चित्तेष्टेर्गामन्तरेणातिक्रमयेद्वि-
हारमध्ये न गां गमयेत् । येन मार्गेण पुरुषादयो गतास्तेन गां गमयित्वाऽनन्तरमिष्टिं
कुर्यात्तुशब्दोऽधिक्यार्थः । बहूनि कर्माण्यधिकृतानि व्यवाये तु विशेष उच्यते नान्येषु ।
अनग्निनेति वचनादग्निव्यवायेषु न भवति नाह्यो विशेषः । प्रागिष्टेरिति वचनादिष्टिश्च
भवति विशेषविधिश्च प्रागिष्टेरित्यनुच्यमान इष्टेरेववादः स्यात् ॥ ७ ॥

ना० वृ०—अग्निचक्रीवच्छ्वपुरुषैर्व्यवाय इष्टिरुक्ता । तत्राग्निवर्जितैरन्यैर्व्यवाये गवा-
तिक्रमणं भस्मराज्युदकराजिभ्यां संतानमनुगमयित्वा प्रणयनमुपस्थानमिति विशेषः ।
अव्यवाये त्वयमप्यपरो विशेषः “भस्मना शुनः पदं प्रतिवयेत्” इति । एते पदार्था
निमित्तानन्तरमेव कर्तव्याः । ततो वर्तमानं कर्म समाप्येष्टिः कर्तव्या । दूर्बिहोममध्य एष

विधिः । इष्टिमध्ये तु तदेव तदेव तन्त्रमुपजीव्य तत्रैव पाथिकृती कर्तव्या । प्राग्निष्टेऽस्ति वचनं पूर्वोक्ताया अपीष्टेः प्रागेवैते पदार्थाः कार्या इत्येवमर्थम् ॥ ७ ॥

भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदितं विष्णुर्विचक्रम इति ॥ ८ ॥

दे० भा०—प्राग्निष्टेऽस्ति वचनाच्छुनो व्यवये विशेषविधिरुच्यते । प्राग्निष्टेः शुनः व्यवये भस्मना शुनः पदं मार्गं प्रतिवपेत् । तस्मिन्मार्गे इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतयर्चा भस्म विकिरेत् । अस्मिन्कर्मणि न गामन्तरेणातिक्रमयेद्भस्मना प्रतिवपनमेव । यद्येष समुच्चय इष्टः स्यात् । “ भस्मना च शुनः पदं प्रतिवपेदिति ब्रूयात् । चकार समुच्चयार्थं कुर्यात् ॥ ८ ॥

ना० वृ०—शुनो यानि पदानि तानि भस्मना प्रतिवपेत्पूरयेदित्यर्थः । प्रतिपदं मन्त्रावृत्तिः ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयाच्छन्तुं तन्वत्रजसो भानुमन्विहीति ॥ ९ ॥

दे० भा०—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरमन्तराजं भस्मराजिर्भस्मरेखोदकराजिरुदकधारोभयोर्भस्मराज्या च संतनुयात् । गार्हपत्यादारभ्य यावदाहवनीयं प्राप्नोति । तन्तुं तन्वत्रजसो भानुमन्विहीत्येतयर्चा भस्मराजि हरेदेतेनैव मन्त्रेणोदकधारां हरेत् । प्रतिद्रव्यमावर्तयेन्मन्त्रम् । भस्मराज्योदकधारया च संतानं कुर्यात् । ॥ ९ ॥

ना० वृ०—प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः ॥ ९ ॥

अनुगमयित्वा चाऽऽहवनीयं पुनः प्रणीयोपतिष्ठेत् । यदग्रे पूर्वप्रहितं पदं हि ते सूर्यस्य रश्मीनवाततान । यत्र रयिष्ठामनुसंभवैतां सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या । त्वमग्रे सप्रथा असीति च ॥ १० ॥

दे० भा०—तत आहवनीयमग्निमनुगमयेदुपशमयेत् । तत आहवनीयं पुनर्गार्हपत्याऽऽप्रणीयोपतिष्ठेत् प्रणीतमाहवनीयमुपतिष्ठेत् । यदग्रे इत्यनेन मन्त्रेण यथासमाम्नातेन त्वमग्रे सप्रथा इत्येतयर्चा चोपतिष्ठेत् । तत उपस्थानानन्तरमिष्टिः पाथिकृती क्रियते । चशब्दः समुच्चयार्थः । अत्राऽऽहवनीयस्यानुगमनं दृष्ट्वा ब्रूमः । आ प्रायश्चित्तसमाप्तेस्त एवाग्नयो भवन्तीति ॥ १० ॥

ना० वृ०—राजिम्यां संतानं कृत्वाऽऽहवनीयमनुगमयेत् । ततः प्रणीयोपतिष्ठेत् । “ यदग्रे पूर्वम् ” “ त्वमग्रे सप्रथा असि ” इति च दाभ्याम् । चशब्दः पूर्वान्त

इतिकाराभावात् ' त्वमग्ने सप्रया असि ' इत्यस्य पूर्वमन्त्रशेषाशङ्कानिवृत्त्यर्थः । इष्टेरपि स एव विहारः । प्रायश्चित्त उत्पन्ने पूर्वप्रवृत्ता अग्नयो नापवृज्यन्त इत्यस्यार्थस्य साधनार्थ-
मुत्तरत्र वक्ष्यति " अनुगमयित्वा चाऽऽहवनीयं पुनः प्रणयेत् । " इति ॥ १० ॥

अध्वे प्रमीतस्याभिवाच्यवत्सायाः पयसाऽग्निहोत्रं तूष्णीं सर्वहुतं जुहुयुरा-
समवायात् ॥ ११ ॥

दे० भा०—अध्वेऽध्वनि प्रवासे प्रमीतस्य यजमानस्य प्रागिष्टेरित्यनुवर्तते । अभि-
वान्यो वत्सो यस्या गोः साऽभिवाच्यवत्साऽन्यक्त्समभिगता तस्याः पयसाऽग्निहोत्रं सायं
प्रातस्तूष्णीममन्त्रं सर्वहुतं जुहुयुः । द्वितीयाहुत्यां सर्वमत्र हूयते प्राशनार्थं नावशिष्यते ।
क्रियन्तं कालमा समवायादा यजमानेन समवायादा शरीराणामाहर्तोरह्नेषु शरीरेषु
पाथिकृतीमिष्टिं कृत्वा ततः पितृमेधोक्तेन विधानेन संस्कारं कुर्यात् । अथ समिधं धार-
यति । " उपरि हि देवेभ्यो धारयति " इति श्रुतेः । होमे प्रजापतिं ध्यायेत् । सर्वहु-
तमितिवचनात्प्राशने न क्रियते । प्राशनाभावाच्च निनयनमपि न विद्यते तत्संबन्धात् ।
उक्तो हि तत्संबन्धः " भक्षयित्वाऽध्यात्ममपः स्तुचा निनयते " इति । पयसाऽग्निहोत्र-
मितिवचनात्पयसः संस्कारादि यत्कर्म तदेव क्रियते । पयसः संस्कारात्प्राक्तनं कर्म नात्र
विद्यते । परिसमूहनपर्युक्षणे धारानियनादेर्होमादौ लुप्तत्वाद्भोमान्तेऽपि पर्युक्षणं न क्रियते ।
अध्वर्युणामप्युक्तम्—प्राशनोत्सेचनपरिपेचनानि न विद्यन्ते । (आप०श्रौ० सू०
१० ।) ॥ ११ ॥

ना० वृ०—पाथिकृतं कृत्वा तस्मिन्नेव विहारे तूष्णींधर्मकमग्निहोत्रं नाम कर्मा-
न्तरमनेन विधीयते । तत्सर्वमग्निहोत्रकः कर्तव्यम् । सर्वहुतत्वं तु विशेषः । अतो नात्र
भक्षोऽस्ति । कालश्च सायं प्रातरेव । साह्रं प्रधानम् । तूष्णीं प्रधाने प्रजापतिव्याचं कर्त-
व्यम् । अभिवाच्यवत्सा नामान्यवत्सेन दोहनीया । अभिवाच्यो वत्सो यस्याः साऽभि-
वाच्यवत्सा । अभिवाच्योऽभियाचनीय इत्यर्थः । आ समवायादिति । आ शरीरस्याग्निसंब-
न्धादित्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्याहिताग्निरपरपक्षे प्रमीयेताऽऽहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं हरेयुः ॥ १२ ॥

दे० भा०—यदीत्यनित्यभावे । आहिता यस्याग्नयः स आहिताग्निः । स यद्यपर-
पक्षे प्रमीयते न जीवतीति । अग्निहोत्राहुतिभिरेनं यजमानं पूर्वपक्षं शुक्लपक्षं हरेयुर्नयेयुः
कस्मिन्काले न जीवतीत्याशा भवति तदानीमेव तूष्णीं विद्वत्याग्निं पक्षहोमन्यायेनाह्वानि

तावन्ति चतुर्गृहीतानि गृहीत्वैकां समिधमाधाय सायंहोमं जुहुयादेवं प्रातर्होमः । होम-
योस्त्वरा चेत्तदानीमेव प्रातर्होमं हुत्वा ततः सायंहोमं जुहुयात्ततः प्रातर्होमं चामावास्यां
च कुर्यादित्यर्थः । आहिताग्निग्रहणादनाहिताग्निरौपासन एव विधिर्न क्रियते । प्रमीयत
इतिवचनात्समीपत उ(त्प्रीतस्य) क्तो विधिर्जीवतोऽपि न भवति । जीवति तु पुन-
र्यथाकालमग्निहोत्रं जुहुयादित्यन्येषामप्युक्तम् । जीवे चेत्पुनः काल इति । पूर्वमेव
पूर्वपक्षं हत एव भवति ॥ १२ ॥

ना० वृ०—यद्याहिताग्निरपरपक्षे मरणाशङ्का स्यात्तदा तस्य पक्षस्यावशिष्टा आहुतीः
पक्षहोमन्यायेन हुत्वाऽमावास्यां च कृत्वा कर्मभिरेवमेतं पूर्वपक्षं नयेयुः । आहिताग्नि-
ग्रहणमन्या अप्यनाहिताग्निरपरपक्षाश्रिता या नित्याहुतयस्ताः सर्वा होतव्या इत्येवमर्थम् ।
एष पूर्वाधिकृतानां कालापकर्षो विधीयते । तेन जीवत एव मरणाशङ्कायामेतदिति
गम्यते । मृतस्यानधिकारात् । अत एव पूर्वसूत्रेऽग्निहोत्रनामकं कर्मान्तरमि-
त्युक्तम् ॥ १२ ॥

शम्यापरासदेशमनतिक्रान्ताग्नीनां प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

यदा कदा वाऽऽहवनीयस्यैकदेशः समस्तो वा यद्यायतनादुमृप्यार्वाक्शम्यापरासाद्वे-
देर्बहिर्गच्छेत्तदा तम्—

इदं त एकं पर ऊत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व ।

संवेशने तन्व३ आरुरोधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ (ऋ० सं०
८ । १ । १८) ।

इत्यनयर्चाऽऽयतने संवपेत् । ततस्तस्मिन्नेवाग्नौ

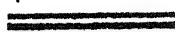
भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।

इति सुवेगाऽऽयं जुहुयात् । अग्न्यन्तरे नैतत्प्रायश्चित्तम् । तत्र तूष्णीमायतने
प्रक्षिप्य

भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।

इति होमः कर्तव्यः । विस्फुलिङ्गमात्रस्य नैतत्प्रायश्चित्तम् ।

इति शम्यापरासदेशमनतिक्रान्तप्रायश्चित्तप्रयोगः ।

अथ पाथिकृतीष्टिस्थानीयपूर्णाहुतिप्रयोगः ।

यजमानः—विहाराद्विहाराचम्य गार्हपत्यस्य पश्चादग्नेष्वासीनो दर्मान्वारयमाणः
पत्न्या सह संकल्पयेत् ।

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पाथिकृतीष्टिस्थाने * पूर्णाहुतिं
होष्यामि ।

अस्यां पूर्णाहुत्यामध्वर्यु त्वामहं वृणे ।

अध्वर्युः—वृतोऽस्मि कर्म करिष्यामि ।

यजमानः—अस्यां पूर्णाहुत्यां ब्रह्माणं त्वामहं वृणे ।

ब्रह्मा—वृतोऽस्मि कर्म करिष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्नीन्पारिस्तीर्य ब्रह्माणं यजमानं चाऽऽहवनीयस्य दक्षिणत उपवेश्य पत्नीं च
गार्हपत्यस्य दक्षिणत उपवेश्य गार्हपत्यस्योत्तरतो दर्मान्संस्तीर्य सुवं जुहुमाज्यस्थालीं
प्रोक्षणीं चाऽऽसाद्य प्रोक्षणीमात्रमुत्तानं कृत्वा समावप्रच्छिन्नाभौ प्रादेशमात्रौ दर्भौ गृहीत्वा
दर्भयोर्दत्तस्य मध्ये तृणं वा काष्ठं कृत्वा छित्वा पवित्रे कृत्वा ते पवित्रे प्रोक्षण्यां निधा-
याप आसिच्य तूष्णीं त्रिरूप्य पात्राण्युत्तानानि कृत्वा त्रिः प्रोक्ष्य गार्हपत्य आज्यं विलाप्य
पवित्रान्तर्हीतायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य तूष्णीं सुतूप्य ते पवित्रे गार्हपत्ये प्रक्षिप्य दर्भैः
सुकुसुवौ संमृज्य स्थालीं सुकसुवौ च गृहीत्वाऽऽहवनीयस्य पश्चात्कुशे पुपसाद्याऽऽहवनी-
यमिध्मैः प्रज्वाल्य सुवेण चतुर्गृहीतं गृहीत्वा दक्षिणं जान्वाच्य यजमानेनान्वारब्धे

अग्नये पथिकृते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये पथिकृत इदं न मम ।

इति त्यक्त्वाऽऽचम्य

अनया पूर्णाहुत्या भगवानग्निरूपपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

इति पूर्णाहुतिप्रयोगः ।

*अग्निहोत्रार्थप्रणीतेष्वग्निषु वक्ष्यमाणनिमित्तेष्वन्यतमे निमित्ते प्राप्ते तस्मिन्नेवाऽऽहवनीये
पूर्णाहुतिं जुहुयात् । १ अग्नीनां शम्भापरासदेशातिक्रमणम् । २ अन्याग्निषु यजनम् ।
३ अस्याग्निष्वन्यस्य यजनम् । ४ अग्निना व्यवयः । ५ चक्रीवच्छ्वपुरुषैर्व्यवायः ।
अध्वनि यजमानमरणम् ।

एतेषु निमित्तेषु चक्रीवच्छ्वपुरुषैरग्निहोत्र उपसन्ने व्यवये पूर्णाहुतिः । एतन्निमित्तं
यदा प्राप्नोति तदा पूर्णाहुतिः । इति ।

अथ व्यवधानप्रायश्चित्तविशेषः ।

चक्रीवता व्यवधे शुना व्यवधे पुरुषेण व्यवधे गार्हपत्याहवनीयावन्तरेण गामाति-
क्रम्य गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात् । प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः ।
तत्र मन्त्रः—

तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।
अनुत्खणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥

तत आहवनीयमनुगमयित्वा गार्हपत्यात्पुनराहवनीयं प्रणीय तं प्रणीतमाहवनीयमुप-
तिष्ठेत । तत्र मन्त्राः—

यदग्ने पूर्वं प्रहितं पदं हि ते सूर्यस्य रश्मीनन्वा ततान् ।
तत्र रयिष्ठामनुसंभवता सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ।
त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते ॥ इति ।

शुना व्यवधे त्वयं पुनर्विशेषः—गवातिक्रमणं कृत्वा भस्मराज्योदकराजिभ्यां संतानं
कृत्वा शुनः पदं भस्मना पूरयेत् । प्रतिपदं मन्त्रावृत्तिः । मन्त्रस्तु—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूहलमस्य पाँसुरे ॥

तत आहवनीयातुगमनोपस्थानान्तं पूर्ववत् ।

अत्रैवं क्रमः—१ संकल्पे तत्तन्निमित्तोच्चारः कार्यः । यथा—

आहवनीयाग्नेः शम्भ्यापरासदेशातिक्रमणानिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमिति ।

तत्रैवम् । अतिक्रान्ताग्नौरेदं त एकमिति पूर्वोक्तमन्त्रेणाऽऽहवनीयायतने समोप्य ततः
संकल्प्य पूर्णाहुतिः ।

२ अन्याग्निहोमजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमिति ब्रूयात् ।
सति निमित्ते स्वमग्निं प्रणीय पूर्णाहुतिं जुहुयात् । नास्त्यत्रातुगमनप्रणयने ।

३ स्वाग्निवन्ध्ययजमानकर्तृकहोमजनितप्रत्यवायेत्यादि पूर्ववत् ।

४ स्वाग्नीनां मध्येऽन्याग्निव्यवायजनितप्रत्यवायेत्यादि पूर्ववत् ।

नात्र गवातिक्रमणादि ।

५ अग्निहोत्र उपसन्ने यजमानश्चक्रीवता व्यवधे गामातिक्रमण्य भस्मराज्योदकराजिभ्यां

संतानं कृत्वाऽऽहवनीयमनुगमय्य तं पुनर्गार्हपत्यात्प्रणीयोपस्थाय रजतां त्वेत्याद्यग्निहोत्रं समाप्य तस्मिन्नेवाग्नौ पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत्रैवं संकल्पः—

अग्नीनां चक्रीवता व्यवायजनितप्रत्यवायेत्यादि पूर्ववत् ।

६ अग्निहोत्र उपसन्ने शुना व्यवाये शुनः पदानि भस्मना पूरयेत् । ततो भस्मराज्यु-
दकराज्यादि प्राग्वत् । अत्र गवातिक्रमणं नास्तीति भाष्यकृदस्तीति वृत्तिकृत । वयं तु
गवातिक्रमणं कार्यमित्युत्पश्यामः ।

७ पुरुषेण व्यवाये गवातिक्रमणादि प्राग्वत् ।

ततस्तज्जनितप्रत्यवायेत्यादि पूर्ववत् ।

भस्मना पदप्रपूरणं तु शुन एव नान्यस्येति ज्ञेयम् ।

इति व्यवधानप्रायश्चित्तविशेषः ।

व्यापनानि हवींषि केशनस्वकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बीभत्सैः ॥ १३ ॥

दे० भा०—व्यापनौ हि हविषामग्निहोत्रायपयोयवाग्वादीनां हवींषि केशनस्वकीटप-
तङ्गैः संपृष्ठानि व्यापनानि भवन्ति । केशा वाळादिछन्नानि नखानि कीटोऽमेभ्यः
क्रिमिर्यः पिण्डान्न च गच्छति स कीटो भवति । पतङ्गः कृमिरेव यः पक्षी भवति ।
मक्षिका मशकांश्च वर्जयित्वैतैः संपृष्ठानि व्यापनानि भवन्ति ॥ १३ ॥

ना० वृ०—अन्यैर्वा बीभत्सैरिति वचनात्केशादिभिरपि बीभत्सैरेवेति गम्यते ।
तेनाच्युतकेशनखसंसर्गो न दोषाय भवति । तथा कीटपतङ्गैरेवाप्यमेध्यनिवासिभिः
संसर्गः । अन्यैर्वा बीभत्सैरित्यनेन च वमनादीन्युच्यन्ते । एतैः संसर्गं हवींषि व्यापना-
नीत्यर्थः । बीभत्सैरित्येतावतैवास्मिन्नर्थे सिद्धे केशादीनां पृथग्ग्रहणं केशादिसंसर्गं स्मृत्युक्तः
शुद्धयुपायो यः स हविषि न भवतीत्येवमर्थम् ॥ १३ ॥

सिक्तानि च ॥ १४ ॥

दे० भा०—यानि च सिक्तानि क्षरणं प्राप्तानि द्रव्यमाग्यादि क्षरतीति
यावत् ॥ १४ ॥

ना० वृ०—सिक्तानि च हवींषि दुष्टानि भवन्ति । द्रवेषु क्षरणमिति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रमधिश्रितं स्रवदभिमन्त्रयेत् गर्भं स्रवन्तमगदमकर्माग्निहोता पृथिव्य-
न्तरिक्षम् । यतश्चतुदन्नावेव तन्नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं परस्तादिति ॥ १५ ॥

दे० भा०—अग्निहोत्रद्रव्यमधिश्रितं स्रवद्यदि स्थालीमूलतः स्रवेत्तदाऽभिमन्त्रयेत् ।
तदग्निहोत्रद्रव्यमभिमृश्य मन्त्रयेत् । गर्भं स्रवन्तमिति यथासमाप्नातेन मन्त्रेणाभिमृश्य
यजेत ॥ १५ ॥

ना० वृ०—अधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यं स्थालीमूलतः यदि स्रवति तदाऽनेनाभिमन्त्रयेत्
गर्भं स्रवन्तमिति ॥ १५ ॥

यस्याग्निहोत्रयुपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्तामभिमन्त्रयेत् यस्माद्धीषा निषी-
दसि ततो नो अभयं कृधि । पशून् सर्वान्गोपाय नमो रुद्राय मीहलुष
इति ॥ १६ ॥

दे० भा०—यस्य यजमानस्याग्निहोत्री गौरुपावसृष्टा वत्सेन संसृष्टोपावसृष्टा भवत्यु-
पावसृष्टा दुह्यमाना यद्युपविशेत्तस्तां गामभिमन्त्रयेताभिमृश्य मन्त्रं ब्रूयान् । आध्वर्यव-
मिदं कर्म भवति । यद्यपि स्वयमग्निहोत्रं जुहोति तथाऽप्यध्वर्युरेवैनत्कुर्यात् । दुह्यमानेत्ये-

त्तावतैव सिद्ध उपावसृष्टेतिवचनात्सकःसा गौर्भवतीति दर्शयति । अवत्साऽपि दुह्यते ।
वत्सोऽत्र नाधिकृतस्तस्मात्तामभिमन्त्रयेत्युच्यते ॥ १६ ॥

ना० वृ०—उपावसृष्टा दुह्यमानेत्युभयं विशेषणं वत्ससंसर्गाद्या दोहनपरिसमाप्ते-
तस्य प्रापणार्थम् । यस्येति ब्राह्मणानुवादः ॥ १६ ॥

अथैनामुत्थापयेदुदस्थादेव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ।

इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति ॥ १७ ॥

दे० भा०—अभिमन्त्रणानन्तरं ग.मुत्थापयेत्—उदस्थादिति यथासमन्नातेन मन्त्रेण ।
एनामिति पुनरुच्यते । एनामिति वीप्सार्था (या) द्वयोर्दुग्धेन वासेऽग्निहोत्रं जुहुया-
दित्यत्र प्रयोजनम् ॥ १७ ॥

ना० वृ०—अथेति संबन्धार्थं योऽभिमन्त्रयते स एवोत्थापनमपि कुर्याद्यजमान एवो-
भयं कुर्याद्धोमकर्ता वेत्येवमर्थम् ॥ १७ ॥

अथास्या ऊधसि च मुखे चोदपात्रमुपोदृह्य दुग्ध्वा ब्राह्मणं पाययेद्यस्या-
भोक्ष्यन्स्याद्यावज्जीवं संवत्सरं वा ॥ १८ ॥

दे० भा०—अथास्या उत्थापनादनन्तरमस्या गोरूधः स्तनाधिष्ठानं तस्मिन्नुवासि
च मुखे चोदपात्रमुदकपात्रमुप समीप उदृह्य धारयित्वा ततो गां दुग्ध्वा ब्राह्मणं पाययेत्तेन
जुहुयात् । ब्राह्मणपानमेव होम इत्यर्थः । यस्य ब्राह्मणस्यान्नमभोक्ष्यं स्यादभोक्ष्यं भवति
क्रियन्तं कालमुत यावज्जीवं संवत्सरं वा । अथशब्दोऽनुक्रमार्थः । अस्या इति वीप्सायां
तदेव प्रयोजनम् । द्विश्वकारकरणादपुनरुक्तं ब्राह्मणवाक्यत्वात् । दुग्ध्वा तत्पयो ब्राह्मणं
पाययेदित्युक्तम् । ब्राह्मणाय दद्यादिति यावज्जीवं संवत्सरं वेति संवत्सरविकल्पार्थो
वाशब्दः ॥ १८ ॥

ना० वृ०—ऊधः स्तनप्रदेशः । अग्निहोत्र्या ऊधसि च मुखे च समीप उदपात्र-
मुदृह्य ततस्तां दुग्ध्वा तत्पयो ब्राह्मणं पाययेत् । यस्यान्नं यावज्जीवं न भोक्ष्यमाणो भवेत् ।
य एतत्पयः पिबति तस्यान्नं यावज्जीवं नाश्नीयादित्यर्थः । संवत्सरं वा नाश्नीयात् । अत्र
कालानाम्नानाद्यावज्जीवमित्युक्तवानाचार्यः । संवत्सरं व्रतं नात्येतीति सामान्यानुवादात्सं-
वत्सरवचनम् । अथशब्दः पूर्ववत् ॥ १८ ॥

वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत्सूयवसाद्भगवतीहि भूया इति ॥ १९ ॥

दे० भा०—उपावसृष्टा दुह्यमाना वा यदि वाश्येत गौः शब्दं करोति तत एत-
द्भवस्यधिकारादन्यस्मिन्वा काले वाश्यमानायै यवसं तृणं प्रयच्छेत् । यवसं तृणानि
भवन्ति । अद्भि नृणामिति मन्त्रे दर्शनात् ॥ १९ ॥

ना० वृ०—एतदप्युपावसर्गादिदोहनपर्यन्तमेव । वक्ष्यमानायै शब्दस्यै यवसो
(सं) भक्षः ॥ १९ ॥

शोणितं दुग्धं गार्हपत्ये संक्षाप्यान्येन जुहुयात् ॥ २० ॥

दे० भा०—शोणितं दुग्धं भवति शोणितं चेदुह्यति गौस्तदुग्धं गार्हपत्येऽग्नौ
संक्षाप्य क्षामं कृत्वाऽन्येन पयसा जुहुयात् । गार्हपत्यग्रहणान्न लौकिकेऽग्नाग्रहोमार्थत्वा-
ल्लौकिके प्राप्ते गार्हपत्ये संक्षाप्य तेनैव जुहुयादिति प्राप्तेऽन्येन जुहुयादित्युच्यते ॥ २० ॥

ना० वृ०—संक्षाप्येति यावत्तन्निर्वशेषं भवति तावद्वाहयित्वाऽन्येन द्रव्येण जुहु-
यात् । अत्रान्यवचनात्पूर्वत्र तामन्यां वा पुनर्दुग्ध्वा पयसैव जुहुयात् । तत्रैवं ब्रह्मगम-
अथैनां ब्राह्मणाय दद्यात् । इति । तद्वानं पूर्वोक्तेन सूत्रोक्तेन पयसः पानेन विक-
ल्प्यते । दानपक्षेऽन्यामेव दुग्ध्वा जुहुयात् ॥ २० ॥

भिन्नं सिक्तं वाऽभिमन्त्रयेत् समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत ॥
अरिष्ठा अस्माकं वीरा मयि गावः सन्तु गोप्ताविति ॥ २१ ॥

दे० भा०—स्थाली भिक्षने सिध्यते वा पयसो यद्विन्नं यच्च सिक्तं तदभिमृश्य
मन्त्रं जपेत् । समुद्रं व इत्येतं यथासमाम्नातम् । सर्वद्रव्याणामेव विधिराविशेष-
नात् ॥ २१ ॥

ना० वृ०—स्थालीभेदेन निक्षिप्तं द्रव्यं भिन्नमित्युच्यते । निक्षेपात्तदुष्टं भवति ।
सिक्तमिति स्कन्धमुच्यते । स्कन्दने च यावत्स्कन्नं तावन्मात्रं दुष्टं भवति न पात्रगतं
भिन्नसिक्तानि चेति वचनात् । तद्विन्नं सिक्तं च समुद्रमित्यनेनाभिमन्त्रयेत् । ततोऽपोऽ-
भ्यवहरेयुः । “ अपोऽभ्यवहरेयुः ” इत्यस्य वचनस्य प्रकरणविशेषाभावादव्यापन्नहवि-
मन्त्रिमेषास्य विषय इति भेदेन इदमेवास्मिन्प्रकरणे सर्वावस्थे पयस्यन्येषु द्रव्येषु च । स्कन्ने
पुनः पयसि वक्ष्यमाणत्वादितदभिमन्त्रणं द्रव्यान्तरेणैवेति स्थितम् ॥ २१ ॥

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्पन्देत सा यत्तत्र स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपे-
द्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृष्ट यदोषधीस्तयसृष्ट्यदापः । पयो गृहेषु पयो अह्न्यायां
पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति ॥ २२ ॥

दे० भा०—यस्य यजमानस्याग्निहोत्री गौर्योपावसृष्टा वत्सेनोपसृष्टा दुह्यमाना यदि
स्पन्देत चलेत्सा गौः स्पन्दनाद्यत्यस्तत्र दुह्यमानं यदि स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेत्—
यदद्य दुग्धमित्यनेन यथासमाम्नातेन मन्त्रेण । यस्येति वचनाद्यपि यजमानो जुहो-
त्यन्योऽपि दोहनादि करोति । उपसृष्टेति वचनात्सवत्सा भवतीति दर्शयति । दोग्धा तु

पुरुषो यः स्कन्दयेत्तस्मै तन्न भवति । तस्योक्तमेव भिन्नं सिक्तं वाऽभिमन्त्रयेत् । समुद्रं व इति तत्रेति वचनाद्बो(द्बु)हत एवैतस्यापराध एतत्प्रायश्चित्तम् । दोहनादूर्ध्वं पुरुषापराधे पूर्वोक्तमेव ॥ २२ ॥

ना० वृ०—दोहनावस्थायां पयासि (सः) स्कन्दने “ यदद्य ” इत्यनेनाभिमृशन् स्कन्नमभिमन्त्रयेत् “ समुद्रं वः ” इत्यनेनास्य तुल्यकार्यत्वात् । अत एव समुद्रं व इत्यत्राप्यभिमर्शनं कर्तव्यम् । स्कन्नमभिमन्त्रयेत् । दोहनावस्थायां स्कन्न एतद्भवतीत्येतादृशं विवक्षितम् । इतरद्वाहणानुवादः । पयोर्लिङ्गत्वात्पयस्येवेदं भवति ॥ २२ ॥

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

होमकर्ता यजमानो वा—अधिश्चित्तमग्निहोत्रद्रव्यं स्थालीमूलेन स्रवति चेत्तदभिमृश्य जपेत् । तत्र मन्त्रः—

गर्भं स्रवन्तमगदमकर्माग्निर्होता पृथिव्यन्तरिक्षम् ।

यतश्चुतदग्नावेव तन्नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं परस्तात् ॥ १ ॥

अग्निहोत्री गौरुपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्तर्हि तामभिमृश्येयं मन्त्रं ब्रूयात्—

यस्माद्भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि ।

यशूचः सर्वान्गोपाय नमो रुद्राय मीहलुषे ॥ २ ॥

अथेनामुत्थापयेत् । तत्र मन्त्रः—

उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ।

इन्द्राय कृष्वती भागं मित्राय वरुणाय च ॥ ३ ॥

अथास्या ऊधःसमीपे मुखसमीपे चोदकपात्रमुपोद्बृह्य तां दुग्ध्वा तत्पयो ब्राह्मणं पाययेत् । तत्पयो येन ब्राह्मणेन प्राशितं तस्य गृहे तत्स्वामिकमन्नं नाश्नीयात्संवत्सरं यावज्जीवं वा ।

यद्यग्निहोत्री गौरुपावसर्गादिदोहनपर्यन्तं शब्दं कुर्यात्तर्हि तस्यै यवसं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रमुद्दिश्य दुग्धं पयः शोणितं दुह्येत्तर्हि तद्दुग्धं पात्रमध्ये गृहीत्वा गार्हपत्येऽग्नौ निरवशेषं दाहयित्वाऽन्येन पयसा जुहुयादिति ।

स्थालीभेदेन विक्षिप्तं स्कन्नं वाऽनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्याभिमन्त्रितं तदपोऽभ्यवहरेत् । तत्र मन्त्रः—

समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत ।

अरिष्टा अस्माकं वीरा मायि गावः सन्तु गोपतौ ॥ ५ ॥

स्कन्नपयोव्यतिरिक्तोऽयं विधिरिति वृत्तिकृत् । तत्राप्ययमेवेति भाष्यकृत् । दोहनाच्च-
स्थायामुपावसृष्टा गौश्चलन्ती यदि तत्र भूमावीपक्षीरं पातयेत्तर्हि तत्क्षीरं हस्तेन स्पृष्ट्वाऽभि-
मन्त्रयेत् । तत्र मन्त्रः—

यद्यद्य दुग्धं पृथिवीमसृप्त यदोषधीरत्यसृपद्यदापः ।

पयो गृहेषु पयो अघ्न्यायां पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मायि ॥ ६ ॥

इति प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात् ॥ २३ ॥

दे० भा०—यत्तत्र परिशिष्टं स्यात्परिशिष्टं यद्भवति तेन जुहुयाद्यदि होमाय पर्याप्तं
भवति तेन जुहुयात् ॥ २३ ॥

ना० वृ०—अर्थप्राप्तस्य विधानं शेषकार्यस्यापर्याप्तावपि तेनैव होमः कर्तव्यः ।
शेषकार्यस्य भक्षादेर्लोप एव स्यात् । अप्रयोजकत्वाद्द्रव्यस्येति ॥ २३ ॥

अन्येन वाऽभ्यानीय ॥ २४ ॥

दे० भा०—यदि होमाय पर्याप्तं न भवेदन्येन पयसाऽभ्यानीयाभिपूर्य तु जुहु-
यात् । वाशब्देऽक्रियमाणे परिशिष्टं यद्यपि होमाय पर्याप्तं तथाऽभ्यानयनं कर्तव्यमेव स्यात्,
“यद्दुग्धं सर्वं सिक्तं स्याद्यथाऽन्यामाहूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयात्” इति ब्राह्म-
णम् ॥ २४ ॥

ना० वृ०—जुहुयादिति शेषः । होमस्यापर्याप्ताविदं भवति ॥ २४ ॥

एतद्दोहनाद्या प्राचीनहरणात् ॥ २५ ॥

दे० भा०—एतदन्तं प्रायश्चित्तं दोहनादि कृत्वाऽऽप्राचीनहरणात्सामिधं सुचं
चाध्यधि गार्हपत्यं ह्वेति आ प्राचीनहरणादेतस्मात्प्राचीनहरणाद्विज्ञं सिक्तं चाभि-
मन्त्र्यैतस्मिन्प्राप्त इदमुच्यते । दोहनादीति यदि नोच्यत एतदा प्राचीनहरणादित्युच्यमाने
होमकर्माणि प्रारब्ध एतस्मात्प्राचीनहरणादिति मर्यादा नाभिविधिः ॥ २५ ॥

ना० वृ०—मर्यादायामयमाकारः । उत्तरत्र तत्रेतिवचनात् । दोहनवचनं पूर्वसूत्रे स्कन्दननिमित्तविशेषस्याविवक्षितत्वसूचनार्थम् । आदिग्रहणमधिश्रितेऽपि पयसि स्कन् एतदेव प्रायश्चित्तं न ब्राह्मणोक्तम् । “ अधिश्रितं स्कन्दति वा विष्यन्दते वा ” इति । इदं तु द्रव्यान्तरेषु भवति । विष्यन्दने तु पयस्यपीदमेव भवति विष्यन्दनेऽधिश्रितेऽन्यस्यानाम्नानात् । तत्र यत्परिशिष्टमित्यादि द्रव्यान्तरेष्वपि साधारणमन्यस्यानाम्नानात् । उन्नीयाऽऽहवनीयं प्रतिहरणं प्राचीनहरणमित्युच्यते ॥ २५ ॥

प्रजापतेर्विष्वभृति तन्वं हुतमसीति तत्र स्कन्नाभिमर्शनम् ॥ २६ ॥

दे० भा०—प्रजापतेर्विष्वभृति तन्वं हुतमसीत्येतेन मन्त्रेण हूयमानस्कन्स्याभिमर्शनम् । तत्रेत्यधिकृते निर्दिश्यते । किमधिकृतं प्राचीनहरणमधिकृतम् ॥ २६ ॥

ना० वृ०—इदमपि पयस्येव पूर्वेण संबन्धित्वात् । तत्रेति । प्राचीनहरण इत्यर्थः ॥ २६ ॥

शेषेण जुहुयात् ॥ २७ ॥

दे० भा०—शेषेण होमो न प्राप्नोति । कथं होमार्थमुन्नीतं स्कन्नं सद्धीनं भवति तदर्थमिदं शेषेण जुहुयादिति ॥ २७ ॥

ना० वृ०—अन्तरेणापि वचनं सर्वस्य वा प्रधानमात्रस्यैव वा पर्याप्ते शेषेणैव होमो युक्त उक्तत्वाद्द्रव्यस्य वचनमिदानीं किमर्थम् । अयमभिप्रायः—अस्ति चेच्छेषः स च होमद्रव्यस्यापरातिस्तथाऽपि शेषेणैव मात्राहीनेनापि जुहुयादिति वचनम् ॥ २७ ॥

पुनरुन्नीयाशेषे ॥ २८ ॥

दे० भा०—अशेषे पुनरुन्नीय जुहुयात् । सर्वस्याशेषादिदं नाऽऽरभ्येत पुनरुन्नयनं न प्राप्नोति होमार्थमुन्नीतं स्कन्नमत इदमाह । यथाऽवदानशेष पुनरायतनादवदानमिति । तत्रैव स्थालीं स्तुचं चाऽऽहृत्योन्नयेत् । न तदेगं निवृत्योन्नयेत् । यदि निवर्तयेत्स्वर्गाह्नोकाऽऽच्यवत इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

ना० वृ०—सुग्गतस्याशेषे पुनरुन्नीय जुहुयात् । पुनरुन्नयनेऽयं विशेषः प्राचीनहरणे यावति गते स्कन्नं भवति तावत्येवाध्वन्युपविश्य स्थालीमन्येन प्राचीं नीत्वा तत्रैवोपविष्ट उन्नयेत् । न स्वयं सुग्वा प्रत्यग्गच्छेत् ॥ २८ ॥

आज्यमशेषे ॥ २९ ॥

दे० भा०—स्थाल्यामप्यशेषे सत्याज्यं गार्हपत्ये विल्याप्याऽऽनीय तदाज्यमुन्नीय जुहुयादशेषाधिकारे पुनरशेषवचनात्स्थाल्यामप्यशेषमाज्यं भवति । आज्यग्रहणात्संस्कार

एव भवति नाग्निहोत्रद्रव्यसंस्कारः सर्पिष इति चोदितं स्यात् । अग्निहोत्रसंस्कारो वा प्राप्नोति । शब्दान्तरेण चोदितत्वादग्निहोत्रसंस्कारो वा क्रियते । अग्निहोत्रसंस्कारेण संस्कृत्य भिन्नं सिकं वाऽभिमन्त्रयेत् तस्मादुच्यते ॥ २९ ॥

ना० वृ०—स्थाल्यामपि यदा नास्ति तदाऽऽज्यं गृहीत्वा तस्य यथासंभवं संस्कारं कृत्वोत्तरीय तेन जुहुयात् ॥ २९ ॥

एतदा होमाद्वारुणीं जपित्वा वारुण्या जुहुयात् ॥ ३० ॥

दे० भा०—इमं मे वरुण श्रुधीतिजपेत् । ततोऽनन्तरं वारुण्या च जुहुयात् । तत्रा यामीत्येतयर्चा जुहुयात् । नित्यस्य होममन्त्रस्योद्धारो भवति । अज्येन ह्ययमान एतद्भवति ॥ ३० ॥

ना० वृ०—एतदा होमाद्द्वयोरपि होमयोः प्रधानत्वाद्धोमद्वयपर्यन्तमेतदेव प्रायश्चित्तं भवति । स्त्रवपूर्णस्कन्दने पादोनस्त्रवपूर्णस्कन्दने च प्रायश्चित्तम् । ततो न्यूनरकन्दने न प्रायश्चित्तम् । अर्धस्त्रवपूर्णे न भवति ततोऽधिके भवति । वारुणीं जपित्वा वारुण्या जुहुयात् । विशेषाभावाद्ये केचन वारुण्यौ भवतः । पूर्वहोमे प्राकृतस्य मन्त्रस्यापवादो वारुणी ॥ ३० ॥

अनशनमाऽन्यस्माद्धोमकालात् ॥ ३१ ॥

दे० भा०—यजमानस्य पत्न्याश्चानशनमभोजनं क्रियन्तं कालमाऽन्यस्माद्धोमकालात् । सायंहोमे चेदा प्रातर्होमकालात्प्रातर्होमे चेदा सायंहोमकालात्तन्नाश्नीयात् ॥ ३१ ॥

ना० वृ०—यजमानस्येदं न होमकर्तुः । वारुणीजपो वारुणीहोमोऽनशनमित्येतन्नयं शेषेण जुहुयादित्यत्र मात्रापचारहोमे पुनरुत्तरीय होम आज्यहोमे च भवति ॥ ३१ ॥

पुनर्होमं च गाणगारिः ॥ ३२ ॥

दे० भा०—पुनर्होमं च गाणगारिराचार्यो मन्यते । तदानीमेव पुनरग्निहोत्रं हुत्वा ततोऽनन्तरमनशनं भवति । गाणगारिप्रहणात्सूत्रकरः पुनर्होमं न मन्यतेऽनशनमेव मन्यते ॥ ३२ ॥

ना० वृ०—एतेष्वेव त्रिषु पक्षेषु गाणगारिः पुनर्होमं चेच्छति । आचार्यप्रहणं विकल्पार्थम् । पुनर्होमे पूर्वं समाप्य पुनर्विहरणादि सर्वं क्रियते निमित्ते प्रयोगावृत्तिविधानात् ॥ ३२ ॥

अग्निहोत्रं शरशरायत्समोषामुमिति द्वेष्टारमुदाहरेत् ॥ ३३ ॥

दे० भा०—अग्निहोत्रद्रव्यमधिष्ठितं सच्छरशरायच्छब्दायमानं शरशरेति शब्दं

कुर्याच्चैततः समोषामुमिति द्वितीयया विभक्त्या यो यजमानस्य द्वेष्टा यो द्वेष्टि किमसौ वर्धते किमसौ जानातीति यो द्वेष्टि न प्रशंसति स द्वेष्टा । तं द्वेष्टारमुदाहरेत् । “समोषा-
मुक्तम्” समोष शीरणिडकमित्युदाहरेत् । उदाहरेदिति वचनात्तूपांशुत्वं न प्राप्नोत्युच्चै-
रुदाहरणं भवति ॥ ३३ ॥

ना० वृ०—अधिश्चितमग्निहोत्रद्रव्यं यदि शब्दयेत्तदा तद्द्रव्यं समोषामुमित्यभिमुखयेत् ।
अमुमित्यस्य स्थाने यजमानद्वेष्टुर्नाम निर्दिशेत् । अधिश्चितविशेषणं तत्रैवास्य संभवाच्छा-
स्त्रान्तरदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

विष्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न

इत्याहवनीयस्य भस्मान्ते निनयेत् ॥ ३४ ॥

दे० भा०—विष्यन्दमानं यद्यधिकृतं विष्यन्दति विविधं स्यन्दति सर्वतो विष्यन्द-
मानमग्निहोत्रं यत्स्थाव्यामवशिष्टमिति तन्मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतयर्चाऽऽहवनीयस्य
भस्मान्ते निनयेत् ॥ ३४ ॥

ना० वृ०—उद्भासिते विष्यन्दित एतद्भवति । अधिश्चिते तु ब्राह्मणोक्तमेव ॥ ३४ ॥

सांनाय्यवद्धीभस्से ॥ ३५ ॥

दे० भा०—केशादिभिर्बीभस्से सांनाय्येन तुल्यं सांनाय्यवत् । यथा सांनाय्यं केशा-
दिभिर्बीभस्सं प्रजापतिरित्यनयर्चा मध्यमेन पलाशपर्णेनाप्सु जुहुयाद्वल्मीकवपायां वा । एव-
मग्निहोत्रद्रव्यं बीभस्सं यदि भवति सांनाय्यवदेव जुहुयात् । ततोऽन्येनाग्निहोत्रं जुहु-
यात् ॥ ३५ ॥

ना० वृ०—प्रजापत इत्यनयर्चा मध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीके जुहुयादि-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

अभिवृष्टे मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानम् ॥ ३६ ॥

दे० भा०—अग्निहोत्रद्रव्ये संस्कृते यदि वर्षधारा अभिपतन्ति तदाऽभिवृष्टं भवति ।
तस्मिन्नाविवृष्टे सत्यग्निहोत्रद्रव्ये मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इत्यनयर्चा समिदाधानं
भवति । आहवनीये नित्यस्य समिदाधानमन्त्रस्य स्थाने समानजातीयन्यायेन । यजमानस्तु
नित्यमेवाऽऽधानमन्त्रमाह । समिदाधानपक्षो विधिर्भवति । शेषं समानम् । अभिवृष्ट एता-
वानेव विकारः ॥ ३६ ॥

ना० वृ०—अधिकेयं समित् । उत्तराहुत्यर्थस्याप्यभिवर्धनसंभवात् । अतः पूर्वाहुत्याः
प्रागप्यस्मिन्निमित्ते सति निमित्तानन्तरं समिदन्तरमाधेयमेव ॥ ३६ ॥

यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने ॥ ३७ ॥

दे० भा०—यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चा समिदाधानं क्रियते । यद्युत्तराहुतिरहुता स्कन्दति । तस्य स्कन्दने सत्याहुतिस्थाने समिधमादध्यात् । न पुनरुत्तरयनं क्रियते । एवं प्राशनार्थमपि स्थास्या न गृह्यते ॥ ३७ ॥

ना० वृ०—समिदाधानमिति शेषः ॥ ३७ ॥

प्रदोषान्तो होमकालः ॥ ३८ ॥

दे० भा०—अस्तमिते होम इति होमकाल उक्तः स प्रदोषान्तो भवति । रात्र्याः प्रथमो यामः प्रदोषो भवति । प्रदोषोऽन्तो यस्य होमकालस्य स प्रदोषान्तः । आ प्रदोष-समाप्तेर्होमकालो भवति । अस्तमितमात्र एव होमकालो भवति । तस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तं स्यात्तस्मादिदमुच्यते प्रदोषान्त इति । तदतिक्रमे तु प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥ ३८ ॥

ना० वृ०—प्रदोषो नाम रात्रेः पूर्वश्चतुर्थो भागः । प्रदोषस्यान्तः प्रदोषान्तः । प्रदोषान्तोऽन्तो यस्य स प्रदोषान्तः । प्रदोषान्तान्त इत्यर्थः । स सायंहोमस्य कालः । केषां-चित्पञ्चमीषष्ट्यौ नाडिके प्रदोषशब्देनोच्येते तदन्तो वाऽयं होमकालः ॥ ३८ ॥

संगवान्तः प्रातः ॥ ३९ ॥

दे० भा०—उपोदयं व्युषित उदिते वेत्युक्तो होमकालः संगवान्तो भवति । अह्नः प्रथमो यामः प्रातरेत्युच्यते । द्वितीयो यामः संगवो भवति । संगच्छन्ति गावो वत्सैः सह यस्मिन्काले स कालः संगवो भवति । आ मध्याह्नाद्भवति । “मध्यंदिने संगविनी-मायन्ति” (ऐ० ब्रा० १२ । ७) । उदित इति वचनादुदितमात्रेः होमकालस्तस्या-तिक्रमे प्रायश्चित्तं स्यात्तस्मादा संगवान्त इति । आ संगवपरिसमाप्तेर्भवति । तस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

ना० वृ०—यस्मिन्काले गावो वत्सैः सहाऽऽसते स संगवः कालः । तावत्पर्यन्तं प्रातर्होमकालः । केचिदह्नस्तृतीयो भागः संगव इत्याहुः । तदन्तः संगवान्तो दश नाडिका इत्यर्थः । अस्तमित उदिते च विहिते होम एतावन्ति काले क्रियमाणेऽतीत-कालो न भवतीति पुनः कालविधिः ॥ ३९ ॥

तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् ॥ ४० ॥

दे० भा०—तमतिनीय तं कालं प्रदोषं संगवं वाऽतिनीयातिक्रम्य चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । स्त्रुवेण प्राप्तं चतुर्गृहीतमित्याह । ऐष्टिके कर्मणि प्रकृतमाज्यमस्ति तस्माच्च-त्राऽऽज्यमिति नोच्यते “स्यात्पाः स्त्रुवेणाऽऽदाय” (आश्वदायन श्रौ० सू० १ ।

११ ।) इत्युच्यते । तदा होमेष्वग्ने प्रात इह तत्प्रकृतमाग्न्यं न विद्यते तस्मादाग्न्यं
मित्याह ॥ ४० ॥

ना० वृ०—कस्मिन्काले केन मन्त्रेणेत्यत आह—

यदि सायं दोषावस्तर्नमः स्वाहेति यदि प्रातः प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहेति ।
अग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा वरं दत्त्वा जुहुयात् ॥ ४१ ॥

दे० भा०—यदि सायंकालातिक्रमो भवति दोषावस्तर्नमः स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण
चतुर्गृहीतमाग्न्यं जुहुयात् । यदिशब्देऽप्रयुज्यमाने सायंशब्दो मन्त्रादिः स्यात् सायं
दोषावस्तरिति । यदि प्रातर्यदि प्रातःकालातिक्रमो भवति ततः प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहेत्यनेन
मन्त्रेण चतुर्गृहीतमाग्न्यं जुहुयात् । अग्निहोत्रमुपसाद्य होमानुक्रमेण पूर्वं सायंहोमविधि-
रुच्यते सायंहोमेऽग्निहोत्रद्रव्यमुपसाद्याऽऽहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्योपसादनं कृत्वा भूर्भुवः
स्वर्याद्वतीर्जपित्वा समिधमाध्याप उपस्पृश्य वरं दत्त्वा यदस्य गृहे श्रेष्ठं वरं तदध्वर्यवे
दत्त्वा जुहुयात् । उपसाद्य जपित्वा वरं दत्त्वा जुहुयादित्येवोदितेऽप्यसमानकालान्येतान्य-
समानकर्तृकाणि च । कथमुपसाद्येतिवचनादुपसाद्य जपो भवति । अध्वर्योरेव भवति ।
वरं दत्त्वा जुहुयादिति वचनात् । यजमानो वरं ददाति अध्वर्युर्जुहोति । यदि स्वयमेव
जुहोति कस्मै वरं ददाति । गौर्वरो भवति । बहुफलत्वात् । अन्येषामप्युक्तम्—“गौर्वै
वरो भवति” (आप० श्रौ० सू० ५ । ११ । ३९) ॥ ४१ ॥

ना० वृ०—उपसादनवचनं क्रमार्थम् । उपसाद्य जपं च वरदानं च कृत्वा समिधा-
धानादि पूर्ववत् । वरदानं याजमानम् । वरशब्देन गोजातिरुच्यते । तं वरं दत्त्वा जुहुया-
दिति पूर्वकालतामात्रं विवक्षितं नाव्यवधानं कर्त्रैक्यं च ॥ ४१ ॥

इष्टिश्च वारुणी ॥ ४२ ॥

दे० भा०—अनेन विधिनाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । इष्टिश्च वारुणी क्रियते । चशब्दः
समुच्चयार्थस्तदानीमेव संस्थितेऽग्निहोत्रे कुर्यात् । त एवाग्नयो भवन्ति । आ प्रायश्चित्त-
समाप्तेस्त एवाग्नयो भवन्तीति व्याख्यातम् । अनुगमयित्वा चाऽऽहवनीयमित्यत्र सायंकाला-
तिनये तु प्रायश्चित्तं व्याख्यातम् । प्रातःकालातिनये तु तदिदानीं वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

ना० वृ०—कर्तव्येऽर्थः । समाप्तेऽग्निहोत्रहोमे तेष्वेवाग्निष्वियमिष्टिः कार्या । उत्तर-
त्रातुगमनविधानात् ॥ ४२ ॥

हुत्वा प्रातर्वरदानम् ॥ ४३ ॥

दे० भा०—प्रातर्वरदानं प्रातःकालातिनये तु चतुर्गृहीतमाग्न्यं हुत्वाऽग्निहोत्रमुपसाद्य

व्याहृतीर्जपित्वा समिधमाधायाप उपस्पृश्य द्वे आहुतीं हुत्वा वरं ददाति प्रातर्होमं हुत्वा वरदानं भवति । आहुतीं हुत्वा च वरदानमिति वचनाज्जपस्तु यथास्थाने भवति । इह प्रातर्होमं वचनात्पूर्वोक्तावधि सायं होमे भवति ॥ ४३ ॥

ना० वृ०—प्रातःकालातिपत्तौ विशेषो वक्ष्यते । हेमोत्तरकालं वृष्टयन्ते वरदानं कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

अनुगमयित्वा चाऽऽहवनीयं पुनः प्रणयेदिहैव क्षेम्य एधि मा प्रहासीरमुं माऽमुं माऽमुष्यायणमिति ॥ ४४ ॥

दे० भा०—अनुगमयित्वा चानेन विधिना प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽऽहवनीयं चानुगमयति । तमनुगमयित्वाऽनन्तरं पुनः प्रणयेदिहैव क्षेम्य एधीत्यनेन मन्त्रेण । चशब्दः प्रातरधिकारसमुच्चयार्थः । सर्वेषामधिकारादाहवनीयग्रहणम् । अस्मिन्मन्त्रेऽमुमिति निर्देशात् त्रीणि नामानि यजमानस्य नाम नाक्षत्रं प्रवरमिति । तन्नोपपद्यते वचनाभावात् । यथा सूक्तवाके वचनमेवं विहितं तथाऽत्र न विद्यते वचनम् । तस्माद्यथास्मात् एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । मन्त्रो हि यजमानपर्याप्तं प्रजां च वदति ॥ ४४ ॥

ना० वृ०—समाप्तेऽग्निहोत्रहोम आहवनीयस्यानुगमनं कृत्वा पुनस्तमेवोद्धरेत् “इहैव क्षेम्य एधि” इति मन्त्रेण । मा प्रहासीरमुं माऽमुष्यायणमिति पाठः कर्तव्यः । अमुमित्यस्य स्थाने यजमाननाम द्वितीयया निर्दिशेत् । अमुष्यायणशब्दस्य स्थाने गोत्रनाम मा प्रहासीर्देवदत्तं मा भारद्वाजमिति । पित्रादौ जीवति भारद्वाजायनमिति वदेत् । दक्षिणाग्निश्चाऽऽग्निहोत्रिक एव । आहवनीयस्यैवानुगमनविधानात् । इदमनुगमनं कस्याऽऽहवनीयस्येति न विद्मः । आग्निहोत्रिकस्येति चेत् । न समाप्तेऽग्निहोत्रे तस्य लौकिकत्वादन आहवनीयत्वम् । होमे कृतेऽसमाप्ते च प्रयोगेऽनुगमनमिति चेत् । तथा सति पुनः प्रणयनमदृष्टार्थं स्यात् । अत्रायमभिप्रायः—इष्ट्यर्थं विद्वत्स्येति तदा पुनः प्रणयेत्तत्र इष्टिरिति समन्वयो नोपपद्यते । अत्रायमभिप्रायः—समाप्तेऽग्निहोत्रे लौकिकस्य सतोऽनुगमनमेव कर्तव्यं नाऽऽयतनाद्ब्रह्मिण्याग इति तदाऽऽहवनीयमिति शब्दो नोपपद्यते । अत एव वदतः सूत्रकारस्यायमभिप्राय इति वर्णनीयम् । यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थाय विद्वतेष्वग्निषु यत्किञ्चिदग्निसाध्यं नैमित्तिकमुत्पद्यते तस्य नैमित्तिकसहितस्य त एवाग्नयो भवेयुः । न पुनः पुनर्विहर्तव्या इति ॥ ४४ ॥

तत इष्टिमित्रैः सूर्यः ॥ ४५ ॥

दे० भा०—ततः प्रणयनादनन्तरमिष्टिः क्रियते सौं वक्ष्यते । मित्रः सूर्य इत्येते द्वे देवते भवतः ॥ ४५ ॥

ना० वृ०—एते देवते ॥ ४५ ॥

अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायां
पत्न्या सह वाग्यतोऽग्नीञ्ज्वलतोऽहरनश्चनुपासीत ॥ ४६ ॥

दे० भा०—अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानित्येतया याज्यानु-
वाक्यया मित्रस्य । सूर्यस्य * शुनासीरीयायाम् । शेषं पौर्णमासेन संस्थितायां तस्यामिष्टौ
समाप्तायां फनीसहितो यजमानो वाग्यतोऽभाषयन्गनीञ्ज्वलतः समृद्धान्कुर्वन्नहरनश्च-
नभुञ्जन्कृत्स्नमहरुपासीत । इह पत्न्या सहेतिवचनादार्शितं भवति यद्यजमानस्य व्रतमुच्यते
तत्पत्न्या भवतीति । अनशनमाऽन्यस्माद्धोमकालादित्युभयोरप्यनशनं भवतीति । अहर्घ-
हृषादेतत्सर्वमहृत्येव भवति न रात्रौ । अन्यथा प्रायश्चित्तसमाप्तौ सर्वं स्यात्तस्माद्रात्रौ
भुञ्जीत । न च वाग्यतः । न चाग्नयो ज्वलन्तो धार्यन्ते । आ प्रायश्चित्तसमाप्तेस्त एव ।
प्रायश्चित्तार्थेष्वेवाग्निषु सायंहोमो हुतस्तस्मादा प्रायश्चित्तसमाप्तेर्धार्यन्ते सायंहोमार्थं ये
भवन्ति ते धार्यन्ते ॥ ४६ ॥

ना० वृ०—समाप्तायामिष्टौ पत्नीयजमानौ यतवाचौ भूत्वा तानेवाग्नीञ्ज्वलयन्तावन-
श्चन्तावहःशेषमुपासीयाताम् । उपासीत पत्न्या सहैवं कुर्वन्नग्नीनां समीप आसीते-
त्वर्थः ॥ ४६ ॥

द्वयोर्दुग्धेन वासेऽग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ४७ ॥

दे० भा०—द्वयोर्गवोर्दुग्धेन वासे सायमग्निहोत्रं जुहुयात्तेष्वेवाग्निषु ॥ ४७ ॥

ना० वृ०—वासो रात्रेः पूर्वश्चतुर्थो भागः । द्वयोर्गवोर्दुग्धेन पयसा सायमग्निहोत्रं
स्वकाले जुहुयादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अधिश्चितेऽन्यस्मिन्द्वितीयमवनयेत् ॥ ४८ ॥

दे० भा०—अधिश्चिते तस्मिन्द्वितीयं पयोऽवनयेत् । द्वयोः सहाधिश्चयणं न
क्रियते । द्वयोर्दुग्धेनेति वचनात्सहाधिश्चयणं प्राप्तम् । द्वयोर्दुग्धेनेतिवचनाद्द्वयोरपि
पत्नीयजमानयोः । अग्रे हुतशेषप्राशनमुपदिशति । ततो हुतेऽग्निहोत्रे भोजनं न च
वाग्यमो न चाग्नयो ज्वलन्त एव धार्यन्त एवाऽऽप्रातः ॥ ४८ ॥

ना० वृ०—अयसत्र विशेषः—एतस्या गोर्दुग्धं पयोऽधिश्चित्य तस्मिन्नेव पयसि
द्वितीयं गोर्दुग्धमवनयेत् । तेन पयसा होमस्ततोऽग्न्योरपवर्गः ॥ ४८ ॥

* शुनासीरीयायां तु—तरणिर्विश्वदर्शतः । चित्रं देवानामुदगादनीकमित्युक्ते ।

प्रातरिष्टिः ॥ ४९ ॥

दे० भा०—प्रातरिष्टिः क्रियते सा वक्ष्यते । प्रातरिति वचनाद्भुतेऽग्निहोत्रे भवति । समानकाले चोदितेष्टिः । पूर्वोक्तत्वादग्निहोत्रं पूर्वं भवति । अनन्तरेष्टिः सा वक्ष्यते ॥ ४९ ॥

ना० वृ०—ततः श्वोभूते पूर्वाह्णे इष्टिः कार्या । इयमपि प्रातःकालातिपन्तिनिमित्तैव । प्रातरिति कालनियमात्प्रयोगभेदः । ततो विहरणभेदोऽपरामन्योरपि भवति ॥ ४९ ॥

अग्निव्रतभृत् ॥ ५० ॥

दे० भा०—अग्निव्रतभृदेवता ॥ ५० ॥

ना० वृ०—व्रतभृद्वृणकोऽग्निदेवता ॥ ५० ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहाऽऽवह । उपयज्ञं हविश्च नः । व्रतानि विभ्रद्व्रतपा अदब्धो यजानो देवाँ अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुमुळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति ॥ ५१ ॥

दे० भा०—त्वमग्ने व्रतभृदिति यथासमाम्नाते याज्यानुवाक्ये । शेषं पौर्णमासेन समासेष्टिः । समाप्तं च कालातिनयप्रायश्चित्तम् ॥ ५१ ॥

ना० वृ०—एतत्प्रायश्चित्तं स्वकाल एव प्रणीतेष्वग्निषु होमकालातिपत्तौ भवति । अप्रणीतेषूक्तकालातिपत्तावत्यन्तापद्यनुद्धृतप्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । अनापदि मनस्वतीहोमेनानुद्धृतप्रायश्चित्तेन च सहितो होमः कर्त्यः । विद्वतेष्वेवाग्निष्वहुतेषु होमान्तरकालप्राप्तावुपक्रान्तमेव होमं कालातिपत्तिप्रायश्चित्तसहितं कृत्वा वर्तमानकालीनमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात् । अविद्वतेषु कालान्तरप्राप्तौ मनस्वतीहोमं कृत्वाऽतिपन्नस्य प्रतिहोमं च कृत्वाऽनुद्धृतप्रायश्चित्तादि पूर्ववत् । एवमनेककालातिपत्तावपि द्रष्टव्यम् । विद्वतेष्वविद्वतेषु वाऽनेककालातिपत्तौ मनस्वतीहोमं प्रतिहोमं चावश्यं कुर्यात् । विद्वतेषु तेष्वेवाग्निषु । अविद्वतेषु त्वग्नीन्विहृत्य मनस्वत्यादि कृत्वा प्राप्तकालस्य विहरणादि क्रियेत । एवमत्र विचार्य यद्युक्तं तत्कर्तव्यम् । विचारस्याऽऽस्पदमात्रमत्र लिखितमिति सन्तव्यम् ॥ ५१ ॥

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

जपानन्तरमवशिष्टेनैव होतव्यं यदि होममात्रपर्यप्तं स्यात् । भक्षणादेलोपः । होमस्यापस्यावप्यादभ्यानीय जुहुयात् । एतत्प्रायश्चित्तं दोहनकालस्कन्धमारभ्योन्नीयाऽऽहवनीयप्रतिहरणपर्यन्तं ज्ञेयम् ।

प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं हुतमसि ।

इति मन्त्रेण प्राचीनहरणसमये स्कन्नमभिमृश्य शेषेण जुहुयात् । अशेषे प्राचीनहरणे यावति गते स्कन्नं भवति तावत्वेवाश्विन्युपविश्य स्थालीमन्येन प्राचीं नीत्वा तत्रैवोत्तरीय जुहुयान्न स्वयं स्रुवा प्रत्यग्यच्छेत् । यदि स्थाल्यामपि हविर्नास्ति तदा तूष्णीमाभ्यमुत्पूयो-
त्तरीय जुहुयात् । एतन्प्रायश्चित्तं प्रधानाहुतिद्वयपर्यन्तमेव ततो वारुणीं जपेत् । मन्त्रस्तु—

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृलय । त्वामवस्युराचके ।

ततो होमोऽपि वारुण्यैव नात्र प्राकृतो होममन्त्रः । मन्त्रस्तु—

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेलमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः स्वाहा ॥

यजमानः—वरुणायेदं न मम । ततोऽवशानमाऽव्यस्माद्धोमात् । स्कन्दने त्वेवम्—
पूर्णस्रुक्स्कन्दने पादोनस्रुक्पूर्णस्कन्दने च प्रायश्चित्तं न न्यूनस्कन्दने । न्यूनस्कन्दने तु
केवलं प्रजापतेरित्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेणाभिमर्शः ।

अधिश्रितमग्निहोत्रं यदि शब्दयेत्तद्द्रव्यमभिमन्त्रयेत् ।

तत्र मन्त्रः—समोष देवदत्तशर्माणम् ।

देवदत्तेत्यस्य स्थाने द्वेष्टर्नामोदाहरेत् ।

उद्भासिते दिवे त्वेत्याद्यनन्तरं स्कन्नं चेत्—

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतान्नो भरीमभिः ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयस्य भस्मान्ते निनयेत् ।

बीभत्सं चेत्—

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिं ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।

सभ्यमेन पलशपर्णेन वस्मीकवपायामप्सु वा जुहुयत् । अप्सु चेत्तूष्णीम् ॥

अग्निहोत्रद्रव्ये संस्कृते यदि वर्षाद्वारा अभिपतन्ति तदा तदग्निहोत्रद्रव्यमभिवृष्टं भवति
तस्मिन्नाविवृष्टे कुशेषूपमादनान्तं कृत्वा

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे मित्राय हव्यं धृतवज्जुशेन ॥

इति मन्त्रेण समिधमादध्यात् ।

यजमानः—प्राकृतमेव समिदाधानानुमन्त्रणमाह ।

वृत्तिकृत्तु इदं समिदाधानमधिकमित्याह ।

यद्युत्तराहुतिरहुता स्कन्देत्तदा—

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामथ ॥

इति मन्त्रेण समिधमाधाय नित्यवज्जुहुयात् । संपूर्णस्कन्दन आहुतिस्थाने यत्र वेत्थेत्य-
नेन मन्त्रेण समिन्मात्रमाधातव्यम् । सायंहोमकालातिक्रमण उपसादनान्तं कृत्वा

भूर्भुवः स्वः ।

इति जपित्वा

यजमानः—सायंहोमकालातिक्रमणजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वरं
दास्ये ।

इति वरं दद्यात् । वरे दत्ते जुह्वां स्रवेण चतुर्गृहीतं गृहीत्वा

दोषावस्तर्नमः स्वाहा ।

इति मन्त्रेणाऽऽहवनीये जुहुयात् । ततोऽग्निहोत्रहोमः । समाप्तेऽग्निहोत्रहोमे तेष्वेवा-
ग्निष्टु वारुण्येष्ट्या यजेत पूर्णाहुतिं वा जुहुयात् । पूर्णाहुतिप्रयोगस्तु प्रागेवोक्तः ।

पूर्णाहुतौ मन्त्रस्तु—

वरुणाय स्वाहा ।

यजमानः—वरुणायेदं न ममेति ब्रूयात् । इति सायंकालिकप्रायश्चित्तविधिः ।

प्रातःकालिकमुच्यते प्रातर्हुत्वा वरं प्रदायाऽऽहवनीयमनुगमयित्वा पुनः प्रणीय

इहैव क्षेभ्य षधि मा प्रहासीरमुं माऽऽमुष्यायणम् ।

इति मन्त्रेण प्रणयेत् । प्रातस्त्वयं विशेषो हुत्वा वरदानम् ।

प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहा ।

इति प्रातर्होममन्त्रः । इष्टिरपि पृथगेव । मित्रसूर्यौ देवते । ईष्टिस्थाने पूर्ववत्पूर्णाहुतिः ।
प्रयोगस्तु गत एव । पूर्णाहुतिमन्त्रौ तु—

मित्राय स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । इति ।

इष्टिकरणपक्षस्त्वन्यतोऽवगन्तव्यः ।

पूर्णाहुतौ हुतायाम् (इष्टिकरगपक्ष इष्टिसमाप्तौ) पत्नीयजमानौ यतवाचौ भूत्वा ताने-
वाग्नीज्वलयन्तावनश्रन्तावहःशेषमुपासीयाताम् । ततो रात्रौ द्वयोर्गवोर्दुग्धेन सायमग्निहोत्रं
स्वकाले जुहुयात् । तत्रायं योगविशेषः—एकस्या गोः पयस्यधिश्रिते द्वितीयं गोर्दुग्धं
तस्मिन्नेवावनीय तेन सायंहोमः । ~~द्वितीयं~~ दक्षिणाग्न्याहवनीययोरपवर्गः । ततः श्वोभूते पूर्वाह्णे
इष्टिः कार्या । तत्र देवता व्रतभृद्गणकोऽग्निः । तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा । पूर्णाहुतिमन्त्रस्तु—

अग्नये व्रतभृते स्वाहा । अग्नये व्रतभृत इदं न मम । इति ।

अन्यः प्रयोगस्तु प्राग्गत एव ।

एतावता सायंनिधानोत्तरं होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तेऽयं क्रमः—

१ उपसादनानन्तरं भूर्भुवः स्वारिते जपः ।

२ ततो यजमानकर्तृकं वरदानम् ।

३ ततश्चतुर्गृहीतहोमः ।

४ ततः समिदाधानादि नित्याग्निहोत्रम् ।

५ ततस्तेष्वेवाग्निषु वारुणीष्टिः पूर्णाहुतिर्वा ।

इति सायंकालातिपत्तिप्रायश्चित्तिक्रमः ।

अथ प्रातःकालातिपत्तिप्रायश्चित्तिक्रमः ।

१ प्रातरग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः स्वारिते जपः ।

२ चतुर्गृहीतहोमः ।

३ ततः समिदाधानादि नित्याग्निहोत्रायवृष्ट्यन्तम् ।

४ ततो वरदानम् ।

५ ततो गार्हपत्यहोमादि नित्यवत् ।

६ तत आहवनीयमनुगमस्य पुनः प्रणीय ततस्तस्मिन्नेवाऽऽहवनीये प्रणीत इष्टिः
पूर्णाहुतिर्वा ।

७ ततः पत्न्या सह यजमानस्य वाग्यमनम् ।

८ ज्वलदग्नीनां समीपेऽनश्रतोस्तयोर्दूपयोरसायं वासः ।

९ ततः सायमग्निहोत्रं द्वयोर्गवोर्दुग्धेन कार्यम् ।

१० ततो दक्षिणाग्न्याहवनीययोरपवर्गः ।

११ ततः श्वोभूत इष्टिः पूर्णाहुतिर्वा ।

इति प्रातःकालातिपत्तिप्रायश्चित्तिक्रमः ।

एषैवाऽऽर्त्याऽश्रुपाते ।

दै० भा०—आर्त्या दुःखेन पत्नीयजमानयोरश्रुपाते सति रोदने सति । अर्त्येतिवंचे-
नादात्याऽश्रुपात एव भवति । हर्षाश्रुपाते न भवति न तत्र प्रायश्चित्तम् ।

ना० वृ०—आर्त्याऽश्रुपाते दुःखेनाश्रुपाते न धृमादिनेत्यर्थः ।

यद्याहवनीयमप्रणीतमभ्यस्तमियाद्बहुविद्ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयेद्दमैर्हिरण्येऽग्रतो
हियमाणे ।

दै० भा०—यद्याहवनीयमुद्धराऽऽहवनीयमिसपराह् आहेति । उत्सर्गेऽपराह् आहेति ।
उत्सर्गेऽपराह् इतिवचनादपराह्प्रणयनं यदि तस्मिन्काले आहवनीयमप्रणीतमादित्योऽ-
भ्यस्तमियात्तथा सत्यस्तमितेऽपि बहुविद्ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयेत् । बहु वेत्तीति बहुवित् । बहु-
शब्दो नित्यमधिकृतापेक्ष एव । बहु तु नित्यकर्माधिकृतं याज्ञकर्मविद्यां यो वेत्ति स बहुवि-
दित्युच्यते । तस्मादादित्यो न कदाचनास्तमोते नोदेति नित्यमात्मन्यवस्थितः । तदुच्यते-
“सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ” इति तमेवाऽऽऽमगतं मनसा जानन्पश्यन्नेहवनीयं प्रण-
येदित्येवं विदुषा प्रणीयमानोऽनस्तमित एव प्रणीतो भवति । अग्नावग्निः स्वाहेति निद-
ध्यादादित्यमभिमुखं इत्यदित्येऽग्नावहवनीयोऽग्निर्निहितो भवति । अविदुषा तु प्रणीयमाने
प्रथमार्थो न सिध्यति । तस्मादाह—बहुविद्ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयेत् । बहुविदिति वचन-
द्वहुविदेव प्रणयति नाध्वर्युः । ब्राह्मण इतिवचनान्न क्षत्रियो बहुविदपि प्रणयति । न च वैश्यः ।
दमैर्हिरण्येऽग्रतो हियमाणे पुरस्तात्प्रणीयमाने हिरण्ये ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयति ज्योतिर्वै हिर-
ण्यमिति श्रुतिः ।

ना० वृ०—अग्निहोत्रार्थं विविनाऽनुद्धृतमाहवनीयं यद्यभ्यस्तमियात्तदा तदानीमेवाऽऽ-
नेतुं शक्येषु ब्राह्मणेषु यो बहु वेत्ति तमानीय तेनोद्धरणादि निवानान्तमाहवनीयस्य कार-
येत् । अग्नेः प्रणीयमानस्याग्रतो हिरण्यं दमैरेव नयेत् । ब्राह्मणग्रहणं बहुविद्वेऽपि जात्य-
न्तरनिवृत्त्यर्थम् ।

अभ्युदिते चतुर्गृहीतमाज्यं रजतं च हिरण्यवदग्रतो हरेयुः ।

दै० भा०—अभ्युदिते यद्याहवनीयमप्रणीतमभ्युदियादादित्यस्तस्मिन्अभ्युदित आज्यं
चतुर्गृहीतमाज्यं जुह्वां गृहीत्वा रजतरूपमाज्यं रजतं च हिरण्यवदमैः परिगृह्याग्ने प्रणीय-
मानस्याग्रतो हरेयुर्नयेयुस्तस्मिन्अग्रतो हियमाणे बहुविद्ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयेत् । प्रकृतमाज्यं न
विद्यते तस्मादाज्यमित्याह । यत्र प्रकृतमस्ति तत्र जुहुयादित्येव ब्रूयात् । यथा “आग्नीध्रीय
आहुती जुह्वति ” (आश्वलायनश्रौ० सू० ५ । १३ ।) चशब्दः समुच्चयार्थः ।

आज्यं रजतं चेति हिरण्यवदिति वचनाच्छेषमभ्यस्तमितविहितेन समानम् । बहुविद्ब्राह्मण इत्येवमादि पुनरग्रतो वचनाच्छेषमभ्यस्तमितविहितेन समानम् । बहुविद्ब्राह्मण इत्येवमादि पुनरग्रतो वचनादाज्यस्याप्यग्रतो गमनं विधीयते । बहुवचनं कर्तुं बहुत्वादाज्यमेकः प्रणयति ।

ना० वृ० — अनुद्धृतमभ्युदिते सति बहुविदग्निं प्रणयेत् । तस्याग्रतश्चतुर्गृहीतमाज्यं नेतव्यं रजतं च । यदि हिरण्यवद्वचनेन रजतस्याग्रतो हरणं प्राप्येत तदा दर्भैर्हरणमपि प्राप्नुयादाज्यस्याग्रतो हरणं च न प्राप्नुयात् । अतो दर्भनिवृत्त्यर्थमाज्यस्य प्रापणार्थं चाग्रत इति वचनम् । एवं चेद्विरण्यवद्वचनं पूर्वोक्तस्य बहुविद्ब्राह्मणाग्न्युद्धरणस्य प्रापणार्थम् ।

अथेतदाज्यं जुहुयात्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख

उपविश्योषाः केतुना जुषतां स्वाहेति ।

दे० भा० — अथानन्तरं प्रणयनादनन्तरमेतदाज्यमेतच्चतुर्गृहीतमाज्यमध्वर्युर्जुहुयात् । पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वदेशे प्रत्यङ्मुख उपविश्योषाः केतुना जुषतां स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण । एतदितिवचनादधिकृतं चतुर्गृहीतं भवति । अन्यथा ह्यन्यदाज्यं प्राप्नोति । चतुर्गृहीतं प्रणयनार्थमेव स्याद्रजतवत्स्यात् । सर्वाः प्राङ्मुख इति प्राप्ते प्रत्यङ्मुख इत्याह । प्रणयनाधिकाराद्यथा गतस्तथैव स्थित्वा जुहुयादिति प्राप्त उपविश्योषा इत्युच्यते । ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयेदिति वचनात्प्रणयनादन्यत्सर्वमध्वर्युः ।

ना० वृ० — हिरण्यरजतयोरग्रतो हरणश्चैव कार्यम् । आज्यस्य कार्यान्तरमुच्यते — निहितेऽग्रावाहवनीयस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य 'उषाः केतुना' इति तदाज्यं जुहुयात् ।

कालान्यथेन शेषः ।

दे० भा० — प्रदोषान्तो होमकाल इत्येवमादिविधिना शेषो विधिर्व्याख्यातः । अभ्युदिते ह्यस्तमिते चोभयत्रापि शेषो विधिः कालान्यथेन व्याख्यातः । उभयोरधिकारात् । यद्यभ्यस्तमितविकारो निवृत्तो बहुविद्ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयेदित्येतदभ्युदिते न प्राप्नोति तस्मादुभयोरधिकारः । अभ्यस्तमितेऽग्निं प्रणीय चतुर्गृहीतं हुत्वाऽग्निहोत्रमुपसाद्य जपित्वा जुहुयादेष्टिश्च वारुणी । अभ्युदिते प्रणीयाऽऽज्यं हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतं हुत्वोपसाद्य व्याहृतौर्जपित्वाऽनुगमनमग्नेः प्रतिपिद्वम् । तत इष्टिरित्येवमाद्या प्रायश्चित्तसमाप्तेः सर्वं समानम् ।

ना० वृ० — उभयोः कालयोरनुद्धृतप्रायश्चित्तशेषः कालान्यथप्रायश्चित्तान्यामेवोक्तः

स्वेन स्वेन कालात्ययप्रायश्चित्तेनाग्निहोत्रमुपमाद्येत्यादि वारुणीष्ट्यन्तं सायंकाले भवति ।
प्रातःकालेऽपि तदाद्येव त्रातभृताष्ट्यन्तं भवति ।

न त्विहाग्निरनुगम्यः ।

दे० भा०—कालात्ययेन शेष इति वचनादनुगमयित्वा चाऽऽहवनीयमित्यनुगमनं
प्राप्तं तत्प्रतिषिध्यते । इह त्वभ्युदितेऽग्निर्नानुगमयितव्यः । तुशब्दो व्यवृत्त्यर्थः । इह-
वचनात्कालात्ययेऽनुगमनमेवान्यथा तत्रापि प्रतिषेधः स्यात् । अग्न्यः प्रतिषेधे विकल्पो
भवति ।

ना० वृ०—प्रातःकालेऽयं विशेषः—अनुगमयित्वा चाऽऽहवनीयमित्येतच्च भवति ।
तेनाग्निहोत्रार्थेष्वेवाग्निपु सायंहोमान्तं भवति ।

आहवनीये चेद्भ्रियमाणे गार्हपत्योऽनुगच्छेत्स्वेभ्य एनमवक्षामेभ्यो मन्थे-
युरनुगमयेत्त्वितरम् ।

दे० भा०—आहवनीये भ्रियमाणेऽनुपशान्ते चेद्यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेदुपशमे (शाम्ये)-
त्ततस्तेभ्य एनं गार्हपत्यमवक्षामेभ्य उरुमुकेभ्यो मन्थेयुः । अनुगमयेत्त्वितरम् ।
गार्हपत्यादितरमाहवनीयमनुगमयेदुपशमयेदिति । अन्वित्वभावे स्वेभ्य इत्यनुच्यमानेऽन्य-
स्याग्नेरवक्षामारम्भात्पूर्वमाहवनीयमनुगमयित्वा गार्हपत्यं मन्थेदिति दर्शितं भवति । तस्मा-
दुभयोरनुगतयोरुत्तरेणोपपद्यते । एनं गार्हपत्यं मन्थयेत्तुऽऽहवनीयमिति । तुशब्दोऽवधार-
णार्थः । अनुगमयेदेवेतरं वक्ष्यमाणेषु सर्वेषु मन्थनकरूपेषु ।

ना० वृ०—विद्यमान आहवनीये गार्हपत्यो दद्यनुगच्छेत्तदा स्वेभ्योऽवक्षामेभ्य एनं
गार्हपत्यं मन्थेयुः । तत इतरमनुगमयेत् । आहवनीयमित्यर्थः । गार्हपत्यशब्दादेव गार्ह-
पत्यप्रत्यये सिद्धे तत्प्रत्ययार्थमेवमिति वचनं सर्ववस्थस्य गार्हपत्यस्यानुगमने मन्थनेनैवोत्पत्ति-
रेवंरूपा च सेतिज्ञापनार्थम् । तुशब्दादध्ययमर्थो द्योत्यते । गार्हपत्यमनुगतं मन्थनेनैवो-
त्पादयेत् । भ्रियमाण आहवनीयेऽयं विशेषस्तं चानुगमयेदिति । अवक्षामाणि मन्थनसम-
र्थानि काष्ठानि ।

क्षामाभावे भस्मनाऽरणी संस्पृश्य मन्थयेदितो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो
अधिजातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभा जमत्याऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं बह नः
प्रजानन्निति ।

दे० भा०—अन्यथा क्षाममन्थन उभावस्थी संस्पृश्य मन्थयेत् ' इतो जज्ञे ' इति
मन्त्रं जपित्वा मन्थयेत् । अथ मन्त्रो (इमं मन्त्रं) यावन्मन्थयेत्तावज्जपेत् ।

ना० वृ०—मन्थनसमर्थक्षामामाये भस्मनाऽरणी संस्पृश्य लेपयित्वा ततो मन्थयेत्
'इतो जज्ञे' इति मन्त्रेण । मन्थयेदिति णिचः प्रयोगात्प्रकृते कर्मणि यः कर्ता स एक मन्त्रं
ब्रूयात् । ये केचन समर्था मन्थयेयुरित्येवमवगम्यते । अरणीमन्थन एवायं मन्त्रो नावक्षा-
ममन्थने । यद्बुभयोरभिप्रेतः स्यात्पूर्वत्रैव मन्त्रं ब्रूयादनुगमयेत्स्वितरमिति वत् । तथैव च न
कृतम् । तेन पूर्वस्मिन्मन्थने मन्त्रो नास्तीति सिद्धम् । अवरोहणमन्त्रस्तूभयोरपि भवति ॥
अरणीगतावरोहणस्यापि तस्मिन्नेव सूत्रे विधितुमिष्टत्वात् ।

मथित्वा प्रणीयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठेताये सप्त्राळिषे राये रमस्व सहसे द्युम्ना-
योर्जेऽपत्याय । सप्त्राळसि स्वराळसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्राक्तामन्नादं त्वाव-
पत्यायाऽऽदध इति ।

दे० भा०—उभौ कल्पावधिकृत्य विधानान्मथित्वाऽन्यतमेन कल्पेन तदनन्तरं
प्रणीयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठेत्—अग्रे सप्त्राळिष इत्यनेन मन्त्रेण । मथित्वा प्रणीयेति संबन्ध-
वचनादाहवनीयमनुगम्य मन्थनं भवति । मन्थनादनन्तरमेतत्प्रणयनम् । आहवनीयग्र-
हणं गार्हपत्याधिकांरात् ।

ना० वृ०—मथित्वेति वचनम् 'इतो जज्ञे' इत्यस्य प्रणयनमन्त्रवशाद्भानिवृ-
त्त्यर्थम् ।

अत एवैके प्रणयन्त्यन्वाहृत्य दक्षिणम् ।

दे० भा०—अत आहवनीयादेवैके शाखिनोऽन्वमाहवनीयं प्रणयन्ति । दक्षिणामग्नि-
माहवनीयसमीपं नीत्वा प्रत्येकदक्षिणमाह्वानन्तरमाहवनीयं प्रणयेत् । आहवनीये चेद्विप्र-
माण इत्यधिकारादत एवेत्यनेनाऽऽहवनीयाऽभिसंबध्यते । एवमन्त्रोऽवधारणार्थः । आह-
वनीयादेव प्रणयन्ति । एक इति वचनाद्विकल्पः । अन्वाहृत्येति साकाङ्क्षवचनादक्षि-
णामग्निमाहृत्य प्रणयेत् ।

ना० वृ० अत्रैव विषयेऽयं द्वितीयः कल्पः । द्विप्रमाण आहवनीये गार्हपत्यानुगमने
सयत एवाऽऽहवनीयाद्गार्हपत्यभूतादस्यमाहवनीयं प्रणयन्त्येके । तथा सति दक्षिणाग्निर-
प्यनुहर्तव्यः ।

सहभस्मानं वा गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत् ।

दे० भा०—अयं वा कल्पो भवति भस्मना सहाऽऽहवनीयमुद्धृत्य दक्षिणेन विहारं
ह्वा गार्हपत्यायतने निधाय स्थापयित्वाऽथानन्तरं प्राञ्चं पूर्वस्यां दिश्याहवनीयमुद्धरेत् ।
प्राञ्चमिति वचनादक्षिणेन विहारमाहृत इति सिद्धम् । दक्षिणेन विहारं ह्वयेति ब्राह्मणवच-

नादाहवनीयश्रवणात्तस्य गार्हपत्यसंज्ञा सिद्धा । अन्यथाऽऽहवनीय एवायमेव कल्पो ब्राह्मणे दृष्टः । इतरे प्रतिषिद्धाः । यदि मन्थेद्भ्रतृव्यं यजमानस्य जनयेत् । यदि प्राञ्चमायतना-
च्यवेत् यदि प्रत्यञ्चमसुरवचज्ञं तन्वीत् सहभस्मानं दक्षिणेन विहारं कृत्वागार्हपत्यायतने
निधायाथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत् । एतदेव प्रशस्तमितरे विकल्पाः श्रुत्यन्तरेऽपि प्रशस्ताः
सर्वे एव कल्पाः ।

ना० वृ०—इदमपि कल्पान्तरम् । आहवनीयमुद्धरेदित्येतावदेव सिद्धे प्राञ्चमिति वच-
नमाहवनीयाप्रत्यञ्चं गार्हपत्यं प्रणीयापि विहारसिद्धिरतीदमपि कल्पान्तरमिति ज्ञापनार्थम् ।
एते चत्वारः पक्षा ब्राह्मणे समुद्दिष्टाः । तत्र निन्दा विध्यन्तरमनुवर्था । अतः सर्वेषां
काचिच्छास्त्रान्तरे विधानमस्तीति तान्सर्वान्कर्तव्यतया सूचितवान् चार्यः । सहभस्मान-
मित्यस्मिन्पक्षे दक्षिणेन विहारं नीत्वा गार्हपत्यायतने निधानम् ।

तत इष्टिरग्निस्तपस्वाञ्जनद्वान्पावकवान् ।

दे० भा०—तत इष्टिस्तस्मान्मन्थनाद्विहारणान्तरमिष्टिर्भवति ना वक्ष्यते । अधि-
कारे पुनस्तत इति वचनात्ततस्ततस्मात्कल्पादियमिष्टिर्भवति । अन्यथाऽन्यादेव कल्पा-
दिष्टिः स्यात् । अग्निस्तपस्वाञ्जनद्वान्पावकवानिति देवता ।

ना० वृ०—एकाऽत्र देवता स चाग्निस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तः ।

आयाहि तपसा जनेष्वग्ने पावको अचिषा । उपेमां सृष्टुमि मम । आ नो
याहि तपसा जनेष्वग्ने पावक दीद्यन् । हव्या देवेषु नो दधदिति ॥

दे० भा०—आयाहीति यथासमाम्नाते याज्यानुवाक्ये । एपाऽनुगमनेष्टिरित्युक्त-
मध्यर्थूणामस्माकमप्युक्तं तत इष्टिरिति । तस्मात्सर्वेष्वनुगतेष्वप्येष्टिस्तत इष्टिरिति योक्ता सा
सर्वेष्वामनुगमन इष्टा ।

प्रणीतेऽनुगते प्राग्घोमादिष्टिः ।

दे० भा०—प्रणीत आहवनीये होमाप्रागनुगते हामात्पूर्वमुपशान्त इष्टिर्भवति ।
तस्मात्प्रणीत इत्याहवनीयस्याधिकारः क्रियते । प्राग्घोमादितिवचनाद्धोमादूर्ध्वमनुगमनेऽ-
न्यत्प्रायश्चित्तं वक्ष्यति—अप्रागनुगतेऽन्तराऽऽहुती हिरण्य उत्तरां जुहुयादिति । ततो
हिरण्य एव होमशेषं समापयेन्न पुनर्विहरेत् । आ प्राग्घोमादनुगते विद्वद्येष्टिं कुर्यात्सा
वक्ष्यते ।

ना० वृ०—अग्निहोत्रार्थं प्रणीत आहवनीयेऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेनेयमिष्टिः कर्तव्या ।

प्राक्पर्वीहृतिप्रक्षेपादपर्वेष्टिः प्रायश्चित्तिर्भवति । उत्पत्तिस्तु ब्राह्मणोक्तं भवति ‘ तदाहुर्व्य-
स्याग्निमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियाद्वाऽभ्यस्तमियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्बोम्भदुपशाम्येदित्यादि
हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्धरेद्रजतमन्तर्धीय प्रातरुद्धरेत् ’ इत्यत्रोक्तं । इयमेवोत्पत्तिरस्मिन्नव-
सरे ‘ प्रणीतो वा प्राग्बोमादुपशाम्येत् ’ इति वचनात् । अग्रादनुगतेऽन्तराहुती इति वक्ष्यति ।
उत्तराहुत्यां हुताग्नमभ्युत्पत्तेः प्रयोजनं नास्ति । एवमग्निहोत्रे निर्वाह इत्यस्मत्सूत्रानुसारेण
मन्यामहे ।

अग्निर्ज्योतिष्मान्वरुणः ।

दे० भा०—अग्निर्ज्योतिष्मान्वेवता वरुणो द्वितीया देवता ।

ना० वृ०—द्वे देवते । ज्योतिष्मानित्यग्नेर्गुणः ।

उदग्ने शुचयस्तवाग्ने बृहन्नुषसाधूर्ध्वो अस्थादिति । सर्वांश्चेदनुगतानादित्योऽ-
भ्युदियाद्वाऽभ्यस्तमियाद्वाऽग्न्याधेयं पुनराधेयं वा ।

दे० भा०—उदग्ने बृहन्निती अग्नेर्ज्योतिष्मतो याज्यानुवाक्ये वरुणस्योक्ते वरुणप्रधासेषु ।
शेषं पौर्णमासेन । सर्वांश्चेदनुगतान्सर्वंश्चेदुपशान्तानग्नीनादित्योऽभ्युदियाद्वाऽस्तमियाद्वा
तदाऽग्न्याधेयं प्रायश्चित्तं भवति । पुनराधेयं वा भवति । सर्वेष्वनुगतेषु मथित्वा प्रणयने
प्राप्त इदमुच्यते । अन्येषामध्वर्यूणां यजमान एवाग्नयो भवन्तीति वचनादभ्युदितेऽस्तमि-
तेऽपि अरण्योः प्रत्यवरोहणं कृत्वा पृथक्कृत्य जुहुयुः ।

ना० वृ०—यदि सर्वेष्वग्निष्वनुगतेष्वदित्योऽस्तमुदयं वा गच्छेत्तदाऽग्न्याधेयं पुनराधेयं
वा प्रायश्चित्तं भवेत् । अनयोरेव कालयोः शास्त्रान्तरे गार्हपत्याहवनीययोर्द्वयोरेवानुगतावे-
तप्रायश्चित्तमुक्तम् । तस्मिञ्छास्त्रे दक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिः । अत एव विनिवेशः । एकयो-
नित्वे सर्वानुगमने भवति भिन्नयोनिष्वे द्वयोरेवानुगमन इति । अत्राग्न्याधेयपुनराधेयान्यां
सेष्टिके ते गृह्येते अभ्युत्पादकत्वसामान्यात् । एतदर्थमेकाऽऽवानाद्द्वादशरात्रमित्यत्र सेष्टि-
केऽग्न्याधानं आधानशब्दप्रयोगः संव्यवहारार्थः कृतः । तस्मिन्काले सर्वदा सर्व एवाग्नयो
विहृता एव प्रायेणाऽऽसते । तत्र केवलगार्हपत्यानुगमने मन्थनेनात्पाद्यं तपस्वतीष्टिः कार्ये-
त्युक्तम् । दक्षिणाग्न्यनुगमनेऽपि स्वयोनितो विहृत्य सेष्टिः कार्या । आहवनीयानुगम-
नेऽपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । तत्र केवलगार्हपत्यानुगमने मन्थनेनात्पाद्यं तपस्वतीष्टिः कार्ये-
त्युक्तम् । दक्षिणाग्न्यनुगमनेऽपि स्वयोनितो विहृत्य सेष्टिः कार्या । आहवनीयानुगम-
नेऽपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । द्वयोर्द्वयोरनुगमने तान्येव यथासंभवं कर्तव्यानि ।
अतः सर्वानुगमन इयमवशिष्यते । अतः सर्वशब्दाविवक्षायामपि नैमित्तिकस्य स्वभा-
वपर्यालोचनया सर्वानुगतावेतद्वर्तीति मन्तव्यम् । एकयोनिष्वे भिन्नयोनिष्वे उक्तो
विनिवेशः । उभयोरनुगमनेऽपि विधीयमानस्याग्न्याधेयस्य सर्वोत्पादकत्वमावाच्या-
गाच्चद्विधानसामर्थ्याद्विधानष्टोऽपि दक्षिणाग्निर्नष्ट इति गम्यते । विहृतेष्वेवं भवति ।
अविहृतेष्वपि किं गार्हपत्यानुगमने सर्वानुगमोऽस्ति न वा । अस्तीति ब्रूयात् ।

तत्र हि सर्वेऽग्नयः समवेता इति गम्यते । ततो विहरणदर्शनात् । कथं नत्र समवायः ।
अङ्गारसमवायस्तावन्नास्ति । कर्मार्थं पृथक्कृतानां कर्मसमाप्तौ तत्रैवानुगमनदर्शनात् । अथा-
यमभिप्रायः—अङ्गाराश्रयो यो दक्षिणाम्नाहवनीयाख्यः शास्त्रगम्यः स कर्मसमाप्तौ
गार्हपत्याङ्गाराननुप्राविशति । अन्यथा तत उद्धरणविधानं नोपपद्यते । तत्सं-
सर्गे संसर्गदोषश्च नास्ति । अङ्गारसंसर्गो हि सः । तथा च शास्त्रान्तरे वचनम् ।
यदि पूर्वोऽनुगतः संवर्धं पश्चाद्धि स तर्हि गत इत्यवमपि न युज्यते । अविहवनाव-
स्थायां गार्हपत्ये “ गार्हपत्यं प्रचक्ष्य ” इति सूत्रप्रयोगात् । तथा च शास्त्रान्तरे सूत्र-
कारप्रयोगो मन्त्रवर्णश्च दृश्यते—“ गार्हपत्यमभिमन्त्रयते सुगार्हपत्यमभिमन्त्रयते सुगार्ह-
पत्यः ” इति । तेनावगम्यते तत्रानुप्रवेशोऽन्यन्तरस्य नास्तीति । यत्पुनः “ पश्चाद्धि
स तर्हि गतः ” इति तद्व्यवहारम् । यदि हि सर्वदाऽनुगतस्याऽऽहवनीयस्य गार्हपत्यात्प-
णयनेनैवोत्पत्तिः स्यात्तदैवैतद्विज्ञमनुप्रवेशस्य तत्र हि शास्त्रे मन्थनादप्युत्पत्तिरुक्ता ।
अतोऽस्यायमर्थः—यस्मिन्नुगमने गार्हपत्याध्रणयनेनेत्युत्तिरुक्ता । तदाऽनुगतेऽन्तरा संच-
रणमविरुद्धं मन्थनोत्पाद्येऽनुगतेऽप्यन्तरा न संचरितव्यमिति । अतोऽन्यपरत्वादेवास्य
वाक्यस्यानुप्रवेशो लिङ्गं न भवितुमर्हति । अतस्तत्र समवायः प्रत्यक्षेण शास्त्रेण वा लक्ष-
यितुं न शक्यते । कथं तर्हि तत उद्धृत आहवनीयादिर्भवति । वचनगम्यो हि सः ।
वचनमेवं भवति ‘ गार्हपत्यं प्रचक्ष्य तता दक्षिणाग्निमुद्धृत्य गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्त-
मुद्धरेत् ’ इति । तेनाधिकृतं पुरुषेण तन्नियुक्तेन वाऽग्निहोत्रार्थं स्वकाले यथोक्तेन
विधिना य उद्ध्रियते स एवाऽऽहवनीयादिर्भवति नान्यथा । अन्यथा चेदुद्ध्रियते तदा
समोप्य तमग्निं विक्षेपप्रायश्चित्तं कर्तव्यं नान्यत् । अशुदितेष्टौ तु वचनान्मध्येऽद्वौऽ-
प्याहवनीयादिर्भवति । एवं तर्हि कर्मान्तरालकाले कामौ तिष्ठति । अयमपि न जानीमः
कामौ तिष्ठतीति । एतावदत्रावगन्तुं शक्यते । सर्वकर्मार्थमग्नय आहिताः । तत्र गार्ह-
पत्यो यावज्जीवं धार्यते वचनात् । इतरौ तु कर्मणि कर्मणुद्ध्रियेते । गतश्रियः सर्वे
धार्यन्ते वचनादेव नान्यदतोऽवगन्तुं शक्यते । एवं सति कर्मपूर्ववत्तिष्ठति । यथा
यागादिजनितान्यपूर्वाणि यावत्फलभोगसंबन्धं तिष्ठन्ति तथाऽऽहवनीयादिरपि तिष्ठतीति ।
अतोऽनुद्धृतेषु गार्हपत्यानुगमने सर्वानुगमनं नास्तीति । तत्राम्नाधेयं पुनराधेयं वा न
कर्तव्यमिति सिद्धम् ।

समारूढेषु चारणीनांशे ।

दे० भा०—समारूढेषु चारण्याः समारूढेषु चाग्निषु यद्यरण्योर्नाशोऽरणीनांशस्त-
स्मिन्नरणीनांशेऽग्न्याधेयं वा भवति । चक्षब्दः समुच्चयार्थः । येषां यजमान एवाग्नयो
भवन्तीति वचनात्ते अरणी अह्वय तयोः प्रत्यवरूढ मन्थन्ति ।

ना० वृ०—अग्निध्वरण्योः समारूढेषु सत्स्वरण्योर्नाशोऽन्याधेयं पुनराधेयं वा कर्तव्यम् । अन्यतरारणीन्नाशोऽपि भवत्येतत्प्रायश्चित्तं तयोरेकैकस्या एव कार्यविशेषे नियमाज्जायापती संस्तुतत्वाच्च । नन्वरणीनाश इति शब्द एकस्यामप्यनष्टायां न प्रवर्तत इति । सत्यम् । असौ शब्दो न प्रवर्तते । तथाऽपि मन्थनपदार्थो नैकया संपादयितुं शक्यत इत्यनष्टाऽपि नष्टेति कृत्वोक्तम् । यदि परमनष्टमेव द्विधा कृत्वा मन्थनसिद्धिरिति । तथाऽपि नैवं वक्तुं शक्यते—उपादानकालेऽरणी आहरेदिति । द्वयोरुपादानमदृष्टार्थं स्यादिति युक्तं कार्य-भेददर्शनादिति । एवं सत्युर्वशीपुरूरवःसंस्तुतिरधरोत्तरयोररण्योः श्रूयमाणा चोपपन्ना भवतीति युक्तम् ।

अथाऽऽग्नेय इष्टयः ।

दे० भा०—अथशब्दोऽधिकारार्थः । आग्नेय इष्टयोऽधिक्रियन्ते । यदित ऊर्ध्वमनु-क्रमिष्यामस्तदाऽऽग्नेयीनामिष्टीनां विधानम् । आग्नेय इत्यधिकारादित ऊर्ध्वं ये गुणास्ते वक्ष्यन्ते । तेऽग्नेर्गुणा भवन्ति । व्रतपतयेऽग्नेयेऽनयेऽग्निमत इष्टिर्भवति । इष्टिवचना-दिष्टयो भवन्ति । आहुतयो भवन्ति । प्रत्याम्नाये वक्ष्यमाणाभ्यामुग्म्यां तस्यै तस्यै देवताया आहुति जुहुयात् । इष्टयो वक्ष्यन्ते ।

ना० वृ०—अथानन्तरं या वक्ष्यन्ते ता अग्निदेवत्या इष्टय इति वेदितव्यमित्यस्य सूत्रस्यार्थः । यान्यत्र चतुर्थ्यन्तानि प्रदानि तान्यग्नेर्गुणत्राचकानीत्यर्थः । एतेनावगम्यते सर्वत्र चोदितैव देवता चोदनायां याज्यानुवाक्यादिगम्या देवतागुणस्तु चोदनात् एवावग-न्तव्यः । कथं तर्हि वैश्वानरपार्जन्यायां वैश्वानरशब्दोऽग्नेर्गुणः । तयोरेव याज्यानुवाक्य-योस्तत्र प्रवेशात् । अत्र हि वैश्वानरशब्दस्याग्निगुणत्वं चोदितमेवेति ।

साग्नावग्निप्रणयनेऽग्निवते ।

दे० भा०—साग्नावग्निप्रणयनेऽग्निनाऽऽयतनस्वाग्निः साग्नावायतने चेदग्निः प्रणी-यतेऽनुपशान्तेऽग्नावुपशान्त इति मत्वा ह्यग्निं प्रणयति प्रणीतेऽग्नौ यदि दृश्यतेऽग्निस्त-स्मिन्नग्नावग्निप्रणयने सत्यग्नयेऽग्निवत इष्टिर्भवति । तस्या वक्ष्यति याज्यानुवाक्ये । शेषं पौर्णमासेन स यद्यनुपश्येदुदुह्य पूर्वमपरं निदध्यादित्युक्तं ब्राह्मणे तथाऽपि प्रायश्चित्तं विद्यते ।

ना० वृ०—निवृत्तकर्मणाऽनिवृत्तकर्मणा वाऽग्निना सहित आहवनीयायतने यद्य-न्योऽग्निराहवनीयार्थं उद्ध्रियेत तत्रग्निमनिधायैव स्मरति चेदायतनस्थमुदुह्येदानीमुहुतं निदध्यात् । तथा सतीष्टिर्न भवति । एतस्मिन्नपि पक्षे यद्यनपवृत्तकर्मोदुह्येत तदा व्याहृति-होमः कर्तव्यः । अपवृत्तकर्मा चेन्न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तं विद्यते । यद्यस्मृत्यैव तस्मिन्पूर्व-प्रणीते निदध्यात्तदेवमिष्टिः कार्यम् ।

क्षामायागारदाहे शुचये संसर्जनेऽग्निनाऽन्येन ।

दे० भा०—क्षामायागारदाहे यजमानस्य गृहदाहेऽनये क्षामवत इष्टिर्भवति । तस्या याज्यानुवाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । अध्वर्यूणां क्षामवत इति चोदितमिह तु क्षामा-
येति । तस्मादध्वर्यवोऽनये क्षामवत इति प्रेष्यन्ति । तैः सहाग्निं क्षामवन्तमावहेति ।
शुचयेऽनय इष्टिर्भवति । अग्निनाऽन्येन श्मशानाग्निना संसर्गे सति तस्या उक्ते याज्या-
नुवाक्ये आधानेष्ट्यामन्येनेति श्मशानाग्निनेत्युक्तं भवति । उत्तरत्रान्येति । उक्तं च श्रुत्य-
न्तरे च ।

ना० वृ०—अन्य इति शवाग्निरुच्यते ।

मिथश्चेद्विविचये ।

दे० भा०—यदि सर्वेऽनयो मिथो भवन्येकीभावं गच्छन्ति तथा सत्यग्नये विविचय
इष्टिर्भवति । तस्या याज्यानुवाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । चेदित्यनित्यभावे ।

ना० वृ०—गार्हपत्यादयः सर्वे द्वौ वा परस्परं यदि संसृज्येरंस्तदा विविचय इष्टिः
कर्तव्या ।

गार्हपत्याहवनीययोर्वीतये ।

दे० भा०—गार्हपत्याहवनीययोर्मिथोभावे द्वयोरैकीभावे सत्यग्नये वीतय इष्टिर्भवति ।
तस्या याज्यानुवाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । मिथोभूतावग्नी विमज्य स्थानेषु
स्थापयित्वेष्टिं कुर्यात् ।

ना० वृ०—पूर्वस्यायमपवादः ।

ग्राम्येण संवर्गाय ।

दे० भा०—ग्राम्येणाग्निना संसर्गे सत्यग्रये संवर्गायेष्टिर्भवति । तस्या याज्यानु-
वाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । इह ग्राम्येणेति वचनादारण्येनाग्निना संसर्ग इष्टि-
रन्या निर्मातव्या तदुक्तं ब्राह्मणे—तस्य दावाग्निना संसर्ग इति ।

ना० वृ०—ग्राम्यः पचनाग्निः ।

वैश्रुतेनाप्सुमते वैश्वानराय विमतानामन्नभोजने ।

दे० भा०—विशुद्धवो वैश्रुतस्तेनाग्निना संसर्गेऽनयेऽप्सुमत इष्टिर्भवति । तस्या
याज्यानुवाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । वैश्वानरायग्नये वैश्वानरायेष्टिर्भवति । विमता
नाम विद्वेषिणो वैरिणस्तेषां विमतानामन्नभोजने मति नेषामन्नं यजमानो यदि भुङ्के ।
तस्या याज्यानुवाक्ये उक्ते चानुर्मास्यप्रकरणे ।

ना० वृ०—विमता विमनस्काः । शत्रव इत्यर्थः । द्विषदन्नं यद्याहिताग्निर्भुञ्जीत तदा वैश्वानरायेष्टिः कार्या ।

सुरभय एव यस्मिंस्त्रीवे मृतशब्दः ।

दे० भा०—सुरभय एवाग्नये सुरभय इष्टिरेव भवति न पूर्णाहुतिः । यस्मिन्यजमाने जीवे भवति मृत इतिशब्दः श्रूयते प्रवासगते यजमाने मृत इति लोके शब्द उत्पद्यते । एवशब्दोऽवधारणार्थः । इष्टिमवधारयति । अग्नये सुरभय इष्टिरेव भवति पूर्णाहुताबाहुतिरिति वक्ष्यति । इष्टिस्थाने पूर्णाहुतिर्वेति विभाषानिवृत्त्यर्थमेवकारः ।

ना० वृ०—यस्मिन्नाहिताग्नौ जीवत्येव मृत इति यदि शब्दः संजायेत तदेयमिष्टि कार्या । एवशब्दो गुणनियमार्थः । सुरभय एव न सुरभिमत इति । तेनान्यत्र गुणान्तरसंबन्धोऽप्यभ्युपगतो भवति यध्नां क्षामाय क्षामवते वेत्येवमादि ।

अग्निनाऽग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निनाऽग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौर्विं ते विष्वग्वात जूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरीळते विशोऽआयाहि वीतये यो अग्निं देव वीतये कुवित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्महाधनेऽप्स्वग्ने सधिष्टव यदग्ने दिविजा अस्यग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्त्साध्वीमक देव वीतिं नो अद्येति ।

दे० भा०—अग्निनाऽग्निरिति नवेष्टयो नानानिमित्तेषु व्याख्याता यासामन्ते मृतशब्द आस्ते । शुचये याज्यानुवाक्ये आधानेष्ट्यामुक्ते । अग्नेर्वैश्वानरस्य चातुर्मास्यप्रकार उक्ते याज्यानुवाक्ये । अन्या याः सप्तेष्टयस्तासामनुक्रमेण याज्यानुवाक्या वक्ष्यति एकैकस्या द्वे द्वे ऋचौ । अग्निनाऽग्निरिति चतुर्दश प्रतीकानि ।

अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायते ।

दे० भा०—अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थानेऽपि वार्धविकल्पः । प्रायश्चित्तेष्वाग्नातेषु या या इष्टयस्तासामिष्टीनां स्थाने तस्यै देवतायै तन्नाम्ना चतुर्थीविभक्तस्वाहाकारेण पूर्णाहुतिः । स्रुचि चतुर्गृहीतं गृह्यते । चतुर्गृहीतेन पूर्णां कृत्वा जुहुयादिति विज्ञायत इत्येवं ज्ञायते श्रूयते श्रुतिवचनादिष्टितुल्यः । अपिशब्दस्तुल्यविकल्पार्थोऽविधिः । अयमपीति वेति विकल्पार्थे प्रायश्चित्ताधिकारे पुनः प्रायश्चित्तग्रहणादनाम्नां ष्विष्टिः प्राप्स्यर्थोऽन्यथाऽधिकृतानामेव स्यात् । इष्टिग्रहणादिष्टीनामेव स्थान आहुतिर्भवत्यदन्यत्कर्म तन्न विद्यते । यथाऽऽग्नाते प्रायश्चित्तस्थाने वचनादिष्टिधर्मः । परिस्ती ब्रह्माणं दक्षिणतो यजमानं चोपवेश्य पत्नीं च । गार्हपत्यस्योत्तरते जुहूँ स्रुवमाञ्ज

स्थालीं प्रोक्षणीं चाऽऽसाद्य प्रोक्षणीं सःस्कृत्य पात्राणि प्रोक्ष्य गार्हपत्यं आज्यं विलाप्य पवित्रान्तर्हितायां स्थाल्यामाज्यं निरूप्योत्पूय सुक्लुवौ संमृज्य स्थालीं सुक्लुवौ च गृहीत्वाऽऽहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्येभ्यमुपसमाधाय स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा देवतानाम्ना चतुर्थ्यन्तेन स्वाहाकारान्तेन यजमानेऽन्वारब्धे जान्वाच्याऽऽहुतिं जुहुयात् । ऐष्टिके कर्मणि देवतायै हविश्चतुरवचं गृह्यते । तद्धर्मत्वादिहापि चतुर्गृहीतं गृह्यते । अवषट्कारप्रदानेष्वध्वर्युरासीनो जुहोति तस्यै तस्या इतिवचनादेवतानेकत्वे प्रतिदेवतं जुहुयात् । देवतावचनादेवताया नाम्ना जुहुयात् । श्रुत्यन्तरे तु याज्यानुवाक्याभ्यां श्रूयते । देवताया इति चतुर्थ्या निर्दिष्टत्वाच्चतुर्थ्या विभक्त्या हूयते । यथाऽग्नये पथिकृते स्वाहेति । पूर्णाहुतिमिति वचनाच्चतुर्गृहीतेनाऽऽपूर्य हूयते । जुहुयादिति चोदिते स्वाहाकारो भवति । श्रुतिप्रमाणाद्धि प्रमाणं भवति ।

ना० वृ०—प्रायश्चित्तप्रकरणे या इष्ट्य इष्टिशब्देनैव चेद्यन्ते याश्च ब्राह्मणोक्तास्तासामयं वैकल्पिको विधिरुच्यते । यास्तासामिष्टीनां देवतास्तासामेकैकस्यै देवताया एकैका पूर्णाहुतिं जुहुयात् । द्वादशगृहीतेन स्तुचं पूरयित्वा यद्धूयते सा पूर्णाहुतिरित्युच्यते । अयं पुनरनुपक्रान्तदर्शपूर्णमासस्य भवति दर्विहोममध्ये च नान्यत्र भवति ।

अप एवान्यानि मृन्मयानि । भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् ।

भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति ॥

दे० भा०—अप एवान्यानि मृन्मयानि पात्राणि अप एवाप्तेव प्रक्षिपेयुर्भूमिरित्येतेन मन्त्रेण ।

ना० वृ०—कपालेभ्योऽन्यानि मृन्मयानि भिन्नान्यभिन्नानि च । 'भूमिर्भूमिम्' इति मन्त्रेणाप एवाभ्यवहरेत् संदध्यादित्यर्थः ।

अग्निहोत्राय कालेऽग्नावजायमानेऽप्यन्यमानीय जुहुयुः ।

दे० भा०—अग्निहोत्राय कालेऽग्निहोत्रमिति च कर्मनामधेयम् । अग्निहोत्रार्थेऽपराद्धे गार्हपत्यं प्रज्वल्येति तस्मिन्काले यद्यनुगतो भवति गार्हपत्यस्ततः स्वेभ्य एनमवक्षामेभ्यो मन्थेयुः क्षामाभावे भस्मनाऽरणी संस्पृश्य मन्थयेत् । तमेव मन्त्रं जपित्वा यदि मन्थमानो न जायत आदित्यश्चाभ्यस्तमेत्यभ्युदेति तमन्वग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्युक्तं तस्मादिदमुच्यते । कालेऽग्नावजायमाने प्रागस्तमयादन्यमनधिकृते लौकिकेऽग्नावग्निहोत्रं

* आहवनीयं यज्ञियैः काष्ठैः प्रज्वल्येत्यर्थः । + अग्निहोत्रस्थाली मृन्मयी सा भिन्ना चेदेतेन मन्त्रेणापोऽभ्यवहरेत् । श्वादिदशनाभिक्षिप्तायां स्थाल्यामेतदेव प्रायश्चित्तम् ।

दिशि कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य समिधमाधायप उपस्पृश्य हुत्वाऽवेक्षणं न विद्यते गार्हप-
त्याभावात् । अथोत्तरां हुत्वाऽनुप्रकम्प्य कुशमूलेषु निमृज्य पितृभ्योऽवनीयाप उपस्पृश्यो-
दङ्कावृत्य भक्षयेत् । भक्षयित्वाऽन्यात्मनपः स्रुचोऽभिसंबन्धादपां सेचनं भवति । षष्ठी लु-
प्यते गार्हपत्याभावात् । प्रतितपनं न विद्यतेऽग्न्यभावाद्देवभावात्परिकर्मण एव प्रयच्छेत् ।
गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरभावात्तयोर्होमे न विद्यते । अग्न्यभावात्समिधाधानं न विद्यते ।
इन्धनत्वाद्दीहितीति लिङ्गदर्शनादिन्धनाय पर्युक्षणपरिसमूहने तु भवतः पूर्वत्रैव । उत्तरे-
ष्वपि द्रव्येषु च चतुर्णामेव द्रव्याणां समासेन वचनतुल्यत्वात् । तुल्यं हि व्रतविधा-
नम् । इतरेषु व्रताभावादसमासः । काष्ठेष्वेवामभावे काष्ठेषु जुहुयात् । अग्नेरुक्तो
विहारः । काष्ठे विहरणं न प्राप्नोति । विहाराभावाद्दिहरोपदिष्टानि कर्माणि लुप्यन्ते ।
यथा पाणिहोमे । काष्ठाभावे पृथिव्यां जुहुयात् । पृथिव्या एकत्वाद्विहरणं न संभवति ।
विहाराभावाद्दिहरोपदिष्टानि न विद्यन्ते यथा पाणिहोमे तथा पृथिव्यामेवमप्सु होमेऽपि
तुल्यम् ।

ना० वृ०—अग्नौ सर्वधर्मसंभवात्तस्य पृथग्भोगभावः । पाण्यादीनां चतुर्णामिन्ध-
नादि श्रपणादि वर्जयित्वाऽन्यत्सर्वं संभवतीति पृथग्भावः । काष्ठानामवभावे विधानादुद-
ककार्याण्यपि काष्ठेषु न स्युरिति तेषां पृथग्भावः । पाण्यादिषु पञ्चस्वाहुतिधारणार्था समि-
द्धवतीन्धनार्थास्तु न भवन्त्येव समिधः । पृथिव्यां तु धारणार्थाऽपि समिध भवति काष्ठा-
भावे तस्या विधानात् । एवमन्यदपि विचार्य कर्तव्यम् ।

हुत्वा त्वपि मन्थनम् ।

दे० भा०—एवमन्तेऽभावेन यद्यन्यत्स्याल्लभेत तस्मिन्हुत्वा तदानीमेव मन्थनं च
प्रायश्चित्तेष्टिं कुर्यात् । तुशब्दोऽवधारणार्थो भवति । हुत्वा तदानीमेव मन्थनमिति ।
गार्हपत्यो नित्योऽजस्रः । तस्याननुगम्यस्य मुहूर्तमप्युपेक्षणमन्याय्यम् । पूर्वमन्थनं तु
येन प्रारब्धं तेनैव कर्म कर्तव्यम् । यदि क्षामेभ्यः प्रारब्धं तेभ्य एव मन्थेयुः । यद्यर-
णीभ्यां प्रारब्धं ताभ्यामेव । अपिशब्दः समुच्चयार्थः । मन्थनं कृत्वाऽनुगतेष्टिं कुर्यादि-
त्यर्थः । तत इष्टिरग्निस्तपस्वानिति । तदानीमेवेष्टिं पूर्णाहुतिं वा जुहुयात् ।

ना० वृ०—होमं कृत्वाऽनन्तरमेव मन्थनमपि भवति । अपिशब्दात्कालान्तरेऽपि
मन्थनं भवति । अत्र विनिवेशः । यदा प्रयाणकाले प्रयाणं परिसमाप्तं तदा होमानन्तर-
मेव मन्थनं भवति । यदा त्वपरिसमाप्तं प्रयाणं तदा पुनरपि होमकाल एव मन्थनमिति ।
तुशब्दोऽवधारणार्थः । हुत्वा मन्थनमेव भवति न पुनर्होम इति ।

पाणौ चेद्वासेऽनवरोधः ।

दे० भा०—पाणौ यदि पूर्वं हुतमग्निहोत्रं वासेऽनवरोधः । अभ्यागतस्य ब्राह्मणस्यावरोधो न कर्तव्यः । प्रत्याख्यानं न कर्तव्यम् । आसनशयनभोजनादिभिर्यथाशक्ति यजेत् । एतद्भुतं भवति । ब्राह्मणमेव नान्यम् । एतस्य हि पाणौ कृतवत् ।

ना० वृ०—यदि पाणौ जुहुयात्तदा ब्राह्मणस्य वसतिर्नो नावरोधः कार्यः ॥

कर्णे चेन्मांसवर्जनम् ।

दे० भा०—नान्यस्य । तस्य कर्णे हुतश्चात् । एवमाध्वर्यवे उक्तम् ।

ना० वृ०—अत्राजमांसवर्जनं भवति ।

स्तम्बे चेन्नाधिशयीत ।

दे० भा०—स्तम्बे चेद्भुतं भवति । दर्भस्तम्ब एव प्रस्तरे न शयीत । एवमाध्वर्यवेऽप्युक्तम् ।

ना० वृ०—अत्र दर्भाणामनधिशयनम् ।

अप्सु चेदविवेकः ।

दे० भा०—अप्सु चेद्भुतं भवतीमा आपः शोभना इमा आपोऽशोभना इति पृथक्त्वेन विशेषकरणम् । विशेषप्रतिषिद्धास्तु न कर्तव्या एव न वर्णसंदुष्टाद्विर्जुष्टाः स्युरशुभागमा इति ।

ना० वृ०—अत्राविवेकोऽपामिमा भोजनीया इमा अभोजनीया इत्येवं रूपः ।

एतत्सांवत्सरं व्रतं यावज्जीविकं वा ।

दे० भा०—एतदुक्तं व्रतं सांवत्सरं भवति । संवत्सरे भवं सांवत्सरम् । संवत्सरमेतद्ब्रतं भवति । व्रतकालस्यानियमे प्राप्ते कालनियमः क्रियते संवत्सरमिति । यावज्जीविकं वा । यावज्जीवति तावत्काले भवं यावज्जीविकं वा भवतीति विकल्पः ।

अग्नावनुगतेऽन्तराऽऽहुती हिरण्य उत्तरां जुहुयाद्विरण्य उत्तरां जुहुयात् ।

दे० भा०—अग्नावनुगत उपशान्तेऽन्तरा । आहुतिश्चाऽऽहुतिश्चाऽऽहुती । अन्तरा मध्ये द्वयोराहुत्योर्मध्ये चेदग्निरनुगच्छेदुत्तरस्या आहुत्या अथ पुनः प्रणयने प्राप्त इदमुच्यते । हिरण्य उत्तरां जुहुयात् । तत्स्थाने हिरण्यमाधाय तस्मिन्हिरण्य उत्तरामाहुतिं जुहुयात् । होमसमाप्तौ हिरण्यमेव भवति न पुनरग्निः । अग्नेः प्रयातं परियाद्विरण्यमिति मन्त्रैर्हिरण्य उत्तरां जुहुयादित्यध्यायान्तलक्षणोऽभ्यासः । यथा ब्राह्मणे ॥

ना० वृ०—आहुत्योरन्तराऽग्नावनुगते सति हिरण्यं निधाय तस्मिन्दिधीयामाहुतिं जुहुयात् । हिरण्यं एव यथासंभवं शेषकार्याणि कुर्यात् । न पुनरग्निरुद्धर्तव्यः । अभ्या-
सोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ।

इत्यग्निहोत्रप्रायश्चित्तसूत्रं देवत्रातकृतभाष्यसहितं नारायण वृत्तिसमेतं च ।

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

यजमानः—अग्निहोत्रकाले उद्धरणमारभ्याऽऽहोमं दुःखाश्रुपात आचम्य

अग्निहोत्रकर्ममध्ये दुःखाश्रुपातजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्री-
त्यर्थं त्रातभृतीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्निहोत्रहोमोत्तरं तस्मिन्नेवाऽऽहवनीये पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

अग्नये व्रतभृते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये व्रतभृत इदं न मम । शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समाप्तम् ।
अनेन पूर्णाहुतिहोमेन भगवाञ्छ्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् । आचामेत् ।

श्रीः ।

यजमानः—आचम्य पत्न्या सह तीर्थेन प्रविश्य गाहपत्यस्य पश्चादुपविश्य

सायमनुद्धरणप्रायश्चित्तपूर्वकं पयसा सायमग्निहोत्रं होष्यामि ।

इति संकल्प्याग्निहोत्रं जुहुवीत्यध्वर्युं कृत्वा प्रणयनार्थं बहुविदं ब्राह्मणं कृत्वा स्वासनं
उपविशेत् । ततोऽध्वर्युर्देक्षिणाग्निं प्रणयेत् । ततो यजमानेनोद्धराऽऽहवनीयमिति प्रेषितो
बहुविदेवं त्वा देवेभ्य इत्युद्धृत्य परिकर्मणा हिरण्ये दर्भैरप्रतो ह्रियमाण उद्ध्रियमाण उद्धर
पाप्मन इत्यादिनित्यविधिना प्रणीय हिरण्यमादित्यत्वेन परिकल्प्यामृताहुतिमित्यादिना
निदध्यात् ।

अध्वर्युः—परिसमूहनादि कुशेपूरसादनान्तं कृत्वा पूर्णाहुत्युक्तप्रकारेणाऽऽज्यं
संस्कृत्य क्षुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा भूर्भुवः स्वरिति जप्त्वा यजमानेन वरे दत्ते जुहुयात् ।
तत्र मन्त्रः—

दोषावस्तर्नमः स्वाहा ।

यजमानः—रात्र्या इदं न मम ।

अध्वर्युः—रजतां त्वेत्याद्यग्निहोत्रं नित्यवत्कुर्यात् ।

ततो चारुणीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिः कार्या । प्रयोगस्तु प्रागुक्त एव ।

चारुणीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि । वरुणाय स्वाहा ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम । इत्यादि सर्वं पूर्वं कालात्ययप्रायश्चित्ते प्रपञ्चितं तत एव अनुसंधेयम् । इति सायमनुद्धरणप्रायश्चित्तप्रयोगः ।

श्रीः ।

यजमानः—आचम्य पत्न्या सह तीर्थेन प्रविश्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य

प्रातरनुद्धरणप्रायश्चित्तपूर्वकं प्रातरग्निहोत्रं पयसा होष्यामि ।

अग्निहोत्रं जुहुधीत्यध्वर्युं कृत्वा प्रणयनार्थं बहुविदं ब्राह्मणं च कृत्वा स्वासन उप-
विशेत् । ततोऽध्वर्युर्दक्षिणार्गिणं प्रणयेत् । ततो यजमानेनोद्धराऽऽहवनीयमिति प्रेषितो
बहुविद्गार्हपत्य आज्यं संस्कृत्य स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पारिकर्मिणा रजतेन सह
तदाज्यं पारिकर्मिहस्ते दत्त्वा तेनाऽऽज्ये रजते चाग्रतो हियमाणे बहुविदेवं त्वा देवेभ्य
इत्युद्धृत्योद्ध्रियमाण इति प्रणीयामृताहुतिमित्यायतने निदध्यात् । ततः—

अध्वर्युः—आहवनीयस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् ।
तत्र मन्त्रः—

उषाः केतुना जुषतां स्वाहा ।

यजमानः—उषस इदं न मम ।

ततः—

अध्वर्युः—परिसमूहनाद्यग्निहोत्राङ्गं कुशेषूपसादनान्तं कृत्वा पूर्वमानीतं चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा जुहुयात् । तत्र मन्त्रः—

प्रातर्वस्तनमः स्वाहा ।

यजमानः—अह्ने (ह) इदं न मम ।

अध्वर्युः । भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा समिदाधानादि वृष्ट्यन्तं कुर्यात् । ततो यज-
मानेन बरे दत्ते शेषमग्निहोत्राङ्गजातं समापयेत् । ततः—

यजमानः—मित्रसूर्येष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—आग्निहोत्रिकेष्वेवाग्निषु मित्राय स्वाहा ।

यजमानः—मित्रायेदं न मम ।

अध्वर्युः—सूर्याय स्वाहा ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम । इति हुत्वा शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् । पूर्णाहुतौ हुतायां पत्नीयजमानौ यतवाचौ भूवा तानेवाग्नीऽऽवलयन्तावनश्चन्तावहःशेषमु-पासीयाताम् । नास्त्यत्रानुगमनमाहवनीयस्य कालालयप्रायश्चित्तवत् ।

सायमाग्निहोत्रकाल एकस्या गोः पयोऽधिश्चित्य तस्मिन्नेव पयसि द्वितीयगोः पयोऽवनीय तेन पयसाऽग्निहोत्रं समापयेत् । तत आहवनीयदक्षिणमन्योरपवर्गः । श्वोभूते पूर्वाह्ने—

यजमानः—व्रातभृतीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्नये व्रतभृते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये व्रतभृत इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् । इति प्रातरनुद्धरणप्रायश्चित्तप्रयोगः ।

श्रीः ।

(१) *यजमानः—आहवनीये ध्रियमाणे गार्हपत्यानुगमने गार्हपत्यावावक्षामेभ्यो गार्हपत्यं मथित्वाऽऽहवनीयं विद्यमानमनुगमयेत् । तत आहवनीयं तूष्णीं गार्हपत्यादुद्धृत्य प्रणीय निधाय तमुपतिष्ठेत् ।

तत्र मन्त्रः—

अग्ने सम्राळिषे राये रमस्व सहसे द्युम्नायोजेऽपत्याय । सम्राळसि स्वराळसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामन्नादं त्वान्नपत्यायाऽऽदधे ॥ इति ।

गार्हपत्यानुगमनजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तपस्वज्जन-द्वत्पावकवदग्नीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

इति संकल्प्य पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगरीत्या सर्वमध्वर्युणा कार्यम् । तत्रायं विशेषः—

अध्वर्युः—अग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवत इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिवत् । अनेन पूर्णाहुतिहोमेन भगवाञ्छ्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् । आचामेत् ।

(२) मन्थनसमर्थक्षामाभावे गार्हपत्यमस्मनाऽऽरणी लेपयित्वा मन्थेत् । तत्र मन्त्रः—

इतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधिजातवेदाः ।

अन्येऽपि मन्थयुः ।

स गायत्र्या त्रिष्टुभा जगत्याऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ॥ इति ।

ततो गार्हपत्यादाहवनीयं तूष्णीमुद्धृत्य प्रणीय निधाय तमुपतिष्ठेत् । उपस्थान-
मन्त्रः प्रागुक्तः स एव । अग्ने सन्नाळिषे० । संकल्पादिपूर्णाहुत्यन्तं प्राग्वदेवानुष्ठेयम् ।

(३) आहवनीये ध्रियमाणे गार्हपत्यानुगमने सति दक्षिणाग्निमन्वाहृत्य गार्हपत्यभू-
तादाहवनीयादन्यमाहवनीयं प्रणयेत् । “ यतः प्रणयति स गार्हपत्यः ” (आ० श्रौ०
सू० ७ । ७ । ३) इति सूत्राद्गार्हपत्यभूतादिति लब्धम् । अतो ध्रियमाणाहवनीयादे-
वाग्नेऽष्टासु प्रक्रमेष्वाहवनीयं प्रणयेत् । ततः प्रभृति स एव विहारः संपद्यते । अतोऽ-
ग्निहोत्रादिकं तस्मिन्नेव विहारे भवति । ततोऽनन्तरोक्तप्रकारेण पूर्णाहुतिरनुष्ठेया ।

(४) आहवनीये ध्रियमाणे गार्हपत्यानुगमने सहस्रमानमाहवनीयं दक्षिणेन
विहारं नीत्वा गार्हपत्यायतने निधाय ततः पूर्वस्यां दिश्याहवनीयमुद्धरेत् । ततोऽनन्तरोक्त-
प्रकारेण पूर्णाहुतिरनुष्ठेयेति प्रयोगशास्त्रकृतः ।

श्रीः ।

यजमानः—अग्निहोत्रार्थप्रणीताहवनीयस्य प्राग्धोमादनुगमननिमित्तजनित-
प्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमग्न्युत्पत्तिपूर्वकपूर्णाहुतिं होष्यामि ।

इति संकल्प्य बहुविद्वाहणं वृणयात् । वृत्तो बहुविद्वाहणः सायं गार्हपत्यादाहवनीयं
देवं त्वेति मन्त्रेणोद्धृत्य परिकर्मिणा दर्भैर्हरण्येऽग्रतो ह्रियमाण उद्ध्रियमाण इत्यनेन
मन्त्रेण प्रणीयामृताहुतिमित्यनेन निदध्यात् । ततः कर्ता प्रक्रान्तं कर्म समाप्य तस्मिन्ने-
वाऽऽग्निहोत्रिकाहवनीये पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत्र देवते—

अध्वर्युः—अग्नये ज्योतिष्मते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये ज्योतिष्मत इदं न मम ।

अध्वर्युः—वरुणाय स्वाहा ।

यजमानः—वरुणाय इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् ।

प्रातस्त्वग्रतो रजते ह्रियमाण इति विशेषः । अन्यत्समानम् । नात्रानुद्धरणप्राय-
श्चित्तवत्प्रातराज्यस्याग्रतो हरणम् ।

इत्यनया प्रणीताहवनीयस्य प्राग्धोमादनुगमननिमित्तपूर्णाहुत्या श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

श्रीः ।

यजमानः—अग्निहोत्रार्थविहृताग्नीनां गार्हपत्याहवनीययोर्वाऽस्तमयादुदया-
दूर्ध्वमनुगमननिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमग्नीनां धास्यो
अग्नीन्पुनराधास्य इति वा ।

अग्न्याधेयप्रयोगस्वाधानपद्धतावुक्तः । पुनराधेयप्रयोगस्त्वमे वक्ष्यते । उभावपि तत्र तत्रानुसंधातव्यौ । अविद्वत्तयोर्दक्षिणः ग्न्याहवनीययोगेर्हपत्यानुगमनेऽग्न्याधेयं पुनराधेयं वा न कार्यमिति शास्त्रीयपद्धत्या प्रादर्शितं वृत्तिकृतेति न वयं तत्रापि लेखनीं व्यापारयामः । किंतु मस्मनाऽरणीं संस्पृश्येतौ जज्ञ इति मन्त्रेण मथित्वाऽऽयतने निधाय यथाशास्त्रमग्निहोत्रं जुहुयात् । ततः पूर्वोक्तां तपस्वत्यादीष्टिस्थानीयां पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

श्रीः ।

यजमानः—समारूढाग्न्यरणीनाशनिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमग्नीनाधास्ये । अग्नीन्पुनराधास्ये इति वा ।

अग्न्याधेयपुनराधेयप्रयोगस्तु पद्धतिपद्धतिशेषाभ्यामनुसंधातव्यः ॥ इति ।

श्रीः ।

यजमानः—साम्रावायतने पुनराग्निप्रणयननिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमग्निवदग्नीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

पूर्णाहुतिप्रयोगस्तु प्रागुक्तोऽनुसंधेयः । अयं विशेषः—

अध्वर्युः—अग्नयेऽग्निवते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नयेऽग्निवत इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तेन समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—गृहदाहनिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं क्षामवदिष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

प्रयोगस्तु प्रागुक्त एव ।

अध्वर्युः—अग्नये क्षामवते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये क्षामवत इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुत्या समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—अग्निहोत्राग्नेः श्वाग्निसंसर्गनिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शुचीष्टिस्थानीयां पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

प्रागुक्तः प्रयोगोऽवगन्तव्यः । तत्रायं विशेषः—

अध्वर्युः—अग्नये शुचये स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये शुचय इदं न मम ।

अन्यत्प्रागुक्तपूर्णाहुत्या समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—गार्हपत्याद्यग्नीनां द्वयोर्वा मिथःसंसर्जननिमित्तजनितप्रत्यवाय-
परिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विविचीष्टिस्थानीयां पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

प्रयोगः प्रागेवाभिहितः । देवतेदानीं वक्ष्यते—

अध्वर्युः—अग्नये विविचये स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये विविचये इदं न मम ।

अन्यत्पूर्वोक्तपूर्णाहुत्या समानम् ।

गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गे तु—

अध्वर्युः—अग्नये वीतये स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये वीतये इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुत्या समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—श्रौताग्नीनामग्नेरग्न्योर्वा लौकिकाग्निसंसर्जननिमित्तजनितप्रत्य-
वायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं संवर्गेष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगोऽत्रानुसंधेयः । अयं विशेषः—

अध्वर्युः—अग्नये संवर्गाय स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये संवर्गायेदं न मम ।

अन्यत्पूर्वोक्तपूर्णाहुत्या समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—गार्हपत्यादीनां श्रौताग्नीनां वैद्युतानलसंसर्जननिमित्तजनितप्र-
त्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमप्सुमदिष्टिस्थानीयां पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्नयेऽप्सुमते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नयेऽप्सुमते इदं न मम ।

शेषं प्रागुक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—द्विषदन्नभोजननिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्री-
त्यर्थं वैश्वानरोष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये वैश्वानरायेदं न मम ।

अन्यत्सर्वं प्रागुक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—स्वमरणशब्दश्रवणजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरश्री-
त्यर्थं सुरभीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्नये सुरभये स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये सुरभय इदं न मम ।

शेषं प्रागुक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् ।

श्रीः ।

यजमानो होमकर्ता वा मृन्मन्थग्रिहोत्रस्थालीं भिन्ना चेच्छ्वादिदशनाभिक्षिता
चेत्तामसु निक्षिपेत् । तत्र मन्त्रः—

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् ।

भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम् ॥ इति ।

श्रीः ।

यजमानः—अपराद्धे गार्हपत्यप्रज्वलनसमये गार्हपत्यानुगतिर्दृष्टा स्याच्चेदस्तमयात्पूर्वं
मन्थनेनानुत्पन्नेऽग्नौ लौकिकमग्निमानीयास्तात्पूर्वं प्रणीय नित्याग्निहोत्रवदेवाग्निहोत्रं हुत्वा
यावदग्न्युत्पत्तिं पुनर्मन्थनेनाग्निमुत्पाद्य गार्हपत्यायतनस्थं लौकिकमग्निमायतनाद्वाहिर्निक्षिप्य
तस्मिन्नायतने मथितमग्निं निधाय तूष्णीं गार्हपत्यायतनादाहवर्नायमुद्धृत्य प्रणीय निधाय
पूर्वोक्तप्रकारेण तपस्वतीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं जुहुयात् । समारूढाग्निमन्थने प्रायश्चित्तिर्नास्ती-
त्युत्तरत्राप्यनुसंधेयम् । प्रातरुदयात्पूर्वमिति विशेषः ।

श्रीः ।

यजमानः—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं मन्थनेनाग्नेरनुत्पत्ति-
निमित्तहोमकालातिपातभिया ब्राह्मणपाणौ सायमग्निहोत्रं पयसा होष्यामि ।

ब्राह्मणमाहवनीयत्वेन परिकल्प्य तस्य दक्षिणपाणिं नित्याग्निहोत्रमन्त्रेण परिसमुद्ध
पर्युक्ष्य पाणेरुत्तरतः कुशेषु पयसः स्थालीं सादयित्वोन्नयानीत्युक्त्वोन्नीय स्थालीमभिमृश्य
समिधं स्तुचं चापरस्यां दिशि कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य रजतां त्वेति पाणौ समिधमाधाय
विद्युदसीत्यप उपस्पृश्य नित्याग्निहोत्रवत्प्रधानहोमं हुत्वाऽथोत्तरामाहुतिं हुत्वाऽनुप्रक्रम्य
कुशमूलेषु निमृज्य स्वधा पितृभ्य इत्यपोऽवनिनीयाप उपस्पृश्योदङ्कावृत्य भक्षयेत् ।
ततोऽभ्यात्ममपो निनीय स्तुचं प्रक्षाल्य पञ्च पूर्णाः स्तुचो नित्यवद्धत्वा स्तुचं पारिकर्मिणे
प्रयच्छेत् । पुनः पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणादि नित्याग्निहोत्रवत्सर्वं कुर्यात् । एवमजकर्णे
दर्भस्तम्बेऽप्यु च यथासंभवं प्रयोगः । एवमेव काष्ठे पृथिव्यां चानुष्ठेयम् । विहारधर्मलो-
पादि भाष्यवृत्तिभ्यां समालोच्यानुष्ठातव्यम् । एवमेव ब्राह्मणपाण्यादिहोम आसंवत्सरं

यावज्जीविकं वा यद्व्रताद्युक्तं सूत्रकारेण तदपि भाष्यशक्तिकृद्भ्यां प्रपञ्चितत्वात् तदर्थं वयं पृथग्यत्नं विधास्यामः । एवमग्निहोत्रं हुत्वा मन्थनेनान्युत्पत्तिः । ततस्तपस्वतीष्टि-स्थानीयां पूर्णाहुतिं पूर्वोक्तप्रकारेण जुहुयात् ।

श्रीः ।

यजमानः—अग्निहोत्रमध्ये पूर्वाहुत्यनन्तरमुत्तराहुतेः पूर्वमाहवनीयानुगमन-निमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमाहवनीयत्वेन हिरण्यं प्रकल्प्य हिरण्य उत्तराहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—आहवनीयायतनेऽपराजितायां दिशि हिरण्यं निधाय तस्मिन्नुत्तरामाहुतिं हुत्वाऽनुप्रकम्पनादि पर्युक्षणान्तं कुर्यात् । दीदिहीत्यादेर्लोपः ।

यजमानः—दावाग्निना गार्हपत्याद्यग्निसंसर्गनिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहार-द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं संवर्गेष्टिस्थानीयां पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

ततोऽध्वर्युयजमानौ प्राग्व्याग्निसंसर्गप्रायश्चित्तिवत्पूर्णाहुतिं कुर्याताम् ।

श्रीः ।

अग्निहोत्रहविःपाकार्थमुद्धृतेऽग्रावनुगते गार्हपत्यादुत्पाद्य पुनस्तत्र हविः पचेत् । ततः कुशेषूपसादनान्तं कृत्वा—

यजमानः—हविःपाकार्थमुद्धृताग्न्यनुगतिनिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं व्याहृतिहोमं होष्यामि ।

अध्वर्युः—लौकिकमाज्यं तूष्णीमुत्पूय सुवेणाऽऽदाय—

भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

ततोऽध्वर्युरग्निहोत्रं समापयेत् ।

श्रीः ।

अपोढाग्नेर्गार्हपत्यस्य च नाशे मन्थनमारभ्य तपस्वतीष्ट्यन्तं कृत्वा ततोऽङ्गारनिर्हरणादि-होमशेषं समापयेत् । अयं प्रयोगस्तु प्रागुक्तः ।

श्रीः ।

होमकर्ता—अपोढे वर्तमाने गार्हपत्यानुगमने त्वपोढैकदेशं गार्हपत्ये तूष्णीं निधाय तत्रैव लौकिकाज्यमुत्पूतं सुवेण गृहीत्वा—

भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

इति हुत्वा सुहुतकृतः स्थेत्यादि सर्वं कुर्यात् ।

श्रीः ।

आहवनीयहोमोत्तरं गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेर्वोभयोर्वाऽनुगमने तदाहुस्योर्लोपः । तन्निमित्तं ' भूर्भुवः स्वः स्वाहा ' इति मन्त्रेणाऽऽहवनीये तूष्णीं लौकिकमाज्यमुत्पूय स्रुवेण गृहीत्वा जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

ततो होमसमाप्त्यनन्तरं गार्हपत्यस्य पूर्वोक्तप्रकारेण नाम गार्हपत्यानुगतप्रायश्चित्तोक्तप्रकारेण गार्हपत्यमुत्पाद्य तपस्वतीष्ट्यादि कार्यम् ।

श्रीः ।

अध्वर्युः—अग्निहोत्रे विद्वतेष्वग्निष्टु प्रयत्नं विना ज्वलितेषु समिधावादध्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नन्निर्ऋतिं मम ।

पशूँश्च मममावह जीवनं च दिशो दिश स्वाहा ॥ (नारायणोपनिषत् १० । १)

यजमानः—जातवेदस इदं न मम ।

अध्वर्युः—मा नो हिंसीज्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत् ।

अविभ्रदग्न आगहि श्रिया मा परि पातय स्वाहा ॥ (ना० १० । १)
आभ्यां समिधावादध्यात् ।

यजमानः—जातवेदस इदं न मम ।

ततो लौकिकमाज्यं तूष्णीमुत्पूय स्रुवेण गृहीत्वाऽऽहवनीये जुहुयात् । तत्र मन्त्रः—

भूर्भुवः स्वः स्वाहा इति ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

एवमेकस्मिन्द्वयोस्त्रिषु वा ज्वलितेषु स्रुवाहुतिरेकैव भवेत् ।

श्रीः ।

यदि दक्षिणाग्निमनुद्धृत्य भ्रमादाहवनीयं प्रणयेदुक्तमन्त्रेण विना वाऽऽहवनीयं प्रणयेत्तदा तमग्निं गार्हपत्ये समोष्याग्निव्रहिः प्रायश्चित्तं विधाय विधिवदाहवनीयं प्रणयेत् । तमग्निं गार्हपत्ये तूष्णीं समोष्य ।

अध्वर्युः—लौकिकमाज्यमुत्पूय स्रुवेण गृहीत्वा गार्हपत्ये ।

भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

श्रीः ।

अग्निहोत्रार्थविहरणोत्तरं दक्षिणाग्न्यनुगमनेऽपि स्वयोनेर्दक्षिणार्ग्निं विद्वत्प तत्रैव दक्षिणाग्न्यनुगमननिमित्तं सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—लौकिकमाग्यं तूष्णीमुत्पूय स्तुवेण गृहीत्वा

भूर्भुवः स्वः स्वाहा इति दक्षिणार्ग्नौ । यदा दक्षिणाग्निरनुगतो ज्ञातो भवति तदानीमेव प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रक्रान्तं कर्माऽऽरभेत । आहवनीहोमोत्तरमनुगतश्चेद्दक्षिणाग्निरन्यप्युत्पत्तिर्न च प्रायश्चित्तमिति सिद्धान्तः ।

१ उद्धरणस्य च यः कर्ता स एव होमस्य । } नास्त्ययं नियमो यजमानस्य ।
२ यः सायं होमकर्ता स एव प्रातः । }

३ पक्षहोमादौ कृते सति उदयास्तमयाभ्यां प्राक्प्रादुष्करणाभावेऽपि न प्रायश्चित्तम् । प्रादुष्करणस्य च होमार्थत्वात् । तथाऽपि जायापतिभ्यां तदानीं संनिधातव्यम् ।

४ येन द्रव्येण सायं हुतं तेनैव प्रातः ।

अन्यान्यप्येवंजातीयकानि प्रायश्चित्तानि पूर्वनिर्दिष्टैतरेयब्राह्मणोक्तान्यनुसंधाय तत्र प्रागुक्तप्रकारेण देवतानाम्ना पूर्णाहुतिं जुहुयात् । यथा—अस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात् । सूतकान्नं प्राश्नीयादित्यादि ।

अग्निहोत्रकर्मण आरम्भादासमाप्तेर्वाग्यमलोपः स्याच्चेत्—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूहलमस्य पांसुरे ॥

इति ऋचं जपेत् । अथवा—

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥

इति वा जपेत् । अध्वरेषु प्रमादादिना यदि यत्किंचित्कर्म प्रच्यवेत तदा तत्साफल्याय विष्णुं स्मरेदित्यमुमर्थं श्रुतिस्मृती अपि दर्शयतः । ते आह—

प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यन्तु ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ इति ।

इति प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

अथाऽऽधानपद्धतिशेषः ।

अथेमामग्निहोत्रचन्द्रिकां पूर्वप्रणीताधानपद्धतेरवशिष्टेन प्रकरणेन संयोज्य समापयामः ।

देवान्वा एष उपावर्तते य आहिताग्निर्भवति । (श० ब्रा० २ । ४ । ११।)

विज्ञायते च देवानां वा एषोऽन्यतमो य आहिताग्निः । (बौ० श्रौ० २।७)

आधानमग्न्याधेयमित्यनर्थान्तरम् । उभयथा ह्याचार्याणां शैली लक्ष्यते ।

यथाऽऽपस्तम्बः—अग्न्याधेयं व्याख्यास्यामः । (श्रौ० सू० ५ । १)

आधानाद्द्वादशरात्रमजस्ताः । (आश्वलायनश्रौ० सू० २ । १ । ३५)

अनन्तरमाधानादाहिताग्निव्रतानि (आपस्तम्बश्रौ० सू० ५ । २५ । २)

येन कर्मणाऽग्नय आधीयन्ते तदग्न्याधेयम् । अग्न्यगारकरणाद्विष्टयन्तस्य कर्मसमुदा-
यस्य संज्ञा । मन्थनमात्रस्य स्थापनमात्रस्य वा । तच्चान्योधेयं भगवताऽविच्छिन्नाध्ययनप-
रम्पराप्राप्तेनापौरुषेयेणाऽऽम्नाथेन विहितमतः सादरं बहुभिः संस्कारैरात्मानं संचिस्कीर्षुभि-
रवश्यमनुष्ठेयमित्याचार्याभिमतः पन्थाः । यतो नित्यमिदम् । नित्यानि हि कर्माण्यननुष्ठि-
तानि सन्ति प्रत्यवायं जनयन्त्यतस्तदनुतिष्ठासद्भिरप्यवश्यं कर्मणां ज्ञानं संपादनीयम् ।
किमत्र प्रधानं किंचाङ्गमित्येवंरूपम् । तच्चाऽऽकरग्रन्थतो ज्ञातुं दुःशकमिति सूत्रतद्भा-
ष्यप्रमुखान्ग्रन्थान्पुरस्कृत्य सुशकं कर्तुमुद्युक्त इति क्षम्यतां मे धार्ष्ट्यम् । अहो कायं
श्रौतकर्मणां महोदधिः । यत्र शबराचार्यकुमारिलभट्टाचार्यप्रभृतयो मण्डनमिश्रादयो मत्स्या-
यमानाः सन्तः परिप्लवनमर्भास्तन्ते । क्व चेयं मदीयाऽह्नीयसी बुद्धिनौका । तथाऽपि
तूष्णीमाव एव न वरमिति जानानोऽहं प्रयतेऽनया पद्धत्या जनानाह्लादयितुम् । तदिदं
ग्रन्थोपक्रमनिदानम् । ये चाऽऽत्मानं नित्यसंस्कारैः संचिस्कीर्षन्ति ते यथाकथंचित्कर्मा-
ण्यनुष्ठानायाऽऽत्मानं कृतकृत्यं मन्वते । तन्मा भूयथाकथंचिदनुष्ठानं किंतु यथाशास्त्र-
मेवानुष्ठानं श्रेयस इति मन्वानोऽहमग्न्याधेयानुष्ठानक्रमं प्रस्तावयितुमारभे । तदिदमग्न्या-
धेयं षड्विधमामन्त्यान्नायाः । प्रयोगशास्त्रकृतोऽपि तथाविधमेव सूत्रयां बभूवुः । ताः
षड्विधा एवम्—

१ सोमपूर्वाधानम् ।

४ पूर्णाहुत्यन्तम् ।

२ इष्टिपूर्वाधानम् ।

५ अक्षाभिहोमान्तम् ।

३ होमपूर्वाधानम् ।

६ इष्ट्यन्तम् । इति ।

तत्र प्रथमतः सोमपूर्वाधानं प्रमाणीकृत्य तदनुष्ठानक्रममारभामहे ।

सोमपूर्वाधानम् ।

सोमात्पूर्वमाधानं सोमपूर्वाधानम् । आधानोत्तरं यदग्न्यवहेनननुष्ठीयते तत्तत्पूर्वमित्यु-
च्यते ।

इष्टिर्न होमपूर्णं चेत्तत्राध्येवमेव ज्ञेयम् । तच्च सोमपूर्वाधानमस्ति वा न वाऽऽम्नायेन विहितमिति चेत्तत्र संशेते । तत्तत्तथापाकरणाय प्रमाणमुपन्यस्यते—

“ अथो खलु यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथाऽऽदधीत सैवास्याद्धिः ” । (तैत्तिरीयब्रा० १ । १ । २ । इति ।)

अत्र सायणभाष्यम्—अन्येऽभिज्ञा एवमाहुः । खलु यस्मिन्नेव काले एनं पुरुषं सोमयज्ञः प्राप्नुयात्सोमयागं कारिष्याम्यहमिति बुद्धिरुदियात्तदानीमेवाऽऽदधीत । न तु नक्षत्रादिकं परीक्षितव्यम् । तैव सोमयागबुद्धिरेवास्य पुरुषस्य नक्षत्रादिकृत्स्नविहितकालसमृद्धिरिति ।

“ सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूर्क्षेन्न नक्षत्रम् ” । (आपस्तम्बश्रौ० सू० ५ । ३ । २ ।)

वृत्तिः—य आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्यः प्राक्सोमाय दीक्षिष्यते स सोमानुरोधेनाऽऽधानं कर्तुमृतं नक्षत्रं च न सूर्क्षेन्नाद्रियेत ।

“ कथमु खल्वग्न्याधेये सोम इति ” । (बौ० कर्मान्तश्रौ० सू० ९ ।)

“ सोमेन वोपकलृप्तसोम आधानस्य सोमप्राधान्यम् ” । (कात्यायनश्रौ० सू० ७ । ११ । २ ।)

भाष्यम्—उपकलृप्तं सोमयागाय दक्षिणान्नवृत्तसोमादिकं द्रव्यं येनासाबुपकलृप्तसोमो यजमानः । आधानानन्तरं प्रथमं सोमेनेष्ट्वा ततोऽन्येन दर्शपूर्णमासादिना यजेत । कुत आधानस्य प्राधान्यात् । सोमप्रयुक्तत्वासोमचिकीर्षया कृतत्वासोमाधानोराणन्तर्यश्रयणादित्यर्थः ।

“ सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रम् ” । (आश्वलायनश्रौ० सू० २ । १ ।)

अत्र यक्ष्यमाण इति लृङादेशः शानच् । स च सोमस्याऽऽधानानन्तर्यमाह । यतो न कश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्यापि सोमयागविधानात् । तस्मादाधानानन्तरं कर्मान्तराव्यवधानेन यक्ष्यमाण इति प्रतीयते । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । य उपकलृप्तसोमस्तस्य नियमेन सोमपूर्वत्वमिति ।

“ याथाकाम्यमृतूनां सोमेन यक्ष्यमाणस्य ” (सांख्ययानश्रौ० सू० २ । १ । ६ ।)

भाष्यम्—वसन्तादिष्वप्यनियमः सोमेन यक्ष्यमाणस्य । तथा च श्रुतिः—सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूक्ष्मेन नक्षत्रम् । (आ० श्रौ० सू० ५ । ३ । २ ।) इति ।

सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रम् इति । (आश्वत्थयनश्रौ० सू० २ । १ । १५ ।)

देवत्रातभाष्यम्—सोमेन यक्ष्यमाणो ज्योतिष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति न न च ऋतुं पृच्छेन्न च नक्षत्रं पृच्छेत् । यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पर्वणि दीक्षाकाले च तदाधानं कृत्वा सोमेन यजेत । सर्ववर्णानामेतद्विशेषवचनान् । श्रुत्यन्तरेऽप्येवम् । * यदैवैनं यज्ञ उपनमेदथाऽऽदर्धीत सैवास्वर्द्धिः ' इति । सोमनिमित्त आधाने नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति वचनादन्यत्र ऋतुनक्षत्रे पृच्छेदित्यर्थादापन्नं भवति ।

गार्ग्यनारायणवृत्तिः—अथैव सोमेन यक्ष्य इति संकल्प्य य आधानमिच्छेत्स आधानस्य कालं नावक्षेत् सोमोपक्रमकालमेवाऽऽदर्धतेत्यर्थः । अयमप्याधानकालो मुख्य एव । ऋतुनक्षत्रनिरपेक्षवचनं पर्वणोरपि प्रदर्शनार्थम् । अस्य मूलं यदहरेयैनमिति सोमाधानस्य विधायकं न सोमस्य । तेन वसन्तसंवन्धित्वं सोमस्य न बाधयेत् । इष्ट्युत्तरकालता तु बाध्यते सोमाधानयोरानन्तर्यविधानादिति ।

सत्यापाढोऽपि विकल्पमभिप्रैति स्वसूत्रानुयायिनाम् । एकेषामिति सूत्रेणात् ।

सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्तुं न नक्षत्रं सूक्ष्मेदित्येकेषाम् । (स० श्रौ० सू० ३ । १२)

अत्र वैजयन्तीकृदिदं ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयमिति व्याचक्ष्वयौ । तत्तु तैत्तिरीयशास्त्रायामविशेषेण श्रुतत्वाच्चिन्त्यं पूर्वोक्तदेवत्रातभाष्येण विरोधात् । सत्यापार्द्धयानां तु सोमपूर्वधानं नास्ति । एवं हि तत्सूत्रम्—

तस्य नानुपक्रान्तयोर्दर्शपूर्णमासयोरहोराहः (स० श्रौ० सू० ७ । १ । ५) इति ।

अत्र ज्योत्स्ना—तस्याग्निशोमस्यानुपक्रान्तयोरनारब्धयोः सतोराहारः प्रयोगो नैत्यर्थः । एवं ज्योत्स्नावैजयन्त्योर्विचार्यमाणे चिन्त्यमाने च तत्सूत्रे श्रुतिमूत्रविरोध इति नूनं तथाऽपि विकल्प एव श्रेयानिति युक्तमुत्पदयामः ।

अत्र जैमिनिराचार्यः—

सोमश्रैकेषामग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनान्तदन्तेनानर्थकं हि स्यात् ॥ (सू० मी० ५ । ४ । ६ ।)

शावरभाष्यम्—सोमश्चैषां पुरो दर्शपूर्णमासयोः स्यात्कुत अग्न्याधेयस्य ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् । यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतः नर्तुं स प्रतीक्षेन्न नक्षत्रम् । इति । यः सोमयागं कर्तुमादधीतः स न प्रतीक्षेन्नक्षत्रं नाप्युतुम् । तावत्येवाऽऽदधीतेत्यानन्तर्यमुच्यते । इतरथ ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनमनर्थकं स्यादिति । अन्यदपि तत्रैव सूत्र्यांबभूव—

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य तादर्थ्ये सोमपूर्वत्वम् । (५ । ४ । ९ ।)

शा० भा०—इष्टिरयक्ष्यमाणस्य सोमेन निरभिसंधिक आधाने तदर्थत्वे तु सोमपूर्वत्वम् । सोमार्थतायां त्वाधानस्य सोमपूर्वत्वं स्यादिति । तदेतत्सूत्रस्थं सोमपूर्वत्वं पदं यदैवेनं यज्ञ उपनमेदथाऽऽदधीतेति श्रौतं पदं तदन्तर्गतानि च सर्वाणि प्रमाणभूतानि सौत्रवर्चांसि सोमपूर्वाधाने प्रमाणम् । तदेतत्सर्वं विचार्य सोमपूर्वाधानं नास्तीति प्रलपन्तः प्रत्युक्ता वेदितव्याः ।

ननु अन्यान्यध्वेवजातीयकानि प्रयोगशास्त्रकृतां वचांस्याकलयाम इति । तान्येवम्—

“ न दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वा सोमेन यजेत ” इति भरद्वाजः ।

“ तस्य नानुपक्रान्तयोर्दर्शपूर्णमासयोराहारः ” इति सत्याषाढः ।

“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येन यजेत ” इति कात्यायनः ।

“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन ” इत्याश्वलायनः ।

यो दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत । (तै० ब्रा० ।)

सत्यम् । परं नैतानि वचांसि पूर्वनिर्दिष्टप्रमाणजातं बाधितुमुत्सहन्ते । तुल्यबलत्वात् । तुल्यबलानां हि न ह्यस्ति विरोध इति बलाबलाधिकरणे व्याचक्ष्यावाचार्यः । अन्यत्राप्येवं सूत्रयामास—

“ विप्रतिषेधे परम् ” । (पू० मी० १२ । ४ । ३९ ।)

अयमर्थः—विप्रतिषेधे तुल्यबलयोर्विरोधे परमिष्टं स्यात् ।

यत्र समानबलानां वचसां परस्परं विरोधः स्यात्तत्र यदिष्टं तत्कार्थम् ।

अन्यदपि तत्रैव सूत्र्यां बभूवाऽऽचार्यः—

“ शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ” (पू० मी० १ । ३ । ८ ।)

अयमर्थः—शास्त्रस्थां शास्त्रप्रतिपाद्या शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । विप्रतिपत्तिर्विशिष्टा प्रतिपत्तिर्ज्ञानम् । बलीयसी । कुतः । तन्निमित्तत्वात् । शास्त्रस्य तन्निश्चायकत्वात् । तस्मादुभयथाऽप्यस्ति वचनजातमिति षोडशिग्रहणवदैच्छिको विकल्प एव सोमपूर्वाधाना-

धानयोः रिति मीमांसया निर्णीतं मतमेवानुकूलमिति मन्यामहे । सूत्रकारस्य तथैव प्रस्थानाच्च । न च वाच्यं भगवत आम्नायस्य तदनुसूत्रयत आपस्तम्बाचार्यस्य सोमपूर्वाधानमेव संमतमिति । न ह्याम्नानमात्रेण कश्चिदप्यर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते । अग्रे च तेनैवाऽऽचार्येण सांनाय्यविषय एव सूत्रितमस्ति—

“ नासोमयाजी संनयेत्संनयेद्वा ” इति ।

तस्मादुभयथाऽप्याचार्याणां वचनशैली दृश्यत इति विकल्प एव सोमपूर्वाधानस्येति युक्ततमः शोभनः पन्थाः । प्रामाणिकविकल्पे नास्त्यष्टदोषदुष्टत्वम् । अथापि सोमपूर्वाधानमेव गरीयःपक्ष इति वयं ब्रूमः । सोमो नित्यस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायत इत्यृणसंस्तवात् । तथा सोमान्तान्यज्ञाननुक्रम्य नैयमिकं ह्येतदृणसंस्तुतमित्यपि वसिष्ठादयः प्रत्यभिजानन् । कल्पकृताऽप्यग्नीनाधाय कर्मण्यारभते सोमावरार्थानि यानि श्रूयन्त इति । गृहस्थस्याप्याश्रमान्तरं प्रेप्ततोऽप्यावश्यकतयोपदेशात्तथा “ वसन्ते, वसन्ते सोमेन यजेत ” इति दर्शपूर्णमासवदभ्यासविधानात् । तथा सोमपीथविच्छेदे प्रायश्चित्तवचनात् । तथा सर्वेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु कल्पसूत्रेषु च नित्यैः समभिव्याहाराच्च । तस्मादपि नित्य एव सोमः । एवं हि भगवतो जैमिनेः सूत्रणम्—

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् । (६ । २ । ३१ ।)

वृत्तिः—सोमवेदाध्ययनप्रजोत्पत्तयो नित्या उत्तानित्या इति संदेहेऽनित्या नित्यबोधकप्रमाणाभावादिति बहिःपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्येति क्षत्रियवैश्ययोर्लक्षकम् । सोमविद्याप्रजं नित्यम् । ऋणवाक्येन ऋणशब्दवाटितवाक्येन संयोगात् । त्रयाकरणैर्ऋणी भवतीति दोषश्रवणात् ।

“ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अमृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी ” ॥

इति श्रुतिवाक्यम् । एवं च सोमस्याऽऽवश्यकतयाऽनुष्ठातव्यः सोमः । स चाऽऽधानानन्तरं वा भवतु दर्शपूर्णमासेष्टिपशुचातुर्मास्यानन्तरं वा भवतु । अनुष्ठेय इति तु निर्विवादम् । तदेतत्सोमनित्यत्वं श्लोकयां बभूव वार्तिककृत् । तच्च संज्ञग्राह पार्थसारथिमिश्रः—

वीप्सायुक्तो वसन्तो हि निमित्तत्वेन गम्यते ।

यावद्वसन्तं नियमः सोमस्यातोऽवगम्यते ॥

यावद्वसन्तमभ्यासः कामस्यैवाथ नोद्यते ।

यजेतेतिपदेनैव प्राप्नोत्यभ्यसलक्षणा ॥

तस्माद्बसन्ते निमित्ते विधानादागत आगते बसन्ते नियमेन सोमः कर्तव्य इति
नित्यः । सोमपूर्वाधानविषयाणि सर्वाणि वचांस्त्यालोच्य मण्डनो मण्डयामास—

इष्टनित्येष्टिरथवा नित्येष्टिः सोममाहरेत् ।
एवं सोमेष्टिपूर्वत्वे भवेत्तुल्यविकल्पनम् ॥
व्यवस्थितविकल्पो वा कातीयवचनाद्भवेत् ।
यस्तूपकलूतसोमः सन्नादधीत हुताशनम् ॥
स कुर्यात्सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ।
विधिरत्नोक्तमन्यादृग्व्यवस्थितविकल्पनम् ॥
त्रिपूरुषमविच्छिन्नो यस्य सोमक्रतुर्भवेत् ।
तस्य स्यात्सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ॥
विमेष्टिसोमपूर्वत्वे विकल्पं प्राह जैमिनिः ।
राजादेरिष्टिपूर्वत्वपक्षमेव नियच्छति ॥

अत्रानन्तरकारकायां योऽर्थो जैमिनिना विकल्पित इत्युक्तं तद्विषयकं सूत्रं प्रदर्शयामः—

एकं शब्दसामर्थ्यात्प्राक्कृत्स्नविधानात् । (५ । ४ । १८)

अवसितः सोमपूर्वाधानविचारः प्राप्तङ्गिकः सोमनित्यतादिविचारश्च । अथेदानीमिष्टि-
पूर्वाधानविचारं प्रस्तावयामः ।

इष्टिपूर्वाधानम् ।

अयमर्थः—इष्टेरन्वारम्भणीयेष्टेः प्राग्यदाधानं तदिष्टिपूर्वमित्युच्यते । आधानानन्तरं
यदव्यवहितमन्वारम्भणीयानुष्ठानं तदेवास्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदनुष्ठाने तत्सत्त्वे च प्रमा-
णमुदाहरामः—

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽधेयः । (आप० श्रौ० सू० ५ । ३ । १७)

बसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत । (आश्व० श्रौ० सू० २ । १ । १२)

अमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षे । (सत्याषाढश्रौ० सू० २ । १ । १२)

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽदधीत । (सांख्यायनश्रौ० सू० २ । १ । ७)

अत्र निर्दिष्टवचनेषु यत्पौर्णमास्यामाधानं सूत्रितं तदेवेष्टिपूर्वं भवति ।

होमपूर्वाधानम् ।

होमादग्निहोत्रहोमात्पूर्वमव्यवधानेन यदाधानं तद्धोमपूर्वं भवति । तच्चाग्नीनाधायान्वार-

म्भर्णयेष्टेः प्रागग्निहोत्रारम्भः कृतश्चेद्धोमपूर्वं भवति । तत्र पूर्वनिर्दिष्टवचनेष्वमात्रास्यायां सूत्रितमाधानं होमपूर्वमिति ज्ञेयम् । तथा नक्षत्रेषु कृतमप्याधानं होमपूर्वं भवति ।

पूर्णाहुत्यन्तमाधानम् ।

तदिदमाधानमस्ति वा नवेति संशयः । सर्वैरपि सूत्रकारैः पूर्णाहुत्यनन्तरं पवमान-
हवींषि समाम्नातानि विद्यन्ते । अतः संशयस्तदपाकरणाय श्रुतिमेव पुरस्कृतम् ।

“ पूर्णाहुतिं जुहोति तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोत्यन्नादं वा एतमात्मनो जनयते
यदाग्निं तस्मा एतदन्नाद्यमपिदधाति । यथा कुमाराय वा जाताय वन्साय वा
स्तनमपिदध्यादेवमस्या एतदन्नाद्यमपिदधाति । स एतेनान्नेन शान्त उत्तराणि
हवींषि श्रयमाणान्युपगमति तदाहुः । एतामेवाऽऽहुतिं हुत्वाऽथोत्तराणि
हवींषि नाऽऽद्रियेतैतयैव तं काममाप्नोति यमभिकाम उत्तराणि हवींषि
निर्वपतीति ” । (शतपथब्रा० २ । ५ । ९)

इयत्रार्थवादेनोत्तराणि पवमानादीनि हवींषि न निर्वपेदित्युक्तम् । न चायं काम्यः
पूर्णाहुतेर्विशेष इति वाच्यम् । तथा चेष्वपमानहविषामपि काम्यत्वं नान्तरीयकम् । यम-
भिकाममुत्तराणीत्याम्नानात् । अग्रे उत्तरहविर्विधानं यथा —

“ तदु निर्वपेदेवोत्तराणि हवींषि परोक्षमिव वा एतद्यदस्तदिदमितीव ”
(शतपथ ब्रा० २ । ५ । ९)

न च वाच्यं पवमानहविर्निर्वाप एव श्रुत्यभिप्रायो लक्ष्यत एवावधारणादिति ।
पूर्वत्राप्येवकारस्य सत्त्वात् । ब्राह्मण एवकारे सत्यपि विकल्पमेवाभिप्रयन्ति प्रयोगशास्त्रकृत
आपस्तम्बप्रभृतयः । यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे १ । ३ । १ । इत्यत्र ।

“ न संभृत्याः संभाराः । न यजुः कार्यमिति ” ।

इत्येवं पूर्वमुक्त्वा

“ अथो खलु । संभृत्या एव संभाराः । कार्यं यजुः । पुनराधेयस्य
समृद्धयै ” ॥ इति ।

सा० भा०—सिद्धान्तमाह । अयोशब्देन पूर्वपक्षो निवर्तते । एवं ब्राह्मण
आश्रयितेऽपि प्रयोगशास्त्रकृदापस्तम्बः— “ कृताकृताः संभारा यजुंषि च भवन्तीति ”
तथा प्रकृतमिदमिति ज्ञेयम् । इति प्रयोगशास्त्रकृतां मते पवमानहवींषि सर्वेषां विकल्पेन
भवन्तीति ज्ञेयम् । मीमांसकानां मतेन तु सर्वेषामपि पवमानहवींषि नित्यानीत्यलमनया
मीमांसाप्रयोगशास्त्रकृतोः सूक्ष्मेक्षितया । अन्यच्चऽऽहुतिवर्गाः—यत्र प्रयोगशास्त्रकृतां

मीमांसकानां विरोधः समायाति तत्र प्रयोगशास्त्रमेव बलीयः इति । तदप्यत्रानुसंधातव्यम् ।

अथवा काम्यत्वेन एवमानहविषां निर्वापश्चेत्पूर्णाहुत्यैव तं काममवाप्नुयादिति काम्यपरत्वं न्यषेधि पूर्वप्रपाक्षितेन ब्राह्मणेन । नित्यानि त्वपेक्षन्त एवेति वा । शतपथीयभाष्ये तु पवमानहविषामावश्यकतोक्ता परमुभयथाश्रुतिदर्शनाद्विकल्प एवात्राभ्युपगन्तव्यः । ननु विकल्पोऽष्टदोषदुष्ट इति । षोडशग्रहग्रहणे या गतिस्तां स्मर । तत्राप्यसमाहितो भवांश्चेव्यवस्थितविकल्पं विभावयतु । यथा—उदितानुदितहोमयोः । अव्यवस्थितश्चेत्सर्वेषां प्राप्नोति । व्यवस्थितश्चेत्कातीयानामेव विकल्पोऽन्येषां नित्यत्वं नान्तर्रीयकतया समापतितम् । कातीयानां तु भगवान्काल्यायन एव विकल्पयामास—

“ द्वादशाहान्ते तनूहवीक्षुषि निर्वपति मासे द्वितीये तृतीये षण्मास्ये संवत्सरे सद्यो वा नवेति ” (काल्यायनश्रौ० सू० ४ । २ । ४९ ।)

अत्रायमर्थः—आधानदिवसाद्द्वादशेऽहनि तनूहवीक्षुषि अग्नये पवमानायेत्यादीनि सद्यो वा पूर्णाहुत्यनन्तरं तस्मिन्नेवाहन्येते सर्वे विकल्पाः । न वा निर्वपति । शाखान्तरेऽप्येते विकल्पाः सर्वथा निषेधं विना कालमात्रस्य स्मर्यन्ते । यथाऽऽपस्तम्बसूत्रे—

“ द्वादशाहे व्यहे ऽयहे चतुरहेऽर्धमासे मास्यृतौ संवत्सरे वा ” (आप० श्रौ० सू० ५ । २१ । २) इति ।

द्वादशाहान्त इत्यत्रान्तग्रहणात्सर्वत्रान्तग्रहणं संबध्यते । तेन द्व्यहान्ते व्यहान्त इत्यादि ज्ञेयम् । न्यायस्य समवात् । एतेनाऽऽपस्तम्बोक्तविकल्पोक्तद्व्यहदिशब्देऽप्ययमेव न्यायोऽनुवर्तनीयः । प्रकृते तु नवेत्यस्यायमर्थः । अथवा तनूहवीक्षुषि न निर्वपति पूर्णाहुत्यन्तमेव करोति । ‘ तनूहवीक्षुषि ’ इति अग्नये पवमानायामग्नये पावकायामग्नये शुचय इत्येषां संज्ञा । प्रवृत्तिनिमित्तं तु तैत्तिरीयैरेवं समाप्नातमस्ति । तच्चार्थवादे श्रूयते—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तनुवो वा वैता अग्न्याधेयस्य ” (तै० ब्रा० १ । १ । ६ ।)

एतावता तनूहविषां विकल्प एव युक्त इति । यथा वा पशोरपि द्व्यहकालता वाचनिकी सद्यस्त्वमपि वाचनिकम् । अत उभयोरप्यौपदेशिकवादविरोधाच्च विकल्प एवाभ्युपगन्तव्य इति निर्वादाद् । तथाऽत्राप्यनुसंधेयम् । अत्राप्यस्ति सद्यो वा नवेति वाचनिकमेवेति नोक्तो दोषो विकल्पाभ्युपगमे । बौधायनस्तु द्वादशसु व्युष्टासु गतासु तनूहविषां निर्वापकालं सूत्रयां बभूव । ब्राह्मणे तु सद्यस्कालं निन्दित्वा संवत्सरप्रतिमाख्यासु रात्रिष्वतीतासु निर्वापं विधत्ते । तदेतद्वैध्वयनैरादत्तव्यम् । तेषां पवमानहविर्निर्वापः सोमपूर्वाधान एव कर्मान्तसूत्रे सद्यो वेत्यनेनोक्ते नान्यदाऽतस्तैः सद्यो निर्वापो विना

सोमपूर्वाधानान्न कर्तव्यः । स्वसूत्रविरोधात् । अन्यच्च प्रायो बौधायनस्तैत्तिरीयं ब्राह्मणमति-
क्रम्य न सूत्रयति तस्मादत्रापि यथाब्राह्मणं सूत्रितं सूत्रं तैत्तिरीयकर्मितव्यम् । एवं हि
श्रूयते तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

“पशवो वा एतानि हवींषि । एष रुद्रः । यदग्निः । यत्सद्य एतानि हवींषि
निर्वपेत् । रुद्राय पशूनपिदध्यात् । दपशुर्यजमानः स्यात् । द्यन्नानुनिर्वपेत् । दनव-
रुद्धा अस्य पशवः स्युः । द्वादशसु रात्रिष्वनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै
द्वादश रात्रयः । संवत्सरेणैवास्यै रुद्रं शमयित्वा । पशूनवरुन्धे ” इति ।

स्पष्टमिति भाष्यं नात्र संगृह्यते तत्रैतत्सर्वमालोच्यैव सूत्रयामास भगवानाचार्यः पूर्णा-
हुत्यन्तमग्न्याधेयमिति । वयमप्येतत्सर्वमालोच्य निर्णयं कुर्मः । षोडशिग्रहग्रहणवादिकल्प एव
ज्ञातपथीयश्रुतिगोचरः । अन्यच्चाऽऽचार्यसूत्रम्—“यदि त्विष्टयस्तनुयुः ” इति च सूत्रम् ।
तेन ज्ञायत आश्वलायनाभिप्रायः पूर्णाहुतिं हुत्वेष्टयकरणेऽप्यग्निहोत्रारम्भ इति । अत्र परा-
क्रान्तं वृत्तिकृता परं तत्सर्वं मीमांसाशास्त्रगोचरमिति ज्ञेयम् । न प्रयोगशास्त्रकृतस्तदभि-
प्रयन्ति ।

अक्षाभिहोमान्तमिति पञ्चमः प्रकारः ।

तदेतदक्षाभिहोमान्तमाधानं लट्पायनाचार्येण सामवेदीयमूत्रकारेण सूत्रितं चतुर्थ-
ध्याये—

“ हुतायां पूर्णाहुतौ यथार्थं स्यात् । अक्षांश्चेदभिजुहुयुस्तत्र गत्वा तूष्णी-
मुपविशेत् ” । (४ । १० । २२)

अयं च ब्रह्मण उपदेशस्तूष्णीमुपविशेदिति ।

अत्र भाष्यम्—कचिदध्वर्यवोऽक्षाभिहोमं कुर्वन्ति । अक्षा नाम विर्भातकफलानि
तद्यद्यक्षानभिजुहुयुः । तत्र तस्मिन्गत्वा तूष्णीमुपविशेदिति । इत्यवसितः पूर्णाहुत्यन्ताधा-
नविचारः ।

इष्टयन्तम्—“पवमानहवींषि सद्यो निर्वपेत् ” । (आप० श्रौ० सू०
(५ । २१ । १)

वृत्तिः—पवमानहवींषि नाम त्रीग्यन्तरं वक्ष्यमाणानि तानि सद्यः समानेऽहनि
यस्मिन्नाधानं तस्मिन्नेव निर्वपेदिति । तानि त्रीण्येवम्—अग्नये पवमानयाग्नये पावका-
याग्नये शुचय इति । इति प्रयोगसूत्रसूत्रम् । अग्नये च सोमोत्तकानामपि विचार-
सरणिः सा चैवम्—

“संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात्” (पू० मी० ५ । ३ । २१) ।

भाष्यम्—पवमानोष्ट्रेभिः संस्कृतेष्वग्निषु कर्माणि वर्तेरन् । कुतः—संस्काराणां तदर्थत्वात् । संस्कारशब्दा एत आहवनीयादयः । संस्कारस्य कस्यचिदभावे नाऽऽहवनीयादिषु प्रतिपत्तिः स्यात् । तस्मात्संस्कृतेष्वग्निषु कर्माणीति । सूत्रार्थस्तु—संस्कृते पवमानोष्ट्रेसंस्कृतेऽग्नौ कर्माग्निहोत्रादिकर्म । आहवनीयशब्दस्य संस्कारवाचितया संस्काराणां पवमानसंस्काराणां तदर्थत्वादग्निहोत्रार्थत्वादिति । ननु तर्हि पूर्णाहुतेः पूर्वं हूयमानं तूष्णीमग्निहोत्रमपि मीमांसकानां मते न स्यात् । मैवम् । तत्तु साक्षादेवाऽऽम्नायेनैव मीमांस्य निरणायि—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यमग्निहोत्रां ३ इति न होतव्या ३ मिति यद्यजुषा जुहुयात् । अथवापूर्वमाहुती जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव होतव्यं यथापूर्वमाहुती जुहोति । नाग्निः पराभवति । इति ।

तस्मात्तूष्णीमग्निहोत्रं होतव्यमिति सिद्धम् । एतदाम्नायसिद्धम् । मीमांसकानां मते पूर्वोक्तरीत्या न होतव्यमित्यापन्नं तत्र का गतिः । ब्रूमहे । न ह्याम्नायविरुद्धं मीमांसकमतं भवति । सूत्रयामास हि जैमिनिस्तूष्णीमग्निहोत्रं होतव्यमिति । यथा—

“अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात्” । (जै० सू० ५ । ३ । २४ ।)

भाष्यम्—अर्थवादो वा “अग्निं वै सृष्टम् । अग्निहोत्रेणानुद्वन्ति” इति । अर्थवाद एव कुतः—अर्थस्य विद्यमानत्वात् । विद्यमानो हि तत्रान्य एवाग्निहोत्रहोमः । कथं होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यम् । इति मीमांसा प्राङ्निर्दिष्टैव । तस्य तूष्णीहोमस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति । तस्मात्तूष्णीमग्निहोत्रानुष्ठानविरोधिनी जैमिनीयमीमांसा नास्त्येवेति विभावनीयं बहुविद्धिः । अपि तु नित्याग्निहोत्रं पवमानेष्टीः कृत्वा होतव्यम् । इति जैमिनिमतं कैश्चित्कल्पकारैरपि सूत्रिभ्यः । तदेतदिष्ट्यन्तमाधानमिति जोष्यते मीमांसाप्रयोगशास्त्रचर्चैरिति । तदेतत्सर्वं “यदि विष्टयस्तनुयुः” इत्यत्र व्यञ्जक्यौ वृत्तिकृत् । तत्र मीमांसामतमप्युपपन्नस्याऽऽश्वलायनाचार्यमतमवीवृतत्तदेवानुमन्यते वृत्तिकृत् । वयं तूभयथाऽभ्युपगच्छामः । भगवत आचार्यस्य सूत्रप्रणयनादेव । तथा च शतपथश्रुतिकात्यायनसूत्राभ्यामप्ययमर्थोऽवसीयते । ताश्चाऽऽधानस्य तिस्रो विधाः सामवेदोऽथसूत्रकारेण लाट्यायनाचार्येण सूत्रिताः—

“अग्न्याधेयान्तान्कुर्वते पूर्णाहुतिमग्नाभिहोमभिष्टीरिति” (४ । १२ । १३)

ब्राह्मण्यणोऽग्नीममर्थमेवानुमन्यते ।

भाष्यम्—अग्न्याधेयस्यान्तान्कुर्वतेऽव्येष्टे पूर्णाहुत्यादि । केषांचित्पूर्णाहुत्यन्तम् ।

केषांचिदक्षाभिहोमान्तम् । केषांचिदिष्टयन्तम् । इति । तदेतदधानं षड्विधं विचारणं प्रमा-
णपदार्थं प्रापितम् ।

एवं षड्विधास्वाधानस्य सिद्धास्विदानीं तासां क्रमशोऽनुष्ठानपद्धतिं विचारयामः—

अथ सोमपूर्वाधानानुष्ठानक्रमः ।

आपस्तम्बस्वेवं सूत्रयां बभूव—

न सोमेनायक्ष्यमाणः पुरा संवत्सरान्निर्वपेत् । (५ । २१ । ३ ।)

निनर्वपेदित्येके । ५ । २१ । ४ ।)

यदि निर्वपेदग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये इति तिस्र आज्या-
हुतीः सोमदेवताभ्यो वा हुत्वा निर्वपेत् । (५ । २१ । ५ ।)

अयमर्थः—तत्रैवं संकल्पः—सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनाथास्य इति । तत्राऽऽधाननिमि-
त्तकालानियमः । अग्नीनाथाय तास्मेन्नेवाऽऽहवनीये सोमस्याऽऽस्मिन्—नोमेन यक्ष्य
इत्यादि । तस्मिन्नेवाऽऽहवनीये नियमो नास्तीति केचित् । नियमोऽस्तीति मीमांसकाः ।
रामाण्डारधृतस्वामिप्रभृतयोऽपीमेषार्थमेवानुसंदधते । इष्ट्यन्तमाधानं समाप्याग्नीनरण्योः
समारोप्य सोमशालां गत्वा सोमेन यक्ष्य इति संकल्पयन्ति ।

बौधायनस्वेवं सूत्रयामास—

कथमु खल्वग्न्याधेये सोम इति पूर्णाहुत्यन्तं कर्म कृत्वा शालामध्यवस्येद्दी-
क्षणीयामाग्रेयोऽष्टाकपालोऽनुवर्तेत प्रायणीयामैन्द्राग्नश्चाऽऽदित्यश्च चरुरातिथ्या-
मग्नये पवमानाय पुरोडाशोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमग्नये पावका-
याग्नये शुचये प्रातःसवनीयामन्वारम्भेष्टिरपि वा सर्वाण्येवाऽऽग्न्योऽधेयिकानि
हवींषि परिनिष्ठाप्य शालामध्यवस्येदुदवसानीयामन्वारम्भेष्टिरिति ।

एतेन कर्मान्तमूत्रेणाऽऽपस्तम्बसूत्रेणपि व्याख्यातानि वेदितव्यानि । इममेव क्रममा-
श्वलायना अनुसरन्ति ।

सत्यापाढीयानां तु सोमपूर्वं नास्येवेति तत्सूत्रकृत् ।

इष्टिपूर्वाधानम् ।

आपस्तम्बस्वेवं सूत्रयामास—

“ पौर्णमास्यां तु पूर्वस्मिन्पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमाधानमष्टज्य
शोभूते पौर्णमासेन यजते ॥ (५ । २४ । ९ ।)

अयमर्थः—त्रयोदश्यां ब्रह्मौदनान्तं कृत्वा चतुर्दश्यां सेष्टि सान्वारम्भणीयमाधानम्—

पवृज्य तस्मिन्नेव दिने सायमग्निहोत्रं हुत्वा पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नीन्वाधाय सायमग्निहोत्रं हुत्वा प्रतिपदि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पौर्णमास्यां त्वादधानः सत्य एतत्सहेष्टभिरन्वारम्भणीयया चान्याधेयमपवृज्य तदानीमेवाग्नीन्वाधाय श्वोभूते पौर्णमासेन यजत इति रुद्रदत्तो यद्व्याचरव्यौ तत्तु सूत्रमीमांसाननुकूलमिति मन्यमाहे । अतोऽयं गौणः पक्षः । इममेव गौणं पक्षमभिप्रेत्य रामाण्डारप्रभृतयोऽनुष्ठानव्यवस्थामाहुः । सा चैवम्—

पौर्णमास्याधाने पौर्णमास्याः पूर्वमुपक्रमः सर्वकर्मभ्यः साधिकारेभ्यो मध्येऽग्निहोत्रहोमः । पौर्णमास्याहिताग्नित्वे सति पौर्णमासीमध्येऽप्यग्निहोत्रकाले प्राप्ते तदधिकारप्राप्ते पौर्णमासेनेष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवदधिकारक्रमचोदनाभावादेवमन्यत्रापि प्रक्रान्ते तन्त्रे इति न्यायेन पौर्णमासीमध्येऽप्यग्निहोत्रहोमः । पौर्णमास्यर्थेऽग्नौ दशहोतृहोमश्च । नित्याधिकाराग्निहोत्रहोमस्य प्रणयनाङ्गलोपेनापि यथाशक्ति कर्तव्यत्वात्पौर्णमास्याधाने प्रातःकालाभावेऽप्यन्वाधानवत् ।

सत्याषाढीयानामेवम्—

“पौर्णमास्यां तु पूर्वस्य पर्वण औपवसथ्येऽह्न्यग्नीनाधायसेष्ट्यपवृज्य । तदानीमेव चतुर्होतारं सारस्वतौ होमावन्वारम्भणीयां च श्वोभूते पौर्णमासेन यजते । (स० श्री० सू० ३ । १ । १३)

अत्र वैजयन्तीकृत्—पूर्वस्य पर्वणः पौर्णमास्या औपवसथ्येऽहनि चतुर्दश्यां प्रातराधानं सेष्टि समाप्तिं नीत्वा तस्मिन्नेव दिने चतुर्दश्यामेव सर्वं कुरुते । चतुर्होतारं चतुर्होतृहोमं श्वोभूतेऽन्वाधानादि प्रतिपदि यजते ॥ इति ।

सांख्यायनसूत्रभाष्ये तु पौर्णमास्याधाने तु चतुर्दश्यामुपवासाद्युपक्रमः । पौर्णमास्यामन्युत्पत्तिरिष्ट्यश्च । श्वोभूतेऽन्वारम्भणीया पौर्णमासं चेति ।

बौधायनस्त्वेवं सूत्रयामास—

अथातोऽन्वारम्भस्यैव मीमांसाऽन्वारम्भं पौर्णमास्याः *समानोपवसथं करोति (२।२१)

अथात आर्विज्यान्यग्न्याधेयानि व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य पौर्णमास्यां तु सद्यस्कालमित्युक्तं कर्मान्तसूत्रे नवमाध्याये । तदेतद्वैधसूत्रे स्पष्ट्यां बभूव । तदेवम्—

अन्वारम्भेष्ट्यामिति चतुर्होतारं सारस्वतौ होमावन्वारम्भेष्टिमित्येतदुपव-

* समानोपवसथम्—बौधायनीयैः । पौर्णमास्याधाने पौर्णमासस्यान्वारम्भस्यावाधानं समावृत्तत्रेण कार्यम् । नान्वारम्भणीयां निर्वर्त्य पौर्णमासमन्वाद्ध्यात् । ये तु समानोपवसथमन्वारम्भमकृत्वा अन्वारम्भं समाप्य पौर्णमासमन्वाधाय तस्मिन्नेव दिने प्रथमाग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते स्वीयसूत्रविरोधादुपेक्ष्या एव ते नैव कथमपि विद्वद्गोष्ठिनिवेशमर्हन्तीति । सुधीभिः प्रयोगशास्त्रविद्विर्दूरत एवापसार्था इति यावत् ॥

सथे कुर्यादथेतरदिष्ट्यहनि कुर्यादिति बौधायनः । चतुर्होतारः सारस्वतौ होमा-
वित्येतदुपवसथे कुर्यादथेतरदिष्ट्यहनि कुर्यादिति शालीकिश्चतुर्होतारमेवोपव-
सथे कुर्यादथेतरदिष्ट्यहनि कुर्यादित्यौपमन्यवः सर्वमेवैतदिष्ट्यहनि कुर्यादि-
त्यौपमन्यवीपुत्रः । (द्वैध० सू० २० । १८)

तदेतत्सर्वस्मिन्नालोच्यमान एवं बौधायनानां पौर्णमास्याधाननिर्णयः—

(१) चतुर्दश्यामुपवासाद्युपक्रम्य ब्रह्मौदनान्तं कृत्वा पौर्णमास्यामग्नीनाधाय चतुर्होतारं
सारस्वतौ होमौ हुत्वाऽन्वारम्भेष्टि समाप्याग्निहोत्रहोम कृत्वा प्रतिपदि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा
पौर्णमासयागान्वाधानाद्यारम्भः कार्य इति प्रथमो मुख्यतमः पक्षः ।

(२) चतुर्होतारं सारस्वतौ होमावित्येव पौर्णमास्यां कृत्वाऽन्वारम्भणीयादीष्ट्यहनि
प्रतिपदीति द्वितीयः पक्षः ।

(३) चतुर्होतृमात्रमुपवसथे कृत्वा प्रतिपदि सारस्वतहोमान्वारम्भणीयादि कार्यमिति
तृतीयः पक्षः ।

(४) चतुर्होत्रादिसर्वमिष्ट्यहनि प्रतिपद्येव कार्यमिति चतुर्थः । अत्र चतुर्ष्वपि
पक्षेष्वन्वारम्भेष्टि विना नाग्निहोत्रारम्भ इति सुधीर्भिज्ञेयम् ।

एवं बौधायनोक्तेषु चतुर्ष्वपि पक्षेष्वन्वाधानोत्तरं प्रथमाग्निहोत्रारम्भो नास्ति । एवं च
केचन बौधायनसूत्रिणः स्वसूत्रमनालोचयन्तः स्वकफेलकल्पनया कथंचित्स्वसूत्रमवलो-
कितं कदर्थयन्तः पारशाखिकसूत्रेण स्वसूत्रोक्तमर्थं कल्पनयाऽप्यप्राप्यमणमपि हठात्प्रापयन्त-
श्चतुर्दश्यामुपवासाद्युपक्रम्य पौर्णमास्यां सेष्ट्याधानमपवृज्यान्वारम्भेष्टिमिष्ट्या पौर्णम समन्वाधाय
सायमग्निहोत्रं प्रारभन्ते ते सर्वे सूत्रविरोधादुपेक्ष्या एव । यद्येवमेतानि बौधायनसूत्राणि
कथंचिद्भङ्गत्वा नेष्याम इति चेत् “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इत्यादिविधिमिन्नेष्वपि स्वक-
ल्पनां योजयित्वा सूत्रसामर्थ्यं च भाष्यादिसंमतादर्थ्याद्विपरीतमेव वर्णयन्भवादृशो निर-
ङ्कुशः किं किं न कुर्यात् । किंतु धर्मजिज्ञासाधिकरणे कल्पसूत्राधिकरणे च सिद्धा-
न्तितं स्वसूत्रग्रामाण्यं कथं स्वेच्छया व्याकुलयसीति परं पर्यनुयोगे समाधानं विभावय ।
तस्मात्पूर्वोक्तेषु चतुर्षु पक्षेषु प्रदर्शितो योऽर्थः स एवार्थो मुनिवचसामनुकूलश्चेत्यलं स्वसू-
त्रोक्तविरुद्धाचारदोषाविष्करणेन ।

(५) कठसूत्रमेवम्—पौर्णमास्यामादधानः पूर्वामुपोष्याऽऽध्यायान्याधेयेष्टिभि-
रिष्ट्वा जुह्वदग्निहोत्रमुपतिष्ठमानो वसति श्वोऽन्वारम्भणीयां पौर्णमासं चेति ।

इष्टिपूर्वमित्यत्रान्वारम्भेष्टिपूर्वमित्यपि व्याचक्ष्यौ वैजयन्तीकृत् । “ आधानानन्तरमेव
प्रारम्भार्थं या क्रियते साऽन्वारम्भणीया । या त्विष्टिर्मध्ये होमं कृत्वाऽऽरभ्यते साऽऽधाना-
दनु न भवतीति नान्वारम्भणीया । ” इति । यामनु दर्शपूर्णमासावारम्येते साऽन्वार-
म्भणीयेत्यर्थः संगच्छते । अन्यदेतन्न विस्मर्तव्यम्—बौधायनानां पौर्णमास्याधानार्थं न

विहिताऽस्ति । अतस्तेषां पौर्णमास्यां यदि विहितं चित्रादि नक्षत्रं प्राप्नुयात्तदानीं पौर्णमासीशास्त्रार्थस्तैरालोचनीयः । अतः पर्वत्वेन पौर्णमासी तेषां गौणः कालः । नक्षत्रकाल एव तेषां मुख्यः कालः । तत्रापि रोहिणीनक्षत्रयुक्तामावास्या मुख्यतमः काल इति ज्ञेयम् । तत्रापि चित्रानक्षत्रादीन्यपि तेषां गौणान्येव । तत्र च सद्यस्कालत्वमेवैतेषां सर्वम् । तदेतत्सर्वं कर्मान्त्रे स्पष्टं सूत्रितं तत्पुरस्कृतम्ः—

“ पूर्वयोः फल्गुन्योरुत्तरयोः फल्गुन्योश्चित्रायामिति सद्यस्कालान्येतानि भवन्तीति । अथात आर्तिज्यान्यग्न्याधेयानि व्याख्यास्यामो विपक्ष आपूर्यमाणपक्षे विपक्षेऽपक्षीयमाणपक्ष आदधानो यावानत्रावकाशः स्यात्तमाभि विदधीत । पौर्णमास्यां तु सद्यस्कालम् । विपक्षेऽपहियमाणपक्ष आदधानो नात्रावकाशः काङ्क्षणाय विद्यते सर्वमेवैतदहः सद्यस्कालं कुर्याच्चतुर्होतारः सारस्वतौ होमावन्वारम्भेष्टिमिति ॥ (क० सू० २४ । १२ ।)

पौर्णमास्यां त्वित्यनेन शृङ्गाग्राहिकया प्रदर्शयति सद्यस्कालत्वम् । आर्ताधानेऽमावास्याऽपि सद्यस्कालत्वेन विहितेत्यन्यदेतत् । अतोऽमावास्याऽनार्ताधान आर्ताधानेऽपि श्रुता । न तथा पौर्णमासी । पौर्णमासी तु केवलमार्ताधान एव श्रूयते । अतो न तस्यामनार्तैराधानं शक्यम् । यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथाऽऽदधीतेत्यन्यदेतत् । चित्रानक्षत्रं त्वार्ताधानं विनाऽपि गौणमेवेति न मुख्यः कालः । अपि च काम्याधाननक्षत्रं चैतत् । “ अपितु न खलु कामनियुक्तान्यग्न्याधेयानि भवन्ति ” इत्युपक्रमादापस्तम्बप्रमृतिभिरपि चित्रानक्षत्रं काम्यमित्युक्तम् । राजन्यस्य च यथाऽऽपस्तम्बः—“ चित्रायां राजन्यो भ्रातृव्यवान्वा ” इति “ चित्रा च क्षत्रियस्य ” इति कात्यायनः । अत्रत्यश्वकारो लभकामार्थः । चित्रानक्षत्रमकामनियुक्तस्यापि भवति । नित्यत्वेन समाप्तातनक्षत्रेषु चित्रायाः समंभिव्याहारः सृज्यते । एतेनोक्तप्रमाणजातेन पौर्णमासी गौणः काल आर्तिज्याधानोक्तत्वात् । अनेन प्रायश्चित्तानक्षत्रं पौर्णमास्यां समायातीति पौर्णमास्यपि गृहीता भवतीति कश्चिच्चोदयेत्तं प्रति ब्रूयात्कण्ठरवेणानुक्तत्वाद्गौण्येव पौर्णमासीति ज्ञेयम् ।

एवं च यदा चैपवसध्येऽहनि पवमानहविर्निरुप्यन्वारम्भणीयां कृत्वा पौर्णमासमन्वाधाय परेऽहनीष्टिरनुष्ठीयते तत्पौर्णमासेष्टिपूर्वाधानं भवति ।

अत्र सत्याषाढः—आधानादनन्तरमेव प्रारम्भार्थं क्रियते साऽन्वारम्भणीया । या त्रिष्टिर्मध्ये होमं कृत्वाऽऽरभ्यते साऽऽधानादनु न भवतीति नान्वारम्भणीया । इष्टिपूर्वाधानेऽप्यनन्तरमिष्टेः प्रतिपदि रात्रावग्निहोत्रारम्भः । एवं चेष्टिपूर्वाधानमित्यत्रार्थद्वयं सुनिष्पन्नं भवति ।

अन्वारम्भेष्टिपूर्वम् । पूर्णमासेष्टिपूर्वम् । चतुर्दश्यां कृतमाधानमन्वारम्भेष्टिपूर्वं भवति । पूर्णमासे कृतमाधानमप्यन्वारम्भेष्टिपूर्वं भवत्येव । परं सत्याषाढस्तु पूर्णमासान्वाधानं

मध्येऽग्निहोत्रं न सहते । आश्वलायनसूत्रिभिस्त्वप्रेतनो वृत्तिकृता प्रदर्शितः पन्था अनम-
र्तव्यः ।

दर्शपूर्णमासावारस्यमानोऽन्वारम्भणीयाम् । (आश्व० श्रौ० सू० २ ।
८ । १ ।)

वृत्तिः—पूर्वं दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपमात्रमुक्तमिदानीं तयोरनुष्ठानारम्भ उच्यते ।
इदानीं तावारस्यमानस्यान्वारम्भणीयाविधानात् । यस्मादाधानानन्तरमजस्राग्निहोत्रपिण्डपितृ-
यज्ञानुक्त्वाऽनयोरारम्भ उच्यते तस्मादेतन्माधितं भवति । पौर्णमास्यामाधानमिष्टिं च
कृत्वा ततोऽजस्रधारणमाग्निहोत्रहोमं च कृत्वाऽमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञं च कृत्वा पौर्ण-
मास्यां तथ्येसारम्भ इति ।

तत्र यदापस्तम्बवचनम्—

पौर्णमास्यां तु पूर्वस्मिन्पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमपवृज्य श्वोभूते पौर्ण-
मासेन यजेत । इति ।

अस्यायमर्थः—पौर्णमास्यामाधानस्तदहरेव पौर्णमासीमारभेतेति । तस्यायं विषयः ।
यस्यां पौर्णमास्यामन्वारम्भणीयापर्यन्तं सर्वं प्रतिपत्पञ्चदशीसंधिक्षणाग्रागेव कर्तुं शक्यते
साऽस्य विषयः । संध्यनपगमात्पौर्णमास्यधिकारप्राप्तिः । इत्येकस्मिन्नहनि य उत्तरस्मि-
न्क्षणे दर्शपूर्णमासावारभते स तस्मात्पूर्वस्मिन्क्षणे तावारस्यमान इत्युच्यते । तस्यामन्वा-
रम्भणीया कर्तव्या ततोऽयं क्रमः खण्डखण्डपर्वोपाधित्वेन कल्पनीय इत्यलम् ।

खण्डपर्वपौर्णमास्यामेवं क्रमः—

१ पौर्णमास्यां खण्डपर्वणि प्रातः सेष्ट्याधानम् ।

२ अजस्रधारणम् ।

३ अग्निहोत्रारम्भः ।

४ अमायां पिण्डपितृयज्ञः ।

५ तत आगामिन्यां पौर्णमास्यामन्वारम्भणीया ।

६ ततः पूर्णमासान्वाधानम् ।

७ सायमाग्निहोत्रम् ।

८ प्रतिपदि प्रातरग्निहोत्रम् ।

९ प्रतिपदि प्रातः पूर्णमासयागः ।

अखण्डपर्वपौर्णमास्यामेवं क्रमः—

१ चतुर्दश्यां ब्रह्मौदनान्तं कृत्वा ।

- २ पौर्णमास्यां सेष्ट्याधानम् ।
- ३ ततोऽन्वारम्भणीया ।
- ४ ततः पूर्णमासान्वाधानम् ।
- ५ सायं तस्मिन्नेवाग्नौ दशहोत्राद्यग्निहोत्रहोमः ।
- ६ प्रतिपदि प्रातरग्निहोत्रम् ।
- ७ क्षतः पूर्णमासयागः ।
- विवृणोति तदप्यत्र प्रसङ्गात्प्रदर्शयामः —

स्मृतस्थोपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग इति न्यायः ।

सेयं (अन्वारम्भणीया) पुरुषार्था न कर्मार्था श्रुत्यादीनामभावात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यनेन च कर्मसंबन्धो वक्तुं न शक्यते । निमित्ततयाऽधिकारिविशेषणत्वेनोपक्षयादुद्देशकं न भवितुमर्हति । तस्मादनङ्गं तयोरन्वारम्भणीया । तथाऽपि तत्संबन्धपुरुषसंबन्धात्तयोरेवाविकारित्वेन पुरुषं संपादयतीति युक्तमुक्तम् । अतो दर्शपूर्णमासावृत्तौ विकृतिषु च न पुनः पुनः कार्याऽतिदेशाभावात्कार्यसंबन्ध्यतिदिश्यते न पुरुषार्थसंबन्धमपीति वृत्तिः ।

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽऽरम्भणीया । सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् । (जै० पू० मी० ९ । १ । ३४ । ३५ ।)

दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽन्वारम्भणीयाऽऽम्नाता —

आग्रावैष्णवमेकादशकालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुमिति ।

सा किं दर्शपूर्णमासावृत्ताववर्तेतोत सकृद्देवाऽऽदौ स्यादिति संशयः ।

आवृत्तौ हि प्रधानानामङ्गावृत्तिरसंशया ।

दर्शाद्यङ्गमियं तस्मादावर्तेत प्रयाजवत् ॥

उच्यते —

आरम्भद्वारकं त्वेतदङ्गं साधारणश्च सः ।

तस्य साधारणत्वेन साऽपि साधारणी भवेत् ॥

आरप्स्यमानसंयोगादारम्भाङ्गमिष्टिर्न साक्षाद्दर्शपूर्णमासाङ्गम् । आरम्भश्चैदं मया कर्तव्यमित्यध्यवसायः । स च सर्वप्रयोगाणां साधारणः । सर्वो ह्यग्नीनाधायैवमध्यवस्यति यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ पर्वणि पर्वणि कर्तव्याविति । तस्मादारम्भसाधारण्यात्तदङ्गभूताऽन्वारम्भणीयाऽपि साधारणी न प्रतिप्रयोगमावर्तनीया ।

एवं वृत्तिकारमतेनाधिकरणं व्याख्याय तत्रापरितोषाद्व्याख्यान्तरं भाष्यकारेण कृतम् । कस्य हेतोरपरितोषः । नाध्यवसायवचनोऽयमारम्भशब्दः । प्रथमप्रवृत्तिवाची हि लोके

प्रसिद्धः । यद्यपि चाभ्यवसायवत्त्वी स्यात्तथाऽपि यद्यदा कार्यमुपस्थितं तस्यैव तदाऽभ्य-
वसायो न च यावज्जीविकाः प्रयोगा युगपदुपस्थिताः । न ह्ययमेकः प्रयोगोऽभ्यस्तरूपः ।
पर्वकालिकं तु जीवनं दर्शानुष्ठाननिमित्तम् । तस्मिन्नागते नैमित्तिकं समाप्तं कृत्वा चरि-
तार्थं पुरुषे पुनस्तदृशनिमित्तवशान्नैमित्तिकमापतितमिति पुनः क्रियते । यथैकस्मिन्पुत्रे
जाते वैश्वानरीं निरूप्य पुत्रान्तरजन्मन्यपि पुनर्निर्वपति तादृगेतत् । तस्मिन्प्रतिप्रयोग-
मभ्यवसायभेदात्तदङ्गमारम्भणीयाऽप्यावर्तेतेति तस्मिन्नान्तसिद्धिः । तस्मादेवं व्याख्यायते—
किं प्रथमस्याग्न्यन्वाधानात्मकस्य पदार्थस्याङ्गमित्यमुत दर्शपूर्णमासावारभमाणस्य प्रथमं
प्रवर्तमानस्य पुरुषस्याङ्गमिति । तत्र—

पुरुषार्थत्वपक्षेऽपि फलकृत्तिः प्रसज्यते ।
तेनान्वाधानशेषः स्यात्स ह्यारम्भोऽनयोर्यतः ॥
तस्याऽऽवृत्तौ तदङ्गत्वादेवाऽप्यावृत्तिमश्रुते ।
प्रधानवशवर्तित्वादेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
न खल्वारम्भशब्देन पदार्थः कश्चिदुच्यते ।
यदेव ह्यप्रवृत्तस्य कर्तुराद्यप्रवर्तनम् ॥
तत्रायं वर्तते शब्दस्तद्योगात्तु पदार्थधीः ।
आरम्भ्यमाणशब्दस्तत्कर्तुः श्रुत्यैव वाचकः ॥
लृट्प्रत्ययोऽपि श्रुत्यैव तादर्थ्यस्याभिधायकः ।
आद्या प्रवृत्तिरेकैव बह्व्यो नैकस्य कर्मणः ॥

प्रथमप्रवृत्तिविषयतया ह्यन्वाधानमनेन प्रतिपाद्यते न श्रुत्या । न च श्रुतिसंभवे
लक्षणा युक्ता । तस्मान्नाग्न्यन्वाधानसंबन्धः । दर्शादिकर्तुः पुरुषस्य शानवाऽभिहितस्य
संस्कारिकेयमारम्भार्थतया लृट्प्रत्ययेन क्रियार्थायां क्रियायामुपदे विहितेन प्रतिपाद्यते ।
अतो न पुरुषार्थत्वेऽपि फलकल्पना । न चैकस्यैव कर्मणो बह्व्यः प्रथमप्रवृत्तयः संभ-
वन्ति । किंवेकैव ।

ननु द्वितीयादीनपि प्रयोगानसावारभत एव । सत्यम् । प्रयोगानारभते न तु दर्श-
पूर्णमासावारभते । दर्शपूर्णमासारम्भाङ्गं चेयं प्रथमप्रवृत्तिश्चाऽऽरम्भः । न च द्वितीयादि
प्रयुज्जानः प्रथमं प्रयुज्ज इति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्तदारम्भाङ्गत्वात्तस्य चाऽऽवृत्त्यभा-
वादारम्भणीया नावर्तते ।

“ तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न वाऽङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥ एकवा-
क्यत्वाच्च ” ॥ ८ ॥

किमःरम्भणीयायानारम्भणीया कर्तव्या निति संशयः । नन्वङ्गभूतेयं दर्शपूर्णमासयोः । अतो दीक्षणीयादेवदस्यां न कर्तव्या । तस्मद्रतार्थमेतत् । उच्यते—सत्यमङ्गभूता तथाऽपि पृथगारम्भा भवति । न प्रधानारम्भेण सिध्यति । नह्यस्यां वेलायामारम्भौ दर्शपूर्णमासौ । तयोरारम्भ्यमानयोरेषा विहिता । यदि चाऽऽरम्भौ भवेतां तत आरम्भणीयैव न कर्तव्या । सा हि कर्तारमारम्भयोग्यं कर्तुं क्रियते । तौ चेदारम्भौ किमर्था सा । तस्मादारम्भ्यमानयोर्दर्शपूर्णमासयोः क्रियमाणेयं पृथगारम्भा भवतीत्यलुतार्थत्वादस्यामारम्भणीया कर्तव्या । नैवम् । अशक्याऽसावतिदेष्टुम् । सा हीदानीं विधीयते । दूरतरं च तस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । यच्च प्रकृतावज्ञातं न तद्विकृतावतिदेष्टुं शक्यम् । तदेतदेकमेव वाक्यमविहितवर्षपूर्णमासयोरेतां विदधाति । विहितवच्चातिदिशतीति न कथंचिदवकल्पते । तस्मात्तच्छातिरिक्तेति कर्तव्यताऽतिदिश्यते ।

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वात्कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥
स्याद्वा कालस्याशेषभूतत्वात् ॥ २० ॥ आरम्भवियोगाच्च ॥ २१ ॥ (जै०
पृ० मी० १२ । २ । १९ । २० । २१)

सौर्यादिष्वारम्भणीया स्यान्नवेति विचारे न स्यादिति ब्रूमः । प्रकृतौ हि सङ्कदेवेयं कर्तव्या न प्रतिप्रयोगमावर्तनीयेत्युक्तं नवमे । यदि च सङ्कृततथैवानया संस्कृतः पुरुषो यावज्जीवं संस्कृत एव भवति ततोऽस्याः सङ्कृत्करणं युक्तम् । अपवृत्ते तु संस्कारे पुनः पुनस्तत्सिद्धयर्थमनुष्ठानव्या स्यात् । तेन प्रकृत्यर्थं कृत एव संस्कारोऽनपेक्षः प्रसङ्गेन विकृतीनामुपकरोतीति न तास्वारम्भणीया कर्तव्या ।

उच्यते—

न संस्कारव्यवस्थानाप्रकृतावनाश्रुतिः किंवारम्भैक्यात् । आद्या हि कर्तुः प्रवृत्तिरा रम्भः । स चैकस्य क्रतौरेक एव । अतस्तदपभर्गेऽपवृष्यत एव तदर्थः संस्कारः कार्यविरोधित्वात् । धर्मस्य पुनः पुनः प्रयोगे हि प्रयोगा एव भिद्यन्ते न क्रवारम्भः । कृत्वारम्भाङ्गं चान्वारम्भणीया । दर्शपूर्णमासशब्दस्य क्रतुवचनत्वात् । तस्माच्च पुनः पुनः प्रयोग आरम्भणीया । विकृतिषु त्वारम्भमेदाद्यौदकप्राप्ताऽऽरम्भणीया कर्तव्येवाऽऽरम्भवेलायाम् ।

नन्वान्वारम्भणीयोत्तरमाधानं सूत्रदीपिकायामवीवृतद्रुदृष्ट इति चेच्चदाऽपि नाग्निहोत्रहोमप्रसक्तिः । प्रतिपादि यागं सनाग्नाग्निहोत्ररम्भः । पूर्णमासेष्टिपूर्वाधानमिति तदाशयः । अथवा चतुर्दशमेवाऽऽधानमभिप्रेतम् । अत एव प्रथमपक्षमस्वारसिक्तं बुद्ध्यैव चतुर्मास्योदाहरणेन द्वितीयपक्षमपीवृतम् । अन्यच्चान्वारम्भेष्टिपूर्वाधानमेवेष्टिपूर्वमाधानमित्यत्र लिङ्गमन्यस्ति । तदेतत्प्रदर्शयामः—

“ सान्वास्वर्म्भणीयमाधानम् ” इत्यापस्तम्बः । आधानं सान्वास्वर्म्भणीयमिति विशिनष्टि । तस्मादस्य धनस्यान्वास्वर्म्भणीयापश्चादव्यवहितानन्तर्यरूपः संबन्धः । बौधायनोऽप्यन्वास्वर्म्भणीयां सूत्रयित्वा “ संतिष्ठतेऽग्न्याधेयम् ” इति सूत्रयति । तस्मादाधानस्यान्वास्वर्म्भणीयायाश्च संबन्धोऽवगतः । स च पौर्णमास्याधानं विना न संभवति । तदेतद्विष्णुं पौर्णमास्याधाने बौधायनानामेव्यलम् ।

अत एव काठके सूत्रितम्—

“ आधानं चेत्पौर्णमास्यां पूर्वा तनूदेवताभ्य उपवसेदुत्तरामन्वास्वर्म्भणीयायै पर्वणे चेति ” ॥

अत एव पौर्णमास्यामादधानस्य सद्यस्कालमेव पौर्णमासीमभिप्रयन्ति बहवः । अनेनेष्टिपूर्वमियुक्त इष्टिशब्देन दर्शपूर्णमासौ गृहीत्वा षड्वागसमाप्त्यनन्तरमेवाग्निहोत्रं होतव्यम् । तथा च पौर्णमासं कृत्वाऽमावास्यावधि नास्त्यग्निहोत्रहोमारम्भ इति पौर्णमास्यानग्रीनाधायान्वास्वर्म्भणीयां कृत्वा पौर्णमासमन्वाधयाग्निहोत्रनारम्भेष्ट्यहनि याग इति बदन्तः परास्ताः ।

अत एव “ संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत् ” इति न्यायेनेष्टिपूर्वमित्यन्वास्वर्म्भणीयेष्टिरेव प्राच्या । अपि चेष्टिपूर्वाधानं नास्ति सौत्रं प्रमाणमित्यभिलषन्तोऽपि प्रायुक्ता वेदितव्याः । सान्वास्वर्म्भणीयमाधानमित्यापस्तम्बसूत्रादिष्टिपूर्वाधानमिति प्रमाणयन्ति प्रमाणविदः । आपस्तम्बः—“ अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽधेय इति सामान्यतः सूत्रयित्वा पौर्णमास्यां तु पूर्वस्मिन्पर्वणीत्यनेनानुष्ठानं सूत्रयति । तथा च रुद्रदत्तोक्तो विरोधोऽपि नास्मान्कण्ठि । अन्यदापि पौर्णमास्यां सद्य एव सर्वं कार्यमिति विकल्पमेव सूत्रयावभूवुः कल्पकाराः—

“ सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते ” इत्यापस्तम्बः ।

“ सद्यो वा सर्वं क्रियते ” इति सत्याषाढः ।

“ सद्यो वा प्रातः ” इति कात्यायनः ।

तस्य कर्काचार्यकृतं भाष्यमेवम्—

पौर्णमासे यद्व्यहर्कर्तव्यमुक्तं तदेकास्मिन्नेवाहन्यग्न्यन्वाधानादिकर्मपर्वर्गान्तं भवति । अस्मिन्पक्षे प्रातः प्रतिपदिन एव सर्वमग्न्यन्वाधानादिकर्मपर्वर्गान्तं कार्यम् । न पूर्वैश्वरग्न्यन्वाधानदिने प्रतिपदः प्रधानकालत्वात् । कङ्कानां प्रधानकालस्य न्याय्यत्वात् । तत्र च व्रतोपायनीयाशनारण्याशनान्यतरगाराशनानि न भवन्ति । उक्तकालाभावाद्वागप्राप्तेः

ष्वेतेषु द्रव्यादिनियममात्रविधानाच्च । न हि रागतस्तदानीमशनादीनि प्राप्नुवन्ति । तथा च सद्यस्कालां पौर्णमासीमामनन्ति कात्यायनप्रभृतयः । उक्तं हि तेन—

“सन्धिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ” ॥

संधिः प्रतिपत्पर्वसंधिः । पञ्चधा विभक्तस्य दिनस्य द्वितीयो भागः सङ्गवः । पर्यावर्तनं पूर्वाह्नपराह्नसंधिः ।

“ खर्विकां तृतीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति ” ।

अत्र कपर्दिभाष्यम्—अस्य सूत्रस्य चायमर्थः—

तृतीयां पौर्णमासीं खर्विकां वाजसनेयिनः पठन्ति । द्वादशधा रात्रिं कृत्वा द्वादश-
भागावशिष्टे यदा विप्रकर्षस्तां खर्विकेत्याहुः । अल्पकालावशिष्टायां रात्र्यां यदा पर्वकालः
सा खर्विकेत्युच्यते । खर्वशब्दोऽल्पवाची । अथवा षोडशेऽह्नि पुरस्तान्मध्यंदिनाद्यदि
स्यात्पर्वकालः सा खर्विका षोडशेऽह्न्युपवासः । या त्वेषा खर्विका यस्याश्च पूर्वाह्ने पर्व-
कालस्तयोः सद्यस्कालेति संज्ञेति सद्यस्कालप्रपञ्चः ।

अह्नि यत्समापनीयं तत्सर्वमन्वाधानादियागान्तं प्रतिपदि समापनीयमिति यावत् ।
अन्यच्च ये तु सूत्रकारैर्न सूत्रितमिति वदन्ति तैर्न्यायतः सिद्धं सौत्रप्रयोगे गृह्यते न वा ।
गृह्यते चेदिदमाधानं न्यायतः सिद्धमवश्यं ग्राह्यमेव । न गृह्यत इति चेदपूर्वविधिपरिसं-
ख्याविधिनियमविधीनां दत्ताङ्गलितापत्तेः । न्यायतः प्राप्तमेव ह्यान्नायसिद्धं सूत्र्यते सूत्र-
कृद्भिः । प्रयोगशास्त्रापरनामधेयानि हि कल्पसूत्राण्यनुष्ठानायोगपयुज्यन्ते याज्ञिकाः । एवं च
न्यायसिद्धमिष्टिपूर्वाधानमनुवदति शबराचार्यः—

अस्याधानं तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चेति । (५ । ४ । १०
पू० मी०) मण्डनश्चैतन्मण्डयामासेत्यवादिष्म प्राक् । इतीष्टिपूर्वमाधानं सिद्धमिति निरवयवः
पन्थाः ।

होमपूर्वाधानम् ।

होमादग्निहोत्रहोमात्पूर्वमव्यवधानेन यदाधानं तदग्नीनाधायान्वारम्भणीयेष्टेः प्राग्निहो-
त्रारम्भः कृतश्चेद्धोमपूर्वं भवति । सर्वैरपि सूत्रकारैराधानानन्तरमग्निहोत्रसूत्रमेव सूत्रितम् ।
अनुष्ठानक्रमेणैव सूत्रणं युक्तम् । तत्रोपोद्घाताद्वर्षपूर्णमासौ व्याख्यातौ । तत्प्रसङ्गादतिदे-
शस्तत्प्रसङ्गात्कालविधिस्तत्प्रसङ्गादेवाग्निहोत्रहोमप्रकारविधिः । एवं ह्याश्वलायनादिऋषीणां
प्रयोगशास्त्रकृतां प्रयोगरचनाक्रमः । अतोऽत्र सूत्रकृतो रचनेव प्रमाणम् । अन्यच्चाऽऽ-

हिता अग्नयो विहितनक्षत्रादिश्वमावास्यायां च ततः परं नास्तीष्टेः काळः किमनुष्ठेय-
मिति निरपेक्षमाणा इष्ट्यादिकमग्निहोत्रहोममेवापेक्षन्त इति । एतच्च नक्षत्राधानममावास्या-
धानमार्ताधानमिति सिद्धम् ।

नक्षत्राधानपक्षेऽपि पूर्वेष्वरूपक्रमो नक्षत्रदिने मन्थनादि । अमावास्याधाने तु चतु-
र्दश्यां ब्रह्मौदनान्तं कृत्वाऽमावास्यायामग्न्युत्पत्तिरिष्टयश्च सायमग्निहोत्रहोमः । तदेतत्पष्टमेव
सूत्रयामासाऽऽचार्य आपस्तम्ब इष्टयन्तमाधानमुक्त्वा ततोऽग्निहोत्रहोमं सूत्रयित्वाऽग्रेऽमा-
वास्याधानविषयमेतदिति सूत्रयावभूव । अतस्तेनैव न्यायेन पौर्णमास्यामपि पवमानेष्टयन-
न्तरमेवाग्निहोत्रं जुह्वावेति न वक्तव्यम् । सूत्रवैयर्थ्यात् । तानीमानि सूत्राणि यथाक्रमं
निर्दर्शयामः—

“ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ” (आपस्तम्बश्रौ० सू० ५ । २२ । २)

“ अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोतारं मनसाऽनुदुत्याऽऽहवनीये सग्रहं
हुत्वाऽथ सायमग्निहोत्रं जुहोति ” ॥ (५ । २२ । १०)

“ द्वादशाहमजस्त्रेषु यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात् ” ॥ (५ । २२ । १३)

“ अमावास्यायामादधानस्यैतत् ” (५ । २४ ९) इति ।

अमावास्याधानविषयं सूत्रयित्वा यावद्विशेषं पौर्णमास्यां सूत्रयामास । अत एवाऽऽधानं
पौर्णमास्यां क्रियमाणमाधानं सान्त्वारम्भणीयमिति विशिनष्टि । तदेवेष्टिपूर्वत्वे लिङ्गम् ।
अत एव अमावास्याधानमपि होमपूर्वं सूत्रत एव सिद्धिं प्रापेत्युपरम्यते ।

पूर्णाहुत्यन्तमाधानम् ।

इदमिदानीं संदिश्यते । इदमाधानमस्ति वा न वा । नास्ति चेत्संज्ञावैयर्थ्यम् । अस्ति
चेत्किं प्रमाणमिति जिज्ञासामहे । तदेतन्मीमांसयामः । अस्तीति न संज्ञावैयर्थ्यप्रसङ्गः ।
प्रमाणं निदर्शयामः । तच्च साक्षात्सोमपूर्वाधानवदान्नाय एव विदधाति यथा—

“ पूर्णाहुतिं जुहोति तद्यत्पूर्णातिं जुहोत्यन्नादं वा एतमात्मनो जनयते
यदग्निं तस्मा एतदन्नाद्यमपिदधाति । यथा कुमाराय वा जाताय वत्साय वा
स्तनमपिदध्यादेवमस्या एतदन्नाद्यमपिदधाति । स एतेनाग्नेन शान्त उत्तराणि
हवींषि श्रप्यमाणान्युपरमति । तदाहुः—एतामेवाऽऽहुतिः हुत्वाऽथोत्तराणि
हवींषि नाद्रियेतैतयैव तं काममाप्नोति यमभिकाममुत्तराणि हवींषि निर्व-
पतीति ” ॥

अथैवादेनोत्तराणि पवमानादीनि हवींषि न निर्वपेदित्युक्तम् । नवायं काम्यपूर्णाहुतेः

अक्षाभिहोमान्तम् ।

तदेतत्सामवेदीयलाट्यायनाचार्यप्रणीतश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये दृश्यते—

“ हुतायां पूर्णाहुतौ यथार्थं स्यात् । अक्षाश्चेदभिजुहुयुस्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ” (४ । १० । २२)

अयं च ब्रह्मण उपदेशस्तूष्णीमुपविशेदिति ।

भाष्यम्—कचिदन्वयोऽक्षाभिहोमं कुर्वन्ति । अक्षा नाम विभीतकफलानि । तद्य-
वक्षानभिजुहुयुः । तत्र तस्मिन्गत्वा तूष्णीमुपविशेदिति । इत्यवासितः पूर्णाहुत्यन्ताद्याधान-
विचारः ।

इष्ट्यन्तम् ।

“ पवमानहवींषि सद्यो निर्वपेत् ” । (आ० सू० ५ । २१ । १)

भाष्यम्—पवमानहवींषि नाम त्रीण्यनन्तरं वक्ष्यमाणानि तानि सद्यः समानेऽहनि
यस्मिन्नाधानं तस्मिन्नेव निर्वपेत् । इत्यापस्तम्बसूत्रं प्रमाणम् । अन्यच्च मीमांसकानां मते-
नोच्यते । जैमिनिप्रभृतीनां मीमांसकानां मतेनेष्ट्यन्तमेवाऽऽधानं कृत्वैवान्यदारब्धव्यम् ।
तदेतत्संगृह्यीमः—

“ संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ” । (जै० पू० मी० ५ । ३ । २१)

भाष्यम्—पवमानोष्टिभिः संस्कृतेष्वग्निषु कर्माणि वर्तेरन् । कुतः । संस्काराणां
तदर्थत्वात् । संस्कारशब्दा एत आहवनीयादयः संस्कारस्य कस्यचिदभावे नाऽऽहवनी-
यादिषु प्रतिपत्तिः स्यात् । तस्मात्संस्कृतेष्वग्निषु कर्माणीति ।

सूत्रार्थस्तु—संस्कृते पवमानोष्टिसंस्कृतेऽग्नौ कर्माग्निहोत्रादिकर्माऽऽहवनीयशब्दस्य संस्का-
रवाचितया संस्काराणां पवमानसंस्काराणां तदर्थत्वादग्निहोत्रार्थत्वादिति ।

ननु तर्हि पूर्णाहुतेः पूर्वं हुयमानं तूष्णीमग्निहोत्रमपि मीमांसकानां मते न स्यात् ।

मैषम्—तत्तु साक्षादाम्नायेनैव मीमांस्य निरणायि—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यमग्निहोत्रा इति न होतव्या ३ मिति यद्य-
जुषा जुहुयात् । अथवापूर्वमाहुतीर्जुहुयाद्यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् ।
तूष्णीमेव होतव्यं यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति नाग्निः पराभवति ” इति ॥

तस्मात्तूष्णीमग्निहोत्रं होतव्यमिति सिद्धम् ।

एतदाम्नायसिद्धं मीमांसकानां मते पूर्वोक्तया रीत्या न होतव्यमित्यापन्नम् । तत्र का
गतिः । ब्रूमः—

न ह्याम्नायाविरुद्धा मीमांसा भवति । सूत्रयामास हि जैमिनिस्तत्पूर्वमग्निहोत्रं होतव्यमिति । यथा—

“ अर्थवादो वाऽर्थस्थ विद्यमानत्वात् ” । (जै० सू० ५ । ३ । २४ ।)

भाष्यम्—अर्थवादो वा—“ अग्निं वै सृष्टम् ” “ अग्निहोत्रेणानुद्रवन्ति ” इत्यर्थवाद एव । कुतः । अर्थस्य विद्यमानत्वात् । विद्यमानो हि तत्रान्य एवाग्निहोत्र-होमः । कथं होतव्यम् । अग्निहोत्रं न होतव्यम् । इति मीमांसोपरि प्रदर्शितैवेति । तस्य तूष्णींहोमस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति । तस्मात्तूष्णीमग्निहोत्रविरोधिनी जैमिनीयमीमांसा नास्ति । अपि तु नित्याग्निहोत्रं पत्रमानेष्टीः कृत्वा कर्तव्यम् । इति जैमिनिमतं केषांचि-त्कल्पकाराणाम् । तदेतदिष्टयन्तमाधानमिति जेषुच्यते मीमांसकशिखामणिभिः ।

तदेतत्सर्वम् “ यदि विष्टयस्तनुयुः ” इत्याश्वलायनसूत्रे व्याचक्ष्वौ । सर्वं यथा-स्थितं मीमांसामतं व्याख्याय चाऽऽश्वलायनाचार्यस्य तदेव संमतमिति चानुमन्यते वृत्ति-कृत् ।

वयं तूभयथाऽभ्युपगच्छामः । शतपथकातीयसूत्रतद्भाष्यकारप्रामाण्यात् । तदेतदाधा-नस्य तिस्रो विधाः सामवेदीयसूत्रकारलाट्यायनाचार्येण सूत्रिताः—

अग्न्याधेयान्तान्कुर्वते पूर्णाहुतिमक्षाभिहोममिष्टीरीरिति (४ । १२ । १३)
ब्राह्मणोऽप्येवमेव ।

भाष्यम्—अग्न्याधेयस्यान्तान्कुर्वतेऽर्चयै पूर्णाहुत्यादि । केषांचिस्पूर्णाहुत्यन्तम् । केषांचिदक्षाभिहोमान्तम् । केषांचिदिष्टयन्तम् । इति ।

तदेतदाधानं षड्विधं विचारितम् । तद्विषयकाणि प्रमाणान्यप्युपन्यस्तानि । अनुष्ठा-नपद्धतिश्च पूर्वेषां त्रयाणां प्रदर्शिता । उत्तरेषां त्रयाणां त्वाधानपद्धतौ प्रदर्शितैव । तत्राक्षाभिहोमो नास्यापस्तम्बेन सूत्रित इति न मीमांसितोऽस्माभिः । अत एव केषां-चित्स होम इत्यपि निर्दिष्टं लाट्यायनाचार्येण्युपरतम् ।

तदिदमनुष्ठानपूर्वं विचारितम् । तथाऽपि विशयमानानामर्थे पुनर्निगमयामि । ‘ पौर्ण-मास्यां तु ’ इत्यापस्तम्बसूत्रादिष्टिपूर्वाधानं सौत्रमिति जानन्तु सुश्रियां वराः ।

तत्राजस्रधारणादिविचरः स्वतन्त्रतयाऽऽधानपद्धतौ प्रपञ्चितः । तत्र वृत्तिस्मारमतं यदु-पन्यस्तं तत्तु प्रथमाग्निहोत्रव्यतिरेकीनि ज्ञेयम् । इष्टिपूर्वं सोमपूर्वेऽजस्रधारण नास्तीति तदीयः सिद्धान्तः ।

यदीतराणि न विधेरन्नप्यनद्वाहमेव दध्यात् । अनद्बुहि ह वा एते च कामा
अतश्च भूयांस इति पैङ्गयनिब्राह्मणं भवति ॥ ४२ ॥ देवे अग्नौ देवो अग्नि-
रिति द्वयोरनूयाजयोर्विभक्ती दधाति ॥ ४३ ॥ नोत्तमे ॥ ४४ ॥ उच्चैरुत्तमं
संप्रेष्यति ॥ ४५ ॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४६ ॥ आग्निवारुणमेकादशकपा-
लमनुनिर्वपति सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां स्थाने द्विदेवत्यानां वा ॥ ४७ ॥ सिद्ध-
मिष्टिः संतिष्ठते । संतिष्ठते पुनराधेयम् ॥ ४८ ॥ यस्तृतीयमादधीत स एता-
न्द्वाभ्याञ्जुहुयाल्लेकः सलेकः सुलेक इति ॥ ४९ ॥ यदरण्योः समारुढो न-
श्येत् ॥ ५० ॥ यस्य बोभानुगतावभिनिम्रोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य
प्रायश्चित्तिः ॥ ५१ ॥ पुनराधेयमित्याश्मरथ्योऽग्न्याधेयमित्यालेखन आले-
स्तनः ॥ ५२ ॥

पुनराधेयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

वृत्तिः—आहिता अग्नयः पुनर्विधानान्तरेणाऽऽवीयन्ते यस्मिन्कर्मणि तत्पुनराधेयं
नामान्याधेयस्यैव गुणविकारः ॥ १ ॥

तस्याग्न्याधेयवत्कल्पः ॥ २ ॥

वृत्तिः—गतः ॥ २ ॥

अग्नीनाधायैतस्मिन्संवत्सरे यो नर्धुयात्स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः
पुष्टिकामो ज्यान्यां पुत्रमर्त्यायां स्वेष्वारुध्यमानेषु यदा वाऽङ्गेन विधुरतां
नीयात् ॥ ३ ॥

वृत्तिः—यो नर्धुयादिति प्रजापश्वादिहान्या व्यङ्गिनिमित्तमुच्यते । नद्धर्षभावमात्रं प्रजां
पशुं यजमानस्योपदोद्रावेति लिङ्गात् । आधानाद्यध्यामयावी यदि वाऽर्था व्यथेरन्नित्याश्व-
लायनवचनाच्च । ज्यानिर्व्याधादिभिर्बाधः । पुत्रमर्त्या पुत्रमृतिः । स्वेषु ज्ञातिष्वारुध्यमानेषु
बलवद्भिः परैर्निगृह्यमाणेषु । यदा वाऽङ्गेन हस्तपादादिना विधुरतां नीयाद्विकलतां
गच्छेत् । एतस्मिन्संवत्सरे एतेषु निमित्तेषु कामेषु वा संजातेषु पुनरादधीत । केचित्त्वन्त्यं
निमित्तं यदा वेत्यत्रिशेषात्सार्वकालिकं मन्यन्ते । अन्ये तु प्रजाकामप्रभृत्येतस्मिन्संवत्सरे
इति नानुवर्तयन्ति । तदुभयमप्ययुक्तम् । सर्वदोषात्तस्य कालस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात् ।
यदा वेति च निमित्तनिर्देशप्रकारत्वाच्च । व्यक्तं चाऽऽह सत्यापाढः—य एतस्मिन्संव-
त्सरे ज्यानिं पुत्रमर्त्यां वाऽभ्येति स्वेन वाऽङ्गेन व्युध्यते न बध्नोति स पुनराधेयं
कुर्वीतेति । तथा च बौधायनः—अग्नीनाधाय पापीयानभूवमज्यासिषि पुत्रो मृत इत्ये-
तस्मिन्नेव संवत्सरे इष्टं भवतीति ॥ ३ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं वारुणमेकादशकपालमग्नयेऽ-
सुमतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुद्रासयिष्यन् ॥ ४ ॥

वृत्तिः—केवलवैश्वानरचोदनासु वैश्वानर एव देवता न तु तद्गुणकोऽस्मिन्तस्याश्रव-
णादिति केचित् । तत्तु मन्दफलं बहुमन्त्रब्राह्मणकल्पविरोधात् । इतरथाऽप्यश्रवणोपपत्तेश्च ।
तथा हि मन्त्रास्तादृश्यानुशाक्यादयस्तद्गुणान्मिलिङ्गा एव । यथा 'वैश्व नरो अजीजनत्'
पृष्टो दिवीत्यादयः । ब्राह्मणेऽपि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधाय संवत्सरो वा
अग्निवैश्वानर इति वक्ष्यशेष आम्नातः । सूत्रकारेऽपि वाद्यव्यपशःवग्नये वैश्व नराय
द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्युक्त्वा तमेवान्यत्रापि विकल्पयन्नाह—यः कश्चान्ग्नौ
पशुरालभ्यते वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पशुपुरोडाशो भवतीत्येक इति । तथा
यदस्य पारे रजस इति वैश्वानराग्निम्लिङ्गामृचं विनियुङ्क्ते वैश्वानर्या परिधिष्यति । दैवायनेना-
प्युक्तं वैश्वानरमवदायाऽऽहग्नये वैश्वानरायानुवृहीति । भारद्वाजेनापि वैश्वानरं द्वादशक-
पालं निर्वपेदित्यनुवाकाम्नातान्वैश्वानरान्व्याचक्षणेनोक्तम्—अग्नये वैश्वानराय पुरो-
डाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति । यत्त्वग्नेश्रवणमुक्तं तदपि तद्धितवृत्तिवाटुपपन्नम् ।
यत्र तु सगुणदेवतासंबन्धस्तद्धितवृत्त्या विवक्षितस्तत्र गुणशब्दादेव तद्धितः क्रियते ।
गुणो त्वश्रुतोऽपि वाक्यशेषादिनाऽवसीयत इति पन्थाः । यथा वैमृधो गृहमेधीयः पाथि-
कृतीत्यादौ । तस्मात्सिद्धं केवलवैश्वानरचोदनास्वपि अग्निवैश्वानरो देवतेति । उद्रासयिष्य-
न्निति वक्ष्यमाणकालादुद्रासनात्पूर्वस्मिन्काल इत्यर्थः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं
द्वादशकपालमग्निमुद्रासयिष्यन्नितीति । काम्येष्टिष्वाम्नाताया द्विहविषोऽपीष्टिरनया विकल्प-
मिच्छन्ति ता ब्रह्मणव्याख्याता इति तस्या अप्युपसंग्रहात् ॥ ४ ॥

या ते अग्रे उत्सीदतः पवमाना प्रिया तनूः । तया सह पृथिवीमाविश
रथंतरेण साम्ना गायत्रेण च च्छन्दसा । या ते अग्रे पावका या मनसा प्रेयसी
प्रिया तनूः । तया सहान्तरिक्षमाविश वामदेव्येन साम्ना त्रैष्टुभेन च च्छन्दसा ।
ततो न ऊर्जमाकृधि गृहमेधं च वर्धय । या ते अग्रे सूर्ये शुचिः प्रिया तनूः
शुक्रेऽध्यधिसंभृता । तया सह दिवमाविश बृहता साम्ना जागतेन च च्छन्दसा
ततो नो वृष्ट्याऽवत । यास्ते अग्रे कामदुघा विभक्तीरनुसंभृताः । तामिर्नः
कामान्धुस्वेह प्रजां पुष्टिमथो धनम् । यास्ते अग्रे संभृतीरिन्द्रः सूकर आरभत् ।
तासु शोचिषु सीदेह भस्म वैश्वानरस्य यत् ॥ ५ ॥

ये ते अग्रे वानस्पत्याः संभाराः संभृताः सह । तेभिर्गच्छ वनस्पतीन्स्वां
योनिं यथायथम् । अग्नन्निर्गन्धालोकमसदत्सदने स्वे । अवीरहन्त्यं देवेषूपगां
मनसा सहेति पुरस्तात्स्विष्टकृतः सप्ताऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

वृत्तिः—जयवद्व्याख्या ॥ ६ ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति ॥ १९ ॥

वृत्तिः—अननैवात्र पूर्वाहुतिः । न तूष्णीम् । नापि द्वादशगृहीतमग्निहोत्रस्य स्थाने भवति । मन्त्रवर्णा त्वग्निर्देयता । प्रातर्होमविकारत्वं च पूर्ववत् ॥ १९ ॥

आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं वा ॥ २० ॥

वृत्तिः—गतः ॥ २० ॥

यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये । यद्यष्टाकपालः षड्क्त्यौ ॥ २१ ॥

वृत्तिः—यस्याजुषद्विष्वा हि त इति गायत्र्यौ । षड्क्त्यौ स्वयमेव दर्शयिष्यति ॥ २१ ॥

सर्वमाग्नेयं भवति ॥ २२ ॥

वृत्तिः—यदस्यामिष्टौ हविर्देवतासंयुक्तं तत्सर्वमाग्नेयं भवति । विकारान्स्वयमेव तत्र कर्तव्यान्वक्ष्यति ॥ २२ ॥

पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः ॥ २३ ॥

वृत्तिः—गतः ॥ २३ ॥

सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनूयाजादुच्चैः स्विष्टकृतम् ॥ २४ ॥

वृत्तिः—यजतिरत्र प्रकरणार्थः । उच्चैरुत्तमं संप्रैष्यतीति लिङ्गात्तेनोपांशु प्रचरतीति श्रुतेश्च । तेनाध्वर्युनिगदा अप्युपांशवो भवन्ति ॥ २४ ॥

अथ याजुर्वेदिकहोत्रार्थे याज्यानुवाक्यासु होतुर्विकारानाह—

अथाग्नेऽग्नावग्नेऽग्निनाग्नेऽग्निमन्न इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति ॥ २५ ॥

वृत्तिः—अनेनाऽऽदितश्चतुर्षु प्रयाजेषु याज्यागतानामग्नेयशब्दानां पुरस्तादावापिका-
न्विभक्त्यग्निशब्दान्निधाय पाठः प्रदर्श्यते । तद्यथा समिधो अग्नाग्न आज्यस्य वियन्तु ।
तन्नूनपादग्नावग्न आज्यस्य वेत्तित्यादि । अग्नाविति संबुद्धे रूपं द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

नोत्तमे ॥ २६ ॥

वृत्तिः—प्रयाजनूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यादित्यविशेषश्रुतेः । पूर्वसूत्रेण प्रयाजचतु-
ष्टये विभक्तिचतुष्टयनियमाच्च । पञ्चमेऽप्यनियमेन न्यायात्काचिद्विभक्तिः कार्येति भ्रमो
मा भूदित्यारम्भः ॥ २६ ॥

विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोति ॥ २७ ॥

वृत्तिः—अथ वा विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजयाज्यया वषट्करोति । याज्यायाः पुरस्ताद्वा

विभक्तिं दधातीत्यर्थः । तद्यथा अग्ना समिधोऽग्न आज्यस्याग्नौ तनूनपादग्न आज्यस्य
वेत्त्वित्यादि ॥ २७ ॥

यं कामयेतर्धुमादिति तस्योपरिग्राह्ये यजामहाद्विभक्तिं दध्यात्पुरा वा वष-
ट्कारात् ॥ २८ ॥

वृत्तिः—काम्याविमाचपरौ कल्पौ । ये यजामहादुपरिग्राह्याद्विभक्त्यश्च पुरस्ताद्विभ-
क्तिरित्येकः कल्पः । तद्यथा—ये यजामहेऽग्ना भूर्भुवः स्वः समिधोऽग्न आज्यस्य । ये
यजामहेऽग्ने भूर्भुवः स्वस्तनूनपादित्यादि । पुरा वषट्कारादिति द्वितीयः । तत्र प्लुतिश्च
विभक्त्येव भवति । तद्यथा—वियन्त्रग्ना ३ वौषट्कारादि ॥ २८ ॥

अग्निं स्तोमेन बोधयेत्वाग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति । अग्न
आयूंषि पवस इति सौम्यस्य ॥ २९ ॥

वृत्तिः—अत्र देवतानिगमेषु सोमस्य स्थानेऽग्निं पवमानं निगमयेदुः । यथाऽग्ने
पवमानायानुवृह्यादि ॥ २९ ॥

अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य कुर्यात् ॥ ३० ॥

वृत्तिः—अस्मिस्तु पक्षेऽग्निमेव केवलं निगदेयुरिति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजाकामपशुकामस्य प्रजाव्यूहपशुव्यूहस्य वा ॥ ३१ ॥

वृत्तिः—प्रजया व्यूहो नष्टप्रजः । तथ पशुव्यूहः । प्रजामप्यग्निर्मूर्धेति सौम्यस्य
कुर्यात् ॥ ३१ ॥

अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचो भवन्ति ॥ ३२ ॥

वृत्तिः—याः पत्नीसंयाजानामृचो यजमानानुवाक्यास्ता अग्निन्यक्ता निषिक्ताग्निशब्द
भवन्ति । तास्वृक्षु देवताशब्देभ्यः परं तत्समानया विभक्त्याऽग्निशब्दः प्रक्षेप्तव्य इत्यर्थः ।
यथा विश्वतः सोमाग्ने वृष्णिगमिस्तादिनोक्तः पत्नीसंयाजो विक्रियते । तस्य स्वयमनाग्ने-
यत्वात् । सर्वान्नेयार्थत्वाच्च विकारस्य । तथा च ब्राह्मणम्—अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजाना-
मृचः स्युः । तेनाऽऽग्नेयं सर्वं भवतीति । ऋच इति वचनाच्च नाध्वर्युनिगमेषु विकारः ।
आज्यभागानन्तरं व्युत्क्रमेण पत्नीसंयाजवचनमुत्तरभूत्रे महोत्तरेषां विकल्पविधानार्थं
ब्राह्मणानुसाराय च ॥ ३२ ॥

अपि वा यथापूर्वमाज्यभागावेवं पत्नीसंयाजाः ॥ ३३ ॥

वृत्तिः—यथापूर्वं यथाप्रकृतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अग्ने तमद्याश्वमित्यक्षरपङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति । द्वे आग्नेयस्य द्वे
स्विष्टकृतः ॥ ३४ ॥

वृत्तिः—आदितो द्वे प्रधानस्य । परतो द्वे स्विष्टकृतः । अष्टकपालपक्षे यदि पञ्च-
कपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टाकपालः पङ्क्त्याविति नियमात् ॥ ३४ ॥

पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहोति ॥ ३५ ॥

वृत्तिः—अभितः पुरोडाशं पुरोडाशेज्यायाः पुरस्तादेकामुपरिष्ठादन्यामित्यर्थः ।
पुरोडाशस्योपर्यधश्चेति केचित्तदयुक्तम् । उत्तरविकल्पानौचिशात् । अभितो वपां जुहो-
तीति श्रुतेः । सूत्रकृतैवान्यथाख्यानानाञ्च ॥ ३५ ॥

पुनरूर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रय्येत्युपरिष्ठादनूयाजानाम् ॥ ३६ ॥

वृत्तिः—गतौ ॥ ३६ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

वृत्तिः—उपरिष्ठात्प्रयाजानां पुरस्तादनूयाजानामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उभयीर्दक्षिणा ददाति ॥ ३८ ॥

आग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतो रथ इत्येताः शतमानं च
हिरण्यम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिः—पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतो रथ इत्येता इत्यन्वयः । उक्ता हेता ब्राह्मणे
पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनङ्गानिति । तत्र पुनर्निष्कृतः पुनः
संस्कारेण नवीकृतः । पुनरुत्स्यूतमुत दाढ्यार्थं सूत्रैरुत्स्यूतम् । पुनरुत्सृष्टोऽन्नसन्नो गौः ।
तथा बौधायनः—पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेति पुनः संस्कृत एव भवति । पुनरुत्स्यूतं वास
इति पुनः संस्कृतमेवैतद्भवति । पुनरुत्सृष्टोऽनङ्गानिति । अवशीर्णगव एवैष उक्तो
भवतीति । शतमानं हिरण्यमित्युक्तम् । तत्र किं रजतस्यापि हिरण्यस्य दानं लभ्यते
नेत्याह ॥ ३९ ॥

तस्माद्रजतं हिरण्यमित्युक्तम् ॥ ४० ॥

वृत्तिः—ब्राह्मणे तस्माद्रजतं हिरण्यमित्यारभ्य तस्माद्वर्हिषि न देयमित्युक्तम् । ततः
स्वर्णमेव देयमिति भावः ॥ ४० ॥

पुनरभिहितो रथः पुनरुत्स्यूतं स्थामूलं पुनः कामस्याऽऽप्त्या इत्येकेषाम् ।
॥ ४१ ॥

वृत्तिः—पुनरभिहितः पुनः संस्कृतः । स्थामूलं वासोविशेषः । यथा स्थामूलेन

क्षौमेण वाऽथं संज्ञपयन्तीत्यादौ । विकल्पते चैतद्द्वयं पुनर्निष्कृतादिभिः । पुनः काम्यत इति पुनःकामः पुनराधेयफलम् ॥ ४१ ॥

यदीतराणि न विद्येरन्नप्यनङ्वाहमेव दद्यात् । अनङ्वाहि ह वा एते च कामा अतश्च भूयांस इति पैङ्गायनिग्राह्यणं भवति ॥ ४२ ॥

वृत्तिः—अनङ्वानिति पुनस्तृष्ट एव गृह्यते । यदीतराणि न विद्येरन्नितीतरशब्द-
सामर्थ्यात् । स चाऽऽग्न्याधेयिकीरपि निवर्तयति । अनङ्वाहमेवेत्यवधारणात् ॥ ४२ ॥

देवे अग्नौ देवो अग्निरिति द्वयोरनूयाजयोर्विभक्ती दध्नाति ॥ ४३ ॥

वृत्तिः—तद्यथा देवे अग्नौ वह्निर्देवो अग्निर्नराशंस इति ॥ ४३ ॥

नोत्तमे ॥ ४४ ॥

वृत्तिः—व्याख्यात उत्तमप्रयाजेन ॥ ४४ ॥

उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यति ॥ ४५ ॥

वृत्तिः—संप्रेष्यतीति प्रदर्शनार्थम् । याज्याऽप्युच्चैरेव । यथोक्तमुपांशु यजःयोत्तमादनू-
याजादिति ॥ ४५ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४६ ॥

वृत्तिः—गतः ॥ ४६ ॥

आग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वपति सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां स्थाने द्विदे-
वत्यानां वा ॥ ४७ ॥

वृत्तिः—द्वितीयस्मिन्पक्षे पवमानहविषामन्त आग्निवारुणः । तदन्त आदित्यस्तदन्ते
वैष्णव इति क्रमः ॥ ४७ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । संतिष्ठते पुनराधेयम् ॥ ४८ ॥

वृत्तिः—गतौ यथाऽग्निहोत्रादीनि प्राप्ते काले भवन्ति । नन्वारम्भार्था दशहोत्रादय
इति प्रागेव दर्शितम् ॥ ४८ ॥

यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयाल्लेकः सलेकः सुलेक इति ॥ ४९ ॥

वृत्तिः—अथ तृतीयाधाने कश्चिद्विशेष उच्यते । तत्र यः पराचीनं पुनराधेयादग्नि-
मादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयादिति । श्रुत्यनुरोधात् । यः प्रथममग्नीनाधाय ततो द्वितीयं
पुनराधेयं कृत्वा पुनस्तृतीयमाधत्ते । विशेषवचनात् । तस्यैते होमा भवन्ति । यथा-
कथंचिद्वा तृतीयाधाने विशेषवचनात् । तथाऽन्यत्र मीमांसा । किं तृतीये पुनराधन

एते होना आहोस्विदग्न्याधेय उतोभयस्मिन्निति । प्रकरणात्पुनराधेय इति केचित् । अग्नि-
मादधीतेति श्रुतेरग्न्याधेय इत्यन्ये । उभयस्मिन्नित्येव सूत्रकाराभिप्रायः । यस्तृतीयमादधी-
तेत्यविशेषवचनादेव । तथा चोभयमाह बौधायनः—अयेदं तृतीयाधेयं कतरन्तु खल्विदमुप-
निश्रयस्यग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्यग्न्याधेयमेवेति ब्रूयादिति । तथा पुनराधेयमिधानानन्त-
रमाह तृतीयमादधान आग्नेयस्य पञ्चकपालस्य पुरस्तात्स्विष्टकृत्वाः स्तुवाहुतीरुपजुहोति लेकः
सलेकः सुलेक इति । एतेनैवाग्न्याधेयकल्पेनैवा हेमकालो व्याख्यातः ॥ ४९ ॥

अथ प्रायश्चित्तं पुनराधानमपि प्रसङ्गादत्रैवोपदिशति—

यदरण्योः समारूढो नश्येत् ॥ ५० ॥

वृत्तिः—पुनराधेय प्रायश्चित्तिरिति वक्ष्यमाणेन संवधः । तत्र समारूढेष्वग्निध्वराणि-
नाशोऽग्निनाशः । यथेत्तन्श्वल्यनेन—समारूढेषु चारणीनाश इति । स चारणीनाशो
द्विविधः । शक्तिनाशः स्वरूपनाशश्च । तत्र शक्तिनाशो मन्थनासामर्थ्यम् । स्वरूपना-
शस्तत्पहरणदाहदूषणादिनाशनेकविधः । दूषणं मन्त्रपुरोपबुधहतिः । यामधिकृत्य स्मर्यत
उपहतान्मुत्सर्ग इति तदेवमरणोरुमयवधनाशे पुनराधेयम् । तत्र शक्तिनाशेऽनुग्रह-
माह भारद्वाजस्तत्र च लौकिकाम्बुजवराहणं स्यादिति । स्वरूपनाशेऽप्याह बौधा-
यनः—अपहृताग्नेर्ध्वराणि कस्य च ब्रह्मोदनेनैव प्रतिपद्यते सिद्धग्न्याधेयं कामनष्टेषु
वाऽपहृतेषु वाऽग्निषु नाऽऽग्नेयेतग्न्याधेयम् । आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति ।
तस्य प्रणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्यपचनो अग्नान आहवनीयः काममुपावरोह जुहुया-
दिति । अथोत्तरारणेरुमयविधनाशेऽप्याह भारद्वाजः—अथ यद्युत्तरारणिः समारूढा जीर्यन्नश्ये-
द्वाध्वरण्या अह्वयेति विज्ञायत इति । आह्वयेत्यध्वरण्या छित्तैकः खण्ड उत्तरारणीत्वे-
नाऽऽहर्तव्य इत्यर्थः । एवं चाध्वरणिस्वरूपनाशे पुनराधेयमेवेत्युक्तं भवति । आहवनीया-
देरनु समारूढस्यारणीनाशे पुनर्योनेन उपात्तमिच्छन्ति । स्वयोनौ विद्यमानेऽयन्तोत्सादायो-
गात् । अथ समारूढेऽग्नाध्वरणीनाशे को विधिः । किमत्र प्रष्टव्यम् । यदा ध्रियमाणोऽग्नि-
रनुगतोऽरणी अपेक्षिष्यते तदा गत्यभावादाधानं भविष्यति । तथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्या-
यनः—अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्टग्निं समाहितः पालयेदुपशान्तेऽग्नौ पुनराधानमिष्यत
इति । तथाऽप्यनुग्रहमाह भारद्वाज—यदरणीं समारूढा जीर्येद्विद्येद्दुष्येद्वा शकलीकृत्य
गार्हपत्यं प्रदीप्य प्रक्षिप्य प्रज्वालनाऽऽदत्ते दक्षिणेनोत्तरारणिं सव्येनाध्वरणिमुपर्यग्नौ धार-
यन्प्रति उत्तिष्ठन्ने प्रविश योनिमेहा देवमज्याये त्वा बोद्धे जातयेदः । अरण्योररणी अनु-
संक्रमस्व जीर्णां तनुमर्जीण्या निर्णुदस्वेति । अथैनं स्वेन मन्त्रेण स्वयोनौ समारोप्य
मथित्वाऽग्नी विहृत्य जुहुयात् । स्वेन मन्त्रेण समारोपणमन्त्रेण स्वयोनौवरण्योर्विहृत्य
जुहुयात् । यथाकालं विहृत्य तत्तद्धोमार्दिकार्थं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

यस्य बोभावनुगतावभि निम्नोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्राय-
श्चित्तिः ॥ ५१ ॥

वृत्तिः—वाकारः समुच्चयार्थः । उभाविद्यन्वयोः परानशः । अनुगतशब्दसमभिव्या-
हारात् । तौ च गार्हपत्यहवनीयौ प्राधान्यात् । निम्नोचनस्तमयः । तद्वयमर्थः—अग्नि-
होत्रार्थं विद्वत्तमजन्तं वाऽऽहवनीयं गार्हपत्यं चोभावनुगतावभि नृयो निम्नोचेदुदियाद्वा
तस्य पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति । केचित्पुनराविद्वत्तं अहवनीये केवलगार्हपत्यानुगमनेऽ-
प्युभयानुगतिमिच्छन्ति पश्चाद्वि स तर्हि गत इति विद्वन्नाविद्वन्वस्थायामहवनीयस्य
गार्हपत्यानुप्रवेशानुगमनात् । तत्तु न मृष्यामहे । कस्मात् । उभाविद्यनेन तद्विद्विरो-
धात् । न ह्येकोऽग्निरुभाविति शक्यत व्यपदेष्टुम् । न च यथोक्ताह्विद्वाहवनीयस्य
गार्हपत्यानुप्रवेशसिद्धिस्तस्यान्यपरत्वात् । अस्तु वाऽनुप्रवेशः । तथाऽप्यनुप्रविष्टोऽयमानुमा-
निकोऽग्निरथत्यस्याग्निरन्नाग्निद्वेदव्यवहारभाजनं भवितुमर्हति । प्रत्यक्षाग्निगोचरत्वात्सर्वीप्सि-
व्यवहाराणां यथाऽन्तर मी तिष्ठन्नादि गार्हपत्याहवनीयावित्यादि । किं चानुगमनव्यवहारोऽपि
प्रत्यक्षाग्निनाशगोचर एव दृष्टः । यथा यदि पूर्वोऽनुगतः । यदि गार्हपत्य अहवनीयो
वाऽनुगच्छेदित्यादि । तथा परोक्षव्यतिरेकश्च दृष्टः । यदरण्याः समारूढो नश्येदिति ।
किं चैवं परोक्षस्यप्यग्नेरनुगमनमिच्छतः सर्वत्राविद्वन्वस्थायां गार्हपत्यानुगतावाहवनीया-
नुगतिप्रायश्चित्तमपि प्रसज्यते । तथोभयसंसर्गात्संसर्गप्रायश्चित्तमपि प्रसज्यतित्यम् ।
तस्मात्सिद्धं न केवलगार्हपत्यानुगमनम् । उभयानुगमनमिति । न चोभावनुगतावभियुभया-
भावमात्रलक्षणेति युक्तम् । मुख्यार्थसंभवे लक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । तस्माद्विद्यमाणोभ-
यविनाशविषयोऽपि विधिरित्येव संप्रतम् । एवं चाविद्वन्वस्थायां केवलगार्हपत्यानुगमने
सतोरप्युदयास्तमयोरनुगतिप्रायश्चित्तपनुद्धरणप्रायश्चित्तं च कृत्वाऽग्निहोत्रहोमः कार्य इति
सिद्धं भवति ॥ ५१ ॥

पुनराधेयमित्याश्मरथ्योऽग्न्याधेयमित्यालेखन आलेखनः ॥ ५२ ॥

वृत्तिः—आलेखनमतप्रदर्शनेनैव विकल्पसिद्धावाश्मरथ्यमतप्रदर्शनेन स्वमतसंवादः
ख्याप्यते—पुनराधेयं प्रत्यादरविशेषार्थमिति वेदितव्यम् ॥ ५२ ॥

पुनराधेयसूत्राणि रुद्रदत्तकृतवृत्तिसहितानि प्रादर्शयन् । प्रयोगस्तु आधानप्रयोगान्न विशेष-
णो भिद्यते । यत्रास्ति भेदः स सूत्रत एवावगन्तुं सुशकः । अतस्तदर्थं न पृथग्यन्तोऽनु-
ष्ठीयते । आधानपद्धतिस्तु सर्व सामान्यप्रयोगं दर्शयिष्यति । विशेषप्रयोगमेदं तु दीपिका-
कृतप्रदर्शयिष्यति । केवलं हौत्रसूत्रमात्रमत्र भाष्यसहितं प्रदर्शयिष्यामः । अन्यद्वौत्रं तु
प्रकृत्या समानमेवेति तत् एवावगन्तव्यम् ।

ना० वृ०—नित्यः केवलोऽग्निरनुवाक्या च । ‘ अग्निर्वृत्राणि ’ इत्यनुब्राह्मणिन आचार्यः ॥ ८ ॥

अग्न आर्यं पवस इत्युत्तरम् ॥ ९ ॥

दे० भा०—अग्न अ.र्यं पवस इति चोत्तरमाज्यभागम् । एते अनुवाक्ये । अन्यस्मिन्पक्षे ‘ अग्नयेऽनुवृ ३ हि, अग्नये पवमानायानुवृ ३ हि ’ इति प्रैषौ भवतः । यथाऽध्वर्युर्नेन गुणेन प्रैषमाह तथाऽनुवृत्तिरिज्या च प्रयोक्तव्या ॥ ९ ॥

ना० वृ०—उत्तरोऽपि केवलोऽग्निरयं चानुवाक्याऽनुब्राह्मणिनामे(नस्यै)वाभिप्रायेण ॥ ९ ॥

नित्यस्तुत्तरे हविःशब्दः ॥ १० ॥

दे० भा०—आज्यभाग आग्नेयेऽपि सति नित्यस्तु अच्युतो हविःशब्दः । तुशब्दः प्राप्तव्यावृत्त्यर्थः । १० ॥

वृत्तिः—उत्तरे याज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य सोमधर्मत्वात्तन्निवृत्तौ तस्य निवृत्तिप्रसङ्गे तत्स्थानापन्नत्वादग्रेरपि तद्गर्भसंबन्ध इति मत्वा नित्यस्त्वित्युक्तान् ॥ १० ॥

आग्नेयं हविरथा ह्यग्रे क्रतोर्भद्रस्याऽऽभिष्टे अद्य गीर्धिर्गृणन्त एभिर्नो अर्कैरग्रे तमद्याश्वं न स्तोमैरिति संयाज्ये देवं बर्हिर्ग्रेर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नरा-
शंसोऽग्नौ वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति ॥ ११ ॥

दे० भा०—आग्नेयं हविःशब्दो न प्राप्नोति तस्मादिदमुच्यत आग्नेयं हविः । अस्याऽभिष्टावाग्नेयं हविर्भवति । अग्निरिति वक्तव्ये हविर्ग्रहणाद्विरेवाऽऽग्नेयं नाऽऽज्यभागाविति प्राकृतावेवाऽऽज्यभागावित्ययमेकः कल्पः । अथा ह्याग्ने, आभिष्टे, इत्येते याज्यानुवाक्ये आग्नेयस्य ‘ एभिर्नो अर्कैरग्रे तमद्य ’ इत्येते संयाज्ये भवतः । देवं बर्हिः प्रथमेऽनुयाजे षष्ठी विभक्तिर्भवति द्वितीये सप्तमी तृतीयः प्राकृत एव ॥ ११ ॥

शेषं पौर्णमासेन ॥ १२ ॥

वृत्तिः—गतार्थमिदम् ॥ १२ ॥

अथाग्निहोत्रमीमांसा ।

अथे विविधविद्याविलासोल्लासितसत्त्वभूतयो विद्वद्गरा महाशयाः प्रिमहोदया धर्म-
कमूलस्य स्वतः प्रमाणभूतस्य वेदस्य पूर्वोत्तरभेदेन द्वौ भागौ तत्रोत्तरभागमुद्दिश्य प्रवृत्ता
ब्रह्ममीमांसा पूर्वभागं चोद्दिश्य प्रवृत्ताऽध्वरमीमांसेत्यपरनामधेया पूर्वमीमांसा या खल्वत्य-
न्ताभ्यार्हितत्वादवश्यमुपादेयत्वात्सकलशास्त्रमूलत्वाद्देवार्थज्ञानार्थमध्ययनीयत्वाच्च केवलमीमां-
साशब्देनापि शस्यते । पूर्वं विद्वद्गैः कृताधिकतरादराऽप्येषा मीमांसा संप्रति देवकोप-
वशाद्भारतवर्षस्य भाग्यविपर्ययाच्च लुप्तकलोव वर्तते । अस्य च मीमांसाशास्त्रस्य मूलभूत-
रेयादिब्राह्मणग्रन्था मुनिप्रवरत्रैभिनिर्णयानि द्वादशध्यायेषु संविभक्तानि सूत्राणि च ।

तेषां च सूत्राणां विद्वद्वरेण तत्रभवता भगवतोपवर्पेणाऽऽचर्येण वृत्तिर्व्यरचि । सा खलु यथा-
वन्नोपलभ्यते । शबरस्वामिना च भाष्यं प्रणीतं वार्तिककृता कुमारिलभट्टचर्येण वार्तिकं
(श्लोकवार्तिकं तन्त्रवार्तिकं दुष्टकैयपरनामधेयं) व्यधायि । तत्र भाष्यवार्तिकाभिप्रायं
जानता तत्रभवता पार्थसारथिसिन्धेण दीपिकया प्रकशितमेतच्छास्त्रम् । तदिदानीं मया
यथा विचारणैर्वेदभाष्येण मीमांसा संकलिता तद्वदेव याज्ञिकानां प्रयोगशास्त्रदूरतरेयं
मीमांसिति जानता प्रयोगशास्त्रीयग्रन्थेन संकलयितुं प्रयत्नत इति क्षम्यतां मे धार्ष्ट्यम् ।
ननु यथाग्नातानुष्ठानं विधातुं पृवृत्तेषु सूत्रेषु जाग्रत्सु किमिदं याज्ञिकानां मीमांसायाः
प्रयोजनम् ।

ब्रूमः—न हि मीमांसां विना यथाशास्त्रं कर्मणोऽनुष्ठानं संभवति देवगुरोरपि । अतः
एव वार्तिकयावभूवुरत्र भट्टपादः—

धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ।

मीमांसाख्या तु विध्यं बहुविद्यान्तराश्रिता ॥

अत एव मीमांसाज्ञानं यथावदेव ज्ञेयम् । अन्यथाज्ञानेन ह्यनर्थो भविष्य-
त्यज्ञातेऽनुष्ठानमेव न भविष्यतीति मीमांसाज्ञानेऽवश्यं यत्नवद्भिर्भविष्यति पुनः श्लोक-
यावभूव—

मीमांसायां त्विहाज्ञाते दुर्ज्ञाते वाऽविवेकतः ।

न्यायमार्गे महान्दोष इति यत्नोपचर्यता ॥

ननु वेदार्थज्ञानार्थमेव मीमांसायाः प्रयोजनं चेत्तत्रैव प्रयासो भवतु । फलवन्ति हि
वेदवाक्यानि धर्मप्रापणात् । अतस्तेषु सफलो व्याख्याप्रयासः सूत्रेष्वफलावार्तिकं प्रयासेने-
त्यत्राऽऽहुर्भट्टपादाः—

यथा धर्मावबोधस्य प्रमाणं वैदिकं वचः ।

तदर्थनिर्णये हेतुर्जैमिनीयं तथैव नः ॥

तर्हि ये वेदस्याप्रामाण्यं ब्रुवते तन्निराकरणाय मीमांसाया उपयोगो भवतु नाम । किं
पुनरवशिष्टं मीमांसायाः कार्यमिति चेदाह—

स्थिते वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये ।

मतिर्बहुविदां पुंसां संशयान्नोपजायते ॥

केचिदाहुरसावर्थः केचिन्नासावयं त्विति ।

तन्निर्णयार्थमप्येतत्परं शास्त्रं प्रणीयते ॥

बहुधा बहुस्थले भीमांसाया आवश्यकत्वविषये वर्णितं भट्टपादैः किं बहुधातेनाऽऽकर्णयत—

मीमांसाशास्त्रतेजोभिर्विशेषेणोज्ज्वलीकृते ।
वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृष्णाऽतीव विजृम्भते ॥
प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।
तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया ॥

इत्यादि बहुशः प्रदर्शयितुं सुशक्तं परं तु ग्रन्थविस्तरमिया नेह तन्यते । एतावता धर्मं जिज्ञासमानानां ज्ञात्वाऽनुष्ठातॄणां च सर्ववाक्यगतन्यायनिरूपणात्मिका मीमांसा निकटतरति ममायं प्रयत्नो यत्प्रयोगशास्त्रमीमांसयोः संकलीकरणम् । तत्र प्रथमतोऽग्निहोत्रमीमांसारम्भामहे । ततः प्रावासिकीं पिण्डपिपृयज्ञादिसंक्लिनीम् ।

अग्निहोत्रं नाम यावज्जीवमनुष्ठीयमानो नित्यः कर्मविशेषः ।

तदिदमनुतिष्ठास्तद्विरवश्यं प्रथमतोऽग्नय आधातव्याः । तदिदमग्न्याधानं विवाहादशमेऽहनि जायामवाप्नाग्नीनादधीतेति कल्पवाक्यान्निश्चिनुमः । अग्न्याधानानन्तरमवश्यं “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति बह्वृचब्राह्मणाग्नीनादग्निहोत्रानुष्ठानं समापतितं नापह्नोतुं शक्यं विविधप्रलापकर्तृभिरित्यत्रोद्घोषि मीमांसाचणैः । तदेवं कर्मभेदलक्षणे भगवाञ्जैमिनि-राचार्यः—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इति विहितकाम्यप्रयोगस्यैकस्य यावज्जीवकालमभ्यासो विधीयत उत जीवने निमित्तेऽग्निहोत्रस्य बहूनां प्रयोगाणां स्वर्गकामविहितादन्येषां विधिरिति संशये पूर्वपक्षयंबभूव—

“यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात्” (पू० मी० २ । ४ । १)

वृत्तिः—कर्मशब्दः प्रयोगवाचो । स्वर्गकामवाक्यविहितोऽयं काम्यः प्रयोगस्तस्य धर्मः शेषभूतः कालो यावज्जीविको यावज्जीववाक्यगम्यो भवति । काम्यप्रयोगाङ्गतयं यावज्जीवकालो विधीयते न तु जीवने निमित्ते प्रयोगान्तरमिति यावत् । कुतः—प्रकरणात् । एवं हि प्रकरणमनुगृहीतं भवति । यद्यपि प्रकृतकर्मण एव जीवने निमित्ते विधानात्पक्षान्तरेऽपि न प्रकरणबाधः । तथाऽपि प्रकरणमत्र नाधिकाररूपं विवक्षितं किंविध्यंभावाकाङ्क्षालक्षणं विवक्षितम् । तच्च कर्म धर्मपेक्षमाणं जीवने निमित्ते पुरुषार्थतया प्रयोगान्तरविधौ बाधितं स्यात् । ननु काम्यप्रयोगस्यैकस्य यावज्जीवकाले कर्तुमशक्यत्वात्प्रयोगबहुत्वमपतितमित्यत आह—अभ्यास इति । यावज्जीवक लविधौ हि तत्सामर्थ्यादेकस्यैव काम्यप्रयोगस्याभ्यासः पर्यवस्यति । यथा—‘सोमेन यजेत’ इत्युत्पन्नस्यैव यागस्यैन्द्रवाय-

वादिवाक्येषु ग्रहणसंस्कारविधिपरेषु द्रव्यदेवतासंबन्धभेदादभ्यासस्तद्वत् । तस्माद्यावज्जीव-
कालकोऽभ्यस्तरूप एक एव काम्यप्रयोग इति फलतीति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तयति—

“ कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ” (पू० मी० २ । ४ । २)

वृत्तिः—वाशब्द एवार्थः । धर्म इत्यनुवर्तते । एकस्यैव काम्यप्रयोगस्य यावज्जीव-
कालमभ्यासो नात्र विधीयते किं तु जीवने निमित्ते नियमेन भिन्नः प्रयोगः पुरुषधर्म-
तया विधीयते । कुतः—श्रुतिसंयोगात् । एवं सत्येव यावज्जीवपदस्य यजेथ मुख्यवृत्तिक-
त्वसंभवात् । कर्मधर्मत्वे हि “ यावति विन्दजीवोः ” (पा० सू० ३ । ४ । ३)
इति सूत्रविहितणमुत्प्रत्ययान्तस्य “ अव्ययकृतो भावे भवन्ति ” इति जीवनक्रिया-
वाचिनः काले लक्षणा स्यात् । एकस्या यागक्रियाया यावज्जीवकालः कथं धानुपपत्त्या यजि-
नाऽभ्यस्यासौ लक्षण्यः स्यात् । न च यथा ‘ पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ’
इति विहितकालैकदेशे सङ्कदनुष्ठानेनापि शास्त्रार्थसिद्धिस्तथा यावज्जीवकालैकदेशे सङ्कद-
नुष्ठानेनापि शास्त्रार्थसिद्धिसंभवान्नाभ्यासलक्षणेति वाच्यम् । अपौर्णमासीव्यावृत्त्यर्था चोद-
नेति युक्ता तत्र सङ्कदनुष्ठानेन शास्त्रार्थसिद्धिः । इह तु चोदनाऽजीवनकालव्यावृत्त्यर्था
न भवति तदा कर्णोऽनुष्ठानस्याप्रसक्तेः । किं तु समस्तजीवनकालग्रहणार्थैव चोदनेत्य-
भ्यासलक्षणा दुर्बारा । तत्र “ यावति विन्दजीवोः ” इति णमुत्प्रत्ययकं सूत्रम् ।
तत्र “ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ” (पा० सू० ३ । ४ । २१) इत्यनुवर्तते
‘ णमुल् ’ इति च । यावत्पदपदे समानकर्तृकयोः क्रिययोर्मध्ये पूर्वकालिकक्रिय वृत्तिर्वि-
न्दते जीवतेश्च णमुत्प्रत्ययार्थः । जीवतेश्च प्राणधरणमर्थः । प्राण उच्छ्वासो नासावहि-
र्निर्गतो वायुविशेषः । तस्य धारणं नासिकयाऽन्तराकर्षणम् । “ अव्ययकृतो भावे ”
इति वचनाणमुल्लन्तस्यापि जीवनक्रियाऽर्थः । पौर्वापर्यं समानकर्तृकत्वं च द्योत्यम् ।
यावच्छब्दो जीवनं सामस्येन विशिनष्टि । तच्च जीवनं समानकर्तृकयोरीति क्रियान्तरसं-
बन्धे विहितेन णमुत्प्रत्ययेन होमाद्यन्वयितया प्रतीयते । स च संबन्धो यदि जीवनस्य
होमादिक्रियायाश्चाङ्गीकृतिभावादित्युक्तं स्यात्तर्हि सर्वेष्वपि जीवनेष्ववश्यं होतव्यमित्यर्थस्यासिद्धे-
र्यावच्छब्दार्थस्य प्रात्यभावादनुवादो नावकल्पेत । नापि विधातुं शक्यते जीवनानामयुग-
पत्कालकत्वेन तत्सामस्यस्य कर्मणि विधानासंभवात् । ततश्च यथा भावलक्षणे विहिता
सप्तमी भावं प्रति लक्षणत्वं निमित्तत्वे सति घटते नान्यथेत्यर्थान्निमित्तत्वेऽवतिष्ठते तथा
यावच्छब्दबलदेव संबन्धसामान्याची णमुत्प्रत्ययो निमित्तनैमित्तिकभावेऽवतिष्ठत इति
जीवनस्य तावन्निमित्तत्वम् । एव च जीवने निमित्तेऽग्निहोत्रं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः सिद्धः ।
नैमित्तिकश्चायं प्रयोगः “ धर्मेण पापमपनुदति ” इति श्रुतपापक्षयार्थः ।

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
 प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ॥
 विहितस्याननुष्ठानाभिन्दितस्य च सेवनात् ।
 अनिग्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इतिस्मृतिसिद्धस्याकरणप्रयुक्तप्रत्यवायस्य परिहारस्वानुषङ्गिकः । नरकेषु पतत्यनेनेति पतनं पापम् । ऋच्छति प्राप्नोति । अत्र विहिताकरणजन्यप्रत्यवायप्रागभावपरिपालनं नित्यकर्मणां फलमिति केचित् । तत्र । प्रत्यवायो हि न कर्ममात्रातिक्रमादिति विहित-
 कर्मातिक्रमात् । अकुर्वन्विहितं कर्मेति वचनात् । ततश्च सिद्धे विधौ विहितकर्मातिक्रमा-
 त्यप्रत्यवायावगमोऽवगतस्य प्रत्यवायस्य परिहाराय च विधिरित्यन्योन्याश्रयः । अतः पापक्षय
 एव फलम् । तच्च पापमिह जन्मनि जन्मान्तरे च संचितम् ।

‘ धर्मेण पापमपनुदति । ’

‘ पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

कषाये कर्मभिः पक्ने ’ ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । न च निमित्तोद्देशेन पापक्षयरूपफलोद्देशेन च कथं कर्मविधि-
 र्वाक्यमेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् । न ह्येकमेव वाक्यं निमित्ते फले च कर्म विधत्ते । किंतु
 यावज्जीववाक्यं निमित्ते कर्म विधत्ते । अन्यच्च श्रुतार्थापत्तिकल्पितं वाक्यं फले विधत्त
 इत्यदोषः । न चैवमुद्देश्यद्वय एकस्य विधिर्विरुध्यत इति वाच्यम् । न हि द्वयोरैकस्वरूप-
 मुद्देश्यत्वमस्ति । निमित्तस्य हि सिद्धवत्काररूपमुद्देश्यत्वं पापक्षयस्य तु स्वारसिकप्रवृत्ति-
 विषयत्वात्मकप्रयोजनस्वरूपम् । न ह्येवंविधयोरुद्देश्ययोः फलनिमित्तयोरैकत्र विरोधोऽस्ति ।
 यदि हि निमित्तमपि फलवत्कर्मजन्यं स्यात्तदा द्वयोरप्येकप्रकारसंबन्धाद्विरोधः स्यात् ।
 प्रत्युत निमित्ते कर्म क्रियमाणं किं प्रयोजनमिति सुतरामपेक्षते निमित्तेऽवश्यकर्तव्यताया
 नैःफल्ये सत्यनुपपत्तेः । अतश्च निमित्तवलेनापेक्ष्यमाणं फलं कथं तेन विरुद्धं स्यात् ।
 ननु निमित्तवमुपलक्षणत्वं ज्ञापकत्वं व्याप्यत्वरूपं व्याप्तिश्च यदा यदा जीवनं तदा तदा
 कर्मत्वेवंरूपाऽन्यथा कर्मणि कदाचिज्जीवनसंबन्धस्यावर्जनीयत्वेन तत्प्रतिपादनानर्थक्यात् ।
 तथा च व्याप्या निमित्ते कर्मण आवश्यकत्वरूपनियमोऽर्थाद्विम्यते । अनावश्यकत्वे निमित्ते
 सत्यपि कदाचित्कर्मणोऽकरणे निमित्तत्वव्यावातात् । एवं च तस्य फलार्थत्वे फलेच्छायामस-
 त्यामननुष्ठेन सति निमित्तत्वं व्याहन्येतेति चेत् । न हि काम्यत्वनैमित्तिकत्वयोः स्वरूपेण
 विरोधोऽस्ति फलेच्छायाः कदाचित्कमेव हि तद्विरोधे बीजम् । प्रकृते च न पापक्षयस्य कदा-
 चित्कस्यचिदप्यनिच्छाऽस्ति दुःखाभावकपापविवृत्तेः सर्वदाऽभिलषणीयत्वात् । न च येन
 पापं नैवाऽऽचर्यते तस्य न तदिच्छेति वक्तुं शक्यम् । इह जन्मन्यनाचरणेऽप्यनादिजन्मान्त-
 रप्रवाहजितपापराशिष्वेच्छाया अवर्जनीयत्वात् । न च ब्रह्मलोकान्तविरक्तस्य मुमुक्षोर्न

तदिच्छेति वाच्यम् । मुमुक्षुणाऽपि पापक्षयस्यावश्यमभिलषणीयत्वात् । नह्येतज्जन्मानि जन्मान्तरेषु चार्जितेषु नरकप्रापकेषु सत्सु मोक्षः संभवतीति भवति पापक्षयः फलम् । विरक्तस्य कर्मानधिकारात् । ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्’ इत्युपनिषद्वाक्यात् ।

तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

इत्यादिस्मृतेश्च । तत्र क्रिमिकीटभावाद्याधायकं पापान्तरं प्रत्यवायरूपं नित्यकर्मकारणादुत्पद्यत इति श्रुतिस्मृतिभ्यो गम्यते । तत्र ज्ञानकर्मपरिभ्रष्टानधिकृत्य—‘य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटपतङ्गाः’ इत्यादिश्रुतिः ।

‘एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः ।

दन्दशूकः पतङ्गो वा कीटो वा जायते ध्रुवम्’ ॥

‘अकुर्वन्विहितं कर्म’ इत्यादिस्मृतिश्च । तत्परिहारो नित्यकर्मणामानुषङ्गिकं फलमित्यधिकारलक्षण्यां सर्वशक्त्यधिकरणे दुष्टीकावार्तिकतन्त्ररत्नयोः स्पष्टम् । एवं च जीवने निमित्ते कर्मणः पापक्षयार्थतया विधौ नियमोऽप्यर्थसिद्धः । “कर्तृधर्मो नियमश्चोद्यते” इति भाष्यादिग्रन्थस्याप्येवमेवाऽऽशयः । जीवनं च सायंप्रातःकालावच्छिन्नं निमित्तमित्यधिकारलक्षण्याम् । ‘तेषामौत्पत्तिकत्वात्’—इत्यधिकरणे स्पष्टीकृतं भगवद्भिर्माध्यवार्तिककृद्भिरित्यास्तां तावत् ॥ २ ॥

इतोऽपि कर्तृधर्म इत्याह—

‘लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्रानर्थकमन्यत्स्यात्’ ।
(पू० मी० २ । ४ । ३) ।

वृत्तिः—“तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात्” इत्यग्निहोत्रस्य स्वकालातिक्रमे प्रायाश्चित्तस्य वारुण्यादीष्टिविधानादपि लिङ्गान्न कर्मधर्मः । कर्मधर्मे हीति—काम्यप्रयोगस्य शेषतया यावज्जीवनकाले विधीयमाने प्रक्रमेण प्रक्रान्तेन यावज्जीवनकालेन काम्यप्रयोगो नियम्येत । ‘यम उपरमे’ । समाप्येत । एवं च कर्मधर्मपक्षे यावज्जीवमन्यस्तरूपस्यैकस्य प्रयोगस्य फलार्थतया मध्ये समाप्त्यभावेन जीवनदशायां न कोऽपि हुतवानग्निहोत्रमिति यावज्जीवनकालोत्तरमेवाग्निहोत्रीति वक्तव्यम् । यथैन्द्रवायवादियज्यभ्यासे कृत्स्ने निवृत्ते सोमयाजीति तद्वत् । तथाविधस्य चाग्निहोत्रिणस्तत्र तस्मिन्जीवने समाप्ते सति अन्यस्वकालातिक्रमप्रायश्चित्ततया वारुणीष्ट्यादिविधानम् । नापि जीवनोत्तरकाले तस्य स्वकालत्वाभावात् । तदानीं कर्तुंजमानस्याभावेन प्रायश्चित्तविध्यसांगत्याच्च । कर्तृधर्मत्वे च यावज्जीवनकालो न कर्माङ्गम् ॥ ३ ॥

‘ अनित्यत्वात् नैवं स्यात् ’ (पू० मी० २ । ४ । ४)

वृत्तिः—तुशब्दश्चार्थेऽन्वाचये । यदि च यावज्जीवनकालः कर्मधर्मः स्यात्तर्हि
“ जरामर्थं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च जरया ह वा एताभ्यां निर्मुच्यते
मृत्युना च ” इत्येवमग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च समभिव्याहारः श्रूयते । तैत्तिरीया अपि
समामनन्ति—

“ एतद्वै जरामर्थमग्निहोत्रम् ” (ना० उ० १० । ८०) इति ।

जरया वयोहान्या मयं समाप्यं न तु स्वेच्छयेति जरामर्थमवश्यानुष्ठेयम् । ह
वा इति निपातावधारणे । एषोऽग्निहोत्रस्य कर्ता जरया मृत्युना चावश्यं मुच्यत
इति तदर्थः । कर्मधर्मे हि वचनाभिदं विरुध्यते । कुतः—अनित्यत्वात् । काम्यप्रयोगध-
र्मे हि यावज्जीवनकाले विधीयमाने नित्यप्रयोगस्यालभात्काम्यप्रयोगस्य चानित्यत्वाद-
वश्यानुष्ठेयत्वरूपजरामर्थत्ववचनविरोधः । काम्यप्रयोगस्यानित्यस्वर्गमात्रार्थत्वेन जरामरण-
निवृत्तिफलकत्ववचनविरोधश्च । अनित्यत्वादित्यस्य नित्याभिलषणीयफलरहितत्वादित्यप्यर्थः ।
सिद्धान्ते तु नैमित्तिकप्रयोगस्य पापक्षयार्थत्वाच्छरीरारम्भकपापाभावाज्जरामरणनिवृत्त्यर्थत्वमु-
पपद्यते । एतेन वामनमतं यत्रिशद्दिनादिभिरीति तदपि व्याख्यातं वेदितव्यम् । तथा
चाग्निहोत्रं यावज्जीवमनुष्ठेयमिति शास्त्रीयः पन्थाः ।

ननु किमिदमग्निहोत्रं नाम—ब्रूमहे—अग्निहोत्रमित्यनुष्ठीयमानस्य नित्यस्य कर्म-
विशेषस्य नामधेयम् । तदुक्तं प्राच्यां मीमांसायां प्रमाणलक्षणे चतुर्थपादे—एवं हि
तत्सूत्रप्रणयनप्रसङ्गलेखनव्यापारे लेखनीं व्यापारयामः—

‘ अग्निहोत्रं जुहोति ’ इति श्रूयते । तत्राग्निहोत्रपदं गुणाविधिर्नामधेयं वेति संशयः ।
गुणाविधित्वे बाधकाभावात्कर्मनामत्वे बाधकसत्त्वाच्च । तथा हि हूयत इति होत्रं पयोदध्यादि
द्रव्यम् । “ हूयामाश्रुभसि ” इत्यादिना त्रन् प्रत्ययः । अग्नये होत्रमस्मिन्निति बहुव्रीहिणैव
मत्वर्थस्य लाभान्न मत्वर्थलक्षणा । ‘ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ’ इति ज्ञापकाद्व्यधि-
करणपदो बहुव्रीहिः । ‘ कण्ठेकालः ’ ‘ उरसिलोमा ’ ‘ सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभ
इत्यादिवत् । ततश्चाग्न्युद्देश्यकपयोदध्यादिहूयमानद्रव्यकहोमोऽवगतः । तत्राग्निहोत्रपदे
होमो न विधेयो जुहोतिनैव तल्लाभात् । नापि पयोदध्यादिद्रव्यम् । “ पयसा जुहोति ”
इत्यादिभिस्तल्लाभात् । अत उपसर्जनीभूतोऽप्यग्निरेव विधेय इति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु होत्रशब्दो भावसाधनः । अग्नये होत्रं होमोऽग्निहोत्रम् । यद्वा हूयते यस्मिन्क-
र्मणि तद्द्वयोत्रम् । अग्नये होत्रमग्निहोत्रम् । प्रकृतिविकारभाव एव चतुर्थीसमासविधावपि
“ सुप्सुपा ” इति समासः । “ लोकोत्तोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो

केषु ” इति वार्तिकव्याख्यानावसरे * धर्माय नियमो धर्मनियमः -
वतुर्थीसमासप्रदर्शनाद्व्यक्तोक्तत्वाच्च कैयटादिभिः । ततश्च मत्वर्थलक्षणां
यः । बहुव्रीह्यश्रयणे तु “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” (पा० सू०
इति बहुव्रीहिस्वरेणाग्निशब्द इकारस्योदात्तत्वे सति शिष्टस्वरेणावशिष्टा-
लोकारस्य “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ” (पा० सू० ८।४।६६)
लोकारस्य “ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ” (पा० सू० १।२।३९)
। “ सुप्सुपा ” इति समासाश्रयणे तु “ समासस्य ”
१२३) इत्यन्तोदात्तं भवति । अन्तोदात्तमेव चाग्निहोत्रपदं प्रयुज्यते
देतत् ।

—अग्निहोत्रपदस्य नामधेयत्वे कर्मणो विधेयस्यारूपत्वं स्यात् । द्रव्य-
सम् । देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकवाद्यागस्य । तत्र द्रव्यं यद्यपि
” इत्यादिभिः प्राप्तं देवता तु नामधेयत्वे सति न प्राप्नोतीत्यारूपत्वं
न च “ यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति ” “ यत्सु-
च प्रातः ” इति वाक्याभ्यां देवतालाभान्नारूपत्वमिति वाच्यम् ।
हेमग्न्यादयो गुणा विधीयन्त उताग्निप्रजापत्योः सूर्यप्रजापत्योश्च समु-
तयोः समुच्चयः । उताग्निसमुच्चितस्य सूर्यसमुच्चितस्य च प्रजापतेर्वि-
तिमात्रविधानम् । नाऽऽद्याद्वितीयौ वाक्यभेदात् । न तृतीयः—चशब्दार्थस्य
गोपस्थित्यभावेन विशेष्यत्वानुपपत्तेः । न चतुर्थः—“ पञ्चदशान्याज्या-
वेशिष्टाऽयानामिव समुच्चयविशिष्टप्रजापतेरपि विधानायोगात् । न पञ्चमः—
हे “ अग्नये ” इत्यस्य ‘ सूर्याय ’ इत्यस्य च विधित्वासंभवाद्नुवादत्वं
भवति प्रापकाभावात् । न च ‘ अग्निज्योतिः ’ ‘ सूर्यो ज्योतिः ’
प्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रबलब्राह्मणगतचतुर्ध्वुपात्तदेवतावरुद्धे कर्मणि
रुद्धदेवतानिवेशायोगात् । न च प्रजापतिदेवताके कर्मणि
नसमर्थयोर्मन्त्रयोर्निवेशसंभव इति वाच्यम् ; ‘ वचनान्वयार्थमैन्द्री
तीर्थीकाधिकरणन्यायेन वाचनिकविनियोगबलेन प्रजापतिलक्षकतया
तिमात्रविधौ “ यत्सूर्याय प्रजापतये ” इति पुनर्विधानवैयर्थ्याच्च । न
प्रजापतये च सायम् ’ इत्येवोच्यमाने प्रातर्होमे प्रजापतिदेवता न
’ इत्युच्यमाने सायं होमे न स्यादित्युभयोद्देशेन तद्विधिरिति वाच्यम् ।
सायं तर्हि प्रजापतय इति विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापातात् । ततश्च
वाक्यद्वयेऽग्निसूर्यसायंप्रातर्विशिष्टकूर्मान्तरविधिरिति वक्तव्यम् । एवं
त्रैवाक्यविहितकर्मणि देवतालाभः स्यात् । न च ‘ अग्निज्योतिः ’

‘सूर्यो ज्योतिः’ इति मन्त्रवर्णतस्तद्वाभसंभव इति शङ्क्यम् । ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति’ ‘सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः’ इति मन्त्रविधोः सायंप्रातःप्रत्यभिज्ञावलेन यदग्नये चेति वाक्यद्वयविहितविशिष्टकर्मन्तरविषयत्वावगमेनाग्निहोत्रवाक्यविहिते कर्मणि ततो देवतालाभसंभवात् । तस्मादत्राग्निहोत्रशब्दस्य नामधेयत्वे कर्मणोऽरूपत्वापाताद्गुणविधानमेव युक्तम् । एवं चाग्निहोत्रमिति द्वितीयाऽप्युपपन्ना भवति । नामधेयत्वे हि भावनाकरणीभूतधात्वर्थवाचित्वात्तृतीया स्यात् । उद्धिदा यजेतेत्यादिवत् । गुणविधित्वे त्वग्नये होमं कुर्यादित्यर्थपयवसानात्सा न विरुध्यते । न च कस्मिन्होमेऽयं देवताविधिः । न तद्वदग्नये चेति विहिते कर्मण्युत्पत्तिशिष्टदेवतान्तरावरुद्धत्वात् । अत एव न दर्शपूर्णमासादिगतहोमेष्विति वाच्यम् । अविहितदेवताकेषु नारिष्ठादिदर्वाहोमेष्वग्निदेवताविधिसंभवात् । न च साध्वर्णिकदेवतान्तरावरोधात्तत्र नाग्निविधिः संभवतीति वाच्यम् । मन्त्रवर्णप्रवृत्तेः प्रागेव ज्ञातिति प्रवृत्तेनाग्निहोत्रवाक्येण तत्राग्नेरेव निवेशादेवतान्तरपदानां च तत्रत्यमन्त्रगतानामैन्द्रान्यायेनाग्निलक्षकत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु यत्र दर्वाहोमेषु न देवताविधिर्न वा मन्त्रान्नानं तत्र गुणविधानं भविष्यति । अस्ति हि वाजसनेयके हव्यवाहकाण्डे सप्तमाध्यायान्ते ‘दर्शपूर्णमासयोरुत्तममनूयाजमिष्ट्वा समानीय जुहोति’ इति तादृशदर्वाहोमविधिः । औपभृतमाज्यं जुह्वां समानीय जुहोतीति तदर्थः । एवं चाग्निहोत्रमिति गुणविधेरेव न तु नामधेयम् । यदग्नये चेत्यादिवाक्यद्वयं तु विशिष्टकर्मन्तरविधायकम् । दध्ना जुहोतीत्यादिस्तु तत्रैव गुणविधिः । ‘सायं जुहोति प्रातर्जुहोति’ इति च तयोरेव विशिष्टकर्मणोर्विश्वजिन्न्यायकल्पे फले समुच्चयविधिः । अन्यथा ‘यदग्नये च’ इति ‘यत्सूर्याय च’ इति पृथग्निधिवलात्पृथगेव फलं कल्प्येत । ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ इति च दर्वाहोमाश्रिताग्निदेवताफले निमित्ते च विधीयते यावज्जीवानुष्ठितदर्वाहोमाश्रिताग्निना फलं कुर्यादिति । तदेवमग्निहोत्रपदं गुणविधिर्न तु नामधेयमिति स्थितम् ।

इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

तत्पर्यं चान्यशास्त्रम् (पू० मी० १ । ४ । ४) ।

वृत्तिः—यस्मिन्गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्ध इति नामधेयं स्यादिति चानुवर्तते । यस्मिन् ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादिवाक्येऽग्न्यादिगुणविधिः संभाव्यते तत्र नामधेयमेव स्यात् । कुतः—यतो नामधेयत्वे प्रधानतोऽभिसंबन्धः । विधेयत्वेन धात्वर्थेन विधिप्रत्ययस्याभिसंबन्ध एकपदवृत्तित्वं लभ्यते । गुणविधित्वे तु विधेयस्य गुणस्य विधिप्रत्ययस्य च भिन्नपदवृत्तित्वं लभ्यते । तथा च गुणस्य विधेश्च संबन्धः पदद्वयसमभिव्याहारवाक्यगम्यो न तु धात्वर्थविधिसंबन्धवच्छ्रुतिगम्यः । न हि समानपदवृत्तित्वलक्ष-

णश्चतुर्धा धात्वर्थस्य विधिसंभवे वाक्येन गुणविधानं युक्तम् । ननु नामधेयत्वेऽरूपत्वं दोषः स्यादित्यत्रोत्तरम्—तत्प्रत्ययं चान्यत्रान्नमिति । चशब्दो ह्यर्थ उक्तसमुच्चयार्थो वा । तच्छब्देन गुणोपदेश इत्युपात्तो गुणः परामृश्यते । यागनामधेयत्वे यागस्य रूपलाभाय यो गुणो विधेयतयाऽपेक्षितस्तं प्रचष्टे विधत्त इति तत्प्रत्ययम् । ‘आतश्चोपसर्गे’ (पा० सू० ३ । १ । १३६) । इति कः । विधित्सितस्याग्न्यादिगुणस्य विधायकमन्यच्छान्त्रमस्ति । अतस्तद्गनिहोत्रादिपदमपि नामधेयं स्यादित्यर्थः । तथा हि ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यग्निहोत्रनामधेयकस्य होमस्य विधिः ।

‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति’ ‘सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः’ इतिविहितमन्त्रवर्णतोऽग्निःसूर्यदेवतालाभः । न च ऋग्यजुर्वेदो होमः स चेत्सायमिति वाक्यभेदः शङ्क्यो होमस्य प्रकरणत एवोपस्थित्या तदंशे शब्दस्य व्यापाराभावात् । ‘यदग्नये च प्रजापतये च’ इत्यादिवाक्यद्वयेऽग्निसमुच्चिनः सूर्यसमुच्चितश्च प्रजापतिर्विधीयते । तत्र मन्त्रवर्णप्राताग्निसूर्यांशे विधिग्यापाराभावान्न विशिष्टविधिगौरवम् । एवं चाग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयविधिः पर्यवस्यति । एतेन समुच्चयस्य चार्थस्य विशेष्यत्वाभावान्न विशेष्यत्वमिति निरस्तम् । तद्विधेराधिकत्वात् । ‘सायं जुहोति’ ‘प्रातर्जुहोति’ इति कालविधिः । सायंप्रातर्व्यवस्थितमन्त्रवर्णलब्धाग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयो विधीयमानोऽपि तदनुवाद्यदेवतानुसारेण व्यवस्थपैव प्राप्तोतीति ‘यदग्नये च’ इति वाक्यद्वये सायंप्रातरित्यनुवादः । अग्निहोत्रमिति द्वितीया तु फलभावनाकरणस्यापि यागस्य ‘नासाधितं करणम्’ इति न्यायेनार्थाक्षितसाध्यत्वाभिप्रायेति प्राञ्चः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । तैत्तिरीयकब्राह्मणे—

‘प्रजापतिरग्निमसृजत’ इत्युपक्रम्य तं प्रजापतिरब्रवीज्जायस्वेति सोऽब्रवीत्किंभागधेयमभिजनिष्य इति । तुभ्यमेवेदं हूयाता इत्यब्रवीत् । स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्निहोत्रम् । तस्मादग्निहोत्रमुच्यते । तद्धूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा हौषीः । उभयोर्वै नावेतदिति । सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति । सायमेव तुभ्यं जुहवन् । प्रातर्महमित्यब्रवीत् । तस्मादग्नये सायं हूयते । सूर्याय प्रातः ।

इति देवताविधिः केवलाग्निःसूर्ययोर्देवतयोर्विधानात् । मन्त्रवर्णप्रातो ज्योतिष्टोमगुणो नाऽऽदत्तव्य आग्नेयादियागे ‘अग्निर्भूर्धा दिवः’ इत्यादियाज्यापुरोनुवाक्यागम्यगुणवत् । ‘तूष्णीमुत्तरामाहुतिं जुहोति’ ‘यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यम्’ इति द्वितीयाहुतिरङ्गत्वेन विधीयतेऽग्निःसूर्यहोमयोरेव प्राधान्यावगमात् । श्रूयते हि वाजपत्नेयके—‘यामग्रे जुहोति सा

परित्यज्य कर्मन्तरमेवैष वाक्येषु विधेयम् । न चोपसद्भिश्चरित्वेत्यस्य तेषां द्वादशोपसदः सोममुपनह्य मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति पाठप्राप्तोपसदानन्तर्यानुवादकतयोपपत्तेर्वाक्यभेदा-
 प्रसङ्गादस्तु प्रसिद्धाग्निहोत्रकर्मणि गुणविधिरिति वाच्यम् । पाठो ह्याकाङ्क्षितमेव क्रमं प्रापयितुमीष्टे न त्वनाकाङ्क्षितमपि । एकप्रयोगवचनपरिगृहीताङ्गानामेव हि क्रमाकाङ्क्षा भवति तेषामित्थंभावाकाङ्क्षया युगपदुपनिपातात् । न च प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः कुण्डपायिनामयनस्य चाङ्गाङ्गिभावोऽस्ति येन तेषां कुण्डपायिनामयनमुपयन्तीत्येकप्रयो-
 गवचनपरिगृहीतत्वात्क्रम आकाङ्क्षेत । ‘ दीक्षितो न ददाति न जुहोति - न पचति ’ इति सोमक्रतुमध्ये पुरुषार्थहोमप्रतिषेधेन प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणस्तत्रैवोपनिपाताभावाच्च । एवं च कास्येष्टीनामिवात्र पाठस्य क्रमप्रापकत्वासंभवेनोपसद्भिश्चरित्वेत्यस्य पाठप्राप्तक्रमानु-
 वादकत्वानुपपत्त्योपसदस्तदानन्तर्यं मासश्चेति त्रयमपि विधेयमिति स्वीकार्यमिति भवेदेव वाक्यभेदः । एतेन ‘ दीक्षितो न जुहोति ’ इति प्रतिषिद्धस्य प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः प्रतिप्रसवरूपेण वा सत्रैकदेशत्वेन वा विधिरिति प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या प्राप्तकर्मण्यने-
 कगुणविधानसंभवेन प्रतिप्रसवायोगात्सत्रसंबन्धस्योपसदादीनां च प्रसिद्धकर्मणि विधौ वाक्यभेदापत्त्या सत्रैकदेशत्वेन विध्यनुपपत्तेश्च । तस्मादत्र कर्मन्तरविधानमिति भाष्यानु-
 सारी पन्थाः । तमिमं प्रकारं भङ्क्त्वा प्रकारान्तरमुपेक्षितं वार्तिके तद्यथा—अप्रकृता-
 भिधानात्मकं प्रकरणान्तरं न पृथक्शब्दान्तरादिवकर्मभेदकोपाधिः । प्रसिद्धाग्निहोत्रादि-
 कर्मण्यसंभवत उपसदादिगुणादेव कर्मभेदसिद्धेः । नन्वत्राप्रकृताभिधानापरपर्यायात्प्रक-
 रणान्तरादेव कर्मभेदो न तु गुणात् । अप्रकृताभिधानं हि प्रागनवगतान्निहोत्रादिकर्मा-
 भिधानम् । तच्च प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण्यसंभवत उपसदादिगुणादध्यवसीयते । तथा च कर्मभेदावगमकप्रकरणान्तरस्याऽऽत्मलाभ उपक्षीणत्वाद्गुणस्य नात्र कर्मभेदकत्वमिति चेन्न ।
 एवं सति वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्राप्यप्रकृताभिधानादेव कर्मभेदापत्तौ गुणस्य कर्मभेदक-
 त्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्पूर्वकर्मासंयोगिनो वाजिनगुणस्याप्रकृताभिधानस्वरूपलाभ एवोपक्षीण-
 त्वात् । किं बहुना शब्दान्तराभ्याससंज्ञानामपि विधेरप्रकृताविषयत्वबोधन एवोपयोगः ।
 अप्रकृताभिधानाच्च कर्मभेद इति वक्तुं शक्यतया सर्वत्र प्रकरणान्तरमेव भेदकं स्यात् ।
 शब्दान्तरादीनां शेषाणां प्रकरणान्तरेण शेषिणाऽविनाभावात् । न हि शब्दान्तरादीनां परस्परपरिहारेणैव प्रकरणान्तरपरिहारेण क्वचिद्वर्तनं संभवति । तथा च तैः सह प्रकरणा-
 न्तरस्य कथं पृथक्परिगणनं स्यात् । न हि प्रधानस्योपसर्जनभूतैः सह परिगणनमुचितम् ।
 किंचोपसद्भिश्चरित्वेत्यस्य संनिहिताग्निहोत्रवाक्यान्वयेन शान्ताकाङ्क्षत्वाच्चिराकाङ्क्षत्वाच्च दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां न तेषु तस्यान्वयः । एवं च दर्शपूर्णमासादिवाक्येषूपसदां तदानन्तर्यस्य चाविधानान्मासमात्रस्यैव गुणस्य विधानाद्वाक्यभेदाभावेन नास्नोपास्थितस्य प्रसिद्धदर्शपूर्णमासादिकर्मणः परित्यागाभिधानं प्रकरणान्तरं तत्र नास्तीति कर्मभेदो न स्यात् । तस्मादत्र वाक्यभेदप्रयुक्तमप्रकृताभिधानं न कर्मभेदप्रयोजकम् । किं तु शब्दा-

न्तरादिवदप्रकृताभिधानापादकं, किञ्चिन्निरूपणीयम् । तत्तु प्रकरणाविच्छेदापरपर्या-
यं पूर्वकर्मासनिधानमेव । तथा हि विच्छिन्नप्रकरणं कर्म द्वेषोपादेययुक्तमनुपादेययुक्तं
च । तत्र ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यादावुपादेयस्थल आहवनीयादिगुणस्य होमे प्रसक्तेः
संपादयितुं शक्यत्वेनोपादेयतया होमोद्देशेन निधानसंभवेन विशिष्टविधिगौरवभीत्या कर्मण
उद्देश्यत्वावश्यभावे दूरस्थस्यापि होमस्य सिद्धवन्निर्देशवलेनाभिधानादिना कथंचिद्वृद्धौ
विपरिवृत्तिं संपाद्य यो होमः स आहवनीय इत्येवं गुणविधिसंभवः । अनुपादेयगुगस्तु
पञ्चधा—

“ देशः कालो निमित्तं च फलं संस्कार्यमेव च ।

इति मीमांसकाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ” इति ।

तदिह मासस्याग्निहोत्रादिकर्मणि प्रसक्ते संपादयितुमशक्यतया दध्यादिशदानयनादि-
क्रियाविशिष्टत्वेनाननुष्ठेयतया चानुपादेयस्याग्निहोत्रादिकर्मोद्देशेन पर्यवसानगत्याऽपि विधा-
नासंभवेन यो मासस्तत्राग्निहोत्रादि कुर्यादित्येवं मासानुवादेनाग्निहोत्रादिकर्मण एव भावार्था-
धिकरणन्यायेन विधेयतया विहितस्य विधानान्यथानुपपत्तेः प्राप्तवन्निर्देशाभावेन परंपर-
णपठेन च पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञाविरहाच्च सिध्यति कर्मभेदः । ' पौर्णमास्यां यजेत ' ' सायं
जुहोति प्रातर्जुहोति ' इत्यादौ कालोद्देशेन कर्मविधावपि न कर्मान्तरत्वमिति ' संनिधौ
त्वविभगात् ' इत्यधिकरणेऽनुपपदेव वक्ष्यामः । तत्र मासस्यानुपादेयत्वेऽपि तत्र कर्मणोऽ-
नुष्ठेयतामात्रेण कथंचिद्विधिसंस्पर्शात्परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वलक्षणपार, धर्मात्मकशेषत्वरूप-
मङ्गत्वमुपपाद्यम् । ननु मासाग्निहोत्रादिवाक्येषु प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः सान्निधिकृतप्रत्यभि-
ज्ञाविरहेऽपि नामधेयकृता तत्प्रत्यभिज्ञाऽस्ति । न च नाम्ना तद्विपरिवृत्तावपि तत्रानुपादेय-
स्य सिद्धयसंभवाद्विपरिवृत्तिरप्रयोजिकेति वाच्यम् । प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणि मासविध्य-
संभवेऽपि तस्यैव कर्मणो नाम्ना विपरिवर्तमानस्य कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधिसंभ-
वादिति चेन्न । प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधानेऽप्याग्निहोत्रा-
दिशब्दस्य धात्वर्थमात्रनामधेयतया तेन भावनाया उपस्थित्यभावेन तद्देशस्याप-
रिहार्यत्वात् । किं च मासं जुह्वतीत्याख्यतवार्तिना धातुना स्वरसतो लिङ्गसं-
ख्यान्वयानर्हसाध्यत्वरूपेण कर्मान्तरमभिधीयत इत्यग्निहोत्रादिनाम्नाऽपि साध्यरू-
पेणैव तदभिधेयं नाम्न आख्यातपरतन्त्रत्वात् । अतः कथं मासाग्निहोत्रादिवाक्येऽग्निहो-
त्रादिनाम्ना प्रसिद्धस्य कर्मण उपस्थितिः । अस्तु वाऽत्र नाम्ना सिद्धरूपेणोपस्थिति-
स्तथाऽप्याख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीतस्य प्रसिद्धहोमस्य कथं तेनोपस्थितिः । न च नाम्ना तद्रू-
पोपस्थित्यभावेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रादिशब्दो यद्रूपाचकस्तद्रूपविपरिवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् ।
विध्यर्थं हि प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणो विपरिवृत्तिर्निर्होच्यते । विधिश्च सिद्धरूपस्य नाम्नोप-

स्थाप्यस्य न संभवति भावार्थाधिकरणे धात्वर्थविधिविषयाकारसमर्पणं धातुनैव न तु नाम्नेति प्रतिपादनात् । ततश्च सिद्धरूपस्य नाम्ना विपरिवृत्तिरिहानुपयुक्तैवेति न प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधिसंभवः । एवं च विध्यनर्हानुपादेय-गुणश्रवणेन कर्मणो विधेयतया सिद्धवन्निर्देशाभावेन तद्विपरिवृत्त्यभावात्मके पूर्वकर्मासंनिधानापरपर्याये प्रकरणान्तरे सति मासाग्निहोत्रादिविधेरप्रकृतविषयतया प्रयोजनान्यत्वं कर्मभेदः सिध्यतीति सूत्रयोजना । न चैवमप्यनुपादेयगुणनिबन्धनत्वात्कर्मभेदस्य गुणात्कर्मभेद एव पर्यवस्यतीति वाच्यम् । विधीयमानो हि गुणः पूर्वकर्मण्यसंभवन्कर्म भिनत्ति । न चात्र मासगुणो विधानमर्हत्यनुपादेयत्वात् । एवं 'सरस्वत्या दक्षिणे तीरे आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः' इत्यादिदेशसंयुक्ते "सत्रायाऽऽगर्थं विश्वजिता यजेत" इत्यादिनिमित्तसंयुक्ते च वाक्ये द्रष्टव्यम् । प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे प्रसिद्धाग्निहोत्रादिषु यावज्जीवादिवालैर्मसस्य विकल्पः कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्राद्यननुष्ठानं च सिद्धान्ते तु तदुभयाभाव इत्याद्युक्तम् । विस्तरस्तूच्चावचो वार्तिकादावनुसंधेय इति । तस्मात् सर्वस्मिन्विचार्यमाणे मीमांसितेषु वेदवाक्येषु न च मासगुणो नित्याग्निहोत्रेण विकल्पयितुं शक्य इति निरवयवः शास्त्रीयः पन्थाः ।

अग्निहोत्रादिकर्मसु तत्र तत्राऽऽग्नाये सूत्रेषु चानुष्ठेयपदार्थेषु विकल्पं शृणुमस्तत्र यः को वा कल्प इच्छयैव भवत्विति प्राप्तमतस्तत्सम्यङ्मीमांस्यमित्ययमुपक्रमः । न खल्विच्छामात्रेण धर्मानुष्ठानमपि तु नियामकशास्त्रस्य सत्त्वाच्छास्त्रानुसारमनुष्ठानेन भाधितव्यम् । आह च तदर्थमेव भगवानाचार्यः—

मतिर्बहुविदां पुंसां संशयान्नोपजायते ।

केचिदाहुरसावर्थः केचिदासावयं त्विति ॥

धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ।

तदर्थं मीमांसया विकल्पपदार्थानुष्ठानं निर्णयामः ।

एवं हि विकल्पितपदार्थानां दिशो दर्शनम्—

१ दक्षिणाग्निमानीय विदकुलाद्वा ।

२ आनन्तर्ये विकल्पः ।

३ अधिश्रितमध्यधिश्रितमधिश्रितं हिम्, (ङ्) । इति ।

इळायस्पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुषस्व ।

ये प्राभ्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वा ॥

४ स्तुवेण प्रतिषिज्ज्यान् वा ।

५ प्रागुदगुत्तरतो वा ।

६ तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वा ।

७ यवाग्वा पयसा वा ।

इत्यादयो विकल्पाः शतशो दृश्यन्ते न हि तत्र मीमांसनं विनाऽनुष्ठानं कर्तुं सुशक्तं सुशक्तं चेदपि न शास्त्रीयं भवति । केचन मीमांसका भगवतो जैमिनेः सूत्रमन्यथा व्याचरव्युस्तत्प्रदर्श्य ततो यथार्थव्याख्यानं कुमारिलभट्टपादानां प्रदर्शयामः—

प्रक्रमाद्वा नियोगेन (पू० मी० २ । ४ । २२) ।

वाशब्द एवार्थे । नियोगेन वैकल्पिकानां पदार्थानां प्रयोगादावेकतरनिर्धारणेनैव प्रयोगस्य प्रक्रमादुदिते होष्यामीति निर्धार्य प्रक्रान्तेऽग्निहोत्रप्रयोग उदयात्प्रवृत्तेऽनुष्ठिते सति दोषः । एवमनुदिते होष्यामीति प्रक्रम्योदितहोमप्रयोगेऽपि । अत उभयथाऽपि प्रायश्चित्तविधानं कर्मैकत्वेऽप्युपपद्यते । अत्रोदितानुदितकालयोरन्यतरकालं प्रतिप्रयोगमादौ निर्धार्य प्रयोगक्रमो न तु सर्वप्रयोगादावेव सक्तनिर्धारणम् ‘ यदि वैमृधं निर्वपेदन्वेव निर्वपेत् ’ इतिवदत्र वचनाभावात् । प्रयुत वाजसनेयके चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि ‘ आनीकवत्ते क्रौडिने च साकं सूर्येणोद्यता निर्वपति ’ इति सूर्योदयकालिके कर्मणि प्रातरग्निहोत्रपूर्वोत्तरकालिकत्वयोरैच्छिकविल्लपानुवादो दृश्यते—अथ प्रातरहुते हुते वाऽग्निहोत्र इतरथा कामयेतेति । कल्पकाराणामन्ययमेवार्थोऽनुमतः । आपस्तम्बक्रात्यायनसत्यापादादौ हि दाक्षायणयज्ञस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामादिविकल्प उक्तः । सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पोऽनेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेतेत्यादिना । तथा वैमृधविषयेऽपि ‘ तस्य याथाकामी प्रक्रमे प्रक्रमात्तु नियम्यते ’ इत्यादिनाऽऽदिविकल्प उक्तः । धूर्तस्वामिभाष्ये च पुनः पुनः प्रक्रमनियमवचनाद्यत्र प्रक्रमनियमवचनं तत्रैव प्रक्रमनियमो नान्यत्र । तेनाग्निहोत्रादौ द्रव्यकालादीनां न प्रक्रमनियम इत्युक्तम् । ‘ होमकालः संकल्पयितव्यः कर्नादाविति च ’ । तस्मादुदितानुदितकालयोर्न प्रक्रमनियमः ।

आदिविकल्पः [का० श्रौ० सू० ४-१५४] ।

शाखान्तरादादित एवाऽऽरभ्याऽऽन्ताद्विकल्पः । आदावारम्भ एव विकल्पो यस्य स आरभ्यते न वेति । यद्यारभ्यते तदा यावज्जीवं क्रियत एव । तदुक्तम्—

रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता श्रपणं हविः ।

आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा मताः ॥ इति ।

अत्र त्रिकाण्डमण्डनाचार्यः—

रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता श्रपणं तथा ।

आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मृताः ॥ इति ।

इमे पञ्चाऽऽदौ प्रथमारम्भे ये पक्षा विधृतास्ते सर्वदा यावज्जीवं स्वस्वकालेऽनुष्ठेयाः । तानेवाऽऽह—रूपमिति । एतेषामुदाहरणानि देवयाज्ञिकादिभिर्भाष्यादिषु लिखितानि तान्येवोच्यन्ते—

१ रूपम्—दाक्षायणदर्शपूर्णमासस्वरूपादि ।

२ कालः—उदितानुदितादिः ।

३ अनुनिर्वापः—वैमृधादित्येष्ट्यादिः ।

४ देवता—इन्द्रमहेन्द्रादिः ।

५ श्रपणम्—गार्हपत्य आहवनीये वा ।

अत्र सर्वत्राऽऽदिपदेनातिसदृशमेवोपादेयम् । अन्यथा कालशब्देन सद्यस्कालपञ्चाहि-
कैकाहिकादिनक्षत्रादीनामपि नियमः प्रपद्येत । एवं रूपमित्यनेन सुसदृशं तत्कार्यकारि-
ग्राह्यम् । तच्च पूर्वोक्तम् । केचिद्रूपोदाहरणं यावापृथिवीयस्यैकपालमाज्यमित्याहुः ।
तच्चिन्त्यम् । कालादिसंपत्तौ कृतप्रायश्चित्तेष्टेस्तदभावे पूर्णाहुत्यसंभवापातात् । न चेष्टा-
पत्तिः । व्यवस्थाशास्त्रमसमञ्जसं स्यात् । किंच तत्रापि गव्यत्वादिकमपि परिगृहीतं सुदु-
स्त्यजं स्यात् । समिद्द्रव्यादिष्वपि पर्णमयत्वादीनां पूर्वपारिग्रहापत्तेश्च । तथा च सर्वम-
शक्यारम्भणीयं च स्यात् । देवतायाः पुनर्विधानाच्च । न्यायस्य त्वगतिकगतिकत्वात्सर्वेभ्य-
इत्यत्रैव दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वैत्यादिपारस्करगृह्योक्तहोमद्रव्येषु गोभिलोक्तेषु च परिगृहीतरूपा-
भेऽपि कादाचित्कत्वं व्याहन्येत । न च सिद्धमिष्टम् ।

सायंहोमेषु यद्द्रव्यं प्रातर्होमेषु तद्भवेत् । इति यज्ञपार्श्वीयमण्डनादिधृनवचनानर्थ-
क्यापाताच्चेति दिक् ।

१ अन्ये तु रूपमित्यनेन किरारूपम् । अग्निष्ट इत्यद्विरभिमृशति सङ्गच्छि-
र्भत्यादि ।

२ कालरूपम्—उदितानुदितहोमिनोरप्यपूर्वक्षणरूपम् ।

३ मन्त्ररूपम्—प्रयुष्टमित्यादि ।

४ देशरूपम्—प्राक्संस्थमुदक्संस्थादि ।

५ द्रव्यरूपम्—आज्यपुरोडाशादि ।

६ बर्हीरूपम्—कुशकाशादि ।

७ सभिद्रूपम्—पलाशोदुम्बरादि ।

एवमन्यत्सर्वमाचमने प्राङ्मुखोदङ्मुखश्चादिकं वदन्ति ते परास्ताः । कालादीनां पृथ-
गुपदेशवैयर्थ्यात् । अशक्यानुष्ठानप्रसङ्गाच्च ।

पूर्वैव योनिः पूर्ववृत्पुनराधानकर्मणि ।

इत्यादिवचनवैयर्थ्याच्चेति संक्षेपः ।

अनेन केचन स्वपाण्डित्यरूपापनार्थं पुराणोक्तव्रतैकादश्यानुष्ठाने पण्डितैश्चिह्नोन्नाद्यनुष्ठानं
नानुतिष्ठन्ति ते तु शास्त्रबहिर्गीता इति विद्वद्गोष्ठीनिवेशनानर्हा इत्यलं तदाचारविचारेण ।
अन्यत्सर्वमप्यभिहोत्रविषये सूत्राभ्यायमीमांसनाविरोधि यदनुष्ठानं तत्तुल्यमेतद्वैक्या-
नुष्ठेयमिति बिदुषामिति गोचरः पन्थाः । इत्यलमिति विस्तरेण ।

इत्यभिहोत्रमीमांसा ।

पक्षहोमशेषहोमसमस्यहोमानामनुक्रमन्यतो ब्राह्ममिति न्यायादस्मत्सूत्राविरुद्धत्वाङ्गराजा-
दिभिः सूत्रितत्वादापस्तम्बाश्रयायनाचार्यैरपीङ्गितेन सूचितत्वादापत्कालोपयोगिनां ग्रन्थे
निबन्धनमिति मन्तव्यम् ।

अथ प्रवासविधिमीमांसनम् ।

आहिताग्निना प्रवासः कर्तव्यो वा न वेति चिन्तन आपदि कर्तव्य इति प्राप्नोति ।
कथमापदीत्येतत्समधिगतमुच्यते प्रवत्स्यन्नग्निं प्रज्वल्येत्याचार्यसूत्रम् । प्रवसति यजमाने
नित्यहोमानुमन्त्रणप्रभृतयो विधयो लुप्यन्ते । न हि लोपः शास्त्रीयो भवति । तस्मादापदि
प्रवासः । प्रवासकालनियमोऽस्ति वा न वा । अस्तीत्युच्यते । पर्वपर्यन्तं प्रवसितुं शक्यम् ।
पर्वणि तु स्वयं पर्वणि जुहुयादित्युक्तत्वात्पर्वण्यवश्यं यजमानेन होतव्यम् । अन्यदपि मह-
त्यामापदि प्राप्तायां पर्वण्यपि प्रवासः शक्यते । प्रवसत्यग्ने हविर्निर्वस्वामीत्यापस्तम्बाचा-
र्येण सूत्रितत्वात् । ततोऽप्यन्ततो गत्वाऽपि महत्तमायामापदि प्राप्तायामासंवत्सरं प्रवासम-
र्यादा न ततः परम् । इयमनुज्ञाऽपि विमताऽस्ति तथाऽपि निर्दिशामः । तत्प्रामाण्यविषये
भूमिदेवा एव नः प्रमाणम् ।

वृत्तिः—अथ पवित्रेष्ट्यामधिकारिणमाह—

सैषा संवत्सरमतिप्रवसतः । (आ० श्रौ० सू० २ । १३ ।)

कर्तव्येति शेषः । यः संवत्सरमतीत्य प्रवासं करोति सोऽतिप्रवसन्तस्यैषा कर्तव्ये-
त्यर्थः । इह प्रवसत इति पुंस्त्वमुपलक्षणं पत्न्यामपि प्रवसन्त्यामिष्टत्वात् । तथा च बौधा-
यनः—पथो एतसोऽपरिमितं प्रवसति । न संवत्सरमतिप्रवसतीत्येवेदमुक्तं भवति । स
चेदतिप्रवसेत्पवित्रेष्ट्या यजेतेति । अथो एतसोऽपरिमितं प्रवसति न संवत्सरमतिप्रवसती-

त्यविशेषाज्जायापत्योराहिताग्न्योर्विज्ञायतेऽर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नी च । ऐतरे-
यब्राह्मणेऽपत्नीकस्याप्यग्निहोत्रानुष्ठानं नित्यमभिहितम् । तेन पत्न्याः सत्त्वे तस्याः
प्रवासो न मीमांसाभिमत इति विचारसहम् ।

अथ पिण्डपितृयज्ञमीमांसा ।

पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात् । (आ० प० सू० ३६ । ख० २ ।)

क०—स्वस्य कालः स्वकालः स्वकालस्य विधौ पितृयज्ञो नामामावास्यायामनारभ्याधी-
तस्तस्य स्वकालो विधीयते । अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीतिवन्न कर्मसंबन्धः । अतः ‘ तस्मात्पितृ-
तृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते ’ इति कालमात्रविधानादनङ्गं स्यात् ।

ह०—पितृणां यज्ञः पितृयज्ञः । अत्र पिण्डपितृयज्ञः पितृयज्ञ इत्यभिधीयते । ‘ तस्मात्पितृ-
भ्यः पूर्वेषुः क्रियते ’ इति दर्शपूर्णमासप्रकरणे दर्शनात् । कर्ममध्यवर्तित्वादङ्गत्वे प्राप्त
इदमुच्यते—अनङ्गं पिण्डपितृयज्ञः स्यात् । कुत्रः स्वकालविधानात् । अमावास्यायामपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञ इति । न ह्यङ्गत्वे पृथक्कालो विधीयते यथा प्रयाजदेः ।

तुल्यवच्च प्रसंख्यानात् । (आ० श्रौ० प० सू० ३७ । ख० २ ।)

क०—दर्शपूर्णमासाभ्यां सह तुल्यवत्प्रसंख्यानाद्गणनात्तद्वदेवानङ्गम् । एवं श्रुतिः—चत्वारो
महायज्ञा अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पिण्डपितृयज्ञ इति । एवं तुल्यवत्प्रसं-
ख्यानान्नाङ्गम् ।

ह०—तुल्य इव तुल्यवत् । प्रसंख्यानं परिगणनं परिगणनादित्यर्थः । एवं हि श्रूयते—
‘ चत्वारो वै महायज्ञा अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पिण्डपितृयज्ञ इति ’ ।
यद्वा प्रसंख्यानं विधानम् ‘ अप्यनाहिताग्नेः ’ इत्याहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च तुल्यवद्विधानादित्यर्थः ।
अत्र ह्यनाहिताग्नेर्व्यक्तमनङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति । तद्वदेवाऽऽहिताग्नेरपीति ।

प्रतिषिद्धे च दर्शनात् । (आ० श्रौ० प० सू० ३८ । ख० २ ।)

क०—प्रतिषिद्धेऽमावास्यायागे पिण्डपितृयज्ञो दृश्यते पौर्णमासीमेव यजेत नामावा-
स्यां पिण्डपितृयज्ञमनुवदन्तदनङ्गं दर्शयति ।

ह०—एवं हि शाखान्तरे श्रूयते ‘ पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवानामावास्यां पिण्डपितृ-
यज्ञमेवामावास्यायां कुरुते ’ इति दर्शे प्रतिषिद्धेऽपि पितृयज्ञमनुवदन्ननङ्गभावं दर्शयति ।
अनङ्गत्वाच्च कुण्डपायिनामयने न क्रियते नक्षत्राधानानन्तरे च दर्शेऽपि क्रियते । अदृष्टच-
न्द्रायां प्रतिपद्यपराह्णे क्रियत इति प्रयोजनानि । तत्राऽऽहवनीयस्य न प्रणयनमर्थाभा-
वात् । नित्यश्चायं पिण्डपितृयज्ञः ‘ मासि पितृभ्यः क्रियते ’ इति श्रुतेः । मासि मासि
पितृभ्यः क्रियत इत्यस्याः श्रुतरेयोऽवधार्यते । ‘ तस्मादहरहर्मनुष्याः ’ इति वीप्साधिकारे

श्रूयमाणत्वात् । वीप्सायां च नित्याधिकारो गम्यते । यथा—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्ठो-
मेन दजेत’ इति नित्येष्वपि स्वर्गफलं केचन मन्यन्ते ।

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥ १९ ॥ तुल्यवत्प्रसंख्यानात् ॥ २० ॥
प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (शास्त्र० अ० ४ पा० ४ अ० ८ ।)

क्रत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः ।

अमावास्योक्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता ॥ ११ ॥

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यनारभ्याधीतः पिण्डपितृयज्ञः क्रत्वर्थ उत
पुरुषार्थ इति संशये कर्मवचनेनामावास्याशब्देन समभिव्याहारात्तदङ्गत्वम् । यद्यपि काल-
स्यापि साधारणोऽयं शब्दस्तथाऽपि फलकल्पनापरिहाराय कर्मवाचिनैवाङ्गी क्रियते ।
तस्मात्क्रत्वर्थ एवायमाहिताग्नेः । अनाहिताग्नेरप्यनाहिताग्निना कार्य इति विहितः । तस्य
क्रत्वभावाद्भवतु पुरुषार्थः । तथा च भगवता मनुना ‘न दर्शेन विना श्राद्धनाहिताग्नेर्द्विज-
न्मनः’ इति वदता दर्शाङ्गत्वं प्रदर्शितम् । अनङ्गं हि तेन विना क्रियते तस्मादर्शाङ्गम् ।

नैवं साधारणत्वेऽपि सामानाधिकरण्यतः ।

कालवाचित्वमेव स्यात्तत्सापेक्षश्च कर्मणि ॥

यद्यपि तावत्साधारणोऽमावास्याशब्दस्तथाऽप्यपराह्णसामानाधिकरण्यलिप्सया कालवा-
चित्वमध्यवसीयते । न चापमतीतसाधारणः । काले हि निरपेक्षोऽयं कालसंबन्धापेक्षया
तु कर्मणि वर्तते । तस्मात्कर्मसमभिव्याहाराभावादनङ्गम् । मनुवचनस्य त्वयमर्थः—श्राद्ध-
शब्देन मासि मासि श्राद्धमुच्यते । दर्शशब्देनाप्यमावास्याकालः । तदयमर्थः—अमावा-
स्यायामेवाऽऽहिताग्निः श्राद्धं कुर्यान्न तेन विना सर्वेष्वेवापरपक्षाहःसु क्रियमाणः पितृन्प्राणा-
तीतिरमृत्यन्तरवशादन्येष्वप्यहःसु कुर्यादिति । एवं च स्मृत्यन्तरमनाहिताग्निविषयं भवि-
ष्यति । तत्सिद्धं पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गत्वम् ।

अथाऽऽग्रयणमीमांसा ।

यद्यपि पूर्वमाग्रयणमीमांसा प्रादर्शि तथाऽपि कश्चित्छेपभूत एव भागः प्रदर्श्यते—

अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात्कांस्यभोजिवद्मुख्येऽपि । (शा० ३४ ।

अ० १२ । पा० २ अ० १४ ।)

बर्हिर्माग्रयणे किञ्चित्प्रसूनं वा बहुत्वतः ।

प्राथम्याच्चाग्रिमो मैत्रप्रलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥ १९ ॥

आग्रयणेष्टबौमैन्द्राग्रवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानि हवींषि तत्र द्यावापृथिव्यस्य वैश्वदेविकद्या-
वापृथिव्यविकारित्वात्प्रसूनं प्राप्तमैन्द्राग्नादेश्च प्रसूनमग्रसूनं वा बर्हिर्मात्रं तत्र समानतन्त्रेषु
किं प्रसूनमग्रसूनं बोपादेयमुत प्रसूनमेवेति संशये मुख्यत्वाद्भूयस्त्वाच्चानियम एव युक्तः ।

भवेत् । न ह्यनियमो नाम किञ्चिदङ्गं यदनुगृह्येत बर्हिर्मात्रं त्वङ्गं तच्च सूनोपादानेऽप्यवि-
रुद्धमिति न कस्यचिद्वैगुण्यम् । अनियमे तु द्यावापृथिवीयस्य वैगुण्यं स्यात् । न चावैगु-
ण्यसंभवे तद्युक्तम् । तस्मात्प्रसूनमेव स्यात् ।

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ न
वाऽविरोधात् ॥ ३६ ॥ अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥ (शा० अ० १२ पा०
२ अ० १५ ।)

द्यावापृथिव्यस्तन्त्री स्यात्सर्वे वा तन्त्रिणोऽग्रिमः ।

• भैषण्यायात्प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ॥ २० ॥

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात्समाश्रितम् ।

तन्त्रित्वनियतौ शक्तं नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥ २१ ॥

एवं तर्ह्यनेनैव द्यावापृथिव्यतन्त्रलिङ्गभूतेन बर्हिषां सर्वमेवेदं द्यावापृथिवीयं तन्त्रमैन्द्रा-
ग्नादेस्तु तदेव तन्त्रं प्रसज्यतेऽतो विरुद्धेष्वपि धर्मेषु द्यावापृथिवीय एव स्यात् । न ह्ये-
तदैकान्तिकं द्यावापृथिवीयतन्त्रलिङ्गं साधारणमिदमविरोधात्संगृहीतं न त्वनेन द्यावापृ-
थिव्यं तन्त्रं नियन्तुं शक्यम् । तस्मात्सर्वे तन्त्रिण इति विरुद्धेषु धर्मेषु ऐन्द्राग्नादिधर्मः
कर्तव्यो मुख्यभूयस्त्वाम्यामिति । अत्राऽऽहिताग्नेः कश्चिदापःकालिकत्वेन समुपस्थितः
कल्पो गृह्यसूत्रोक्तः समुल्लिख्यते—पूर्वं स्थालीपाकः कार्य इति तावदापस्तम्बाचार्येण
सूत्रितं तथाऽऽश्वलायनाचार्योऽपि सूत्र्यां बभूव तत्प्रदर्श्यते—

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः सजूर्वि-
धाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्यावा-
पृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयणस्थालीपाकः । अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ।
(आ० गृ० सू० २ । २ । ४—५ ।)

भाष्यम्—सजूर्ऋतुभिरित्येवमादयस्त्रयो मन्त्राः । एतैराहिताग्नेराग्रयणस्थालीपाको
भवति । आहिताग्निवचनं किमर्थम् । विशेषादाहिताग्नेश्चानाहिताग्नेश्च भविष्यति । यथा
श्रवणकर्मोच्यते । यथाऽऽहिताग्नेर्न विधीयते त्रेतायामाग्रयणस्थालीपाको न स्यात् । कस्मा-
दाग्रयणस्य विहितत्वात् । अथ कोऽयं स्थालीपाको भवति । आहिताग्निरिति त्रेतायामिति
वर्णयन्ति । तत्र न प्राप्नोति कस्मादेकाग्निप्रकरणे विहितत्वात् । उच्यते—प्रकरणं बाधित्वा
त्रेतायामेव भवति । भवति किं कारणम् । अनाहिताग्नेः शालाग्नौ भवति नियमोपदेशात् ।
शास्त्रान्तरदर्शनाच्च । “गार्हपत्ये स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽग्नये देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्भ्यः”
इति । तस्मात्त्रेतायां भवति । तत्रैव वर्कतव्य इह विधानमेतत्प्रयोजनं पाकयज्ञप्राप्त्यर्थम् ।
आहिताग्नेरपि शालाग्नावनाहिताग्नेश्च शालाग्नौ वाग्रयणस्थालीपाको भवति । अथ

शालाग्नौ वचनमपार्थकम् । कस्मादशालाग्नेर्भविष्यति । कर्मणः प्राप्तवान् । शालाग्निर्गृह्य इत्युच्यते । एवं सिद्धे शालाग्निग्रहणं वाऽऽग्रयणं ज्ञापयति । पूर्वविधानं शालाग्नौ भवतीति । तेन त्रेतायां तत्सिद्धं भवति । एतेनैते सर्वे पक्षा अग्निहोत्रहोमादय आग्रयणस्थालीपाकान्ता आहिताग्नेर्विकल्पन्ते । कस्मादेकार्थत्वात् । अनाहिताग्नेश्चाऽऽग्रयणस्थालीपाको गृह्यत एवं भवतीति सिद्धम् ।

ना० वृ०—अविशेषादाहिताग्नेरपि सिध्यति श्रवणाकर्मदिवत् । आहिताग्निग्रहणं किमर्थम् । अत्र ब्रूमः—आहिताग्नेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादतदग्रयणं न प्राप्नोति । तस्मादाहिताग्निग्रहणम् । अयं चाऽऽपत्काले द्रष्टव्यः । इदं चास्य त्रेतायां भवति नौपासने । तत्तु साधयिष्यामः । शास्त्रान्तरे च दृश्यते ‘आग्रयणदेवतभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थभ्यः’ इति । तस्मात्त्रेतायामिति सिद्धम् । इह तु विधानं पक्षयज्ञधर्मप्राप्त्यर्थम् ।

अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ।

वृत्तिः—अनाहिताग्नेरप्याग्रयणं कार्यम् । तच्च शालाग्नौ भवति । शालाग्निर्नामैवापासनः । तर्हि शालाग्निग्रहणमपार्थकम् । सत्यम् । नियमार्थं तु तत् । अनाहिताग्नेरेवौपासन इति । तेनाऽऽहिताग्नेस्त्रेतायामिति सिद्धम् । स्विष्टकृतं कृत्वा चरोरेकदेशं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृशेत् ‘प्रजापतये त्वा’ इति मन्त्रेण । ततः ‘भद्रान्नः श्रेयः’ इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवाऽऽसीनो नाभिमालभेत् ‘अमोऽसि’ इति । पत्नी हविःशेषं प्राश्नाति तूष्णीम् । होमशेषं समापयेत् । एतत्प्राशनमाग्रयणद्वयेऽपि भवति । सौकर्यार्थमिदमत्र लिखितम् । इदं चाऽऽग्रयणं यदा वर्षस्य तुप्तः स्यात्तदा भवति शरदीत्यर्थः । तथा च वचनम्—‘शरदि व्रीहिर्मिजेत’ इति । तत्र च पर्वाणि भवति । यवाग्रयणं च न कार्यम् । श्यामाकैस्तु प्रस्तरं कुर्यान्नाऽऽग्रयणं दृष्टत्वात् । अपि वाऽत्र समानतन्त्रं कुर्यात्सौम्यं चरुम् । अस्य च नामधेयेन होमः । आग्रयणस्थालीपाक इत्यत्र च विशेषणसमास आग्रयणं चासौ स्थालीपाकश्चेति । तत्र स्थालीपाकग्रहणस्येदं प्रयोजनम् । अनाहिताग्नेः स्थालीपाक एव कार्यः । अग्निहोत्री वै नानादयित्वेन सव्यं पक्षः कार्य इति ।

आहिताग्नेराग्रयणानुकल्पस्थालीपाकप्रयोगः ।

संस्कारमीमांसायां प्रदर्शितरीत्या पार्वणस्थालीपाकोक्तरीत्या गार्हपत्ये समित्त्रयं हस्ते गृहीत्वाऽस्मिन्गार्हपत्ये जातवेदसमग्निमिधमेन प्रजापतिं प्रजापतिं चाऽऽवारदेवते आज्येनाग्नीषोमावाज्यभागावाज्येनात्र प्रधानम्—इन्द्राग्नी विश्वान्देवान्द्यावापृथिवी च चरुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमग्निं प्रजापतिं प्रायश्चित्तदेवतामाज्येन सद्यो यक्ष्ये । ततः परिसमुद्ध परिस्तीर्य

चतुरश्वतुरो मुष्टीन्प्रतिदैवतं निरूप्य तथैव प्रोक्ष्यावहत्य त्रिः शुक्लीकृत्य त्रिः प्रक्षाल्य पात्रे सुशृतं चरुं पचेत् । ततः—

सवितुष्टा प्रसव उत्पुनाभ्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति सङ्कन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमाज्यमुत्पूय (अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम-
प्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गमौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानाऽन्तयोर्गृहीत्वा) शृतं हविः सुवगृहीतेनाऽऽ-
ज्येनाभिधार्योदगुद्रास्य बर्हिष्यासाद्य सुवगृहीतेनाऽऽज्येनेधमभिधार्य

अयं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्धय चास्मान्प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहा ।

जातवेदसेऽग्नय इदं न मम ।

इतीधमग्नावाधाय ततः स्तुवेणाऽऽज्यमादायाऽऽधारावाधाय स्तुवेणाऽऽज्यमादाय—

अग्नये स्वाहा अग्नय इदं न मम ।

सोमाय स्वाहा सोमायेदं न मम ।

इत्याज्यभागौ हुत्वा पात्रान्तरे चरुमुद्धृत्य पृथक्कृत्य (नात्राभिर्मर्शः) अवदानधर्मे-
णावदाय

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा ।

इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम ।

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम ।

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा ।

द्यावापृथिवीभ्यामिदं न मम ।

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।

अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्तसर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे ।

अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्थयित्रे सर्वान्नः
कामान्तसमर्थय स्वाहा ।

स्विष्टकृतेऽग्नय इदं न मम ।

इति स्विष्टकृतं हुत्वा चरोरेकदेशं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन पाणिनाऽभि-
मृशेत् । तत्र मन्त्रः—

प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रियै मह्यं यज्ञसे मह्यमन्नाद्याय ।

ततो भक्षयेत् । तत्र मन्त्रः—

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वशेन समशीमहि त्वा ।
स नो मयोभूः पितृवाविशेह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

तत आचम्य तत्रैवाऽऽसीनो नाभिमालभेत । तत्र मन्त्रः—

अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।
स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा स एधि मा मृथाम इन्द्र ॥
इति नाभिमुपस्पृश्याप उपस्पृशेत् । ततः पत्नी हविःशेषं प्राश्नाति तूष्णीम् । ततः—
भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।

इति प्रायश्चित्ताहुतिं स्तुवेणाऽऽज्यद्रव्यकां हुत्वा पूर्णपात्रमभिमृशन्तीं वाचयेत् । तत्र मन्त्रौ—

पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः
सर्वमसि सर्वं मे भूयाः । अक्षितिरसि मा मे क्षेष्टाः ।

पत्न्यञ्जलिमुत्तानमात्मनश्च सव्यं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयंस्तां वाचयेत्—

माऽहं प्रजां परासिचं या नः सयात्ररी स्थ न ।
समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अपीथ ॥

तत उपतिष्ठेत्—

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च ।
यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः ॥

इत्युपस्थायाऽऽचम्यानेनाऽऽग्रयणानुकल्पस्थालीपाकेन कर्मणा भगवानग्निरूपी परमे-
श्वरः प्रीयताम् । आचामेत् ।

मन्त्रभाष्यम् ।

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा ।

भाष्यम्—हे, आहुते त्वमृतुभिर्वसन्तादिभिः सजूः समानप्रीतिरसि । वसन्तादीनां
प्रीतिस्तादृशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सजूःशब्दो योज्यः । विविधं जगद्वधति पोषय-
न्तीति ब्रह्मादयो विधास्तैर्विधाभिः । एवमग्रे योज्यम् । अन्येषां मन्त्राणां भाष्यमाग्रयणम-
न्त्रभाष्ये कृतमेव । अवशिष्टानां संस्कारमीमांसायां प्राकाशि । इति ।

इति मन्त्रभाष्यम् ।

अथ प्रायश्चित्तमीमांसा ।

गणसूत्रेणास्य शब्दस्य साधुत्वम् । तथा च गणसूत्रम्—

“ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ” ।

प्रायश्चित्तम् । तथा च प्रायशब्दः—

प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम् ” ।

राची “ प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चयं उच्यते ” इतिस्मृतेः

हारातः पुंलिङ्गस्तपोवार्त्ता च ।

तापस्तम्बः—

प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते ” (आ० श्रौ० सू० ९ ।

दुद्रदत्तः—

ने सोमादर्वाञ्च नित्यानि कर्माणि यानाह हविर्वज्ञप्रकृतीन्याचक्ष्य-
नीं प्रायश्चित्तवचनमारभ्यते—श्रुतिलक्षणमिति । श्रुतिर्लक्षणं यस्य
हिरणार्थं कर्म प्रायश्चित्तमित्याख्यायते । विधीयत इति विधिः कर्म ।
दिप्रभवो दोषोऽपराधः । स च कर्मणो वैगुण्यं कार्यशक्तिवैकल्य-
मर्थः—कर्मदोषे निमित्ते श्रुतिप्रमितं प्रायश्चित्तमुपदिश्यत इति ।
माणस्य श्रुतिलक्षणत्वे केन विशेषेणोक्तं श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तमिति ।
णेभ्यो नास्ति विशेषस्तथाऽपि पुरुषार्थेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः कर्त्तव्यानां
।ऽऽदरविशेषार्थं पुरुषापराधे महापातकादौ स्मृतिलक्षणमेव प्रायश्चि-
साक्षाच्छ्रुतिलक्षणमिति । अथवा यःपुरुषापराधप्रायश्चित्तं स्मृतिलक्षणं
। कर्मापराधप्रायश्चित्तं त्विदानीं श्रुतिलक्षणत्वाद्विधीयत इत्यर्थः ।

वे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युचीयेरन्नर्थान्तरत्वात् ’

• सू० ९ । १ । २) ।

गन्निमित्तेऽनेकानि प्रायश्चित्तान्याम्नायन्ते यथा दर्शपूर्णमासातिपत्तौ
चेत्यादि तानि तत्र समुचीयन्ते न तु विकल्प्यन्ते । कुतः—

अर्थान्तरत्वाप्रयोजनान्यत्वात् । ब्रीहियववदेकार्थानि विकल्प्यन्ते न तु ब्रीह्याज्यादिवद्भिन्न-
कार्थानि । ननु दोषनिर्घातमेषामर्थं वक्ष्यति दोषनिर्घातार्थानि भवन्तीति स चैक एव सर्वे-
षामैकार्थ्याद्विकल्प एव शोभते । अत्र वदामः— स्थितमिदं तावन्न्यायविदां यन्निमित्ते
कर्माङ्गानि (णि) प्रायश्चित्तानीति । तत्र चैकास्मिन्निमित्तेऽनेकेषामुपदेशात्तेषां
चामीषां युगपदेकप्रयोगविधिपरिग्रहाद्दोषनिर्घातस्य चादृष्टरूपत्वेन ब्रीहियवादिवदेकैकस्य
तत्साधनसामर्थ्यं प्रमाणाभावाच्च पानलेपविरेकैरिव पाप्मानमपश्नद्विरवान्तरकार्यभेदेन
समुच्चितैरेव सर्वेदोषो निर्हण्यत इति गम्यते । तस्मात्पुनस्तमर्थान्तरत्वात्समुच्चयत इति ।
स्यान्मतं वाक्यतस्तेषामेकैकस्य नैरपेक्ष्यावगमान्न समुच्चयसिद्धिरिति । तदपि मन्दम् । अथेन
याति दीपिकया यन्तीत्यादिवत्त्वसाध्यांशनैरपेक्ष्येणापि तदुपपत्तेः । इतरथाऽजया क्रीणाति
हिरण्येन क्रीणाति धेन्वा क्रीणातीत्यत्र ऋगद्रव्याणामपि समुच्चयसिद्धेः । तस्मान्न काचि-
त्समुच्चयानुपपत्तिः । यानि तु शाखान्तरीयत्वेनोपन्यस्तानि सूत्रकृता तत्र विकल्प एव ।
यथा—देवाञ्जनमग्न्यङ्ग इत्येकेषामित्यादौ । यत्र तु सामान्यविशेषभावोपदेशस्तत्र पुनर्बाध
एव सामान्यस्य । यथा—अस्कान्चौरिति स्कन्नाभिमन्त्रणस्य यदद्य दुग्धमित्याभिमन्त्रणे-
त्यादि । समुच्चयान्तां कामं प्रायश्चित्तानि तान्येव तावद्ब्रह्माख्ययन्तामिमानि नामामूनीति ।
तत्राऽऽह—

‘ जपो होम इज्या च ’ । (आप० श्रौ० सू० ९ । १ । ३ ।)

वृत्तिः—चः प्रकारवचनोऽन्यान्यप्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसामिन्धनपुनराधानादीनि संगृ-
ह्णाति । तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । त्रितयोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यख्यापनार्थं
बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्टव्यम् । सन्नेषेतानि प्रायश्चित्तानि समुच्चयान्तां चार्थान्यत्वात् ।
कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्तेऽत आह—

‘ दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति ’ (आप० श्रौ० सू० ९ । १ । ४ ।)

वृत्तिः—दोषः कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्घातेन कर्मण उपकुर्वन्ति कार्यशक्ति-
मविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरनेषां तादर्थ्यमिति चेत्—एतस्मिन्वैगुण्य एतत्कर्तव्य-
मित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्द्वैगुण्यपारिहारार्थमेव तदवसीयत इति भावः । अस्वेषां
दोषनिर्घातः फलं कालोऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि उता-
पवृक्ते कर्माण्याहोस्विदिष्ट्यादेः पर्वद्यपेक्षत्वात्स स कालः प्रतीक्षणीय इति । तत्राऽऽह—

‘ अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि ’ (आप० श्रौ० सू० ९ । १ । ५ ।)

वृत्तिः—अतादिकिञ्चित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युर्नान्यथेति
भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्यनुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं व्याख्यातम् ।

‘निर्हते दोषे पुनः कृत्स्नं कर्म’ (आप० श्रौतसू० ९ । १ । ६ ।)

वृत्तिः—एवं प्रायश्चित्तेन निर्हते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यदप्यकृतमय-
यथाकृतं वा (सत्) कृते प्रायश्चित्तेऽङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेत्युक्तं कृत्स्नमिति ।
तत्राङ्गमपवृक्ते कर्मणि न क्रियते प्रधानानुपकारात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगान्न
क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपवृक्तकलं न क्रियतेऽकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले
तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि ग्राह्यत्वात् । तेनार्वाकपरपर्वणः क्रियैव दर्शपूर्ण-
मासयोस्तच्च परस्तादर्शयिष्यामः । केचित्तु व्याचक्षते—निर्हते दोषे पुनः कर्म कृत्स्नं
भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति । ननु निर्हृतदोषमपि कर्म दोषागमविकल-
शक्तिकं सत्कथं कार्यार्थं कल्पयिष्यते न हि शल्यप्रवेधात्पादेन खड्गः “सन्तुल्यतशल्योऽपि
पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणोऽपार्थक्यत्वनुनः प्रयोगेण भववितव्यम् ।
अत आह—

‘तस्य नावचनात्पुनः प्रयोगः । (आप० श्रौ० सू० ९ । १ । ७ ।)

वृत्तिः—तस्य सकृत्प्रयुक्तस्य कर्मणो नतं वचनात्पुनः प्रयोगो भवति । भवत्येव तु
वचनात् । यथा—“ अन्यां दुग्धं पुनर्हीतव्यमथान्यामिष्टिमनुलवणां तन्वीत ”
इत्यादौ । को ह्यदृष्टार्थस्य कर्मणः कार्यकार्यते शक्यशक्ती वा जानीयात् । नो खल्वन्यो
रूपविशेषान्पश्यति । तस्माद्यस्य शास्त्रमेव पुनः प्रयोगं शास्त्रे कामं तत्र प्रयोक्ष्यते
प्रत्येक्ष्यते च तस्य पङ्क्तोरिव कार्यशक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमस्ति कुतस्तत्र पुनः प्रयोगः ।
प्रत्येक्ष्यते तु तत्र प्रयुक्तस्यैव कर्मणश्चिकित्सितपटलस्यैव चक्षुषः कार्यशक्तिरियत्वं प्रसङ्गेन ।
इति वृत्तिः ।

एतत्सर्वं मनसि नित्राय श्लेकगन्धभूय मण्डनार्थः—

प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।

कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चिनः ॥

साक्षाच्छ्रुत्या विहितं प्रायश्चित्तं तु प्रायश्चित्तप्रकरणे दर्शितमस्माभिरैतरेयब्राह्मणमुदाह-
र्येति न पुनस्तद्विषये प्रयत्यते ।

इदानीं जैमिनीयतन्त्रस्थः प्रायश्चित्तविचारः प्रस्तूयते—

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वस्य निर्घातः । (जैमि-
नीयतन्त्रे १२ । ३ । १६)

दीपिका—यानि प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्ये • निमित्ते विधीयन्ते, यथा—“ यद्युक्ते

यज्ञ आर्तिमियाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, योऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेद्योऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेद्वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेत् ” इत्यादीनि वैगुण्यसमाधित्वायां विधानात्समाधानार्थानि । यान्येक-
स्मिन्वैगुण्ये विधीयन्ते पथिकृद्वैश्वानरादीनि तेषां विकल्पसमुच्चयचिन्तायामदृष्टार्थत्वात्समु-
च्चयप्राप्तावेकैकेन वाक्येन वैगुण्यसमाधानाय निरपेक्षविधानाद्विकल्पः ।

सूत्रार्थस्त्वेवम्—प्रायश्चित्तेषु यस्मान्निष्पन्नेन वैगुण्यरूपनिमित्तेन योगस्तस्मादैकार्थः,
ततश्चैकेन सर्वस्य वैगुण्यस्य निर्घात इति विकल्प इति । अत्राऽऽपस्तम्बाचार्यः समुच्चयं
सूत्र्यांबभूवेति प्रादुर्भूयं प्रागेव । इदानीं तु शिष्टसमाचारो मीसांसकमतेनोभयोः प्रायश्चि-
त्तयोर्विकल्प एव । वस्तुतस्तु प्रयोगशास्त्रानुसारं समुच्चय एवैष्टव्यो याज्ञिकप्रवरैः ।
अत्र विद्यारण्याः—

वैश्वानरे पाथिकृते साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ॥

समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु । (जै० त० १२ । ३ । १७)

दीपिका—यानि पुनर्न दोषनिर्वातार्थानि निमित्ते कर्माङ्गानि(णि) भिन्ने जुहोती-
त्यादीनि तेषां प्रयाजादिवदपर्यायविधानात्समुच्चय इति प्रत्युदाहरणमात्रमेतत् ।

अत्र विद्यारण्याः—

भिन्नस्कन्नादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवमदोषे विहितत्वतः ॥

एतदेव सूत्रं सुबोधिन्यामन्यथापाठं स्वीकृत्य व्याख्यातम् । तद्यथा—

समुच्चयस्त्वदोषोऽर्थेषु । (१२ । ३ । १७)

सुबोधिनी—यत्र यादृशानिमित्ते क्रतुवैगुण्यं पुरुषस्य प्रत्यवायो वा न श्रूयते किंतु
कर्तव्यतामात्रं श्रूयते तादृशकर्मणां प्रयाजादिवदङ्गत्वमात्रावगमात्समुच्चय इति पूर्वाधिकर-
णापवादमात्रम् । अस्योदाहरणं शास्त्रदीपिकायां भिन्ने जुहोति, स्कन्ने जुहोतीति । भाष्ये
तु यस्याहुतेऽग्निहोत्रमहुतं सूर्योऽभ्युदेति, अनुद्धृतेऽभ्युदियाद्वेति, उभयत्रापि भेदनस्कन्दना-
दिरूपनिमित्तभेदाद्वयोः समुच्चयस्य सिद्धत्वेनानेन सूत्रेणानुवादमात्रं कृतमिति बोध्यम् ।

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थं हि विधीयते ।

(जैमिनीयतन्त्रे ९ । ४ । २८ ।)

दीपिका—अग्निहोत्रे श्रूयते—

‘ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत् ’ ।

इति । तत्र संशयः—यदा दर्शार्थेनोद्धृतोऽग्निरग्निहोत्रकाल उद्वाति किं तदा ज्योतिष्मतीष्टिः कर्तव्या नेति । तदर्थमिदं विचार्यते—किमग्निविशिष्टोद्धाननिमित्तमिदं कर्म । अग्निहोत्रस्याऽऽरादुपकारकमुतोद्धानपरीताग्निनिमित्तं तस्यैवाग्नेरुत्पादकं सामवायिकमिति । किं प्राप्तम्—

‘ उद्वायेदिति लिङ्श्रुत्या धात्वर्थस्य निमित्तताम् ।

चदत्यग्नेस्तु वाक्येन तस्मादारादुपक्रिया ’ ॥

यदा हि वाक्यमग्न्याग्निनिमित्तत्वातिरस्कारेण पदश्रुत्योद्धानस्य निमित्तता तदोद्धानस्य क्रतुनङ्गत्वेनासंस्कार्यत्वादग्नेस्तु विशेषणत्वेन कार्यान्वयाभावादारादुपकारकत्वमेवेति निमित्तस्य च प्रकरणेन विशेषणासंभवादर्थस्याप्युद्धृतस्याग्नेरुद्धाने संजातं निमित्तमिति कर्तव्येतिरिति प्राप्ते ब्रूमः—

उद्धानस्याग्नियुक्तस्य नित्यत्वान्न निमित्तता ।

न च तस्याग्निना व्याप्तिः कदाचिदपि विद्यते ॥

अग्निसंबन्धस्तावदुद्धानपर्यायस्य विनाशस्यावयवशः सर्वदा विद्यमानो न निमित्तं भवति । न च विनाशस्य चिन्तितनिमिषितादिषु सर्वदा विद्यमानस्याग्निना वा व्याप्तिः संभवति यो निमित्तं स्यात् । उद्धानपरीतस्य त्वग्नेर्निमित्तता युक्ता । कादाचित्की हि तेनाग्नेर्व्याप्तिर्न तु सदातनी । यद्यप्यग्नेरप्युद्धानसंबन्धो नित्यस्तथाऽपि व्याप्तिरनित्या तेनाग्निरेवात्रोद्धानव्याप्तौ निमित्तम् । तस्योद्धानपरीतस्य कार्ययोग्यस्योत्पत्त्यर्थेयमिष्टिरग्निहोत्राङ्गमग्निहोत्रार्थस्य चाग्नेरुद्धृतस्योत्पादनं कुर्वति अग्निहोत्राङ्गं स्यान्नान्यार्थस्य । तस्मादर्शार्थेनाग्नावुद्धृत उद्धाने नैतत्प्रायश्चित्तम् ।

सूत्रार्थः—प्रसङ्गादग्निहोत्रोपकारके दार्शिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात् । अग्निहोत्रार्थ एव प्रायश्चित्तं यस्माद्विधीयत इति ।

धारणे च परार्थत्वात् (जै० त० ९ । ४ । २९) ।

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् (जै० त० ९ । ४ । ३०) ।

दीपिका—इदमाह्वयते—

‘ धार्यो गतश्रिय आहवनीयः ’ ।

इति । तत्र यदा श्रियमाणोऽग्निहोत्रकाल उद्वाति तदा किमिष्टिः कार्या नेति संदेहे—

अग्निहोत्रार्थ उद्गाते प्रायश्चित्तमिदं श्रुतम् ।
धार्यस्य चास्ति तादर्थ्यं सर्वार्थं धार्यते ह्यसौ ॥

सर्वकर्मणां धार्यमाणोऽग्निः प्रत्येकमङ्गमतोऽग्निहोत्रार्थताऽप्यस्तीति तदुद्गाने कर्तव्येष्टिः ।
नैवम्—

अन्यार्थमुद्धृतो ह्येष गतश्रीत्वेन धार्यते ।
धारणस्य निमित्तं तन्नोद्धारस्याश्रुतत्वतः ॥

न हि गतश्रीत्वेन पुरुषस्याग्न्युद्धारणं श्रुतं येनोद्धारणमुद्धृतो वाऽग्निः सर्वार्थः स्यात्, किंतु धारणमात्रम् । तेन यदा यत्किञ्चित्कर्मविशेषमधिकृत्याग्निमुद्धारति तदा तस्य धारणमात्रं गतश्रीत्वेन करोति । यस्मिंश्च कर्मण्युपसंप्राप्तेरग्निरुद्धृतस्तदर्थमेवोद्धारणमुद्धृतश्चाग्निस्तदर्थ एव । निमित्तवशाद्धार्यमाणः प्रसङ्गादग्निहोत्रस्योपकरोतीति न तदुद्गाने प्रायश्चित्तम् ।

सूत्रार्थः—धारणविषयेऽपि न प्रायश्चित्तमुद्धारणस्य परार्थत्वादिति ।

द्वितीयसूत्रार्थः—नन्विद्यमिष्टिरग्नावेवादृष्टविशेषं जनयेदग्नेः संस्कारः । एवं सत्यग्निहोत्रार्थमनुद्धृतेऽप्यग्नौ पर्युक्षणपरिसमूहनादिरूपसंस्कारस्तथाऽयमपि स्यादेवेत्यत आह—क्रियेति । इतरेषु पर्युक्षणादिषु क्रियार्थत्वात्क्रियानिमित्तोऽग्निसंस्कारस्तदर्थत्वात्कर्मानुष्ठानं स्यात् । अयं भावः—पर्युक्षणादिकर्मणां नित्यवच्छ्रुतत्वेनानित्यमनुष्ठानं युक्तम् अस्य तूपरागे निमित्ते स्नानेनाऽऽत्मसंस्कारवन्नैमित्तिकत्वेन निमित्ताभावेऽनुष्ठानमशक्यत्वादिति ।

अग्निहोत्रस्थात्यादिमून्मयं भिन्नं चेद्भूमिर्भूमित्येतेन मन्त्रेणापोऽभ्यवहरेदित्यत्र मीमांस्यते । तदिदं दर्शपूर्णमासन्यायं प्रदर्श्य मीमांसामहे—

अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तभेददेशेऽपि (जै० त० ६ । ४ । १०) ।

दीपिका—दर्शपूर्णमासयोः कपालमधिकृत्य श्रूयते—“भिन्ने जुहोति” इति । तत्र संशयः—किं कृत्स्नभेदो निमित्तमुक्तैकदेशभेद उतोभयमिति ।

“ तत्रैकदेशभेदस्य नित्यत्वान्न निमित्तता ।

कादाचित्कस्तु कृत्स्नस्य भेदो गच्छेन्निमित्तताम् ” ॥

भिदुराणां हि द्रव्याणां मिथः संघर्षेण नित्यः केनाप्यंशेन भेद इति न निमित्तत्वं संभवति । अतः कृत्स्नभेद एव निमित्तम् । नैवम् । न हि संघर्षणमात्राद्भिन्नबुद्धिर्भवति, संवृष्टमिति हि तदा बुद्धिर्भवति न भिन्नमिति । भेदनं चेह निमित्तं तच्चैकदेशेऽप्यनित्यत्वान्निमित्तं भवत्येव ।

द्वितीयपक्षवादी तु मन्यते—

“ होमोऽयं भिन्नसंस्कारो भेददोषनिवर्हणात् ।
संनिपत्योपकारित्वं तथा सति हि लभ्यते ॥
आरादुपक्रियातश्च न्याय्या स्यात्संनिपातिता ।
संनिपातित्वपक्षे तु वाक्यं स्याद्विनियोजकम् ॥
आरादुपक्रियात्वे तु प्रक्रिया विनियोजिका ।
कार्यक्षमश्च संस्कार्यः कृत्स्नभिन्नं न तत्क्षमम् ” ॥

न हि सर्वथा भिन्नं कपालम् [अग्निहोत्रस्थाली वा] अधिश्रयणयोग्यम् । [ग्या]
भवति । अकार्योपयोगिनश्चानर्थकः संस्कारः । तस्मात्तत्कार्यविरोधेन यदा कियताऽप्यं-
शेन भेदो भवति तदैव होम इति प्राप्ते ब्रूमः—

“ संस्कारत्वे भवेदेवं न त्वयं भिन्नसंस्क्रिया ।
संस्कार्यत्वे हि भिन्नस्य निमित्तत्वं न लभ्यते ॥
निमित्ताभावतो होमो नित्यमङ्गं क्रतोर्भवेत् ।
नित्यश्चानित्यसंस्कार्यसंबन्धं लभते कथम् ” ॥

यदा हि भिन्नं संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारार्थत्वेन होमो विधीयते तदा भिन्नश-
ब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादनोपक्षयान्न निमित्तपरत्वं स्यात् । असति च निमित्ते होमोऽयं
नित्याङ्गं स्यात्तदेवमापद्यते— नित्यं दर्शपूर्णमासयोर्होमेनोपकुर्याद्विन्नकपालसंस्कारद्वारे-
णेति । न चैतत्संभवति । भिन्नस्य कादाचित्कत्वेन नित्यवत्क्रतावभावात् । सोऽयं नित्या-
नित्यसंयोगविरोधः । तस्माद्भेदने निमित्ते होमो विधीयते । स चाविशेषादेकदेशभेदे
कृत्स्नभेदेऽपि स्यात् ।

सूत्रार्थस्तु—एकदेशेऽपि भिन्ने प्रायश्चित्तं स्यादर्थस्य भेदनस्य तत्रापि समवा-
यादिति ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च । (जै० त० ६ । ३ । ७ ।)

सुबोधिनी—नित्ये किंचिदङ्गलोपेऽभ्यनुज्ञासूचकमन्यदप्याह—प्रायश्चित्तेति । यस्याग्नि-
मनुद्धृतं सूर्योऽभ्युदेति चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरोदियादिभिः प्रायश्चित्तश्रवणादङ्गलोपेऽ-
भ्यनुष्ठेयमिति ज्ञापयतीति ।

विध्यपराधे च दर्शनात्समाप्तेः । (जै० त० ६ । ३ । ६ ।)

सुबोधिनी—विध्यपराध इति । विध्यपराधेऽप्यङ्गानुष्ठानासंभवेऽपि समाप्तेर्दर्शना-

त्समापनस्य श्रुतत्वात्तेदेव यादृकीदृक् च होतव्यमित्यङ्घ्रिछद्रकाण्डे दर्शनायादृक्की-
दृग्यथाकथंचिदङ्गहीनमपि प्रधानमनुष्ठेयमिति ।

वाक्यार्थः—विध्यपराधेऽपि समाप्तेर्दर्शनात् । चकारोऽप्यर्थकः ।

इदानीमग्निहोत्रोद्धरणमन्त्रः सर्वार्थोऽप्यस्ति न वेति विचार्यते—

न तूत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् । (जै० त० ९ । ४ । ३१ ।)

दीपिका—दर्शोपक्रमेऽन्युद्धरणे क्रियमाणे किमग्निहोत्राङ्गभूत उद्धरणमन्त्रो वाचा
त्वा होत्रेत्यादिः प्रयोक्तव्यो नेति संशयः । तत्र—

दर्शार्थेऽप्युद्धृते ब्रह्मावग्निहोत्रं प्रवर्तते ।

साधनत्वप्रयुक्तश्च धर्मो नाङ्गमपेक्षते ॥

तेनाग्निहोत्रानङ्गभूतेऽप्युद्धरणे तदुपकारकत्वमात्रेण यागार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीताधर्मा
इव कर्तव्य एव मन्त्रः । कालमनादृत्य कालस्य गुणत्वेनासंभवेऽपि मन्त्रस्य लोपोऽन्याथः ।
अथवोद्धरणमप्येतदग्निहोत्रस्याप्यङ्गमकालेऽपि क्रियमाणमन्यथाऽग्निहोत्रस्य प्रणयनलोपा-
द्वैगुण्यं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—

काले खल्वनुपादेये प्राप्ते कर्म विधीयते ।

साङ्गं तस्मात्तु कालात्प्राङ्नाधिकारोऽस्ति कर्मणि ॥

अनधिकारिणा च क्रियमाणं निष्फलं स्यात्तस्मान्नाप्राप्ते कालेऽग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं तन्मन्त्रे
वा कर्तव्यः ।

पुनराधेयमोदनवत् । द्रव्योत्पत्तेर्वोभयोः स्यात् । (जै० त० ६ । ४ । २६—२७ ।)

दीपिका—“यस्योभावग्री अनुगतावभिनिम्नोच्चेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चि-
त्तिः” इति किमुभयानुगमो निमित्तमुतान्यतरानुगमोऽपीति । समस्तपञ्चशरावन्यायेनान्य
तरानुगममात्रं निमित्तमिति प्राप्त उच्यते—

सत्यं निमित्तवेलायामुभावित्यविवक्षितम् ।

नैमित्तिकं तु नैवैतदेकस्योत्पादनक्षमम् ॥

पुनराधेयं हि वाक्यान्तरेण यद्वशमवगतं तद्वशमेव गार्हपत्याहवनीययोरुदयाभिनिम्नोच्चे-
नवेलायामनुगतयोरुत्पादकत्वेन चोद्यते, तच्च सहितयोरेव तयोरुत्पादकमवगतं नान्यतरस्य
अतस्तादृशमेवैतन्निमित्तमिति विधीयमानमन्यतरानुगमे कार्यं कर्तुं न क्षममियुभयानुगमे स्यात् ।

सिद्धान्तभूतद्वितीयसूत्रार्थः—प्रथमसूत्रेणैन्द्रपञ्चशरावौदनदृष्टान्तेनान्यतरवहेरनुगमननिमित्तेऽपि पुनराधेयमुक्तं तत्र सिद्धान्तमाह—द्रव्योत्पत्तेरिति । उभयोरनुगमे पुनराधानं स्यात् । द्रव्योत्पत्तेरग्निरूपद्रव्योत्पत्तेः । आधानकार्यत्वादिति पूरणीयम् । पुनराधेयमित्यनेन वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यनेन विहितआधानादन्यद्विधीयते माहाग्निहोत्रवत् । प्रकृताधानेऽग्निद्वयोत्पादकत्वमाधानस्य क्लृप्तम् । एकस्मिन्नागे तदुत्पादकत्वस्याक्लृप्तत्वादत्राग्निद्वयनाशो निमित्तमिति वक्तव्यमिति भावः ।

इति प्रायश्चित्तमीमांसा ।

विशये प्रायदर्शनात् । अर्थवादोपपत्तेश्च । (जै० त० २ । ३ । १६ । १७)

दीपिका—अग्निहोत्रदोहाधिकारे ' वत्समालभेन ' इति श्रुतं तत्रासत्यपि देवतासंयोगे प्राणिद्रव्यकालम्भत्वसामान्यादत्रापि यागाविधिं मन्यन्ते । तस्योत्तरम्—आलम्भो नाम स्पर्शमात्रं न तस्य यागमन्तरेणानुपपत्तिः । लोकेऽपि च दृष्टत्वादतोऽत्राऽऽलम्भमात्रं वत्ससंस्कारो विधीयत इति ।

पुनराधेयमीमांसाविशेषः ।

पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां दानं कैश्चित्प्रयोगशास्त्रकारैः सूत्रितं तत्र मीमांसैवम्—

दीपिका—अस्ति पुनराधेयं तच्चान्याधेयधर्मकं नैमित्तिकं वा । तत्र श्रूयते—“ पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्सृतं वासः ” इत्यादि । सेयं दक्षिणा किमग्न्याधेयस्य दक्षिणानामेका देयेत्येवमादीनां निवर्तिका न वेति चिन्तायां सत्यप्येककार्यत्वे वचनादुभयोर्देदातीति समुच्चयप्राप्तावुच्यते—विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरशेषत्वाच्चास्य समुच्चयविधावसामर्थ्यादक्षिणयोश्चाऽऽनत्यर्थत्वमेककार्यत्वेनैककार्यत्वाद्वैकृतीभिः प्राकृतीनां बाधः । कथं पुनरुभयोर्देदातीति निर्देशः—उच्यते कृत्वा ह्यग्न्याधेयं पश्चात्पुनराधेयं क्रियते । तेन पूर्वदत्तसंप्रति दीयमानोपेक्षयोभयदाननिर्देशः ।

सूत्रं तदर्थश्च—

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ।
(जै० त० १० । ३ । ३०) ।

सुबोधिनी—“ योऽग्न्याधेयेन नर्हति स पुनराधेयमाधत्ते ” इत्यग्न्याधेयविकृतिरान्नाता । तत्र वैकृतदक्षिणा पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेत्यादिः श्रुता । आधानान्मिथुनौ गावौ ददातीत्यादि प्राप्ताम् । अत्र समुच्चयो बाधो वेति संशये पूर्वपक्षमाह—अग्न्याधेयेति । नैमित्तिके पुनराधेये गुणस्य दक्षिणायाः पुनर्निष्कृतो रथो दक्षि-

भेत्यनेन विकारे प्राप्तेऽप्यग्न्याधेयस्य दक्षिणादानमधिकं समुचितं स्यात् । वाक्यसंयोगात् । तत्राप्युभयीर्दद्यात्याग्न्याधेयकीः पुनराधेयिकीश्चेतिवाक्येन संयोगात् ।

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् । (जै० त० १० । ३ । ३१ ।)

सुबोधिनी—साधकान्तरमाह—शिष्टत्वादिति । यथास्थानं यथाक्रममितरासां प्राकृतदक्षिणानां शिष्टत्वात् । अनुशासनात् । अनुशासनं चैवं श्रूयते—‘आग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्ददाति ।’ इति ।

सिद्धान्तमाह—

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि । (जै० त० १० । ३ । ३२ ।)

सुबोधिनी—विकार इति । हि यस्मात्कारणात्काम्यानि पुनराधेयानि । प्रयोगबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनमतोऽप्रकरणेऽप्रकृतौ विहितदक्षिणयेति शेषः । विकारो बाधः प्राकृतस्य ।

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते । (जै० त० १० । ३ । ३३ ।)

सुबोधिनी—पूर्वपक्षिणा दर्शितवाक्यसंगतिमाह—शङ्कते इति । पूर्वोक्तवाक्य उभयत्वं श्रूयते तत्त्वार्थपरं नेति पूरणीयम् । कुतः—हि यस्माच्छङ्कते निवृत्तेः प्राकृतदक्षिणाविषये शङ्कते । पूर्ववाक्यसमीपे एक यद्वैकृतीर्ददाति दक्षिणा उभयोरपि दक्षिणास्तेन प्रप्ता भवन्तीति श्रूयते । अत्र प्रप्ता भवन्तीति शब्देन प्राकृतदक्षिणालोपादयङ्गत्वशङ्कायाः समाधानं कृतम् । अतः पूर्ववाक्यं जर्तिलयवाग्वा जुहुयादिति पूर्वपक्षपरमिति भावः ॥

इत्यग्निहोत्रचन्द्रिका ॥